

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE POPÜLER DİNİ BİLGİ VE KAYNAKLARI
ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA**

Doktora Tezi

Halil YILDIZ

**Tez Danışmanı:
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU**

Ankara-2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
(DİN SOSYOLOJİSİ)**

**TÜRKİYE’DE POPÜLER DİNİ BİLGİ VE KAYNAKLARI
ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA**

(DOKTORA TEZİ)

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

2- Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ

3- Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR

4- Prof. Dr. Erdal AKSOY

5- Prof. Dr. Ensar ÇETİN

Tez Savunması Tarihi

24.08.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU danışmanlığında hazırladığım “Türkiye’de Popüler Dini Bilgi ve Kaynakları Üzerine Nitel Bir Araştırma (Ankara, 2021)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

HALİL YILDIZ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	v
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	vii
TABLOLAR LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	5
3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI	10
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	12
4.1. Araştırma Süreci.....	15
4.2. Verilerin Toplanması.....	19
4.3. Görüşmeler	20
4.4. Verilerin Analizi.....	26
BİRİNCİ BÖLÜM	
KURAMSALve TARİHSEL ÇERÇEVE	36
1.1. BİLGİ VE TOPLUM	36
1.1.1. Bilginin Felsefî ve Toplumsal Anlamı	36
1.1.2. Bilgiye Sosyolojik Yaklaşımlar	42
1.1.3. Bilginin Toplumsal İnşası ve Dini Bilgi	57
1.2. POPÜLER DİNİ BİLGİ VE DİNDARLIK	72
1.2.1. Dindarlığın Kaynakları ve Farklı Boyutları	73
1.2.2. Popüler Kültür	78
1.2.3. Popüler Din ve Dindarlık	85
1.2.4. Dindarlığın Bilgi Kaynaklarının Çoğullaşması ve Dini Yayınlar	104
1.3. TÜRKİYE’DE DİNİ BİLGİNİN TAŞIYICISI OLARAK DİNİ KİTAP YAYIMI	112
1.3.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Dini Kitap Yayımı	115
1.3.2. 1960 Sonrası Dini Yayınlarda Hareketlilik	127
1.3.3. 1980 Sonrası Dini Yayınlarda Popülerleşme	139
İKİNCİ BÖLÜM	
BULGULAR, YORUM VE TARTIŞMA:	
POPÜLER DİNİ BİLGİVE KAYNAKLARI	158

2.1. DİNİ BİLGİNİN TOPLUMSALLAŞMA MECRASI OLARAK DİNİ KİTAPÇILIK	158
2.1.1. Temel Motivasyonlar	173
2.1.1.1. Kitabı Seviyorum.....	175
2.1.1.2. İdeallerimiz Var(dı)	179
2.1.1.3. Babadan Kalma.....	182
2.1.2. Dini Bilgi ve Toplum Arasında Anlamlı Bir Köprü Kurmak	184
2.1.2.1. Dini Kitapçılığın Özdeşünümleri: Körler Çarşısında Ayna Satmak	186
2.1.2.2. Bir Entelektüel Rehber Olarak Kitapçı.....	190
2.1.2.3. Kitapçı Sansürü: Her Kitabı Satmıyoruz!.....	194
2.1.3. Kaygılar ve Beklentiler	198
2.2. POPÜLER OKUMA PRATİKLERİ	209
2.2.1. Geleneksel Dinî Okuma	215
2.2.2. Popüler Kültür, Kitlenin Keşfi ve Dini Kitap	227
2.2.3. Gösterişçi Okuma: Kartvizit Kitaplık	245
2.2.4. Okuma Pratiklerinin Dönüşümü.....	248
2.3. POPÜLER DİN KİTAPLARI, YENİ TÜRLER VE ARAYIŞLAR	260
2.3.1. Çok Satan Dini Kitapların Karakteri.....	265
2.3.2. Hep Satanlar, Çok Satanlar: Din Okurunun Değişmeyen Gündemi	280
2.3.2.1. Sürekli Satanlar: Her Dönem Koşan Kitaplar	283
2.3.2.2. Dinsel Şifa Arayışı: Okuyarak Tedavi.....	292
2.3.2.3. İhvacı Okumaya Veda mı?	302
2.3.3. Dini Kitaplarda Popülerlik: Yeni Türler ve Arayışlar.....	308
2.3.3.1. Modernleşen İlmihaller: ‘Namaz Hocası’ndan ‘Sabah Namazına Nasıl Kalkılır’a.....	311
2.3.3.2. Hikayeleştirilen Tasavvuf: ‘Karadavud’dan ‘Aşkın Gözyaşları’na	321
2.3.3.3. Yeni Bir Tür Olarak Maneviyatçı Kitaplar: Dinin Terapisi	340
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	370
KAYNAKÇA	382
EKLER	394
ÖZET	402
ABSTRACT	403

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 Tema, kategori ve alt kategoriler	33
Şekil 2 Yayın Döngüsü	160
Şekil 3 Kitap Alışverişinde Mekan Tercihi	167
Şekil 4 Zincir Kitabevi Dini Kitap Rafı 1	169
Şekil 5 Zincir Kitabevi Dini Kitap Rafı 1	170
Şekil 6 Okuma Kültürü, Materyal Tercihi	171
Şekil 7 En Çok Tercih Edilen Kitap Türleri	172
Şekil 8 Kitap Tercihinde Okuru Yönlendiren Faktörler	212
Şekil 9 Milyonlarca Satış Yapan Popüler Dua Kitapları	287
Şekil 10 Türk Popüler Dindarlığının Bestseller Kitapları	288
Şekil 11 Halk Arasında Meşhur “Güllü Yasin” Ve Dua Kitapları	288
Şekil 12 Şifa Temalı Dua Kitapları 1	293
Şekil 13 Okuyarak Tedavinin Tipik Örnekleri ‘Şifalı Dua’ Kitapları	294
Şekil 14 Şifa Temalı Dua Kitapları 2	294
Şekil 15 Aynı Yayınevine Ait Popüler Yasin Cüzleri	295
Şekil 16 Baskı Rekorları Kıran Dua Kitabı	297
Şekil 17 Sabah Namazına Nasıl Kalkılır	316
Şekil 18 Son Yılların Popüler İlmihal Kitaplarından Biri	319
Şekil 19 Hikmet Anıl Öztekin’in Popüler Kitabı	330
Şekil 20 Uğur Koşar’ın Çok Satan Kitabı	352
Şekil 21 Tuğçe Işınsu’nun İki Popüler Kitabı	356
Şekil 22 Işınsu’nun Kitabına Dair Sosyal Medyadan Yapılan Okur Yorumları	357

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 2012 Yılı Konularına Göre Yayınlanan Kitap Sayıları	256
Tablo 2 2019 Yılı Bandrol Raporu, Kategorilere Göre Dağılım	258

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

akt.: Aktaran

AP: Adalet Partisi

AÜSBE: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

bkz.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DP: Demokrat Parti

DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü

Dü.: Düzenleyen

İHL: İmam Hatip Lisesi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MSP: Milli Selamet Partisi

s.: Sayfa

S.: Sayı

TTK: Talim ve Terbiye Kurulu

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğerleri

YAYFED: Yayımcı Meslek Birlikleri Federasyonu

ÖNSÖZ

Yapılan bu çalışmada Türkiye’de geniş halk kitlelerinin dini anlamda hangi yazınsal kaynaklardan beslendiğine odaklanılırken tarihsel süreç içerisinde, popüler düzeyde ne tür dini anlayışların gelişmekte olduğunun anlaşılması amaçlanmıştır. Türkiye’nin dini yayın tecrübesi tarihsel olarak ele alınmakla beraber günümüz toplumsal hayatında inşa edilen dini bilginin sosyolojisi dikkate alındığında süreklilik ve değişim çerçevesinde farklı dini eğilimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Dini bilginin dışsallaşması ve nesnelleşmesi anlamında Cumhuriyet tarihi boyunca bir taraftan geniş kitlelerin geleneksel dini anlayışları sürekliliğini korumaya devam etmekte diğer taraftan piyasa ve popüler kültür etkileşimi içerisinde dini bilgi popülerleşmektedir. Bu açıdan popüler hale gelen dini bilginin dışsallaşma araçları olarak dini kitaplar ve bu bilginin toplumsallaşma mecrası olarak dini kitapçılığa odaklanmak popüler yönelimlerin anlaşılmasında farklı bir kesit sunmaktadır. Aynı zamanda dini bilginin hedefi olan okur kitlesine dair kitapçı yorumları bu anlama faaliyetinin başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Farklı tematik boyutlarıyla ele alınan popüler dini bilgi ve kaynaklarına dair yapılan bu nitel çalışma ile Türkiye’de sosyal bilim alanına bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

Tez çalışması süresince hem akademik hem de manevi desteklerini sürekli yanımda hissettiğim danışman hocam sayın Prof. Dr. İhsan Çapcıoğlu’na teşekkürü borç bilirim. Yine tez izleme süreçlerindeki katkıları dolayısıyla değerli hocalarım Prof. Dr. Niyazi Akyüz ve Prof. Dr. Abdulkadir Dündar’a teşekkür ederim. Çalışmanın yürütülme sürecindeki katkıları, görüşleri ve ilgileri dolayısıyla Hacı Bayram Çarşısı ve Yümni İş Merkezi kitapçılarına ayrıca teşekkür ediyorum. Son olarak bugünlere ulaşmamda emeklerini ödeyemeyeceğim kıymetli anneme ve babama; çalışma boyunca varlıklarıyla huzur bulduğum, anlayış ve sabırlarıyla desteklerini her daim yanımda hissettiğim sevgili eşim Rabia ve göz nuru kızlarım Melike ve Elif’e sonsuz teşekkür ediyorum.

Halil YILDIZ

Ankara - 2021

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Bir asra ulaşan Cumhuriyet tecrübesi içerisinde, günümüz itibariyle Türkiye’de dini yayıncılığın ulaştığı seviyenin Türk toplumunda geniş kesimlerinin taleplerini karşılaması açısından neliği, önemli bir sorudur. Bilginin her alanda devasa gelişimi ve bilgiye erişim kolaylığı dikkate alındığında entelektüel kültür ürünlerinin yanı sıra toplumun geniş kesimlerinin dini bilgi ihtiyacının karşılanması, Cumhuriyet’in ilk yıllarında akamete uğramış olsa da sonraki yıllarda çok daha farklı boyutlara ulaşmıştır.

Cumhuriyet’in 1950’li yıllara kadar olan dönemi, o zamanki yayıncılık ortamının da etkisi göz önüne alındığında, birçok alanda dini düşüncenin ve dini hayatın devletin takibi ve hatta baskısına maruz kalmasıyla açıklanabilir. Bu nedenle bu dönemde sağlıklı bir dini yayın faaliyetinden de bahsedilememektedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında neredeyse yok sayılan ve önüne set çekilen dini yayıncılık, önceleri farklı İslam coğrafyalarından yapılan tercüme faaliyetleriyle yeniden hareketlenmiş ve ardından farklı İslam anlayışları ve bu yöndeki literatürün ülke sathında yayılması neticesine ulaşmıştır.

1960 sonrasında meydana gelen hızlı değişime paralel olarak ise sonraki yıllarda geniş halk kitlelerine hitap etmeye başlayan yerli yayınlar da dikkat çekmeye başlamış ve bu dönemde, popülerleşen ya da popülerleştirilen bir takım din anlayışlarının temsilcisi konumundaki eserler yaygınlık kazanmıştır. Seksenli yıllarla birlikte yeni bir mecraya giren, iki binli yıllara gelinmesiyle beraber artan dini yayıncılık faaliyetleri içerisinde

kitap satış adetlerinin piyasa şartlarını oluşturmalarıyla birlikte düşünülmesi, konuyu bir yönüyle piyasa-din ilişkisi çerçevesinde değerlendirilebilecek noktalara taşımıştır.

Genel anlamda halk İslamı'nın süregelen bilgi birikimi yanında özellikle popüler hale gelen tasavvufi kurgu ve kişisel gelişim eğilimli dini kitaplarda bir patlama yaşandığı ve bu kitapların Cumhuriyet tarihinde belki de ilk kez ana akım çok satanlar listelerinde ilk sıralarda yer almaya başladığı dikkat çekmektedir. Bu anlamda modernleşme süreciyle birlikte laikleşme ve sekülerleşme deneyimlerini yaşamış bir toplumda dinî yayınların popüler kültürel alanda yoğun şekilde yer alarak onun içini doldurma ve popüler kültüre eklemlenme biçimleri ile bu eklemlenmenin ne tür süreklilikler ve yeni dinsel anlatılar ortaya çıkardığını anlamak önemli bir problematiktir.

Bilginin toplumsal yayılımı ile alakalı olarak çok kanallı bir toplumda ve merkezîyetçi bir din anlayışından bahsetmenin neredeyse imkânsız olduğu bir çağda yaşanmaktadır. Bu durum geçmişte yapılan bir takım uygulamalar dolayısıyla tarihsel ve kültürel bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Her ne kadar toplumların bilgi edinme kaynakları çoğullaşmış olsa da (İnternet, televizyon, sinema, okul vs.) bu bilgi kaynaklarının yine de öncelikle kitaba dayalı olduğu söylenebilir. Bu anlamda geniş toplumsal kesimlerde hangi bilgi türlerinin ve anlayışlarının karşılık bulduğu ya da toplumsal inşa faaliyeti olarak dini bilginin ne yönde gelişmekte olduğunu görmek kitlesel dini yönelimleri anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu açıdan popüler dini bilginin serüveni Cumhuriyet tarihi boyunca belli bir süreklilik içerisinde mi devam etmektedir yoksa bir kırılma/değişim içerisinde midir sorusuna cevap verebilmek için geniş halk kitlelerine ulaşarak popülerleşen dini yayınların nasıl bir çerçeve çizdiğini bilmek meseleyi anlamak açısından önemli bir açılım sağlayacaktır. Bir anlama faaliyeti

olarak bu çalışmada, farklı dönemler içerisinde farklılaşan bilgi kaynaklarının dini kitapçılarla yapılan görüşmeler çerçevesinde ve kitapçı, okur ve kitap temaları üçgeninde ele alınarak geniş halk kesimlerinin ne tür bir dini yönelim içerisinde bulunduğu üzerine odaklanılmıştır. Aynı zamanda bilginin toplumsal anlamda inşa edilme süreçleri içinde dini kitapların toplum katmanlarında nasıl popüler hale geldiği ve geniş halk kesimleri tarafından nasıl alımlandığı bilgi sosyolojisi çerçevesinde ele alınmaktadır.

Bu çerçevede araştırmanın temel problemi modernleşme deneyimlerinin yaşandığı bir toplumda, dinî bilgi içeren kitlesel yayınların ne türde bir sürekliliğe sahip olduğu, popüler kültürel alanda yer alarak onun içeriğini nasıl doldurduğu, popüler kültüre nasıl eklemlendiği ve bu eklemlenmenin ne tür yeni dinsel anlatılar ortaya çıkardığıdır. Bu temel problem ekseninde ve bir dizi alt problem temelinde çalışma yürütülmüştür. Bu problemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Geniş kitlelerce alımlanan popüler dini kitaplar, dini yayın tarihi içerisinde ne tür süreklilikler ve değişimler ortaya koymaktadır?
- Cumhuriyet tarihi içerisinde özellikle iki binli yıllarda din alanı ve popüler kültür alanı arasında oluşmakta olan yeni anlatıların din ve popüler kültür ilişkileri çerçevesindeki konumu nedir?
- Kurgu ve anlatılar içeren popüler yayınlardaki din anlayışı ile geleneksel din anlayışları arasında ne gibi farklılık ve benzerlikler vardır?
- Dinî bilginin popüler tarafında karşılaşılan olgusallık yeni dini anlayışları mı, popüler kültürel temsilleri mi yoksa her ikisinin bir karışımı mahiyetinde olan popüler dinî anlatıları mı temsil etmektedir?

Bu temel problem ve alt problemler ekseninde yürütülen bu çalışmada temel sayıltı “tarihsel süreç içerisinde popüler din olgusu ve dinî yönelimler bir yandan sürekliliğini korurken diğer yandan dini bilginin popülerleş(tiril)mesi vasıtasıyla popüler kültürel formlar içerisinde yeniden üretilerek kitleselleşmekte, yüzeyselleşmekte ve felsefî, kültürel ve politik düzlemlerde dönüşüme uğramaktadır” şeklinde ifade edilebilir. Bu çerçevede çalışmanın diğer sayıltıları şu şekilde sıralanabilir:

- Türkiye’de dini bilginin üretim ve yayılışı anlamında cumhuriyet tarihi boyunca sancılı ve çelişkili bir süreç yaşanmıştır. Bu süreç içerisinde bir taraftan geniş kitlelerin geleneksel dini anlayışları sürekliliğini korumaya devam etmiş öte taraftan piyasa ve popüler kültür etkileşimi içerisinde dini bilgi popülerleşmiştir.
- Dini bilginin popülerleşmesi; kitle iletişim araçlarının ve kitle tüketim kültürünün yaygınlaşması, küreselleşme ve dinin popülerleşmesi gibi makro süreçler sonucunda ortaya çıkan dönüşümlerin hem bir sonucu ve hem de bir aracıdır.
- Dini bilgi içeren popüler yayınlar roman, deneme ve kişisel gelişim gibi edebi türler içerisinde yeni alt anlatı türleri oluşturmakta ve bunları çeşitlendirerek yaygınlaştırmaktadır.
- Popüler dini kitaplardaki tasavvufi kurgular, kimi zaman geleneksel tasavvuf anlayışlarıyla çelişen ve aynı anda geleneksel, modern ve postmodern kültür ve anlatı öğelerini içerisinde barındıran eklektik bir yapıya sahiptir.
- Popüler dini kitaplarda artan maneviyatçı anlatı ve kişisel gelişim söylemi ile popüler kültür ve piyasa ilişkisi arasında önemli paralellikler vardır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırma Türkiye’de geniş halk kitlelerinin dininin ve dolayısıyla dindarlığının bir bilme biçimi olarak hangi literal kaynaklardan beslendiğini araştırarak buradan hareketle tarihsel süreç içerisinde Türkiye’de, geniş halk kitleleri etrafında, ne tür bir din anlayışı gelişmekte olduğunu keşfederek anlamayı amaçlamaktadır. Bu anlama faaliyeti özellikle hemen tüm alanlarda bilgi kaynaklarının çoğullaştığı ve bu kaynaklara erişilebilirliğin fazlasıyla geliştiği günümüz enformasyon toplumlarında popüler düzeyde ne tür dini bilgilerin dolaşımında olduğu konusuna odaklanmaktadır.

Diğer bilgi türleri gibi dini bilginin de artık geleneksel dönemlere nazaran fazlasıyla dolaşımında olduğu, rahatlıkla gözlenebilecek bir toplumsal olgudur. Özellikle popüler kültür ürünlerinin toplum katmanlarında fazlasıyla etkin olduğu bir epistemik ortamda dini bilgi alanında da popülerleşen bir bilgi yayılımından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Bu anlamda geniş halk kitlelerinin dini bilgi kaynaklarının bir kesitine bakmak, bir bakıma popüler din anlayışlarının bilme biçimlerini araştırmak bir yönüyle de olsa Türkiye’de, dinsel söylemin tarihsel seyrini ve bugününü görmek açısından önemlidir.

Bu amaçla yapılan araştırma ile bilgi-toplum ilişkisi teorik çerçeve içerisinde ele alınarak kuramsal bakış açısı belirlenmiştir. Burada bilgi sosyolojik perspektiften bilginin toplumsal inşası ve fenomenoloji temel bakış açısını oluştururken dini bilgi ve toplum arasında nasıl bir karşılıklılık ilişkisi olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye’de dini bilgi kaynaklarının tarihsel gelişimi konu edilerek dini bilginin toplumsal yayılımının arka planına dair bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarıyla beraber batı modernizmine eklemelenmeye çalışan bir ülke olarak Türkiye’de dine ve dini bilgiye yaklaşım şekli ve sorunları ele alınarak mesele tarihsel gelişim çizgisi içerisinde anlaşılmalı çalışılmıştır. Aynı zamanda araştırmaya veri oluşturacak olan dini kitapçılarla yapılan nitel görüşmeler üzerinden günümüz Türkiye’inde yaygınlaşan ve popülerleşen birtakım dini yayınlar ele alınarak popüler kültür alanı ile dini kültür arasındaki geçişkenlik, bilgi boyutu itibariyle bir kesit alınarak incelemeye tabi tutulmuş ve popüler dinin bilgi kaynakları geniş kitlelerin uğrak mekânları üzerinden keşfedilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada farklı dinsel söylemler içerisinde popülerleşen dini yayınların hangi toplumsal şartlar dâhilinde kendisine alan oluşturduğu ve geniş halk kesimlerinin ne tür yayınlara daha fazla rağbet etmekte olduğu anlaşılmalı çalışılmıştır.

Böylece tarihsel gelişim çizgisi de izlenerek dini bilgi düzeyinde geniş halk kesimlerinde karşılık bulan dini bilgi türlerinin ve ortaya konan dinsel anlatıların düzeyi keşfedilerek yaşanan dünyada dinsel boyutluluk bağlamında popüler dinin anlaşılmasında bir çerçeve sunulmaya çalışılmıştır. Türkiye’de dinsel yönelimin bilgisel boyutlarının popüler anlamda izini sürmek amacına matuf olacak bu çalışmada elde edilen sonuçlar ile gündelik hayatın dini bilgi boyutlarının anlaşılması ve popüler dinin ve popüler dini bilgi düzeyinin anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Araştırma dini kimliklerin inşasında önemli bir yere sahip olan bilgi edinme süreçleri ve biçimlerine odaklanarak gündelik toplumsallaşmaları anlamak açısından önemi haizdir. Özellikle oldukça akışkan bir zamansal aralıkta ve farklı bilgi inşa etme süreçlerinin yaşandığı günümüz toplumlarının dini anlamda bir canlılık içerisinde olması, bu anlama faaliyetini daha da önemli hale getirmektedir.

Kültürün ya da toplumsal dünyanın öznel olarak özümşenmesi olarak ifade edilebilecek içselleştirme bir kimlik inşa etme meselesidir. Burada, kültürün özümşenmesi sürecinde, yaşadığımız dünyada gittikçe baskın hale gelmekte olan popüler kültür ve onun uzamları içerisinde dünya inşa eden bir zihniyetin, özümseyeceği şeyler de büyük ölçüde popüler kültür dolayımında olacaktır. Dini bilgi birikimi anlamında yeterli bir formasyona sahip olmayan geniş halk kitlelerinin (folk, halk, kitle...), geleneksel dini yaşantı kalıplarını sürdürmekle birlikte gittikçe popüler kültürün etki alanına giren bir iklim içerisinde, popüler dinî kültürü içselleştirmeye başlaması ve dinsel kimlik inşasını bu yönde meydana getirmeye/sosyalleşmeye başlaması kaçınılmaz olacaktır. Öyleyse popüler dini bilginin kaynaklarını anlamak, yaşadığımız dünyada kimlik inşalarını/sosyalleşmeleri ve böylece toplumsal yapının gündelik dinsel boyutlarını anlamak açısından çok önemli bir noktada durmaktadır.

Popüler dini kültürün önemli uzamlarından ve bilgi stoğunu halk katında önemli ölçüde sırtlayan ürünler olarak popüler dini kitapların ortaya koyduğu dini söylem popüler yönelimleri anlama faaliyetinin bir yönünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Popüler dini literatür, popüler dindarlık temelinde gerçeklik bulmakta ve işlevsellik kazanmaktadır. Bu metinler, çoğunlukla din âlimlerinin ya da akademik camianın kitabî Müslümanlığı ile halk Müslümanlığı arasındaki köprünün bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü yüksek kitabî üretimin geniş kitlelere iletilmesi ve geniş halk kesimlerinin bağlı oldukları inanç, ibadet, ahlak vb. dünyalarına dair bilgi sahibi olarak dinlerine uygun hale getirmesi beklenmektedir.

Toplumun geniş kesimleri arasında yaygınlaşmış dini kitaplarla/yayınlarla ilgili çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların daha çok Osmanlı dönemine dair literal tarihsel

alışmalar olduğu görülmektedir. Bu yönleriyle sosyolojik olmaktan ziyade kelim, İslam tarihi ya da tasavvuf tarihi gibi farklı disiplinler çerçevesinde yapılmıştır. Bu anlamda görebildiğimiz kadarıyla bu araştırmanın içeriği ile doğrudan ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Özellikle Osmanlı dönemi için yapılan bu çalışmalar içerisinde Karataş 16. yüzyıl Bursa'sında kitlesel olan kitapları, Kara(1999)14.-15. yüzyıllarda genel anlamda Osmanlı halkı arasında kitleselleşen eserleri, Arpaguş (2001) ise geleneksel Osmanlı dindarlığını besleyen eserleri konu alan çalışmalar yapmıştır. Ayrıca bahsi geçen çalışmaların yanı sıra, bu çalışmalarda ele alınan eserlerin birçoğu ile alakalı makale, kitap ve ansiklopedi maddesi çalışmalarının da yapıldığı görülmüştür.

Bu alışmalar içerisinde tarihsel ereve içerisinde ilgili kabul edilebilecek ve geleneksel Osmanlı halkının İslam anlayışını etkileyen yaygın eserleri ele aldığı çalışmasında Arpaguş (2001), Osmanlı döneminde en yaygın eserler arasında saydığı bazı eserleri incelemiş ve bu eserlerdeki inanç esaslarının işleniş tarzlarını Kelam ilmi sınırları içerisinde ana hatlarıyla değerlendirmiştir. Bu alışma özellikle Cumhuriyet döneminde de etki alanı devam eden bir dindarlığın kaynaklarını sunması açısından önemlidir.

Cumhuriyet dönemi ile ilgili yapılan çalışmalar arasında etin (2012) yaptığı doktora tezinde akademik dini bilginin toplum katmanlarındaki karşılığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu alışmada Osmanlı medreselerinden günümüze bilimsel yöntemler kullanılarak elde edilen dini bilginin halk için değerinin ne olduğu, Cumhuriyet döneminde eğitim öğretimde yapılan ıslahat çalışmalarının sonucu olarak din eğitimi ve  ğretiminde meydana gelen başlıca değeriklikler ve 1970 sonrası dönemde güçlenen ve kurumsallaşan tarikat ve cemaatler ile akademik dini bilgi üreten resmi kurumlar arasındaki rekabetin sebepleri incelenmiştir.

Ayrıca araştırma konusuyla doğrudan olmasa da ilgili olarak ifade edilebilecek diğer bir çalışma seti ise Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gerçekleştirilen Dini Yayınlar Kongreleridir. Bu kongrelerde Türkiye’de dini yayıncılığın seyri ve sorunları konu edinilerek farklı temalarda dini yayıncılığın sorunları ve çözüm önerileri konunun taraflarınca ve akademisyenlerce tartışmaya açılmıştır.

İlgili literatür içerisinde değerlendirilebilecek ve araştırmamızın bir bölümü ile konu ve içerik anlamında en yakın çalışma Çavdar tarafından yapılan doktora çalışmasıdır (2019). “2014 ve 2017 arasında çoksatan spiritüellik ve maneviyat kitaplarını konu ederek, kitaplarda ortaya çıkan retorik formu ve içeriği” neoliberal öznellik ve İslamcılık olmak üzere iki hegemonik bileşen ekseninde ele alan çalışma din ve kişisel gelişimi odağına alarak popüler kitapları form ve içerik anlamında değerlendirmiştir.

Son olarak Güngör tarafından hazırlanan doktora çalışması (Güngör, 2020) da Cumhuriyetin ilk döneminden 2010’lara kadar Türkiye’de İslami yayıncılığı incelerken Cumhuriyet dönemi boyunca üretilen İslami kitapları farklı boyutlarıyla ele almıştır. Farklı dönemlerinde yayınlanan dini kitap çeşitleri ve sayılarına dair istatistiksel veri sunmanın yanı sıra basılı İslam’ın farklı yönleriyle tartışıldığı çalışma yayıncılık üzerinden din, birey ve toplum ilişkilerine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmuştur.

Yapılan bu çalışmada ise Cumhuriyet dönemi dini bilgi yayım faaliyetleri içerisinde özellikle kitap yayımı üzerinden dini bilginin popüler gelişim seyri ve günümüz Türkiye’indeki durumu din ve bilgi sosyolojisi ekseninde anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan yapılan çalışmanın bu alandaki eksikliğin giderilmesinde bir çerçeve sunmak açısından önemli olacağı düşünülmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırmanın amaçları doğrultusunda teorik olarak bilginin toplumsal inşasının temele alınması dolayısıyla bilgi sosyolojik bir bakış açısı geliştirilmiştir. Bu bakış açısında belirleyici yaklaşım fenomenolojiktir. Bu anlamda dini bilginin popüler karşılıklarının toplumsal olgusallığı vurgulanırken, nasıl bir yaygınlaşma ve toplumsal kabul sürecine sahip olduğu popüler din kavramsallaşması etrafında tartışılmıştır.

Popüler dinin bilme biçimlerinin ne ve nasıl olduğu ortaya konmaya çalışılırken aynı zamanda Türkiye’de popüler dinin dolaşım mekânları olarak kabul edilen dini kitapçı örnekleri üzerinden araştırma dizayn edilmiştir. Bu çerçevede belirlenen iki araştırma sahası popüler dini bilgi mecrası olmaları ve dini kitapçılığın uzun yıllardır yapıldığı mekânlar olması açısından belirlenmiş ve araştırmanın temel sınırlılıkları içerisinde kabul edilmiştir.

Belirlenen araştırma sahası Ankara Hacı Bayram Çarşısı içerisinde bulunan dini kitapçılar ile İstanbul Yümni İş Merkezi’ndeki dini kitapçılardır. Bu iki sahanın seçilmesindeki belirleyici olan temel etken her iki mekânın da uzun yıllardır Türkiye’de dini kitapçılık ve yayıncılık alanının aktörlerini barındırıyor olmaları sebebiyledir. Bu anlamda araştırma bulguları her iki merkezde uzun yıllardır kitapçılık yapan şahıslarla yapılan görüşme kayıtları kapsamında değerlendirilmiştir.

Katılımcılar seçilirken sahaya giriş sonrasında her iki mekânda da kitapçıların başka bir kitapçıya yönlendirmesi (kartopu yöntemi) ile toplamda 14 kişi ile görüşme sağlanmıştır. Başlangıçta bu sayı 20 olarak planlanmış fakat elde olmayan bazı sebeplerle (kitapçının yer değişikliği, işi bırakma ve pandemi süreci gibi) 14 kişi ile sınırlı kalmıştır.

Ancak elde edilen saha verileri yeterli doygunluğu ulaştığı dūřūncesiyle gōrūřmeler sonlandırılmıştır. Katılımcıların araştırmaya dāhil edilmesinde de bir kıstas tespit edilerek en az on beř yıllık bir mesleki deneyime sahip olmak şartı aranmıştır. Bunun nedeni ise araştırmanın amaçları doğrultusunda 2000’li yılları yansıtabilecek bir mesleki deneyimin öncelenmiş olmasıdır. Böylece tarihin bir kesitinde kitapçı, okur ve kitap temaları ile temas kurabilecek kitapçılarla gōrūřme yapılmaya çalışılmıştır. Katılımcılara bu amaç ifade edildiğinde mesleki duyarlılıkları dolayısıyla soruları cevaplandırabilecek meslektaşlarına yönlendirdikleri gōrūlmüřtür.

Araştırmanın sınırlılıkları dolayısıyla bir örneklem stratejisi seçme lüksüne sahip olunmadığı için sahada gōrūřülebilecek katılımcılara bağlı kalınmıştır. Nitel araştırma yönteminin doğası gereğince analiz için gerekli doygunluğa ulaşmak için yeterli sayıda gōrūřmeye ulaşılmaya çalışılmıştır (Brinkmann, 2013, s. 58). Bu çerçevede araştırmaya başlarken Hacı Bayram Çarşısı kitapçılarının sayıca fazla ve araştırmaya veri oluşturabilecek yeterlilikte olduğu dūřünölmüřtü. Ancak gōrūřmelere hazırlık aşamasında son yıllarda çarşı içerisinde yapılan yenileme ve dūzenleme çalışmaları sonrasında birçok kitapçının ticari kaygılarla kitap dışı dinsel ürönlere ya da din temalı hediyelik eřya satışına yöneldiği gözlemlenmiştir. Bu gözlem katılımcılar tarafından da gōrūřmeler esnasında yansıtılmıştır. Çarşı içerisinde klasik anlamda pür kitapçılık yapan esnaf sayısı azalmış, kitapla birlikte yan ürünler satan karma kitapçılarla birlikte hediyelik eřya dükkānlarının sayısı artmıştır. Bu sınırlılık sebebiyle, dini kitapçılar çarşısı özelliği taşımasından dolayı İstanbul Yümni İř Merkezi kitapçıları da araştırma sınırlarına dāhil edilmiştir.

Araştırmanın son bölümünde yansıtılan bulgular 2019 yılı nisan ve kasım ayları arasında Ankara ve İstanbul şehirlerinde katılımcı kitapçıların kendi kitabevlerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmacıya yakınlığı dolayısıyla Hacı Bayram kitapçıları ile tekrar eden görüşmeler gerçekleştirilmiş ancak Yümni kitapçıları ile tek seferde görüşme yapılmıştır. Bu anlamda çalışma bahsedilen zamansal aralıkla sınırlıdır.

Gerçekleştirilen görüşmelerde dini yayıncılığın tarihsel süreci, yayın alanının iletişim döngüsünün tarafları olan kitapçı, okur ve kitap üçgeninde ele alınmakla birlikte özellikle 2000’li yıllardan itibaren gelişen dini yayıncılığın sahada bulduğu karşılık, bahsedilen üç tematik ilgi üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda tarihsel olarak 2000’li yıllarla birlikte gelişen dini yayıncılığın popülerlik kavramı üzerinden keşfedilmesi bir diğer sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Zira gelinen noktada dini yayıncılığın nicel ve nitel büyüklüğünü bir bütün olarak bu çalışmada ele almak, zaman ve maliyet açısından mümkün olmadığı ve odak noktasının geniş kitlelerin yönelimini keşfetmek olduğu için böyle bir sınırlandırmaya gidilmiştir.

Kapsam açısından konu edilen popüler dini yönelimler, sorulan sorularla katılımcılara yansıtılmış bu yönde veriler elde edilmiş ancak konuşmaların farklı bölümlerinde genel anlamda kitapçılık ve yayıncılığa dair görüşler de kaydedilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş aynı zamanda konunun tarihsel gerçekliği dolayısıyla tarihsel karşılaştırmalı bir bakış açısı da yansıtılmaya çalışılmıştır. Toplumsal gerçekliği anlamamanın bir yolu olarak araştırmaya yönelik nitel yaklaşımlar,

çok çeşitli konuları incelemek için disiplinler arasında kullanılabilir. Sosyal bilimlerde bu araştırma yaklaşımları genellikle toplumsal fenomeni keşfetmek, tanımlamak veya anlamak; insanların faaliyetlere, durumlara, olaylara veya eserlere atfettiği anlamları ortaya çıkarmak; toplumsal hayatın bazı yönleri hakkında bir anlayış derinliği oluşturmak; doğal ortamlarındaki insanların belirgin tanımlarını inşa etmek; yeni veya yeterince araştırılmamış alanları keşfetmek; veya bireyler-gruplar ve kurumsal ve/veya kültürel bağlamlar arasındaki bağlantıları aydınlatan mikro-makro bağlantılar kurmak için kullanılmaktadır (Leavy, 2014, s. 2).

Nitel araştırmadaki amaç, küçük örneklerden veya tekil durumlardan alınan bilgilerin faydasını en üst düzeye çıkarmaktır. Vakalar, bilgi içerikleriyle ilgili beklentilere göre seçilir. Bu, araştırmacının alan hakkındaki bilgilerinin alakalı hale geldiği anlamına gelmektedir (Brinkmann, 2013, s. 68). Bir metodoloji araştırmanın nasıl ilerleyeceğine dair yöntemleri ve teoriyi birleştiren plandır. Bu anlamda araştırmaya rehberlik eden felsefi inançlar, araştırma yöntemlerinin seçimi ve teorinin kullanımı ile şekillendirilir. Sadece veri toplama araçlarına değil aynı zamanda bu aracın kullanımını nasıl tasarladıklarına ve böylece çalışmayı nasıl yapılandırdıklarına da dayanarak araştırmaya nasıl devam edeceklerini belirler. Nitel bir araştırmacı, proje süresince metodolojisini ayarlayabilir. Nitel araştırmanın şekillendirilebilirliği, bilgi üretimine yönelik bu yaklaşımın bir gücüdür (Leavy, 2014, s. 4).

Nitel araştırmaya rehberlik eden çok çeşitli yaklaşımlar göz önüne alındığında, bilgi oluşturma ve bilgi paylaşımı için sayısız olasılıklara sahip zengin ve gelişen bir gelenektir. Araştırmacılar neredeyse sınırsız sayıda konuyu incelemek için birçok farklı

türde proje oluşturabilir, işleyebilir veya inşa edebilir. Bu nedenlerden dolayı, birçok kişi nitel araştırmayı bir zanaat veya brikolaj formu olarak kabul etmektedir.

Yapılan bu araştırma fenomenolojinin temel varsayımlarına dayanmakta ve insanlar tarafından deneyimlenen yaşam dünyasını incelemektedir. Fenomenolojik düşünceye yönelik sayısız yaklaşım arasında, Alfred Schutz'un yaşam dünyasının fenomenolojik temellerine ilişkin sistematik açıklaması özellikle etkili olmuştur ve o sosyal dünyanın birliği açıklamasıyla fenomenoloji ve sosyal bilim arasında bir köprü kurmuştur. Alfred Schutz'un temel fikri, sosyal bilimler metodolojisinin iki ayağı olduğudur. Birincisi, bilimsel açıklamanın mantığı; ikincisi, toplumsal dünyanın inşacı bir analizi. İkincisi çok daha önemlidir zira buna göre toplumsal dünya, herhangi bir bilimsel araştırma başlamadan önce günlük yaşamda anlamlı bir şekilde oluşturulduğundan, sosyal bilimler bu gerçeği sistematik olarak hesaba katmak zorundadır (Eberle, 2014, s. 186).

Fenomenoloji, toplumsal gerçeklik içerisinde anlamın inşa oluşunu analiz etmede ufuk açıcı bir rol oynamıştır. Schutz'a göre bir aktörün öznel bilgi stoğu, tipleştirmeleri ve alaka sistemleri toplumsal olarak türetilmiştir (Eberle, 2014, s. 187). Bu çerçevede fenomenolojik analiz yaklaşımları, görüşme verilerinin analizinden elde edilen bulguların nasıl üretildiğine dair benzerlikleri göstermektedir. Fenomenolojik yaklaşım (1) “parantezleme” varsayımlarına ve verilerin içindekilere açık kalmak için konu hakkındaki önceki kavramsallaştırmalara; (2) verileri ve ne anlama geldiklerini - parçalardan bütüne bütünden parçalara geçerek (yani, hermenötik daire)- düşünmek için zaman harcamaya; (3) anlamın ufuklarını, değişmez özelliklerini veya belirli bir yaşamış

deneyimin anlam birimlerini ayırt etmek için verileri azaltmaya; ve (4) yazma ve yeniden yazma yoluyla bulguları oluşturmaya önem vermektedir (Roulston, 2014, s. 302).

Fenomenolojik araştırmanın, kişinin konular hakkındaki önceki varsayımlarını belirleyerek, devam eden yansımalarına dikkat ederek ve yazma, yeniden yazma ve verileri yeniden gözden geçirmeyi içeren yinelemeli bir anlam oluşturma sürecine katılım yoluyla nitel görüşmeler analiz edilmiştir. Bu bakış açısı ile yaklaşımakla birlikte görüşmelerden elde edilen verilerin analizinde betimsel analizden yararlanılmıştır. Bu analiz süreci verilerin analizi başlığından gösterilmiştir.

4.1. Araştırma Süreci

Yapılan tez çalışmasının saha araştırmasının yansıtıldığı ikinci bölümde derinlemesine mülakat tekniği ile veri toplanarak problemin çözümlenmesi amaçlandığı için öncelikle sahanın belirlenmesi ile sürece başlanmıştır. Bu amaçla Türkiye’de dini bilginin yayılım mecrası olarak dini kitapçılığın yoğunlaştığı ve uzun yıllar devam edegeldiği bir merkez olan Ankara Hacı Bayram Çarşısı içerisindeki kitapçılar (Hacı Bayram kitapçıları) geniş halk kesimlerinin uğrak mekânı olduğu düşüncesiyle belirlenmiştir.

Araştırma mekânları, araştırma problemine uygun olacak şekilde amaçlı örnekleme yöntemine göre belirlenmiştir. Mekânların belirlenmesinden sonra her iki mekânda da katılımcılar kartopu örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Daha önceki tanışıklıklar araştırma mekânlarına girişi sağlamış sonrasında ise tavsiye ve yönlendirmelerle yeni katılımcılarla tanışma fırsatı yakalanmıştır.

Aynı zamanda bir ziyaretgâh olarak Ankara'nın manevi mekânlarından birisi olan Hacı Bayram Veli türbesi etrafında bulunması dolayısıyla Hacı Bayram kitapçılarının geniş kitle dindarlığının karşılık bulduğu bir mekân olduğu düşüncesi bu seçimde etkili olmuştur. Zira görüşmeler esnasında bu yöndeki katılımcı görüşleri başlangıçtaki bu düşüncayı desteklemiştir. *“Genel anlamda Anadolu insanı geliyor işte belli ekonomik seviyedeki insanlar geliyor halk kesimi geliyor gibi bir şey söyleyebiliriz.”*(Salih) şeklinde müşteri profilini tanımlayan ifade gibi *“Yüzde 30'luk kısım bilinçli bir şekilde aradığı bir şeyi almak için geliyor, yüzde 70'lik kısım yani burası aynı zamanda birde gezi alanı olduğu için. Yani Ankara'nın manevi mekânlarından birisindeyiz insanlar bir de bu çarşının yenilenmesi, etrafının yenilenmesi nedeniyle dışarıdan gelen misafirlerini de buraya gezdirmek için getiriyor”*(Mehmet) şeklindeki ifade de bölgenin bir ziyaret mekânı olmakla birlikte kitap alışverişinin de bu anlamda yapıldığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esasında Ankara'da uzun yıllardır dini kitapçılığın merkezi olan Hacı Bayram çevresi özellikle son zamanlarda ziyaret fenomenine eklemlenmiş bir ticari alan olması açısından da dikkat çekmektedir. Çarşının yenilenmesi ve türbe ve etrafının restorasyonu sonrasında ziyaretçi sayısındaki artışla birlikte yaşanan dönüşümle kitapçılığın çarşı içerisinde marjinal hale gelmeye başladığı katılımcılar arasında dillendirilmiş bir gerçeklik olmuştur. Uzun yıllar Ankara'da hem geniş kesimlere hem de sürekli okurlara yönelik dini kitap temininin merkezi mecralarından olan Hacı Bayram kitapçılığı mekânın değişimine karşı direnç göstermekte zorlanmaktadır. Kitap dışı dinsel ürünler ve hediyelik eşyalar çarşının tarihi içerisinde her zaman alıcı bulan ürünler olmakla birlikte

son on yıl içerisinde ticari sebeplerle bu tür ürünlerin ticaretine doğru bir kayma yaşandığı kaydedilmiştir.

Nitel araştırmalarda araştırma süreci zamanla ortaya çıkmaktadır. Bu, araştırma için giriş stratejilerinin net bir şekilde belirlenememesi ve araştırmacıların sahaya girmesinden ve veri toplamaya başlamasından sonra araştırma sürecinin değişebilmesi veya yön değiştirebilmesi anlamına gelir. Sorular, veri toplama tekniği, görüşülecek kişiler ve saha değiştirilebilir (Creswell, 2013, s. 47). Bu çalışmada da Hacı Bayram kitapçıları yanında Yümni kitapçıları ile de görüşme yapma fikri bu çerçevede ortaya çıkmıştır. Hacı Bayram kitapçıları ile yapılan ön görüşmelerde çarşı içerisinde kitapçıların azalması dolayısıyla yeterli veriye ulaşabilmek amacıyla dini yayıncılığın ve kitapçılığın İstanbul'daki merkezlerinden olan Yümni İş Merkezi içerisinde seçilen kitapçılar araştırmaya dâhil edilmiştir. Yümni kitapçılarının belirlenmesinde araştırma problemine bağlı kalınarak geniş kitlelere hitap edebilme sınırlılığı belirleyici olmuştur.

Yümni İş Merkezi İstanbul'da uzun yıllar İslami camianın uğrak mekânlarından olan Beyaz Saray Kitapçılar Çarşısının kapanmasından sonra dini yayıncıların yeni mekânı olmuştur. 1960'lı yılların başında Beyazıt'ta inşa edilen iş hanı kısa bir süre dışında sürekli kitapçıları ağırlamıştır. Kapatıldığı tarihe kadar Türkiye'de dinî yayıncılık denince ilk akla gelen Beyazsaray Kitapçılar Çarşısı'nı barındırmıştır. Çarşı içerisindeki yayıncıların ancak bir kaçı entelektüel kesime hitap ederken neredeyse tamamı halka hitap etme eğiliminde olmuştur (Biçer, 2020, s. 259-260). Yümni İş Merkezi, her ne kadar eski etki alanını yitirdiği söylene de (Emre, 2020, s. 253; Biçer, 2020, s. 263), hali hazırda Beyaz Saraylı yıllardan birçok eski ve yeni dini yayıncı ve kitapçıyı bünyesinde barındırmaktadır. Yümni kitapçılarından bir katılımcının "*bizim okuyucu kitlemiz daha*

çok halk kesimidir ve esnaf, avam diyebiliriz. Bunun yanı sıra dini eğitim gören, işte İmam Hatip okulu veya İlahiyat öğrencileri veya Kuran kursları camiası diyelim” (İlhan) şeklinde ifade ettiği gibi çarşı geniş halk kesimlerine hitap etme kabiliyeti ve uzun yıllara dayanan dini yayın ve kitapçılık tecrübesi dolayısıyla araştırmaya katkı sağlamıştır.

Hem araştırmacıya uzaklığı hem de araya giren pandemi süreci dolayısıyla Yümni kitapçıları ile yapılan görüşmeler tek seferde ve birkaç gün içerisinde gerçekleştirilmiştir. Hacı Bayram kitapçıları ile daha uzun bir aralıktaki tekrar eden görüşmeler yapılmış ve daha fazla gözlem yapma şansına sahip olunmuştur.

Yapılan görüşmelerin neredeyse tamamı, sakin bir ortam olacağı düşüncesiyle sabah saatlerinde gerçekleştirilmiştir. Zira hem Hacı Bayram Çarşısında hem de Yümni İş Merkezinde sabah saatlerinin öğleden sonraya göre müşteri yoğunluğu anlamında daha sakin saatler olduğu gözlemlenmiştir. Görüşmelerin kaynak kişi ile yalnız olarak yapılmasına özen gösterilmiştir. Serbest konuşmanın sağlanabilmesi için görüşme öncesinde ikili ilişki kurulmaya özen gösterilmiştir. Hem Hacı Bayram hem de Yümni kitapçıları ile yapılan görüşmelere araştırma öncesindeki tanışıklıklar vesile olmuş ve sahaya girişte herhangi bir zorlukla karşılaşılmamıştır. Araştırma süreci içerisindeki görüşmelerde katılımcıların tamamı oldukça yardımsever ve görüşme sürecini destekleyici bir tavır takınmışlardır. Özellikle araştırma probleminin ilgilerini çekmesi ve mesleki deneyimlerini paylaşacak olmaları katılım konusunda istekli olmalarını sağlamıştır.

4.2. Verilerin Toplanması

Araştırma yöntemleri, belirli bir çalışma için aranan verileri toplamak için en iyi araçlar oldukları için seçilir. Araştırma yönteminin seçimi, araştırma sorusu (soruları) ve amacı ile bağlantılı olarak yapılmalıdır. Başka bir deyişle, araştırma konusuna ve araştırma sorularının nasıl çerçevelendirildiğine ve ayrıca katılımcılara veya metinsel/önceden var olan veri kaynaklarına erişim, zaman ve pratik beceriler gibi daha pragmatik konulara bağlı olarak, araştırmacılar belirli yöntemlere yönelir.

Gerçekleştirilen araştırmanın nitel yöntemi benimsemesi dolayısıyla verilerin toplanması da bu çerçevede belirlenmiştir. Niteliksel uygulamada araştırmacılar yaygın olarak kullanılan araştırma yöntemleri arasında, bunlarla sınırlı olmamak üzere etnografi, anlatı sorgulama, derinlemesine görüşme, yarı yapılandırılmış görüşme, odak grup görüşmesi, sözlü tarih, doküman analizi, içerik analizi, tarihsel-karşılaştırmalı yöntemler, şiirsel sorgulama, görsel-işitsel yöntemler, görsel yöntemler, fotoğraf-ses, örnek olay incelemesi, çoklu durum çalışması, söylem analizi, konuşma analizi, gündelik yaşam araştırması, program ölçümü, etnodrama, etnotiyatro, etnosinema, oyun kurma ve kurgu temelli araştırma gibi bir dizi veri toplamak aracı kullanmaktadır.(Leavy, 2014, s. 3)

Aynı zamanda tarihsel süreci anlayabilmek adına farklı bölümlerde farklı kanıtların karışımı kullanılmıştır. Birinci bölümde araştırmaya kavramsal ve tarihsel bir çerçeve sağlamak amaçlandığı için ilgili literatür taranarak dokümantasyon tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın ana eksenini ve bulgularını yansıtacak olan ikinci bölümde ise popüler dini bilginin bir mecrası olarak, belirlenen dini kitapçılarla yarı yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Kitapçı, okur ve kitap temaları altında,

katılımcılar tarafından yansıtılan örneklerde geniş halk kitlelerine ulaşarak popülerleşmiş yayınlar yine katılımcıların fenomene ilişkin kişisel tecrübelerini sundukları veriler ekseninde betimsel analize tabi tutularak tarihsel-sosyolojik zemini içerisinde anlaşılmaya çalışılmıştır.

Yapılan görüşmeler, tarihsel sürekliliği ortaya koyması anlamında dini yayıncılık tecrübesi içerisinde değerlendirilmiş ancak özellikle araştırmanın ikinci bölümünü oluşturacak olan günümüz Türkiye’indeki popüler dini yayınların araştırıldığı bölümün verilerini oluşturmuştur. Burada popüler dini yayınların toplumsallaşma mekânı olarak kabul edilen dini kitapçıların kişisel mesleki tecrübeleri üzerinden görüşmeler gerçekleştirilerek konu derinleştirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın teorik ve tarihsel alt yapısını oluşturan ikinci bölümü oluşturulurken dokümantasyon tekniği sınırları içerisinde kalınırken saha çalışmasında yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden faydalanılmıştır.

4.3. Görüşmeler

Bir görüşme çalışması hazırlarken dikkat edilmesi gereken ilk şey, kişinin ne çalışmak istediğini netleştirmektir. İlgilenilen tema nedir? İnsanların yaşam öyküleri, deneyimleri veya eylemleri? İkinci şey, nitel görüşmenin verilen araştırma teması için uygun olup olmadığını değerlendirmektir. Nitel araştırma görüşmesinin genel bir tanımını açıklanan fenomenin anlamını yorumlamak amacıyla görüşülen kişinin yaşam dünyasının açıklamalarını elde etmek amacıyla yapılan görüşmeler şeklindedir (Kvale ve Brinkmann, 2008, s.3). Gündelik konuşmalardan farklı olarak, nitel görüşmeler kendi

başlarına bir amaç olmaktan ziyade araştırmacının bilgi üretme amacına hizmet etmek için sahnelenir ve yürütülür.

Görüşme çalışmalarının çoğunda amaç, görüşmelerden veya teorilerden ziyade görüşülen kişinin açıklamalarını elde etmektir. Görüşmeciler, yaygın fenomenolojik bakış açısına uygun olarak normalde neden belirli deneyimler yaşadıklarına dair spekülasyonlar yerine, görüşülen kişilerin dünyayı, yaşadıklarını ve olayları nasıl deneyimlediklerine dair açıklamalar ararlar. Bu açıdan nitel araştırmanın amacı, somut tanımlarla birinci dereceden bir anlayış sağlamaktır. Mülakat araştırmacıları kendilerini fenomenoloji deyimiyle ifade etseler ya da başka bir niteliksel paradigmanın dilini kullansalar da çoğu zaman yaşam dünyasının tanımlarını ortaya çıkarmak için görüşmeleri kullanmaya karar verirler (Brinkmann, 2014, s. 287). Bu çerçevede Marshall ve Rossman (2016), nitel yöntemlerin olumlu bir şekilde uygulanabileceği üç geniş çalışma alanı olduğunu iddia etmektedir: Bireysel yaşanmış deneyim, dil ve iletişim ve toplum ve kültür. Nitel görüşmeler, üçünün de yönlerini incelemek için kullanılabilir ve kullanılmıştır, ancak kendilerini en doğal olarak bireysel yaşanmış deneyimler çalışmasına borçludurlar.

Aslında, bir bireyin bir olguyu nasıl tecrübe ettiğini bilmek istendiğinde, nitel görüşmenin farklı yöntemler arasında belirli bir önceliği vardır. İnsanlar dil yoluyla iletişim kurmak için mülakat durumunu kullandığından, mülakatlar ayrıca dil ve iletişim üzerinde çalışmak için de kullanılabilir. Yapılan bu çalışmada ise popüler dini bilginin nasıl ve ne türde toplumsallaştığı dini kitapçıların yıllara dayanan yayın ve kitapçılık tecrübeleri üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Özellikle dini yayın alanının saha

aktörleri olmaları sebebiyle kitapçı görüşlerinin araştırma probleminin çözümlenmesine ve süreç okumasına oldukça önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Toplum ve kültür, görüşme gibi konuşma süreçleriyle birlikte oluşturulduğundan, nitel görüşme, toplumsal dünyanın bu yönlerini incelemek için uygun bir yöntem olmaya devam etmektedir; ancak yine, daha eksiksiz bir resim elde etmek için diğer veri kaynaklarını (ör. saha gözlemleri, belgeler, ilgili literatür) kullanmak da oldukça önemlidir (Brinkmann, 2013, s. 48).

Marshall ve Rossman'ın bireysel yaşanmış deneyimlerin incelenmesi olarak ifade ettikleri fenomenolojik yaklaşım, bireysel yaşanmış deneyimin anlamını nasıl algıladıklarını, tanımladıklarını, hissettiklerini, yargıladıklarını, hatırladıklarını, anlamlandırdıklarını ve başkalarıyla bunun hakkında nasıl konuştuklarını keşfetmeye, açıklamaya ve analiz etmeye çalışır. Alman fenomenoloji felsefesinden türetilen bu yaklaşım ailesi (metni incelemek için bir yöntem olarak hermönetik dahil) tipik olarak ilgili fenomeni deneyimlemiş kişilerle derinlemesine görüşmeyi içerir. Analiz, aynı deneyime sahip olan başkalarıyla paylaşılan bir deneyimin özü olduğu şeklindeki merkezi varsayımdan hareket eder. Çalışmaya katılanların -benzer deneyimi yaşamış olanların- deneyimleri benzersiz ifadeler olarak analiz edilir ve ardından özü tanımlamak için karşılaştırılır (Marshall & Rossman, 2016, s. 66). Burada odak noktası deneyimin aktarımıdır.

Seçilen katılımcı kitapçılarla fenomenolojik yaklaşımla yarı yapılandırılmış formatta görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler dini kitap satışı yapan kitabevlerinin sahipleri ya da çalışanları ile kendi mekânlarında yapılmıştır.

Yapılandırılmış görüşmelerle karşılaştırıldığında, yarı yapılandırılmış görüşmeler, görüşülen kişi tarafından önemli görülen açılar takip etmek için çok daha fazla alan sağlayarak, diyalogların bilgi üretme potansiyellerinden daha iyi faydalanabilir; ayrıca, görüşmecinin önceden belirlenmiş bir görüşme rehberinin tamamen bağlı kalmak yerine, sürecin kendisinde bilgi üretme şansı daha yüksektir. Yine yapılandırılmamış görüşmelerle karşılaştırıldığında, görüşmeyi yapan kişi, araştırma projesiyle ilgili olarak önemli gördüğü konulara odaklanma konusunda daha fazla söz hakkına sahiptir (Brinkmann, 2014, s. 286). Bu sebeple yarı yapılandırılmış görüşme tekniği tercih edilmiştir.

Nitel görüşmede, görüşmeciler kullanılan herhangi bir programdan veya görüşme kılavuzundan önemli ölçüde ayrılabilir. Problemin daha açık ve anlaşılır hale gelmesi için problemler güncellenebilir ve rafineleştirilebilir (Creswell, 2013, s. 51). Bu sebeple görüşülen kişilerin yanıtlarını takip eden yeni sorular sorulabilir ve soruların sırası ve kelimeleri değişebilir. Nicel görüşmede bunların hiçbiri yapılmamalıdır çünkü görüşme sürecinin standardizasyonunu ve dolayısıyla ölçümün güvenilirliğini ve geçerliliğini tehlikeye atacaktır. Nitel görüşme bu anlamda esnek olma eğilimindedir. Görüşmecilerin görüşmeyi hangi yöne götürdüğüne karşılık verir ve belki de görüşmeler sırasında ortaya çıkan önemli sorunların bir sonucu olarak araştırmadaki vurguları değiştirebilir. (Bryman, 2012, s. 470)

Yarı yapılandırılmış bir görüşmede araştırmacının, ele alınması gereken bir soru listesi veya genellikle bir görüşme rehberi olarak adlandırılan spesifik konu başlıkları vardır. Ancak görüşülen kişinin nasıl cevap vereceği konusunda büyük bir serbestliği söz konusudur. Bu çerçevede görüşmelerin öncesinde dokuz soruluk bir görüşme rehberi

hazırlanmıştır ve görüşmeler öncesinde katılımcılara sunulmuştur. Sorular, görüşme rehberinde belirtildiği şekliyle her zaman tam olarak takip edilmemiştir. Rehberde yer almayan sorular, görüşmeci, görüşülen kişiler tarafından söylenenleri anladıkça sorulmuştur. Ancak, genel olarak, tüm sorular yöneltilmiş ve katılımcılara benzer ifadeler kullanılmıştır.

Görüşme sorularının hazırlanmasında konu alanlarında belirli bir düzen oluşturulmuş, böylece onlar hakkındaki soruların bütünlüğünün sağlanması amaçlanmıştır, ancak görüşmeler sırasında yeri geldikçe soruların sırasında değişiklikler yapılmıştır. Araştırma sorularının yanıtlanmasına yardımcı olacak şekilde görüşme soruları formüle edilmiştir. Araştırmacının katılımcıların çalıştığı veya yaşadığı ortama aşina olması görüşülen kişinin kendi terimleriyle söylediklerini anlamasına yardımcı olan bir etkidir (Bryman, 2012, s. 473). Bu anlamda araştırmacının da bir dönem kitapçılık yapması dolayısıyla ortak bir dil oluşmuş ve karşılıklı anlamayı kolaylaştıran aynı zamanda katılımcıların rahat konuşmalarını sağlayan bir sohbet ortamı oluşturmuştur.

Kvale (2007, s. 94-95) başarılı bir görüşme için on kıstastan oluşan çok faydalı bir liste önermiştir. Bu liste dikkate alınarak öncelikle mülakat konuları hakkında ön bilgiler kontrol edilerek mülakatın odağına tamamen aşina olmaya çalışılmıştır. Görüşmeler için amaç belirlenip çerçeve çizecek bir yapılandırmaya gidilmiş ve görüşülen kişinin ön soruları olup olmadığını sorulmuştur. Mülakatlarda açık ve anlaşılır olmak hedeflenerek jargonsuz, basit, kolay anlaşılır, kısa sorular oluşturulmuştur. Sorular soruldukça katılımcıların bitirmesi beklenmiş onlara düşünmeleri için zaman verilmiş ve duraklamaları tolare edilmiştir. Ne söylendiği ve nasıl söylendiği dikkatle dinlenerek görüşülen kişiyle iletişimde empatik davranmaya gayret edilmiştir. Katılımcılarla

anlaşılır bir dil kullanmaya çalışılmış ve yönlendirici sorular sorulmamaya gayret edilmiştir. Görüşülen kişi için önemli olan konulara açıklıkla yanıt verilmiştir. Görüşülen kişilerin yanıtlarında söz konusu olduğunda tutarsızlıklar kaydedilmiştir. Söylenenler daha önce söylenenlerle ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Görüşülen kişilerin ifadelerinin anlamları açıklanıp genişletilirken bunu onlara anlam yüklemekten yapmaya çalışılmıştır.

Nitel görüşme temelli araştırmalarda etik, başkaca araştırma uygulamalarında olduğu gibi merkezi bir rol oynamaktadır. Toplumsal araştırmalarda etik hakkında düşünüldüğünde, tipik olarak özellikle insanlarla çalışırken, çalışmaya dâhil olan kişilere veya ortamlara zarar vermekten kaçınmak, araştırma katılımcılarının araştırmanın doğasını ifşa etmesini önlemek, bulguların nasıl kullanılacağı, katılımın gönüllü niteliği ve gizlilik gibi konulara atıfta bulunmaktadır. Ek olarak, nitel araştırmacıların, araştırma katılımcılarının nasıl tasvir edildiğini dikkatlice düşünmek ve duyarlı davranmak gibi etik bir yükümlülüğü vardır (Leavy, 2014, s. 5). Bu çerçevede görüşmeler öncesinde aydınlatılmış onam formu katılımcılara okutularak bilgilendirilmiş ve görüşmeler tüm katılımcıların izni ile ses kaydı yapılarak kayıt altına alınmıştır. Daha sonra her bir kayıt ayrı dosyalar şeklinde metne aktarılmış ve verilerin analizi sürecinde kendi içlerinde kategorik olarak sınıflandırılmıştır. Veriler aktarılırken katılımcıların isimleri açıklanmadan kod isimler verilmiştir.

4.4. Verilerin Analizi

Araştırma verileri analiz edilirken araştırma yöntemi sınırları içerisinde bir yaklaşımla bir teori, bilim felsefesi ve metodoloji paketi olarak fenomenolojik bakış açısı dikkate alınmıştır. Bu anlamda görüşme verilerinden hareketle gömülü bir teoriye ulaşmak amaçlanmamış bilakis deneyimlerin ve öznel yapıların doğrudan değil, yalnızca belirleyici kavramsallaştırmalar yardımıyla elde edilebileceği şeklindeki(Eberle, 2014, s. 187) fenomenolojik anlayıştan hareket edilmiştir. Bu amaçla katılımcı görüşmelerinden elde edilen veriler analiz edilirken ilgili literatür dikkate alınmıştır.

Fenomenolojik bakış açısı ile verilerin analizinde Moustakas tarafından ifade edilen stratejiler dikkate alınmıştır. Bu yaklaşımı kullanarak, olguyla ilgili kendi deneyimimizin teorik düzlemde tam bir tanımı edinilmiş ardından yapılan görüşme metnlerinin kelimesi kelimesine transkriptinden sonra aşağıdaki adımlar tamamlanmıştır:

- Deneyimin açıklaması için her ifadeyi önem açısından listelemek (yataylaştırma).
- Değişmeyen bileşenleri belirlemek amacıyla ifadeleri test etmek: İfadeler deneyimin bir anını içeriyor mu? Soyutlama ve etiketleme mümkün mü? Eğer öyleyse bu, deneyimin ufkudur. Değilse ifadeler kaldırılır. Örtüşen, tekrarlayan ve belirsiz ifadeler de elimine edilir veya daha kesin açıklayıcı terimlerle sunulur. Geriye kalanlar, deneyimin değişmez unsurlarıdır(azaltma ve eleme).
- Verilerdeki değişmez unsurları gruplandırmak ve tematikleştirmek: Tematik bir etiketle ilişkili deneyimin değişmez unsurları gruplandırılarak ana temalar tespit edilmiştir.

- İlgili, tekrar eden değişmez unsur ve temaları kullanmak ve transkripsiyon yapılmış görüşmeden örnekler vermek (Moustakas, 1994, s. 101).

Bu çerçevede araştırma verileri ile ilgili ilk uygulama kaydedilen konuşmaların yazıya dönüştürülmesi olmuştur. Kaydedilen konuşmaları yazıya dönüştürme süreci de analizin bir parçası olarak düşünülmelidir. Transkripsiyon, zorunlu olarak bir ortamdan (sözlü) diğerine (yazılı) tercüme etmek anlamına gelir ve araştırmacılar, sürecin başlarında nasıl yazıya dökceklerini düşünmelidir (Kvale, Doing Interviews, 2007, s. 105). Transkripsiyona yönelik farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bunlar, konuşmacılar arasında örtüşme, vurgu, ses seviyesi, gecikme, gülme, ara sesler ve molaları içerecek işaretler gerektiren ve çok zaman alan çok ayrıntılı kelimesi kelimesine konuşma analitik transkripsiyonlar ve konuşmacıların sık sık dağınık ifadelerini cilalayan ve düzene sokan yeniden yapılandırıcı transkripsiyon yaklaşımlarını içerir. Bu açıdan transkripsiyonun bir standardı yoktur ve ayrıntılı bir dilbilimsel konuşma analizi için veya konunun açıklamalarını kamuya açık okunabilir bir çalışmada rapor etmek için olsun, transkriptin amaçlanan kullanımına bağlı olacaktır (Kvale, 2007, s. 107). Bu çalışmada görüşme kayıtları metne aktarılırken araştırmanın dilbilimsel bir analizi amaçlamaması dolayısıyla her türlü sesin aktarımı tercih edilmemiştir. Bunun yerine veriler okunup anlaşılabilir hale getirilmek için yapılandırılmış ancak katılımcıların kelime seçimlerine ve konuşmanın doğasına müdahale edilmemiştir.

Transkripsiyondan sonra, materyalin daha odaklanmış bir analizine geçilmektedir ve burada seçenekler araştırmacının felsefi ve teorik konumuna ve tabii ki çalışmanın amacına bağlıdır. Burada analitik yaklaşım olarak tümevarımcı bir bakış belirlenmiştir.

Analize yönelik farklı yaklaşımlar içerisinde tüme varım, analiz için en yaygın olan yaklaşımdır ve bazı nitel araştırmacılar analizden, en geniş anlamıyla kavramlar, fikirler veya teoriler geliştirmek için olguların içindeki ve arasındaki benzerliklerin sistematik olarak incelenmesine atıfta bulunan analitik tümevarım olarak bahsetmektedir (Pascale, 2011, s. 53). Bu stratejiye göre, temaları belirlemek ve bu temaların olası açıklamalarını formüle etmek için tümevarımsal olarak veriler kodlanmaktadır (Pascale, 2011, s. 54). Bu nedenle, analitik tümevarımın önemli bir bileşeni kodlamadır.

Kodlama, kavrama dayalı veya veriye dayalı olabilir. Kavram odaklı kodlama, ya materyalin seçilen kısımlarına bakarak ya da mevcut literatüre başvurarak araştırmacı tarafından önceden geliştirilmiş kodları kullanır. Veriye dayalı kodlama, araştırmacının kodlar olmadan başladığını ve materyali okuduktan sonra bunları geliştirdiğini ifade eder. Prensipte olarak, araştırma ilgisine bağlı olarak her şey kodlanabilir (Brinkmann, 2013, s. 47-48).

Bu çalışmada metnin baştan belirlenen bazı kategoriler içinde analiz edilmesinden kaçınılmış, veriye dayalı kodlama yapılarak kategorileri çıkartmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çeşitli ifadelerin, kendi bütünlüğündeki anlamlara ve ifadelerdeki çeşitliliğe dikkat edilmiştir. Hatta katılımcıların ideolojik duruşuyla ilgili belirli sorular sorulmasına gerek duyulmaksızın, metnin sağduyunun mikro bir örneği olarak hangi anlam örüntülerini ortaya koyduğuna yönelinmiştir.

Araştırmada benimsenen yöntem gereği, görüşme metnilerindeki görüşlerin ne sıklıkla ortaya konduğuna dair bir sayısallaştırma yoluna gidilmemiştir. Bu anlamda araştırma bir veri kodunun hangi sıklıkla ortaya konduğuna odaklanmaktan ziyade, veri

setinde dikkat çeken tüm görüşleri yansıtmayı önemsemiştir. Bundan dolayı sayıca daha az katılımcı tarafından yansıtılsa da tüm görüşlere yer vermeye gayret edilmiştir.

Transkriptler, görüşmenin tarihini, ayrıntılarını, görüşme bağlamını ve katılımcıları temsil etmek için kullanılan takma adları içermektedir. Bununla ilgili bir zorluk, verileri azaltmak veya yoğunlaştırmaktır. Bir saatlik mülakatın yaklaşık 20 sayfalık bir transkript oluşturabileceği düşünüldüğünde, mülakat kayıtları yüzlerce sayfalık veri oluşturmaktadır. Bu açıdan araştırma problemine uygun olarak bulguları sunmak için veriler belli kategoriler altında azaltılmış ve yorumlanmıştır. Bunun için bilginin üretimi hakkındaki varsayımlara uyan bir veri analizi yaklaşımı seçilerek indirgeme veya kodlama aşamasında, iddiaları desteklemek için uygun örnekleri seçmek için bir bütün olarak veri setini iyi tanınmaya çalışılmış (Roulston, 2014, s. 306) ve görüşme metinleri sürekli olarak bir yeniden okumaya tabi tutulmuştur.

Mülakat çalışması yaparken problem veri elde etmek değildir, çünkü insanlarla yaşamlarının önemli özellikleri hakkında görüşme yapmak genellikle zevkli ve ilgi çekicidir, bu nedenle veri toplama çoğu zaman sorunsuz ilerler. Problem, araştırmacının çoğu zaman büyük miktarda veriyi analiz edilebilecek ve hakkında yazılabilecek şekilde indirgemesi gerektiğinde ortaya çıkar. Bu açıdan nitel araştırmaların karşılaştığı zorluklardan biri, katılımcıların açıklamalarının özünü veya anlamını yorumlamak ve damıtmak için veri setlerini azaltmaktır (Roulston, 2014, s. 304). Bu amaçla katılımcılardan elde edilen veriler tekrar tekrar okunarak belli kategoriler oluşturacak şekilde kodlanmış ve sınıflandırılmıştır.

Metni küçültmenin ilk adımı, metni okumak ve ilgi çekici olan bölümleri işaretlemektir. Araştırmacının görüşme transkriptlerinde ilgi çekici olanı işaretlemedeki amacı, materyali azaltmak ve sonra paylaşılabilceği veya gösterilebileceği bir forma dönüştürmektir. Verilerin azaltılması, araştırmacıların görüşme materyallerini sunmalarına ve daha sonra analiz edip yorumlamalarına izin veren ilk adımdır. Süreçteki en zor adımlardan biridir çünkü kaçınılmaz olarak mülakat materyallerinin atılmasına izin vermek anlamına gelir (Seidman, 2006, s. 117).

Verilerin azaltılması ve elenmesinden sonra veriler, kodların ve kategorilerin sıralanması, karşılaştırılması ve bunlar arasındaki bağlantıların not yazma yoluyla dikkate alınmasıyla bir araya getirilmiştir. Okumayı, odaklanmış kodlamayı, derinlemesine düşünmeyi, yazmayı ve yeniden okumayı içeren yinelemeli bir süreç yoluyla kodları geliştirerek, fikirler arasında bağlantılar kurulmuş, kodlar daha büyük fikirlere dönüştürülerek (çeşitli şekillerde temalar veya kategoriler şeklinde) ilgili fenomenle ilgili iddialar geliştirmeye çalışılmıştır. Burada önemli olan şey, çalışma konusuyla ilgili temel kavramları ayırt etmek, önceki anlayışları ve ilk iddiaları yeniden kontrol ederek veri setinde yinelemeli olarak arama yaparak yansıtmak ve çalışma konusuyla ilgili katılımcı fikirleri gözden geçirmek olmuştur.

Bulguların yazım aşamasında argümanlar geliştirmek için önceki araştırmalar ve teoriler ışığında iddialar ve önermeler dikkate alınmıştır. Veri analizinde geliştirilen ana fikirleri (temaları) aktaran hikayeler geliştirilmiş ve iddiaları desteklemek için veri alıntıları veya hikayeleri sunulmuştur. Görüşme transkriptlerinden doğrudan alıntılarla desteklenen temalar dâhil olmak üzere verileri temsil etmek için hem katılımcı görüşleri yansıtılmış hem de temalarla bağlantılı teori ve kavramsallaştırmalardan faydalanılmıştır.

Görüşme verilerini sunmanın, analiz etmenin ve profilleri oluşturmaının daha geleneksel bir yolu, transkriptlerden alıntılar kategorilere ayırmaktır. Araştırmacı daha sonra bu kategorilerdeki alıntılar arasında bağlantıları, kalıpları ve temalar olarak adlandırılabilen çeşitli kategoriler arasındaki bağlantıları araştırır. Bu aşamada materyal analizinin bir parçası olarak, tematik olarak düzenlenen görüşmelerden alıntılar sunulmuş ve betimsel olarak yorumlanmıştır. Transkriptleri okuma ve işaretleme sürecinde, araştırma problemi ile ilgili olarak işaretlenen pasajlar etiketlenmiştir. İşaretli pasajların konusu nedir? En azından geçici olarak, onları tanımlayan kelimeler veya ifadeler var mı? Pasajın kendi içinde, pasajın sığabileceği bir kategori öneren bir kelime var mı? Neyin ilginç olduğunu not etme, etiketleme ve uygun dosyalara koyma süreci sınıflandırma veya verileri kodlama olarak ifade edilmektedir (Seidman, 2006, s. 125).

Her araştırma yönteminin sınırları ve güçlü yönleri vardır. Derinlemesine görüşmenin gücü, bu sayede insanların deneyimlerinin ayrıntılarını onların bakış açısından anlayabilmektir. Katılımcıların bireysel deneyimlerinin, yaşadıkları ve çalıştıkları bağlamı kaplayan toplumsal kültürle nasıl etkileşime girdiği görülebilir ve paylaşılan bağlamda yaşayan ve çalışan insanlar arasındaki ara bağlantılar keşfedilebilir. Bu açıdan popüler dini anlayışlar ve yönelimlerin seyrini meslekleri dolayısıyla gözlemleyen dini kitapçıların deneyimleri teorik ve pratik düzeyde anlama imkânları sunmuştur.

Görüşmeler, ‘dini kitapçılık’, ‘din okuru’ ve ‘dini kitap’ şeklinde üç ana tema ekseninde gerçekleştirilirken şu rehber sorular etrafında, sohbet ortamında yürütülmüştür:

1. Kendinizi kısaca tanıtabilir misiniz?

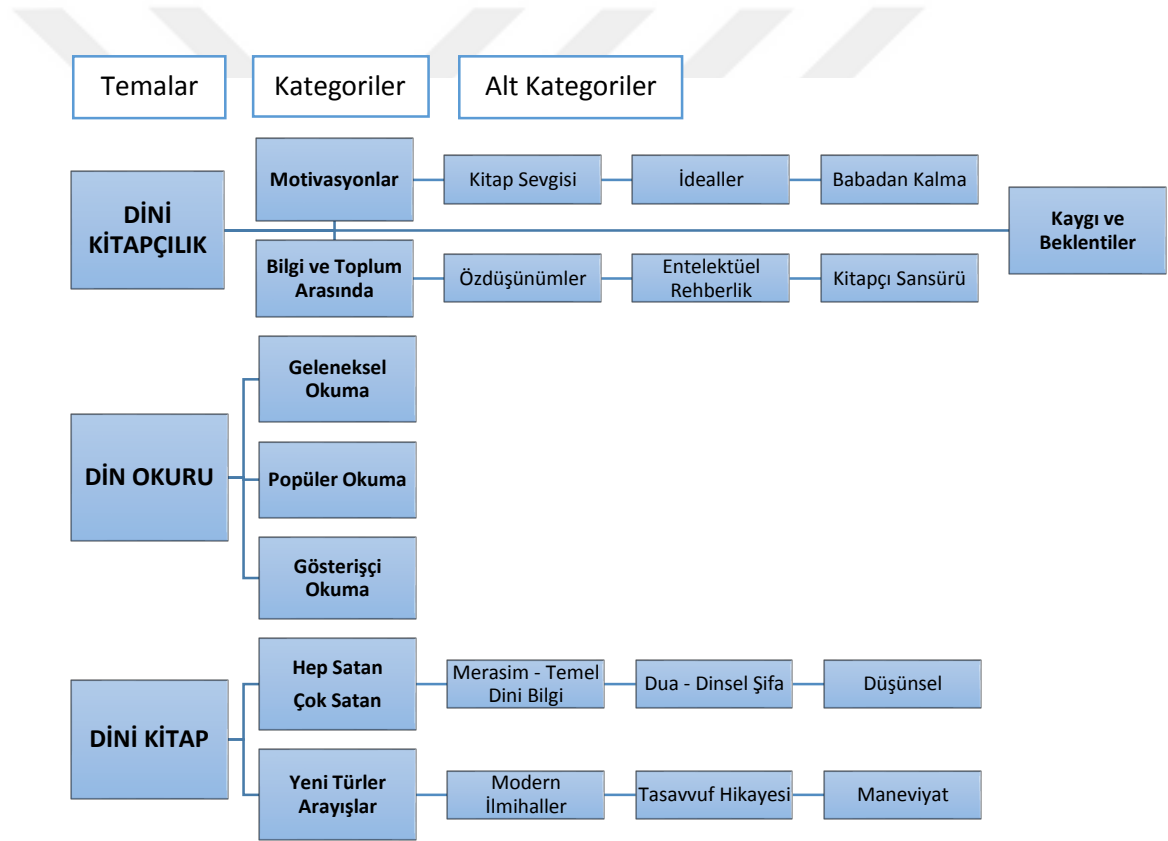
2. Ne kadar süredir dini kitap/yayın alanında çalışmaktasınız?
3. Bu alanda meslek yapma konusundaki temel motivasyonunuz nedir/nelerdir?
4. Müşteri-Okur kitlenizi toplumsal konumları itibariyle sınıflandırabilir misiniz?
5. Müşterilerinize kitap tavsiyesinde bulunur musunuz? Evetse hangi gerekçelerle?
6. Müşterilerinizin kitap alırken hangi saiklerle hareket ettiğine dair fikriniz var mı?
7. Hangi kitapları çok satıyorsunuz? Bunun sebebi hakkında düşündünüz mü?
8. Yıllar göre çok sattığınız kitaplarda bir değişim izlediniz mi?
9. 2000’li yıllarla öncesini kıyasla dini kitap satışlarında niteliksel ve niceliksel bir değişimden bahsedebilir misiniz?
10. Son yıllardaki çoksatar dini kitaplara dair gözleminiz ne şekildedir?

Bu sorular ekseninde yürütülen görüşmelerden sağlanan veriler betimsel analiz vasıtasıyla irdelenmiştir. Transkripsiyon metinleri üzerinde yapılan analizin temel basamakları yukarıda da ayrıntılandırıldığı gibi şöyle özetlenebilir:

- Görüşme kayıtlarının metin haline getirilmesi.
- Araştırmada odaklanılan konuyla ilgili farklı tema gruplarının kabaca kategorilere ayrılması.
- Metnin kendisinden çıkartılan temaların kendi içinde farklılaşan alt temalar ve bunlarla ilgili ifadelerin belirlenmesi.
- Ortak bir kategoriye atıfta bulunan metinlerin sentezi yapılarak bunların gönderme yaptığı kavramların belirlenmesi.
- Elde edilen kavramların kendi aralarında farklı ve ortak noktaları boyunca değerlendirilmesi ve destekledikleri argümanların çıkartılması.

- Birbiriyle ilgili farklı argüman grupları ve onları destekleyen ifadelerin bir arada incelenerek, bu argümanların kökenlerini oluşturan toplumsal temsillerin çıkartılması (Paker, 2005, s. 136).

Bu bağlamda verilerin analizinde ilk olarak, katılımcılardan elde edilen veriler kavramsal olarak mantıklı olan kategorilerde bir araya getirilmiş ikinci olarak, tek tek bölümler oluşturulduktan sonra bunlar kategoriler halinde gruplandırılmıştır. Sonrasında bunların içindeki ve arasındaki tematik bağlantı kategorileri incelenmiştir (bkz. Şekil 1).

Şekil 1 Tema, kategori ve alt kategoriler

Bu sıralama ile ilk olarak dini kitapçılığın dini bilgi aktarım aracı olarak toplumsal etki boyutu ile ilgili düşünceler tematik olarak ele alınmış ve katılımcı görüşlerinin analizi sonucunda çeşitli kategoriler ortaya çıkarılmıştır. Bu kategorilerden ilki dini kitapçılığı bir meslek olarak icra etmek noktasındaki temel motivasyonları kapsamaktadır. İkinci kategori, geniş dini bilgi sahası içerisinde müşteri kitlesi ile kurulan ilişki biçimleri ve mesleğin anlamlandırılması karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü kategori, dini yayıncılığın ve kitapçılığın yaşadığı süreçler ve geldiği nokta bağlamında bir takım kaygılara ve beklentilere işaret eden ifadelerden oluşmaktadır.

İkinci olarak dini kitapçılığı uzun yıllardır devam ettiren katılımcıların, din okuru teması ekseninde okur profillerindeki değişimlerine dair görüşleri üzerinden kitapçının okur kitlesine dair izlenimleri tematik kategorilere ayrılmıştır. Temelde din okuru teması üzerinden oluşturulan ikinci kategorileştirme ilk olarak geniş kitlelerin geleneksel dini okuma pratiklerini yansıtmaktadır. Ardından gelen tematik kategoride geniş okur kitlesinin dini yayın dünyasında bir gerçeklik oluşturması ve talep merkezli yayın anlayışlarının katılımcılarca ifade edilişi ele alınmıştır. Bir diğer kategori ise dini okuma biçimleri içerisinde dışsal etkileri açığa vurma açısından değerlendirilen gösterişçi okumayı kapsamaktadır. Bu temanın son kategorisi ise popüler okuma biçimlerinin doğasına dair katılımcı görüşleri üzerine inşa edilirken gelenekselden moderne dini bilginin geniş toplumsal kesimlerce anlamlandırılışındaki değişim izlenmiştir. Bu kategoriler altında ifade edilen görüşler betimsel olarak analiz edilirken kavramsal bir çerçeveye oturtulmuş ve görüşme verilerine bağlı kalınarak yansıtılmıştır.

Üçüncü olarak ise katılımcı dini kitapçılar tarafından yansıtılan ve kitlesel ilgi konusu olmuş kitapların keşfi ve buradan hareketle son dönemlerde popülerleşen dini

bilginin tür temelli olarak anlaşılmaaya çalışılması yönünde olmuştur. Bu bölümde katılımcıların popöler dini kitap olgusuna dair görüşleri, yine görüşme verilere bağı kalınarak belli kavramsallaştırmalara başvurarak açıklanmış, bilginin tür temelli olarak toplumsal yansımaları anlaşılmaaya çalışılmıştır. Ayrıca katılımcı kitapçılarının çoksatar kategorisinde değerdendirdiğı bir takım kitap örnekleri üzerinden bir ayırım yapılarak ilgili literatür bağlamında popöler eğilimlere dair görüşme verileri betimsel analizle yansıtılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ve TARİHSEL ÇERÇEVE

1.1. BİLGİ VE TOPLUM

1.1.1. Bilginin Felsefi ve Toplumsal Anlamı

Bilgi insanın tarihi kadar geriye götürülebilir. İnsan, doğası gereği hem kendini hem de çevresini tanımak ister. Doğal ve toplumsal dünyasında ve kendinde olup bitenleri bilmek, kontrol etmek ve kendisini güvende hissetmek ister. Bilmek isteği birçok düzeyde ve farklı alanlarda konu edilmiş olmasına karşın, bilgi meselesine sistematik yaklaşım sunan ilk alan felsefe olmuştur. Zira felsefe sözcüğünün kendisi dahi bilgiye müteallik olarak anlaşılabilir bir terimdir. Kökenini antik Yunan'dan alan terim, sevgi (fileo) ve bilgi, bilgelik (sophia) anlamında iki bileşenden meydana gelmiştir (Ajdukiewicz, 1994, s. 11).

Felsefe tarihinde filozoflar bilgiyi çeşitli açılardan ele almıştır. Herakleitos, Parmenides, Demokritos, Anaksagoras gibi pek çok Yunan filozoflarında bilginin neliğine dair ilk sorular ve tartışmalar ortaya çıkmış olsa da bilgi konusunun felsefi gelenekte iyice yer edinmesi Sofistler, Sokrates ve devamında Platon ve Aristo gibi filozoflar dönemindedir (Arslan A. , 1994, s. 17). Burada şunu ifade etmek gerekir ki Antik Yunan ve Ortaçağ Felsefesinde bilgi problemi diğer problemlerden ayrı olarak ele alınmamıştır. Bu felsefelerde önemli olan konu daha çok “varlık” olmuştur. Antik Çağ'da bilgi üzerine sistemli çalışmalar yapan ve bilginin kaynağını ele alan filozoflar özellikle

Platon ve Aristoteles'tir. Bu iki filozof daha çok bilginin akılla mı yoksa duyularla mı temellendirilebileceği üzerinde durmuşlardır (Gökberk, 2008).

17. yüzyıldan itibaren Descartes'la birlikte felsefenin ana problemi haline gelen bilgi teorisini bir felsefi disiplini olarak geliştiren kişi, 18. yüzyıl aydınlanma felsefesinin asıl kurucusu olan John Locke kabul edilmektedir (Gökberk, 2008, s. 293). Sonrasında Kant *Kritiklerini* yayınlamış ve ardından Nicola Hartmann ile teori yeniden şekil kazanmıştır (Çetin, 2012, s. 32; Aydın, 2013, s. 20). Çağdaş bilgi teorisine göre ise bilgi, genel geçer tanımıyla suje ile obje arasındaki ilişki sonucunda elde edilen zihni bir olgu olarak ele alınagelmıştır (Aydın, 2013, s. 20). Özne olarak birey yöneldiği şeyi kendi bilgi nesnesi haline getirerek onun hakkında bilgi edinmektedir. O hâlde bilgi, bu sürecin sonunda oluşan ürüne verilen addır. Özne ve nesnesi veya bilen ve bilinen arasındaki ilişki sürecinde ortaya çıkan olgu *bilgi*'yi ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle, bilme eylemi özne ile nesne arasında meydana gelen süreçtir (Mengüşoğlu, 1992, s. 47-48). Ancak özne ile nesne arasındaki her türlü ilişki bilgiyi ortaya çıkartmaz. Bilginin ortaya çıkması için öznenin amaçlı bir yöneliminin olması gerekmektedir (Cevizci, 1999, s. 123). Bu tanımlamalara ek olarak felsefi düşüncede bilginin insandaki ruhi bir olay, kavram ve bilinç edimi, nesnenin öznedeki tasarımı, imgenin nesneyle uyumu gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıktığı bilinmektedir (Akarsu, 1988, s. 34-35). Bu açıdan bilgi, insanın zihinsel veya deneyimsel sınırlarıyla açıklanan bir olgu olmuştur ve insanın toplum, evren ve insan üzerinde düşünerek gerçekleştirdiği bir etkinliktir. Bu yönüyle felsefi düşüncede bir şeyin bilgi olabilmesi için bir takım şartlar, süreçler ya da öncüllerin bulunması gerekmektedir. Bu itibarla bilgi, ulaşılması gereken ve zorlu yollardan geçerek ancak ayırımına varılabilecek bir olgu olarak ifade edilmektedir.

Bilginin neliği sorunu çok eski zamanlardan beri insan düşüncesini meşgul edegelmiştir. İlk çağlardan itibaren bilgi kavramı, felsefe ve dinlerin en temel konuları arasında yer almıştır. Bilgi nedir, doğru bilgi nedir, doğru bilgiye nasıl ulaşılabilir, hakikat ve gerçeklik arasındaki ilişki nasıl açıklanabilir gibi soruların cevabı hem filozoflar hem de teologlar tarafından aranmıştır. Bilginin hayatın vazgeçilmez bir unsuru olması dolayısıyla ki insanlık onunla yüzyıllardan beri ilgilenmiş ve herkes kendince “bilgi nedir” sorusuna cevap bulmaya çalışmıştır. Bu çerçevede bilgi konusunu insan bilimleri bağlamında, belli bir disiplin çerçevesinde araştıran ilk entelektüel etkinlik felsefe olmuştur. Filozoflar ilk başlarda *gnoseoloji* ve ardından *epistemoloji* kavramları aracılığıyla bilgiyi kendilerine özel alan olarak seçmiştir. Bu anlamda bilgi üzerine yaptığı çeşitli sorgulamalar aracılığıyla önemli entelektüel katkılarda bulunmuşlardır (Berger & Luckmann, 2008, s. 4).

Yunanca *episteme* (bilgi) ve *logos* (bilim) sözcüklerinin birleşiminden oluşan epistemoloji bilgi kuramı anlamında kullanılmaktadır (Çüçen, 1999, s. 66). Çüçen’e göre “episteme, sanı, inanç ve kanı bilgisinden farklı olarak, doğru bilgi, bilimsel bilgi veya sistematik bilgi anlamında kullanılmıştır. Platon’a göre, episteme bilgisi en aydınlık bilgidir ve ilk ilkelerden hareketle kanıtlanabilir ve zorunlu olanı verir. Deneysel ve duysal bilgiden farklı olarak, kavrayışla, yani aklın doğrudan bir kavrayışla asıl gerçeklik üzerine verdiği apriori, zorunlu, genel-geçer, tümel, değişmez bilgisidir. ‘Logos’ ise, doğru söz, konuşma, düşünce, us, anlam, açıklama, yöntem, neden, ilke ve bilim anlamlarına gelmektedir. Felsefe tarihinde ilk defa Herakleitos, ‘logos’u felsefesinin temel ilkesi yaparak evreni, yani varlığı bu ilke ile açıklamıştır. Herakleitos’la

başlayan ve stoacılara kadar olan süreçte her ne kadar logos farklı içeriklerle tanımlansa da, genelde logos, evrendeki düzen ve bu düzenin yaratıcısı olan evrensel akıl olarak anlaşılmıştır. Çağımızda ise, incelenen bilgi alanlarının sistemliliğini, dizgeliğini ve düzenliliğini veren bilim” anlamına gelmektedir(2005, s. 28).

Bilgi, gnoseoloji ya da epistemoloji adı altında her ne kadar İlk Çağ filozofları tarafından geniş bir şekilde incelenmişse de felsefi bir disiplin olması modern çağa denk düşmektedir. Çünkü Descartes modern felsefeyi en açık ve seçik bilginin üzerine kurma çabası içine girmiştir. Descartes’ın etkisiyle neredeyse tüm modern filozoflar bilgi teorisine yoğunlaşarak, insan bilgisinin imkânlarına, neyin bilinip neyin bilinemeyeceğine ve nasıl doğru bilgi elde edileceğine dair konulara yönelmiştir (Berger & Luckmann, 2008, s. 4).

Bilgiyi felsefi açıdan ele alırken karşımıza çıkan ‘episteme’nin yanı sıra yine Türkçede çoğunlukla bilgi ya da doğrudan enformasyon olarak söylenen “information” kavramına da değinmek gerekir. Yunan kökenli Latince bir sözcük olan ve eski dönemlerde biyoloji, pedagoji ve ahlak alanlarında "informo" olarak kullanılan "information" sözcüğünün, modern Avrupa dillerinde daha çok zihnin veya karakterin şekillendirilmesi, bir kalıba sokulması, eğitim ve öğretim olarak yapılan tanımlarının esas alındığı görülmektedir. Latince bu sözcüğe yüklenen anlam zaman içinde değişmiş ve Orta çağda bilgiye şekil vermek anlamında kullanılırken daha sonraları ‘herhangi bir şeyin bir başkasına iletilmesi’ şekline dönüşmüştür. Bir süre etkisi azalan enformasyon kavramı üzerine yapılan tartışmalar, 20. yüzyılda bilgi kuramı kavramıyla birlikte tekrar hareketlenmiştir (Burke, 2001, s. 13; Uçak, 2010, s. 707).

Çok eski bir sözcük olmasına rağmen bilginin kapsamı konusunda felsefi mutabakata varılamamış olması ve giderek farklı olguların da ‘bilgi’ olarak ele alınması sözcüğün anlam evrenini genişletmiştir. Bilginin ne olduğu sorusunun cevapları kavramın tanımlarında olduğu kadar araştırmacıların disiplinlerine göre de farklılaşabilmektedir. Bu nedenle burada belirleyici olan şey bilginin neliğinden ziyade, bilgiye bakış açısıyla yaklaşıldığı olmaktadır. Felsefi açıdan bilginin kökeninde düşünce ve birey bağıntıları bulunmaktadır. Buna bağlı olarak felsefi düşünce, temel yönelim itibarıyla bilgiyi daha çok, toplumsal temelini gündeme almaksızın, insan düşüncesinin sınırları çerçevesinde ve kimi zaman da metafizik temellerle açıklamaya çalışmaktadır (Yıldırım, 2007, s. 6). Bu bağlamda sosyolojinin bilgiye yaklaşımı ile felsefenin yaklaşımı farklılaşmaktadır.

Bilgiyi toplumla ilişkilendirerek ele alan sosyolojik düşünce ve de daha özelde bilgi sosyolojisi, bilginin değişken ve toplumsal anlamda göreceli doğasına odaklanmaktadır. Buna göre bütün insani bilgiler değişim içerisinde ve bilgi kendi toplumsal koşulları içerisinde anlam kazanmaktadır. Bilgi sosyolojisi açısından bilgi, toplumsal dünyada mümkün olan bütün bilgi türlerini içermektedir. Buna göre, toplumun kabul ettiği her türlü hakikat, bilgidir (McCarthy, 2002, s. 38-39). Berger ve Luckmann’ın ifadesi ile denebilir ki ‘bilgi’nin sosyolojik kavranışı, sokaktaki adamınki ile filozofunki arasında ortada bir yere denk düşer. Sokaktaki adam, genellikle kendisi için ‘gerçek’ olan şeyleri ve ‘bildiği’ şeyleri, belirli bir problem onu aniden durdurmadıkça, kendine dert etmez. O, kendi ‘gerçeklik’ini ve kendi ‘bilgi’sini verili bir şey olarak kabul eder. Sosyolog eğer başkaca bir şey yoksa iki gerçeklik arasında farkın iki toplum arasındaki farklar temelinde anlaşılıp anlaşılamayacağını sorar. Diğer yandan filozof mesleki olarak hiçbir şeyi verili olarak kabul etmemeye ve sokaktaki adamın ‘gerçeklik’ ve ‘bilgi’

olduğuna inandığı şeyin nihai statüsüne dair azami açıklık sağlamaya mecburdur. Diğer bir ifadeyle filozof bu dünya hakkındaki geçerli ve geçersiz iddialar hakkında ayırım yapmak zorunda iken sosyoloğun bunu yapması mümkün değildir (Berger & Luckmann, 2008, s. 4).

Bilgiye yaklaşıım konusunda sosyolojinin felsefeden ayrıldığı alanı oluşturan bilgi sosyolojisi disiplininin temel iddialarından biri, bilginin felsefi anlamda geçerli olup olmadığına bakılmaksızın, toplum hayatında bilgi olarak kabul edilen her şeyle ilgilenilmesi gerektiğidir. Bu metodolojik bakışta önemli olan şey, bir durumun ilk bakışta araştırmacıya görüldüğü şekliyle ne olduğu değil, bu durumun öznesi olarak insanların ve toplumun onu nasıl gördüğü ve nasıl tanımladığıdır. Zira “İnsanlar bir durumu gerçek diye tanımlıyorlarsa, neticeleri ve uzantıları açısından da gerçektir” (Çiftçi, 2008, s. 42). Bütün insani bilginin toplum hayatı içerisinde üretimi, iletimi ve muhafazası nispetinde, bilgi sosyolojisi bilgiyi ortaya çıkaran faktörleri anlamaya çalışmalıdır.

Berger ve Luckmann’ın da ifade ettiği gibi sosyolojik çalışmalarda bilginin bağlamı toplumdur. Toplumsal bağlamı oluşturan çeşitli kategoriler söz konusudur: Aile, tabaka, kabile, cemaat, ulus devlet... Bilgi bu toplumsal kategorilerin oluşturduğu kolektif yapılar içerisinde meydana gelmektedir. Toplumdaki sınıf, tabaka, aile, mekân gibi sosyolojik birimlerin ortak bilinç ve yaşantıları, bilginin ve dolayısıyla dinsel bilginin oluşumunu, üretimini ve değişimini etkilemektedir. Örneğin elit bir topluluğun dinsel bilgi algılamasıyla halk topluluğunun dinsel bilgi algılaması farklıdır. Elitleri oluşturan yöneticilerin, bürokratların ve okumuş kentlilerin dinsel bilgiyi daha çok “kitabî” olarak

anladığı düşünülürken, halkın daha güncel ve yalın bir anlama içinde bulunduğu düşünülmektedir (Yıldırım, 2007, s. 8).

Bilgi ve toplum ilişkisinin sosyolojik temellerinde değişmeler, farklılıklar ve çeşitli kolektiviteler önem kazanmaktadır. Sonuçta bilgi ve toplum ilişkisi, ileride de ele alınacağı üzere sosyolojik gelenekte iki temel görüş etrafında özetlenebilir. İlk bilgi, toplum tarafından belirlenir ve dolayısıyla bilgi, toplumun bir ürünüdür. Bu, ilk dönem sosyologların neredeyse tamamının katıldığı bir yaklaşım biçimidir. Bütün insan bilgisinin toplumsal yapı tarafından büyük ölçüde belirlendiğini iddia eden bu yaklaşıma göre toplumun nesnel maddi koşulları bilgiyi üretmektedir. İnsan eylemlerinin gerçekliği yorumlayarak bilgi üretmeleri, bütünüyle söz konusu maddi toplumsal şartlar tarafından yönlendirilmektedir. İkincileyin bilgi, gerçekliğin toplumsal inşasıdır. Berger ve Luckmann 1960'ların başlarında yayınladıkları kitaplarında (*The Social Construction of Reality*) bu konu üzerinde durmaktadırlar. Bu bakış açısına göre toplumsal gerçeklik kendi başına özerk ve bağımsız bir olgu değildir. Toplum belirli bir anlam sistemi içerisinde üretilerek inşa olmaktadır. Fenomenolojik bakışı yansıtan bu yaklaşıma göre bilgi, toplum yapısından öte anlam sistemleri içerisinde oluşan bir etkinliktir. Bilgi, yapı olarak tasarlanan toplumdan ziyade anlam olarak tasarlanan toplum ile etkileşim içinden ele alınmıştır (McCarthy, 2002, s. 34-35).

1.1.2. Bilgiye Sosyolojik Yaklaşımlar

Çalışmanın bu bölümünde bilgi sosyolojisi geleneği içerisinde ortaya çıkan yaklaşımlar kısaca ele alınarak araştırmanın bilgiye yaklaşımının teorik çerçevesi ana

hatlarıyla çizilmeye çalışılacaktır. Burada amaçlanan, bilgi sosyolojisinin uzun tarihsel sürecini ve tartışmalarını ayrıntısıyla değerlendirmekten ziyade sosyolojik düşüncede bilgiye yaklaşımın seyrini kısaca ortaya koymak, bu gelenek içinde öne çıkan isimleri hatırlamak ve ele alınmak istenen “dini bilgi” meselesine metodolojik bir yön tayin etmek olacaktır.

Bilgi sosyolojisi mümkün olan en kısa tarifiyle, ‘bilginin toplumsal koşullarını aramak, bilgiyi toplumsal koşullarında kavramak’ olarak tanımlanabilir (Çiftçi, 2015, s. 37). Bu bakımdan bilgi sosyolojisi toplum ile bilgi arasında meydana gelen ilişkinin dışavurumlarını konu edinmektedir. Bu açıdan toplumda bilgi olarak kabul edilen her şey sosyolojik inceleme konusu olarak kabul edilmektedir. Sosyolojik anlamda bilgi bu açıdan çok geniş anlamda ele alınabilmektedir. Çünkü bu alandaki çalışmalar adaletten sanata, ekonomiden dine kadar pek çok konu ile ilgili fikirler, ideolojiler, inançlar, felsefe, bilim, teknoloji ve düşünce sistemleri gibi mevcut kültürel ürünlerle meşgul olmaktadır. Bu açıdan sosyoloji geleneğinin nispeten yeni sayılabilecek bu dalı neredeyse diğer tüm sosyoloji dallarının ilgi sahasına girmektedir.

Bir bilim dalı olarak bilgi sosyolojisi, düşünceye etki eden sosyo-kültürel faktörleri ve bunların çeşitli dışavurumlarını incelemektedir. Bilgi ve düşünce, bu disiplin içerisinde sadece zihni kategoriler çerçevesinde ele alınan bir faaliyet alanı olarak değerlendirilmemektedir. Bu anlamda sosyo-kültürel şartların belirleyiciliği çerçevesinde de meydana gelen bir faaliyet olarak değerlendirme alanına girer. Bu düşüncenin, sosyolojinin gelişmesine uygulanması, sosyoloji ile bilgi sosyolojisi arasındaki ilişkiyi ortaya koyacaktır (Birkök, 1994, s. 23).

Bilgi meselesinin toplumsal temelde yeniden ele alınmasını sağlayan başlıca gelişmelerden sayabileceğimiz bilgi sosyolojisinin, sosyolojinin bir alt disiplini olarak varlığı yeni sayılabilir. Bilgi sosyolojisinin isim babası olma ayrıcalığına Max Scheler sahip olsa da, bu disiplinin oluşmasında başta Durkheim olmak üzere birçok klasik dönem sosyoloğunun katkısı olmuştur. Zira her ne kadar bilgi sosyolojisi kavramını kullanmamış olsa da, Durkheim'ın bilgi sorununu toplum bağlamında ele aldığı *Kategoriyaların Kökeni ve Bilgi Kuramı* ile *Din Sosyolojisi ve Bilgi Kuramı* yazıları (Kösemihal, 1971, s. 173) Scheler'den önceye rastlar. Esasında bir önceki bölümde de ele alındığı gibi kadim bir problem olarak karşımıza çıkan "bilgi" konusunda hem felsefe ve düşünce tarihinde hem de sosyolojinin klasik dönemlerinde epeyce söz söylenmiştir. Ancak bilgiyi öncelikle toplumsal temelde ve sistematik bir disiplin olarak ele alacak olan bilgi sosyolojisi disiplini, temel metinleriyle sosyolojide *toplum insandan oluşur* şeklinde ifade edilen ana teze açıklık getirmesiyle, sosyal bilimler içinde seçkin bir yere sahip olmuştur. Hangi geleneğe sahip olursa olsun bilgi sosyolojisi kuramları temelde toplumun insan deneyimlerine düşünce formları, kavramlar ve düşünce sistemleri biçiminde etki ettiğini ileri sürmektedir (McCarthy, 2002, s. 13; McCarthy, 1996, s. 1).

Bilgi sosyolojisinin bilgiye yaklaşımında, her ne kadar birbirinden bütünüyle bağımsız ve temelden farklı olduğu söylenemese de, temelde iki farklı önerme/gelenek söz konusu olmuştur. Bunlardan ilki "bilgi toplumsal olarak belirlenir" önermesidir. Bu önermeye göre insani düşünce ve bilinç, toplumsal yaşamdan ve toplum koşullarından kaynaklanmaktadır. "Bilgi toplumsal bir düzen oluşturur" şeklindeki ikinci önerme ise, bilgilerin toplumsal düzenin doğal bir sonucu olmadığını, bilakis toplumsal bir düzenin oluşturulmasında anahtar güç olduğunu öne sürmektedir (McCarthy, 2002, s. 34). Bu iki

önerme aynı zamanda bilgi sosyolojisinin gelişim ve dönüşüm sürecini ve sosyolojinin toplumsal olana yaklaşımında klasik yapı-fail dikotomisi içerisinde iki farklı geleneği de ifade etmektedir.

Bugün bilgi sosyolojisi bilgiyi, sürekli değişim süreçlerinden geçen, göreceli toplumsal biçimler olarak nitelemektedir. Bu bakış açısına göre bilgi toplumsal olan her şeyle ilişkilidir. Aynı zamanda bugün pek çok sosyolog toplumsal belirleyiciliği açıklayan klasik kuramın yerini ‘gerçekliğin toplumsal inşasının’, bilgiler ve çok çeşitli sembol sistemleri aracılığıyla gerçekleştirildiğini savunan yaygın fikrin aldığına inanmaktadır. Bu bakış açısından hareketle McCarthy bilgiyi, "bir ya da daha fazla toplumsal grup ya da insan topluluğu tarafından kabul edilen her türlü fikir ve edim biçimleri; onların kendileri ve ötekiler için gerçek kabul ettikleri olgulara ilişkin fikirler ve edimler" (2002, s. 50) şeklinde tanımlamaktadır. Bu görüşe göre bilgi, toplumsal etkileşim, iletişim ve örgütlenme biçimlerinden ayrı tutulamaz. Bu tanımdan, toplumsal gerçekliğin bir toplumun egemen bilgilerinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu bakış aynı zamanda, toplumun ne bildiği ve nasıl düşündüğü sorusuyla birlikte kimin bilgisi ve neyin bilgisi sorusunu da akla getirmektedir.

Bilgiye sosyolojik yaklaşımın temel iki önermesi yanında tarihsel gelişimini, McCarthy’nin tarihlendirmesi dikkate alındığında, üç döneme ayırarak ele almak mümkündür. Birinci dönemi, temel karakteristiğini “bilgi toplumsal olarak belirlenir” önermesinin oluşturduğu klasik sosyoloji çalışmaları oluşturmaktadır. İkinci dönem 1920’li yıllardan itibaren bilgi sosyolojisi kavramının kullanılması ve I. Dünya Savaşı ile beraber modern bilginin/teorinin krizini aşmak üzere yeni bilgi teori anlayışının ürünü olarak özelde Mannheim’ın çalışmaları ve arkasından eleştirel teori çalışmalarını

içermektedir. Bu dönem aynı zamanda birinci dönemin hâkim paradigması olan toplumsal belirleyicilik fikrinin sınırlarının çizildiği ve tartışılmaya başlandığı dönem olarak da değerlendirilebilir. Üçüncü dönem ise 1970’li yıllardan itibaren eleştirel sosyolojinin güçlenmesi ile birlikte başlar. Bu dönemin en belirgin bilgi teorisi, paradigma ve hermeneutiğin yeniden yükselişi ve postmodern bilgi yaklaşımıdır (Yıldırım, 2007, s. 17).

Yukarıda bahsedilen kısa çerçeve üzerinden bilgi sosyolojisinin tarihine, alanın önemli simaları üzerinden kısaca bakılacak olursa öncelikle kavramsal olarak “bilgi sosyolojisi” ilk olarak Alman filozof Max Scheler tarafından ortaya atılmış kabul edilmektedir. Berger ve Luckmann’ın ifadesiyle söylenecek olursa; dönem 1920’ler, yer Almanya, Scheler ise bir filozoftu. Bu üç olgudan hareketle sosyolojinin bu yeni alt alanı, özellikle İngilizce konuşan dünyada sonradan uygun bir sosyolojik bağlama yerleştirilmiş olsa da, felsefi bir bağlamda ortaya çıkmış ve çıktığı entelektüel döneme ait problemlerin damgasını taşımaya devam etmiştir. Doğasına ve çalışma alanlarına dair farklı tanımlamalar bulunmasına karşın bilgi sosyolojisinin insani düşünce ile onun ortaya çıktığı toplumsal bağlam arasındaki ilişki ile ilgilendiği konusunda bir mutabakat söz konusudur (Berger & Luckmann, 2008, s. 7). Bu yüzden bilgi sosyolojisinin ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar gelen seyri içerisinde temel ilgisi düşünce ile onun tarihsel koşulları arasındaki somut ilişkilerin titiz bir biçimde araştırılmasına yönelik olmuştur. Ancak bilgi sosyolojisinin bilginin toplumsal koşullarına sosyolojik bir duyarlılıkla ilgi duyması problematik olarak yeni bir olgu değildir.

Değerlerin ve dünya görüşlerinin toplumsal temellerine dair bir bilinç ilkçağlara kadar götürülebilse de bilgiye sosyolojik yaklaşımlar ilk sosyolojik çalışmalardan itibaren

karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşımlar ilkin büyük ölçüde pozitivist sosyoloji anlayışı içerisinde üretilmiştir (Yıldırım, 2007, s. 30). Bu durum klasik sosyolojinin toplum anlayışının doğrudan bir yansıması olarak düşünülmelidir. Zira sosyolojinin öncüleri pozitivist egemen olduğu bir epistemik dünyada çalışmışlar ve bu epistemik dünyanın genel yönelimleri sosyoloji çalışmaları içerisinde de çoğunlukla karşılık bulmuştur. Sosyolojinin kurucu isimlerinden kabul edilen Saint Simon ve Auguste Comte doğrudan bir bilgi sosyolojisi çalışması yapmamalarına rağmen, bilgi ile ilgili görüşlerinden bahsedilebilir. Simon'un teolojik bilgi-teknik bilgi kavramsallaştırması, yaşadığı çağın ruhunu yansıtmaktadır. Comte ise en önemli teorisinde üç hal yasası ile bir bakıma bilginin ilerlemeci/çizgisel bir nitelik taşıdığını vurgulamıştır. Teolojik, metafizik ve pozitif aşamaların her birinde hâkim olan bilgi sistemi ve bilgi gerçeklikleri söz konusudur. Teolojik aşamadan pozitif aşamaya geçerken bilgi yapıları ve hâkimiyet alanları da değişerek dinselikten pozitive doğru bir seyir takip edecektir. Bu yönüyle Comte, özellikle fizik bilimlerin etkisi altında kalarak toplumsal dünyayı benzer şekilde açıklama çabasına girmiş ve gelişim çizgisi içerisinde dinsel ve soyut açıklama biçimlerinin ilerleyen toplumlarda yer edinemeyeceğini iddia etmiştir. Spencer da tıpkı Comte gibi doğa bilimlerinin yöntemleriyle sosyoloji yapma çabasının en önemli örneğini oluşturmaktadır. Comte nasıl ki fizik bilimini merkeze alarak toplumu okumaya çalışmışsa benzer şekilde Spencer için de biyoloji, toplum ve bilgi anlayışını yönlendiren temel bir bilim olmuştur. Çağın biyoloji biliminde evrim teorisinin güçlü konumu onda evrimci toplum anlayışının ve açıklamalarının biçimselleşmesinde temel oluşturmuştur (Yıldırım, 2007, s. 32).

Burada klasik sosyolojinin kurucu isimlerinden Durkheim önemli bir ayrışma noktası ortaya koyarak bilginin toplumsallığını ifade etmiştir. Bu yönüyle düşünce geleneği içerisinde bilgiye toplumsal bir temel atfeden ilk isimlerin başında gelmektedir. Durkheim, genel sistematik bir bilgi sosyolojisi modeli geliştirememişse de bilgi sosyolojisinin öncülerinden biri olarak kabul edilir. Durkheim öncesi bilgi anlayışı evrimci/ilerlemeci sosyolojik düşüncenin doğrudan bir yansıması olmakla beraber, daha çok doğa bilimleri ekseninde bilginin basitten karmaşığa, ilkelden gelişkine, teolojikten pozitife vs. gelişimsel bir düzen içerisinde olduğunu savunur. Durkheim ise bilginin toplumsallığını ifade eden ilk sosyologdur bir bakıma. Durkheim doğabilimsel açıklamadan ziyade toplumbilimsel açıklamayı düşüncesinin merkezine yerleştirmiştir. Nesillerin yüzyıllar boyunca tecrübelerini ve bilgi birikimlerini ifade eden kolektif bilinç ve kolektif temsil kavramları Durkheim'ın düşüncesinde bilginin toplumsal temellerini ifade etmesi açısından önemlidir (Durkheim, 2005, s. 34).

Her ne kadar klasik sosyoloji çalışmaları bilginin temellerine dair anlayışlar sunmuş olsa da bilgi sosyolojisinin dolaysız selefleri olarak 19. yüzyıl Alman düşüncesindeki Marksçı, Nietzscheci ve tarihselci gelişmeler kabul edilmektedir (Berger & Luckmann, 2008, s. 9). Bu anlamda sosyolojinin hemen tüm alanlarında gündeme gelen Karl Marx'ın doğrudan bilgi sosyolojisi amaçlı çalışmalar yaptığı söylenemese de, bilginin maddi koşullarla ilişkisi, sınıf bilinci, özellikle de ideoloji analizi onu bilgi sosyolojisi tarihinde önemli bir yerde konumlandırmıştır.

Marx'a göre maddi hayattaki üretim biçimleri ve ilişkileri, toplum hayatının genel karakterini belirlemektedir. Üretim biçimleri, insanların varoluşlarını belirlediğini sandıkları bireysel bilincin bir sonucu değil, sınıfsal bir ortak bilincin ürünüdür. İnsan

bilincini belirleyen onun varlığı değil; bilinci belirleyen şey onun toplumsal varlığıdır (Marx, 1904, s. 11-12). Buna göre ekonomik alt yapı (üretim biçimi ve ilişkileri) sınıflı toplum yapısını ve böylece üst yapı kurumları olan devlet, hukuk, din ve aileyi belirler. Üst yapı kurumlarının ifadesi ise bir ideoloji olarak ortaya çıkar (Aydın, 2013, s. 42).

Marx'a göre üretim araçlarına hâkim olan güçler, egemenliklerini sürdürebilmek amacıyla, mevcut düzeni meşrulaştıran ve muhafaza eden bir bilgi biçimi üretirler. Üretilen bu hegemonik bilgi ideolojidir. Toplumsal egemenliği pekiştiren düşünce olarak ideoloji maddi altyapının eseridir. Bu yüzden bilgi ve düşüncenin biçimleri ve ürünleri, salt zihinsel yöntemlerle çözülemez, ancak onları doğuran toplumsal koşulların ortadan kaldırılmasıyla çözülebilir (Hamilton, 2015, s. 27). Yanılsama ideolojisi ile gerçekleştirilen bu durumda gerçeklik, olduğundan farklı bir biçimde gösterilebilmektedir. Başka bir ifadeyle Marx'ın düşüncesinde ideoloji, maddi yaşamın çelişkilerini gizlemek, mevcut egemen güçleri korumak ve kurulu düzeni meşrulaştırmak amacıyla üretilmiş, sahte gerçekler sunan, bozulmuş, yanılsamalara neden olan; doğru ve hakiki bilgileri ikame amacına yönelik olarak tedavüle sokulmuş bilgiler olarak değerlendirilir. Zira egemen sınıfın düşünceleri, tarih boyunca toplumlar üzerinde hegemonya kurabilmiştir. Toplumun maddi imkânlarını elinde tutan güçlü sınıfları, aynı zamanda fikri anlamda da güçlü olmuştur. Bu maddi üretim araçlarını elinde tutanların zihinsel üretim araçları üzerinde denetim kurmasıyla ilgilidir; böylece zihinsel ve kültürel üretim araçlarından yoksun olanlar düşünsel anlamda bağımlı hale gelmektedir. Marksist düşüncede egemen fikirler, egemen maddi ilişkilerin fikri ifadesinden, bir bakıma bir sınıfı egemen sınıf yapan ilişkilerden başka bir şey değildir. Egemen sınıfı meydana getiren bireyler, başka şeylerin yanı sıra bilince de sahiptirler. Bu nedenle, onlar bir sınıf

olarak egemen durumda bulundukları ve tarihsel bir dönemin tüm kapsamını belirledikleri ölçüde, açıktır ki bunu her alanda yaparlar (Marx & Engels, Alman İdeolojisi, 2013, s. 51).

Marx'ın sosyolojisinde bilgi, toplumsal dünyanın yanılsamalar içerisinde toplum gerçekliğini devam ettirmesini sağlayan ideolojiye dair açıklamaları etrafında şekillenmektedir. İdeolojinin sahipleri olan egemen sınıflar maddi ilişkilerin yani üretim biçimleri ve ilişkilerinin devamı için hakikati yanıltan ve toplumları manipüle eden bir araç olarak bilgiye de egemen konumlarını devam ettirmektedir (Marx & Engels, 2013). Bu ise bilginin ancak eleştirel bir analize tabi tutularak ve mevcut maddi ilişkiler ağı içerisinde anlaşılmasını gerektirmektedir. Bu fikirleriyle Marx etkili bir 'ütopia' sunmuştur. Başka düşünürlerin aksine mutlak hakikati sunabileceği tezinde bulunmayan Marx, ancak gerçeklerin saptırılmadığı, diğer bir ifade ile sınıfsız toplumlarda ancak mutlak hakikate ulaşılabileceğini ileri sürmüştür (Stark, 1958, s. 146-147).

Nietzscheci fikirler ise bilgi sosyolojisinde daha örtük bir biçimde varlığını sürdürmekle birlikte bilgi sosyolojisinin genel entelektüel arka planına ve ortaya çıktığı zihin durumuna son derece uygundur. Nietzsche, aldanma ve kendini aldatmanın toplumsal önemine ve hayatın zorunlu bir koşulu olarak yanılsamaya dair yaptığı analizlerde, kendi 'yanlış bilinç' teorisini geliştirmiştir. İnsani düşüncenin belirli biçimleri açısından doğurgan bir etken olan Nietzsche'deki hınç kavramı Scheler tarafından doğrudan benimsenmiştir. Her şeye rağmen en genel anlamıyla, bilgi sosyolojisinin, Nietzsche'nin 'kuşku sanatı' olarak adlandırdığı şeyin spesifik bir uygulamasını temsil ettiği söylenebilir (Berger & Luckmann, 2008, s. 11).

Bilginin toplumsal temelli değeriendirilmesinde bu ilk dönemi oluşturan temel tez, bilginin toplumsal olarak belirlendiğı yönünde olmuştur. Bilgi sosyolojisinin temel fikri başlangıçta, bu yönde zihinsel ürünler dünyasının tamamen toplumsal olarak belirlendiğı şeklinde gelişmiştir. Toplumsal belirleyicilik fikri “bilgi toplumsal olarak belirlenir” şeklindeki önermeyi temele alarak bilgiye yaklaşmıştır. Bu önerme bütün insani bilginin, toplumsal veya maddesel koşullardan kaynaklandığını ve bunlarla birlikte değişim gösterdiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Her ne kadar aralarında önemli farklılıklar olsa da Karl Marx ve Emile Durkheim’in temel düşünceleri bu yönde olmuştur. Marx, bilginin özellikle bir üst yapı olarak ‘ideoloji’ anlamında toplumsal alt yapı olan ekonomik ilişkiler ve üretim biçimleri tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. Durkheim için ise bilgi toplumsal yaşama dâhil olan bireylerin anlama biçimiyle değil; onların bilincinde olmadıkları esaslı gerekçelerle açıklanmalıdır ki bu gerekçeler birlikte hareket eden bireylerin gruplaşma ve bir arada olma yönteminde aranmalıdır.

Bilginin toplumsal olarak belirlendiğı yönündeki ilk dönem fikri kısacası zihinselliğe, bilince ve zihinsel yaşama göre toplumsal varoluşun ontolojik üstünlüğünü belirtmiştir. Düşünülen, hayal edilen ve algılanan her şey toplumsal yaşamın çeşitli yönleriyle ilişkili olacak şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde toplumsal gerçeklik, bir ontolojik mutlak şeklinde dondurulan bir varoluş olarak kabul edilmiş ve zihinsel fenomenler dünyası ya tamamen dışarıda bırakmış ya da dışsal bir biçimde toplumsal gerçeklikle işlevsel ilişkisi olan fenomenler şeklinde değeriendirilmiştir (McCarthy, 2002, s. 37).

Bilgi sosyolojisi çalışmalarında ikinci dönem olarak ifade edilen 1920’li yıllardan itibaren “bilgi sosyolojisi” kavramı kullanıma sokulmuş ve apayrı bir disiplin olarak tanımlanarak alana önemli katkılar sunulmuştur. Bu dönemde özellikle Alman düşünürler bilgi sosyolojisine büyük ilgi göstermişler ve bu alanda Max Scheler, Karl Mannheim, Alfred Schutz ve George Herbert Mead gibi isimler öne çıkmışlardır.

Max Scheler, yukarıda da ifade edildiği gibi “bilgi sosyolojisi ”nitelemesini ilk kez kullananlardan biri olmuş ve özellikle kendi felsefi antropolojisini kurmak için bilgi sosyolojisinin temel sorunlarını tartışmıştır. Ancak onun temel yöneliminde bilgi sosyolojisi gerçek anlamda bir felsefe hizmetkârı olarak oldukça spesifik bir felsefeye dayanmıştır (Berger & Luckmann, 2008, s. 12).

Scheler, genel teorisinin temeli üzerinde, insan ırkının bütün entelektüel tarihinin yerleştirilebileceği, düşüncenin kapsamlı bir mikro sosyoloji taslağını hazırlar (Stark, 1958, s. 34). Scheler’in bilgi sosyolojisine katkısı özgün ve önemlidir. O bilgi sosyolojisine ilişkin temelde iki önemli keşifte bulunmuştu; birincisi, vurgulama dereceleri toplumsal gerçekliğe göre değişen bilgi türlerinin çokluğu ve ikinci olarak bu bilgi türleri ile toplumsal çerçeveler arasındaki bağı farklı yoğunluk derecelerini göstermesidir. Ona göre feodal toplum yapısı ile felsefi realizm; bu yapının çözülmesi ile nominalizm; burjuvazinin doğuşu ile dogmatik rasyonalizm; kapitalizmin zaferi ile pozitivizm ve yeni Kantçılık arasında sıkı bir bağıntı bulunmaktadır. Demek ki toplumsal yapı değiştikçe bilgi türüne verilen önemde de değişiklik olmaktadır. Bu bakış açısı bilgi hiyerarşisinin toplumsal çevreden etkilendiğini göstermektedir ancak bilginin içeriğine etkisinin ne olduğu kapalı kalmaktadır (Canatan, 2013, s. 33). Bunu daha sonra çözümleyecek olan Mannheim toplumsal yapının bilginin içeriğini de belirlemede önemli

bir etken olduğunu vurgulayacaktır. Bilgi türleri bu açıdan, toplumdan topluma grup anlamında değişkenlik gösterirken farklı grup biçimleri farklı bilgi türlerinin ayrıcalık kazanmasını sağlamaktadır (Mannheim, 2002, s. 289; Becker & Dahlke, 1942, s. 320).

Scheler'in bilgi sosyolojisi keşfinden sonra bu yeni alanın kapsamı, geçerliliği ve uygulanabilirliği ile ilgili olarak geniş çaplı bir tartışma kendini gösterirken bu tartışmaların sonucunda bilgi sosyolojisinin daha dar bir bağlama aktarılmasına işaret eden bir formülasyon ortaya çıkmıştır. Bu, Karl Mannheim'ın formülasyonudur. Mannheim, akademik hayatının ilk dönemlerinde özellikle 1933 yılında Almanya'dan ayrılıncaya kadarki döneminde bilgi sosyolojisinin çeşitli yönlerini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Onun bilgi ve gerçeklik kavramlarını tarihsel ve sosyolojik bir bağlama yerleştirme çabası ve çalışmasında önemli bir yer işgal eden Marx'la yüzleşmesi nedeniyle Scheler'den daha etkileyici bir konum kazanmıştır. Elbette bu durumun ortaya çıkmasında Mannheim'ın çalışmasının Scheler'inkinden daha az felsefi yük taşıyor olması da etkili olmuştur (Hekman, 1999, s. 74; Berger & Luckmann, 2008, s. 14).

Mannheim'ın en bilinen ve birçok dile çevrilmiş olan çalışması *İdeoloji ve Ütopya* (1936) olmuştur. Bu çalışmada not edilmesi gereken en önemli nokta Mannheim'ın ilgisinin yalnızca bilim insanları ile değil, insanların geneliyle ilgili olduğudur. Mannheim, örneğin, düşüncenin felsefi, matematiksel ve bilimsel türlerini analiz ederek neler öğrenilebileceğini ve bunların hayatın diğer alanlarına doğrudan transfer edilemeyeceğini iddia ederken, muhtemelen daha geniş anlamda "insanların" aslında nasıl düşündüğü problemiyle ilgilenmiştir (Hartung, 1952, s. 17-18).

Mannheim, kendi konumunu aydınlanmacı akıl anlayışına kapsamlı bir saldırı yöneltmek suretiyle ortaya koyar. Bunu yaparken temel yönelimi aydınlanmanın varsayımlarını ortaya çıkarmak ve bu varsayımların belirli tarihsel varsayımlar olduğunu göstermektir. Mannheim düşüncesinde bilgi sosyolojisi bilgi ile varlık arasındaki ilişkiyi analiz etmek olarak görülür (Stark, 1958, s. 12). O, eserinin temel amacının insanların gerçekte nasıl düşündükleri problemiyle ilgili olduğunu, düşüncenin ise ders kitaplarına mantıkla ilgili yansıyan biçimi değil, kamu yaşamında ve politikada kolektif bir faaliyet aracı olarak gerçek işleme biçimi olduğunu belirtir (Mannheim, 2002, s. 25). Bu teorik amaçla beraber bir araştırma yöntemi olarak bu ilişkinin insanlığın entelektüel gelişimi içerisinde büründüğü formları ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarmak da alanın metodolojik bir amacıdır. Bu ayrım çerçevesinde Mannheim’a göre bilgi sosyolojisinin yerine getirmesi gereken beş temel görev söz konusudur:

- Düşünce ile eylem arasındaki ilişkinin keşfinin ölçütlerini belirlemek
- Bilgide teorik olmayan şartların önemine dair bir teori geliştirmek
- Farklı dönemlerdeki düşüncenin temeli durumundaki entelektüel hareket noktalarını tespit etmek
- Gizli metafizik öncülleri açığa çıkarmak
- Bahis konusu entelektüel tabakayı oluşturan toplumsal tabakayı bulmak (Hekman, 1999, s. 86; Mannheim, 2002)

Mannheim, tüm çalışmalarında düşünceleri bağlı oldukları yapılarla ilişkilendirerek açıklar. Onun bilgilerin “*varoluşa bağlılığı*” olarak adlandırdığı anahtar terim önemli bir yer tutmaktadır. Burada varoluş, sosyologların bakış açısından hareketle

somut olarak var olan, bu açıdan etki gösteren ve gerçekte belirlenebilir yaşamsal bir düzendir (Mannheim, 2002, s. 218).

Mannheim, varoluş kavramıyla felsefî bir problemi değil, tarihsel ve toplumsal olarak insan bilincini çevreleyen ve etkileyen koşulları anlatmaktadır. Bilgi, bu koşullarla ilişkisellik içerisinde ve dahası bu koşullar tarafından belirlenmektedir. Bu belirlenme hem içeriksel hem de biçimsel bir karakter arz etmektedir (Mannheim, 2002, s. 193-194). Bu çerçevede bilgi sürekli olarak belirli bir kültür tarihi bağlamında toplumsal koşullarla ilişkili görülmelidir: bilgi belirli bir toplumsal koşulda ve belirli bir tarih için geçerlidir.

Varoluşa bağlı bilgi kuramının bir gereği olarak Mannheim iki tür düşünme ve bilme biçimi ayırt etmektedir: ideoloji ve ütopya. Bilgi sosyoloğu neyin ideoloji, neyin ütopya olduğunu ayırt etmeli ve yükselen sınıflara öncülük etmelidir. Neyin ideoloji neyin ütopya olduğuna ilişkin güvenilir bir kıstas olarak Mannheim'ın önerisi “hayat geçirme” kıstasıdır. Olmuş ya da yükselmekte olan bir yaşamsal düzenin üstünde maskeleyici tasarımlar olarak süzöldüklerinin daha sonradan ortaya çıktığı fikirler, ideolojilerdir; bu tasarımların, daha sonra oluşmuş yaşamsal düzene uygun olarak gerçekleşebilir durumdaki unsurları ise, göreceli ütopyalardır (Mannheim, 2002, s. 227).

Hem ideoloji hem de ütopya gerçekliği aşkınlaştırıcı fikirler demetidir ancak gerçekleşebilirlikleri açısından birbirinden farklı fikir yapılarıdır. Mannheim jargonunda ütopya terimi güncel yaşamda kullandığımızdan farklı olarak gerçekleşmesi hiçbir zaman mümkün olmayan bir hayal değildir. Tam tersine gerçekleşmesi, daha sonra bakıldığında mümkün olduğu gözlemlenen bir fikir yapısıdır. İdeoloji verili koşullar içerisinde kendini gerçekleştirme imkânına sahip olmadığı gibi mevcut ilişki biçimlerini meşrulaştırma ve

örtme gibi işlevler kazanırken ütopya sadece aşkın olmakla kalmayıp kendini gerçekleştirme imkânına sahip bir düşünsel yapıdır (Canatan, 2013, s. 43).

Mannheim, bilgi sosyolojisine bir bakıma ideoloji ile ütopyayı ayırt etme görevini yüklerken bunu yapacak olan sınıfın ise *yüzergezer entelijansiya*¹ olacağını ifade eder. Marx'ın *kurtarıcı proleterya* sınıfı yerine o, belirli niteliklere sahip entelektüel bir kesimi toplumsal koşulları aşabilecek ve böylece içinde bulunduğu topluma dünyanın yorumunu sunabilecek bir konuma yerleştirmiştir. Bu aydın sınıfı/tipi aldığı eğitim sayesinde toplumsal sınıf çıkarlarının dışında kalarak farklı kesimlerin perspektiflerini birleştirme ve daha geniş bir bakış açısına oturabilme imkânına sahiptir (Canatan, 2013, s. 44). Özetle ifade edilecek olursa Mannheim'ın dinamik bilgi ve gerçeklik görüşü zamana bağlı/tarihsel bir gerçeklik olarak değerlendirilebilir.

Scheler'den farklı olarak o, gerçeklik konusunda tarihselliği savunmakta ve onun tarihselci olmayan görüşlerine katılmamaktadır. Mannheim'a göre toplumsal varlık bilginin bağlı olduğu bir temeldir ve bu temel değiştikçe bilgi de değişmek durumundadır. Bu temeli aşmada özellikle çevrelendiği toplumsal dünya ile uygunsuzluklar içerisinde olan ütöpik bilinç önemli bir rol oynamaktadır. Bu bilinç sayesinde insanlık sürekli olarak kendi yaşamsal koşullarını değiştirebilmektedir (Mannheim, 2002, s. 216-217). Bu bakımdan Mannheim için bilgi sosyolojisi hem bilgi ve varoluş arasındaki ilişkiyi analiz etmeye çaba gösteren bir teori hem de insanlığın entelektüel tarihi içerisinde bu ilişkinin

¹Mannheim'ın Alfred Weber'den alıntılacağı bir terim olarak "Freichwebende Intelligenz" Bkz. (Berger & Luckmann, 2008, s. 16)

aldığı biçimleri izlemeyi amaçlayan tarihsel-sosyolojik bir araştırma yöntemi olarak değerlendirilmektedir (Hartung, 1952, s. 19).

1.1.3. Bilginin Toplumsal İnşası ve Dini Bilgi

Bilgi sosyolojisi uzun zaman bilginin toplumsal koşullanması ve bunun doğurduğu sorunlar üzerinde durmuştur. Sosyolojide simgesel etkileşimci ve fenomenolojik yaklaşımların bu alanda söz sahibi olmaya başlamasıyla bilgi sosyolojisinin oryantasyonu da değişmeye başlamıştır. Bu değişikliğin bir boyutunu “bilgi” kavramının genişlemesi diğer boyutunu ise “gerçekliğin inşası” oluşturmaktadır.

Erken dönem sosyologlar, bilgiyi sınırlı tutmuş ve daha çok bilişsel ve entelektüel anlamdaki bilgiyi konu edinmişlerdir. Oysa zikredilen akımlar bilgiyi, gündelik bilgiyi de içerecek şekilde geniş tutmuşlar ve hatta günümüzde neredeyse kültür kavramıyla eş anlamlı hale getirmişlerdir. Öncekiler daha çok epistemolojik dilemmanın “bilgi” kanadıyla meşgulken şimdiki “gerçeklik” kanadıyla meşgul olmaya başlamıştır. Bu bağlamda George Herbert Mead tarafından geliştirilen simgesel etkileşimci perspektife göre toplumsal gerçeklik insanlar arasındaki sayısız etkileşimle oluşmaktadır. Bu etkileşimler mekanik ve tepkisel olarak değil; toplumsal gruplar ve kurumlar içinde işlev gören insanlar tarafından anlamlı bir şekilde kurgulanmakta ve yorumlanmaktadır. Başka bir deyişle etkileşim süreçlerinde insan bilinci ve deneyimi kurucu bir rol oynamaktadır (Canatan, 2013, s. 53).

Amerika’da Alman çağdaşlarının yaklaşımlarına oranla kendi anlayışı daha geniş yankı bulan faydacı filozof George Herbert Mead, zihnin ve bilincin toplumsal karakterini

inceleme görevini üstlenmiştir. Özellikle onun toplumsal zihin kuramı Amerikan sosyolojisinde öncü bir role sahip olmakla beraber genel anlamda sosyolojiyle uyumlu önermelere dayanmaktadır. Zihinsel psikoloji eleştirisinde Mead, öznelliğin toplumsal olarak oluşturulduğunu; çünkü soyutlama ve yorumlama süreçlerini gerektirdiğini savunmaktadır (McCarthy, 2002, s. 122).

Mead, bu tezini insan benliğini *özne ben* (I) ve *nesne ben* (me) olmak üzere iki kategoride temellendirmiştir. Nesne ben bireyin toplumsal yanını ifade ederken özne ben ise bireysel yanını göstermektedir. Toplumsal ilişkilerde kişi, başkalarının kendisi hakkındaki fikirlerine dair tahminlerde bulunmaktadır. Bu tahminlere göre kendisine anlam vermektedir. Daha fazla kişi tarafından kabul görmek amacıyla, kendisini, onların görmek istediği gibi göstermeye çalışmaktadır ki, bu onun nesnel benliğidir. Toplumsal olan hemen her şey kişiye bu şekilde aktarılmakta, kabul ettirilmekte ve yerleştirilmektedir. Başkalarının kendisi hakkındaki anlam verişlerine, özgür tepki verdiği durumlarda ise kişinin özne beni öne çıkmaktadır. Kısacası bireysel benlik, toplumsal iletişim akışı içerisinde öznel ve nesnel boyutlarıyla ortaya çıkmakta ve belirlenmektedir (Coser, 2013, s. 299).

Mead'ın toplumsal zihin teorisi bilginin toplumsallığına dair tam olarak neye ihtiyaç duyulduğunu sağlayacak bir yol açmıştır -bilgi sosyolojisinin iddialarının kesin olarak tesis edilebileceği epistemolojik bir temel. Çünkü hem köken hem de ortaya çıkış anlamında zihnin kaçınılmaz olarak toplumsal olduğu ortaya konduğunda, o zaman bilginin bir anlamda ve bir dereceye kadar toplumsal bir belirlenim ifade ettiğinde şüphe kalmayacaktır. Zihnin kendisinin toplumsal bir kökeni varsa - yani, iletişim süreci yoluyla ortaya çıkmaktaysa - ve düşünme, bir bütün olarak toplumsal gruptan devralınan

genelleştirilmiş tutumların güdümünde içkinse, o zaman bir anlamda bilgi ve düşüncenin toplumsal belirlenimi ile ilgili bir sorun kalmamaktadır (Stark, 1958, s. 241). Bu yaklaşım insani bilginin toplumsal kökenini açıklamada önemli bir adım olarak değerlendirilirken, insan zihni ile toplum arasındaki diyalektik anlama faaliyetlerini işaret etmesi açısından da önemli bir etkiye sahip olmuştur.

George Herbert Mead’le neredeyse özdeş bağları olan ve Amerikalı sosyal bilimcilerin bilgi sosyolojisi anlayışını büyük ölçüde etkileyen (Hekman, 1999, s. 45) Schutz, bilgi sosyolojisine yeni bir yön verme açısından önemli bir köşe taşıdır. Schutz’un bu anlamda ilk ve en temel çalışması olan *Der Sinnhafte Aufbau Der Sozialen Welt (Toplumsal Dünyanın Anlamlı İnşası)* 1932 yılında yayınlanmıştır. Schutz’un fikriyatının burada köşe taşlarını şekillendiren iki isim Husserl ve Weber olmuştur. Bunların dışında etkilendiği kaynaklardan en belirgin olanı, kariyerinin ilk döneminde Henry Bergson, William James ve Max Scheler’in çalışmalarıydı. Daha sonraki dönemde ise John Dewey, George Herbert Mead, Charles Horton Cooley ve William I. Thomas’ın çalışmaları olmuştur. O, eş zamanlı olarak hem felsefe hem de sosyoloji kampı içerisinde bulunmakla birlikte kendisinden önce Max Scheler ve George Simmel’in yaptığı gibi geniş manada sosyoloji içerisinde bir alan olarak bir “felsefi sosyoloji” geliştirmemiştir (Wagner, 1973, s. 1, 5).

Ona göre bilim adamının ‘gördüğü’ gerçeklikle günlük yaşam içinde ve kendi halinde yaşayan insanların gerçekliği birbirinden oldukça farklıdır. Bu ayrım aynı zamanda fenomenolojik bilgi sosyolojisinin çıkış noktası olmuştur. Bilim adamı gerçekliği nesnelleştirmekte ve nicelleştirmektedir. Onun metodolojik prosedürler temelinde gördüğü gerçeklik ‘indirgenmiş’ bir gerçekliktir. Bu doğal bir durumdur fakat bu gerçekliği, gerçekliğin tamamı ve bizzat kendisi olarak görmek hatalı bir yaklaşım

olacaktır. Günlük yaşamda insanlar gerçekliği pre-refleksif (üzerinde düşünülmeyen) bir şekilde algılar. Hayatın verili ve doğal gerçekliği içinde sorunlar ortaya çıkarsa ancak refleksif bir tutum devreye girebilmektedir (Canatan, 2013, s. 56).

Alfred Schutz, anlamın toplumsal düzlemde nasıl oluştuğunu çözümlemeyi amaçlamaktadır. Zira bu çözümleme, toplumsal gerçekliğin oluşma sürecini gün yüzüne çıkartacaktır. Schutz'un tezi, anlamın özneye özgü bir ürün olduğudur. Buna göre anlam, birey tarafından oluşturulmaktadır. Birey, toplumsal bir varlık olduğundan, kendi anlamını paylaşabilmek amacıyla, onu iletişimsel bir materyale dönüştürmektedir ve böylece anlama ilişkin ortaklaşma gerçekleştirilmekte ve anlam nesnelleşmektedir. Bununla birlikte anlam, toplumsal unsurlar arasında tedavül ettikçe, bireyler tarafından öznel yüklemelere maruz kalmaktadır. Başka bir ifadeyle anlam, öznel arası bir özellik arz etmektedir. Bu da sürekli olarak, öznel her seferinde yeniden, 'anlam' bağlamında etkileşimini zorunlu kılmaktadır. Çünkü anlam, tedavül etme süreci içinde, öznelere özgü boyuta indirgendikçe, iletişimsel materyal olma özelliğini kaybetmektedir. Anlama ilişkin yeniden ortaklık oluşturabilmek için onu yeniden nesnelleştirmek gerekmektedir. Böylece anlam toplumsal tedavül süreci içinde sürekli yeniden üretilmektedir (Hekman, 1999, s. 45).

Anlamın böylesi *öznelarasılığı* toplumsal gerçekliği inşa etmektedir. Schutz'un bu bakış açısı, Berger ve Luckmann için hareket noktası olmuş ve bu ön düşünce ve kavramlara dayanan fenomenolojik bilgi sosyolojisi onlar tarafından sistemli hale getirilmiştir (Berger & Luckmann, 2008, s. 24; Canatan, 2013, s. 58).

Fenomenolojik olarak temellendirilen bu bilgi sosyolojisinin odak noktası, Schutz ve Husserl'i takiben, gündelik bilgiden ayrı varlıklar olarak özellikle entelektüel bilinçlerin analizinden ziyade, gündelik gerçekliğin ortak inşasına (*commonsense*) yapılan vurgu olmuştur. Özellikle New School'da öğrenci iken Berger ve Luckmann her ne kadar Weberyen gelenek içindeki Carl Mayer ve Albert Solomon'dan etkilenmişlerse de düşünsel serüvenlerinde asıl önemli ve merkezi etkiyi Schutz'un yaptığını ifade etmişlerdir(Luckmann, 2001, s. 19). Ortak eserleri olan *The Social Construction of Reality*'nin giriş bölümünde Berger ve Luckmann (1991, s. 16), bilgi sosyolojisinin kapsamını yeniden tanımlama gereği hakkında fikir sahibi oldukları öğretmenleri Alfred Schutz'a olan borçlarını kabul ederler.

Berger ve Luckmann (2008, s. 12) bilgi sosyolojisinin görevinin ideoloji eleştirisi olmadığını, yani “toplumsal olarak üretilen çarpıklıkların çöküşü ya da açığa çıkarılmasını” savunduklarında Werner Stark'ı takip ederler. Ancak, onlara göre, Stark'ın bilgi sosyolojisi çok dar bir şekilde “fikirler alanına, yani teorik düşünceye” ve hakikat sorununa odaklanmaktadır. Bu konuda ondan ayrılmaktadırlar. Onlar bilginin doğru olup olmadığı ile ilgilenmez, daha ziyade belirli bir toplumda bilgi statüsü verilenle ve dolayısıyla toplumsal anlamda bilgi olarak onaylananla ilgilenirler. Bu şekilde epistemolojinin doğasında bulunan *episteme* ve *doxa* ayırımından kaçınırlar –onlara göre bu, bilgi sosyolojisi açısından savunulamaz bir ayırmadır. Ayrıca Stark'ın (Stark, 1958) da yaklaşımında bulunan “pozitivist bilgi anlayışından” kaçınırlar. Başka bir deyişle, onlar için bilgi sosyolojisi, insanların ‘gerçeklik’ten ne anladıklarının inş edilmiş karakterini anlamak ve incelemek durumundadır(Pfadenhauer, 2013, s. 107). Kitabın merkezi tezi, insanların içinde yaşadıkları dünyaların, doğal çevre ve insanın biyolojik sınırları

dâhilinde, toplumsal olarak yapılandırılmış olması nedeniyle, insanların algıladıkları ve deneyimledikleri gerçeğin toplumsal (ve farklı) olarak toplumda yer almasıydı. Bu kitabın kavramsal paradigması, Berger’in din sosyolojisi üzerine teorik bir inceleme olan bir sonraki çalışması olan *The Sacred Canopy* (Kutsal Şemiye) için de analiz açısı sağlamıştır (Wuthnow, Hunter, Bergesen, & Kurzweil, 2010, s. 10).

Günümüz bilgi sosyolojisinde özellikle gerçekliğin toplumsal inşası fikri ile öne çıkan Berger ve Luckmann bilgi sosyolojisi ile fenomenoloji arasında oluşturdukları köprü ile özgün bir konum elde etmişlerdir. Bu görüşün temel varsayımı toplum üyelerinin toplumsal ilişki kurmalarına imkân sağlayan ortak sembollerin varlığıdır. Genel anlamıyla ‘bedensel hareketler’ ve ‘dil’i içeren olan bu ortak semboller, insanların toplumsal ilişkilerinde kullandığı ortak “bilgi stoğu/haznesi” oluşturmaktadır. Ortak bilgi stoğunu kullanan bireyler bedensel veya sözel eyleminin muhataplarınca doğru anlaşıldığına ve yorumlandığına güven duyar. Böylece bu etkileşimden doğan ve bu süreci düzenleyen toplumsal gerçeklikler her bireye dilsel ve sembolik olarak aktarılır (Çiftçi, 2008, s. 51).

Berger ve Luckmann’ın gerçekliğin toplumsal inşası teorisi, uzun bir açıklama gerektirmeyecek kadar iyi bilinmektedir. Dolayısıyla burada, çalışmalarının sadece bu araştırma için merkezi teorik öneme sahip olarak görünen yönlerinin ortaya konması planlanmaktadır: İnsanın bir doğası vardır, fakat öyle bir türdür ki kendini toplumsal bir girişim olarak üretmek durumundadır. Böylece insanın organizmik kaynaklarından ortaya çıkacak kargaşa önlenmiş olur; insan, alışkanlık ve kurumsallaşma süreciyle, dünyasını şekleştiren ve sınırlarını, doğal olarak (hayvansal dünyada olduğu gibi tamamen kapalı olarak) aramaya çalıştıkları çeşitli (normatif ve bilişsel) meşrulaştırma biçimleriyle korur.

Toplumsal gerçekliğin meydana gelişi bu teorik çerçevede döngüsel üç aşamadan oluşan diyalektik bir süreçte karşılık bulur. Bu üç aşama, “*dışsallaşma*” (externalization), “*nesnelleşme*” (objectivation) ve “*içselleşme*”yi (internalization) içermektedir.

Toplumsal dünya, yalnızca kökenlerinde değil, dışsallaşma, nesnelleştirme ve içselleştirmenin sürekli diyalektiği olarak tarihsel varlığıyla bir insan ürünüdür. Sosyoloji her zaman bu sembolik evrenlerin ve meşruiyetin insan ürünü olduğunu kabul etmelidir; fikirlerin somut toplumsal-yapısal konumu söz konusudur ancak fikirler aynı zamanda geriye doğru hareket ederek toplumsal kurumları değiştirir ve bu anlamda ilişki daima diyalektiktir(Tulloch, 1976, s. 198-199). Çiftçi, bu diyalektik merhaleleri birbirinden ayırmanın neredeyse imkânsız olduğunu ifade eder (2015, s. 49). Zira birisinden bahsederken aynı zamanda diğer merhaleden de bahsedilmiş olunmaktadır.

Dışsallaştırma, bireylerin biyolojik az gelişmişliklerinin dünya içinde gerektirdiği fiziksel ve zihinsel varlıklarının süregelen dışavurumudur. Berger’in ifadesiyle insan varlığının özüdür. Düşünce ve davranışları yönlendirebilen biyolojik olarak verili bir içgüdü yapısı olmadığından, insanlar aynı işlevleri yerine getirecek insani yapıları inşa etmekle sınırlandırılmıştır. İnsanların dünya kurma faaliyetleri, dışsallaşmak için biyolojik gerekliliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu gereklilik dolayısıyla insan kendi ürettiği dünyaya kendini yerleştirir ve hayatını gerçekleştirebilir. Başka bir deyişle “insan yalnız bir dünya üretmekle kalmaz, aynı zamanda kendisini de üretir. Daha açık bir ifadeyle, o kendini bir dünyada üretir” (Berger P. , 2000, s. 41).

Kendini bir dünyada üretmek bir tek başınalık ifade etmemektedir. Aksine başta anne ve en yakınları olmak üzere ‘önemli başkaları’ ve diğer insanlar birlikte dışsallaşma

faaliyetinde bulunur ve böylece bir dünya kurulur (Çiftçi, 2015, s. 50). Kurulan bu dünya Berger tarafından insanın ikinci tabiatı olarak kabul edilen “kültür”dür ve bu kültür biyolojik tabiatından farklı olarak sürekli bir şekilde yeniden üretilmelidir. Bu ise kültürün zorunlu olarak istikrarsızlığını ve sürekli üretilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu anlamda insani bir edim olarak dünyalar inşa etmek yani dışsallaşmak bir gerekliliktir ama asıl zor olan onu devam ettirmektir (Berger P. , 2000, s. 41).

Dışsallaştırılmış bir şeyden bahsetmek, onu üreten üründen ayırt edici bir ölçü aldığını ima etmek demektir. Bu ise, *nesnelleştirme* sürecidir. Burada, Berger'in dediği gibi, dünya, kendisinin dışında bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar, “orada olan bir dünya” olarak, dışsal ve nesnel gerçeklik karakterine ulaşır(Berger P. , 2000, s. 45). Durkheimci formülasyonunda, nesnel bir gerçeklik olarak bu dünya kendisini en acı şekilde, zorlayıcı gücü, davranışı yönetme kapasitesi, yaptırımlar uygulama, sapkınlığı cezalandırma ve en aşırı şekliyle insan yaşamını yok etme kabiliyetinde açıkça göstermektedir. Nesnelleşme burada bireyin veya toplumsalın kurduğu kurumların tekrardan tekil insanlar üzerinde etki edecek kadar bağımsızlaşmasıdır. Bireysel farklılıklar varlığını korusa da toplumsal kurumlar onları neredeyse görünmez kılar. Bir takım düşünme ve davranış kalıpları olarak kurumlar dışsallaşan zihnin bir ortak dünya kurma arzusu, bir ortak bilgi stoku üretme isteğiyle ortaklaşa nesnelleştirilmiş, insanlara ‘insan-olmaklığı’ sağlamıştır (Çiftçi, 2015, s. 52).

Gerçeklik inşası diyalektiğinin üçüncü ayağı olan *içselleştirme*, nesnelleşmiş dünyanın 'bilince yeniden emdirildiği', bu dünyanın yapılarının bilincin öznel yapılarını belirlemeye geldiği süreçtir. İçselleşme meydana gelinceye kadar birey artık nesnelleşen dünyanın çeşitli unsurlarını dışsal gerçeklik fenomeni olarak algıladığı kadar, aynı

zamanda öz benliğine ait içsel bir fenomen olarak da algılar (Berger P. , 2000, s. 51). Bu şekilde birey sadece nesnel sosyo-kültürel dünyayı kavramakla kalmaz, onunla özdeşleşir ve onunla şekillenir. Berger'in ifade ettiği gibi, dünya onun dünyası olur.

İçselleştirme, hayat boyu süren ve böylece bireylerin kültürün anlam dünyasına dâhil olduğu, toplumsal yapıyı meydana getiren görevleri, rolleri ve kimlikleri kabul etmeyi öğreten bir sosyalleşme süreciyle gerçekleşir (Wuthnow, Hunter, Bergesen, & Kurzweil, 2010, s. 39-40). Diğer şeylerin yanı sıra sosyalleşme, bir kuşağın dünyasını bir sonraki kuşağa nasıl aktardığı sorununu çözer. Özetle, Berger şöyle ifade eder: “Dışsallaşma yoluyla toplum bir insan ürünüdür. Nesnelleştirme yoluyla toplum sui generis (nevi şahsına münhasır) bir gerçeklik olur. İçselleştirme yoluyla insan toplumun bir ürünüdür” (Berger P. , 2000, s. 38). Bütün bunlarda vurgulanması gereken, bu diyalektiğin bireyin katıldığı kolektif bir süreç olarak gerçekleşmesidir. Hiçbir zaman kolektiviteden tamamen soyutlanarak bireysel bir deneyim olarak ortaya çıkmamaktadır. Berger burada sosyalleşmeyi toplumun nesnelleştirilmiş gelenek ve düşüncelerini bir nesilden diğerine aktarma süreci olarak tanımlamıştır. Sosyalleşme yoluyla, bireylere bir toplumun nesnelleştirilmiş kültürel anlamları öğretilir ve bireyler bu anlamlarla özdeşleştirilir. Bir toplumun anlamlarını içselleştiren benlik sadece bu anlamlara sahip olmakla kalmaz, onları temsil ve ifade eder. Bu sosyalleşme süreci içerisinde din söz konusu olduğunda Berger için dinin amacı, sosyolojik bir bakış açısıyla, kutsal bir evren inşa etmektir. Din aynı zamanda, toplumun “gerçeklik” olarak adlandırdığı istikrarsız yapılara, aşkın meşruiyetin, anlamın ve düzenin koruyucu bir şemsiyesini sunmaktadır. Dolayısıyla, herhangi bir toplumsal düzenin kaderi kaçınılmaz olarak dinin kaderiyle

bağlantılıdır (Dorrien, s. 32). Bu bakışıyla Berger standart sekülerleşme hipotezini radikal olarak yeniden değerlendirenlerin başında gelmiştir.

Kuşkusuz, karşılaştırmalı uluslararası çalışmalara verdiği önem ve dünya üzerindeki dini fenomenlerin toplumsal önemine dair ürettiği kanıtlarla Berger, sosyolojideki –hangi okuldan olursa olsun-mevcut eğilimin evrenselleşmesi ve kendisini evrensel tarihin laboratuvarı ve matrisi olarak gören Batı kültürüne özgü toplumsal evrim süreçlerine dair bir eleştiri geliştirmiştir. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki sosyo-dini gelişmeler arasındaki karşılaştırma, onu modern dünyada dinin düşüşünün klasik sorunlarının daha radikal bir sorgulaması noktasına getirmiştir. O, sekülerleşmenin geri döndürülemez olduğu yönündeki tezin sorgulanabilir hale geldiğini ortaya koymuştur (Hervieu-Léger, s. 115).

Topluma ait ortak bilgi stoğu bireyler tarafından içselleştirilirken kendileri de bilgi üretimine ayrıca katkıda bulunurlar. İşte toplumsal gerçekliğin inşası sürecinde toplumsal davranışın düzenlenmesinde ana aktör olarak anlamlı sembollerin, başka bir deyişle ‘ortak bilgilerin’ dikkate alınması fenomenolojik bilgi sosyolojisini din sosyolojisine uygulama imkânı tanımaktadır. Çünkü dini hayata dair bilgi stoğu yalnızca teoloji uzmanlarının bilgisi olmayıp toplumun bütün bireyleri tarafından bir şekilde içselleştirilen ortak bilgidir. Zira hangi toplumda olursa olsun, sadece oldukça sınırlı bir insan grubu, teorileştirmeye, fikir işleriyle ve dünya görüşü inşa etmekle meşgul olmaktadır. Ancak toplumdaki herkes toplumun ‘bilgi’sine şu ya da bu şekilde ortaktır (Berger & Luckmann, 2008, s. 22-23). Böyle bir bilgi bireylere toplumsal ya da bireysel hayatlarının farklı zamanlarında, o zamanı anlamlı hale getirmelerine yardım edecek bir tutum kazandırmaktadır.

Gerçekliğin toplumsal inşası tezi bilgi sosyolojisinin ikinci önermesi olarak toplumsal gerçekliğin bizatihi toplumsal bir olgu değil üretilen, iletilen ve yeniden üretilen, anlamı üretim süreçleri içerisinde oluşturulan bir şey olduğunu belirtir. Bu anlamda Berger ve Luckmann'ın yapıtları (*The Social Construction of Reality, 1991*) bilgi sosyolojisi alanında bir değişimin habercisi olmuştur.

Onlar bu alanın, düşüncelerin toplumsal belirleyiciliği çalışmalarından, bilgilere, özellikle de insanların gündelik yaşamlarını yönlendiren bilgilere geçiş yapmasını sağlamıştır. Daha da önemlisi, bu yazarların kuramsal önermesi, bilgi sosyolojisinin gerçekliğin toplumda oluşturulduğu süreçleri incelemesi gerektiğini öne sürmüştür; böylece bilgi sosyolojisinin toplumsal belirleyicilik üzerindeki geleneksel odak noktasına yeni bir yön kazandırmıştır. Onlar bilgi ve gerçekliğin (toplumsal gerçeklik) karşılıklı ya da diyalektik bir etkileşimli oluşum ilişkisi içerisinde olduğunu düşünmektedir. Kendilerinden önceki neredeyse tüm bilgi sosyologları genel anlamda bilginin nihai geçerliliğini ya da geçersizliğini yargılama yoluna gitmiş, teorik düzeyde epistemolojinin sorunlarını, empirik düzeyde ise entelektüel tarihin sorunlarını gündemine almıştır. Berger ve Luckmann için ise bilgi sosyolojisi, böyle bir yargıya varmaksızın, bir toplumda veya toplulukta bilgi olarak kabul edilen her ne varsa onları kendi varoluş halleriyle incelemelidir (Berger & Luckmann, 2008, s. 20; Çiftçi, 2015, s. 15; McCarthy, 2002, s. 15).

Esasen bilgi sosyolojisi içerisindeki ampirik analiz ve teori arasında uygun bir ilişkiye katkıda bulunduğu için bilginin yayılımının hem sosyoloji hem de diğer disiplinler için hem maddi hem de teorik açıdan önemli olduğunu ifade etmek gerekir. Teorik olarak, sosyoloji, Berger ve Luckmann'ın ifade ettiği gibi, diyalektikle

ilgilenmelidir: Toplum bir insan ürünüdür. Toplum nesnel bir gerçekliktir. İnsan toplumsal bir üründür (Berger & Luckmann, 1991, s. 79) ve bireyin ve toplumun diyalektiğinde, kişisel kimlik ve toplumsal yapıda bilginin rolünün analizi, sosyolojinin tüm alanları için önemli bir tamamlayıcı bakış açısı sağlayacaktır(Tulloch, 1976, s. 206). Diyalektiğin ilk aşamasıyla, kendi dünyasının üreticisi olarak insanla, ortaya çıkarılan yapısal verilerin arkasındaki *insan faktörü* ile ilgileniliyorsa, o zaman insanın verili olana aktif müdahalesinin nerede olduğu sorusuyla ilgilenilmelidir. Ancak o zaman bilginin yayılımının, kurumsallaşmasının ve aktarılmasının başka bir yönü daha iyi incelenebilir.

Toplumsal gerçeklik ve bilgi stoğu karşılıklı ilişki içerisinde ve toplumsal hayat içerisinde üretilir, iletilir ve yeniden üretilir. Bu durum sahip olunan bireysel dünya için ne kadar doğru ise içinde yaşanılan toplumsal dünyalar için de o kadar doğrudur. Hem toplumsal hem de bireysel dünya onları gerçek ve anlamlı kılan bilgi stoğundan beslenmektedir. Buna göre bilgi, farklı toplumsal gruplar ya da insan toplulukları tarafından kabul edilen her türlü düşünce evrenine ve onların gerçek olarak kabul ettiği fikirlere gönderme yapmaktadır (McCarthy, 2002).

Dinin toplumsal dünya içerisinde bir anlam kümesi olarak ifade ettiği gerçeklik de kendi kabul ediliş biçimleri içerisinde ele alınması ve öylece orada bir şey değil aksine gündelik yaşantının rutinleri, etkileşimleri ve ortak kabulleri aracılığıyla keşfedilmesi bu metodolojik tavrın bir gereğidir. Dinî anlayışın toplumsal farklılaşmaların herhangi bir tarafında olması bu gerçeği değiştirmemelidir. Toplumsala ait olan her türlü bilgi, bilgi sosyolojisinin kapsamına girecek bir veri olarak değerlendirilmelidir. Bu kalkış noktası bilgi sosyolojisi için önemli bir metodolojik adım olarak kabul edilmelidir. Yazarların odak noktası anlam sorunu ve anlamın toplumsal inşasını incelemek için felsefi, yazınsal

ve tarihsel yaklaşımların kullanımı olarak tanımlanabilir. Bu açıdan anlam sorununa ilgi, fenomenolojik bir yöntembilimsel çerçeve ile bağlantılıdır. Bu anlamda toplumsal fenomenolojik incelenmesi toplumsal bir düzenin iletilmesini ve yeniden üretilmesini sağlayan sembolik ve göstergesel sistemlerin araştırılmasına yönelmiştir. Bu bakış açısında artık anlamın toplumsal üretimi düşüncesi egemendir (McCarthy, 2002, s. 45-46). Bu üretim ister yüksek kültür ürünü olsun ister popüler kültürel ürün olsun toplumsal dünyayı anlamak açısından dikkate değer kabul edilmektedir.

Bilgi sosyolojisinin bu perspektifinden bilgi alanını ve özelde de dini bilgi alanını incelemenin birçok avantajı vardır. Berger ve Luckmann, bilginin toplumsal temellerine dair genel bir teorinin temelini oluştururken bir yandan da gündelik bilinç düzeyinde, sokaktaki adamın kabulü için yapılan bir şeyleştirme analiziyle ilgilenmektedir. Berger ve Luckmann'ın tanımladığı gibi entelektüeller, geniş toplum tarafından uzmanlığı aranmayan uzmanlardır, gerçekliği tanımlama işinde geniş kitlelerle/halkla farklılıkları düşünüldüğünde çoğunlukla karşı uzmanlardır. Sokaktaki adamın gerçeklik ve bilgi karşısındaki tutumu entelektüel bilgi üretim ve iletim süreçlerinden farklı olarak ortak bilginin verili kabulü şeklinde gerçekleşmektedir. Yazarlar, tarihsel olarak devinim içerisindeki sosyokültürel dünyanın nesnelleştirilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan ürünün üreticisine diyalektik olarak geri döndüğü ve sosyalleşme sürecinde içselleştirildiği, böylece, az ya da çok, kabul edilen gerçekliğin statüsünü elde ettiği, insan faaliyetinin ürünü olduğu varsayımından yola çıkmaktadır. Berger ve Luckmann, bilginin nesnel ve öznel gerçekliğin inşasının kurucusu olduğunu savunmaktadırlar. Ancak, bilgi sosyolojisinin referans çerçevesinde, bilginin 'teorik düşünceye', 'fikirlere' ya da 'ideolojiye' değil, toplumda bilgi olarak geçen; insanların teorik olmayan günlük

yaşamlarında ‘gerçeklik’ olarak bildiği her şeye atıfta bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Bu yolla yazarlar, bilgi sosyolojisini, bilimsel düşüncenin göreliliğinin epistemolojik sorununa olan dar odağından kurtarırlar ve aynı zamanda yeni bir bilgi sosyolojisinin temelini atarlar (Pfadenhauer, 2013, s. 93).

Her iki yazar da din sosyolojisine odaklanarak birkaç yıl boyunca kitabın konusu üzerinde çalışmaya devam etmiştir. Luckmann, 1967 yılında sadece din sosyolojisinde değil, dini çalışmalarda ve din teorisinde de klasik hale gelen *The Invisible Religion* (Görünmeyen Din)’i yayınlamıştır. Aynı yıl Berger de din sosyolojisinde dönüm noktası olan aynı zamanda toplumsal inşacı bakış açısını benimsediği *The Sacred Canopy* (Kutsal Şemsiye) adlı eserini yazmıştır. Bununla birlikte, bu iki kitap din anlayışlarında büyük farklılıklar gösterir. Özellikle Berger dine işlevselci yaklaşımı dolayısıyla Luckmann’dan farklı düşündüğünü ifade etmiştir. Belki de bu nedenle, yazarlar emekli oluncaya kadar tekrar ortaklaşa bir yayın yapmamıştır. Aynı zamanda *Gerçekliğin Toplumsal İnşası*’nda bahsedilen çeşitli konulara olan ilgilerine rağmen, her ikisi de onlarca yıl boyunca bu konuda daha fazla çalışmamıştır. Tüm dünyada büyük bir ilgi uyandırmasına rağmen kavramsallaştırmalarının farklı alanlarda kullanılmaya başlaması dolayısıyla bir ilgisizliğe terk edilmiş göründüler. Bu ilgisizliğin nedenlerinden biri kitabın kabulü bağlamında görülebilir. Diyalektiğe referansının 1960’lardaki öğrenci hareketinin politik söylemine girmesinden dolayı Berger, ideoloji ve ütopyacılık için bir meşrulaştırım olarak alındığından yakınmıştır (Pfadenhauer, 2019, s. 4; Knoblauch, 2019, s. 280).

Berger *Kutsal Şemsiye*’de (2000, s. 22) öncelikle *nomization* sürecine, yani toplumun en önemli işlevi olarak gördüğü ‘anamlı bir düzenin kurulmasına’ odaklanır. Felsefe veya bilim gibi, laik sembolik anlam sistemleri de bir anlam şemsiyesi

oluşturmaktadır. Bununla birlikte dini, seküler sembolik anlam evrenlerinden ayıran şey, ilahi bir kozmos, ‘kutsal bir şemsiye’ sağlamasıdır. Ona göre, dinin ‘anomiye karşı en etkili kalelerinden biri’ olması doğrudan ‘yabancılaşma eğilimi’ ile ilişkilidir. Dahası, dini meşruiyetler, özellikle kurumlar ve kurumsallaşmış roller gibi insan ürünleri olmak üzere, mistik bir şekilde –yani aşkın gerçeklere dönüşecek şekilde- önceden belirlenmişlerdir. *Gerçekliğin Toplumsal İnşası*’nda, Berger ve Luckmann antropolojik bir sabit olarak nesnelleştirme ile yabancılaşma arasında net bir çizgi çizmiştir. *Kutsal Şemsiye*’de Berger, sosyolojik teorinin kendi mantığı ile dinin bir insan projeksiyonu olarak görülmesi gerektiğini vurgular (Pfadenhauer, 2013, s. 49). Bu çerçeveden din, sosyolojik olarak toplumsal düzeni anlamlandıran ve meşrulaştıran bir kurum, yani ‘dünya inşasının’ önemli bir parçası olarak anlaşılmalıdır ki bu da bilgi sosyolojisinin alanıdır (Hjelm, 2018, s. 2). Berger ve Luckmann, insani gerçekliğin kendisini toplumsal bir yapı olarak anlamayı savunmuş ve bilgi sosyolojisinin ana konusunun gündelik hayatın ortak bilgisi (commonsense) olması gerektiğini söylemişlerdir. İnsan ve toplumun diyalektiği tüm bu sürecin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Toplum tamamen insani bir üründür, ancak toplum kendi üreticisini de derinden etkilemekte ve şekillendirmektedir (Dorrien, 2002, s. 30-31). Berger, bu diyalektiğin din için etkilerini *Kutsal Şemsiye*’de geliştirmiştir.

Bu anlamda *Kutsal Şemsiye* fikri, elli yıldan uzun bir süredir din sosyolojisi için temel bir metafor olmuştur. Berger, kısa süre önce vefat ettiğinde, batı medyası akademik katkılarının birçok yönünü tartışan ölüm ilanları yayınlamıştır. Bu, küçük bir akademik sosyoloji çevresi ötesindeki etkisinin kanıtı olarak ifade edilmelidir.

1.2. POPÜLER DİNİ BİLGİ VE DİNDARLIK

Tarih boyunca hangi türden ya da alandan olursa olsun bilginin üretilmesinde ve geliştirilmesinde bir uzmanlar grubunun varlığı söz konusu olmuştur. Bununla birlikte toplumsal gerçekliğin ve toplumsal beklentilerin üretilen bilginin kabulü konusundaki etkinliği, hiç bir zaman yadsınamaz. Bu sebeple bilginin üretimi her ne kadar bir uzmanlar sınıfı (epistemik cemaat/ulema) tarafından sağlansa da, belirli bir bilgi sistemine bağlı topluma mensup olmaları, onların toplumdan bağımsız kalmadıklarını gösterir. Dolayısıyla bilgi-nesne ilişkisinde özellikle sosyal bilimlerde bilginin öznesi olan epistemik cemaatin, doğa bilimlerinde olduğu gibi tamamen bilginin nesnesi durumunda olan toplumdan bağımsız olduğu düşünülemez (Arabacı, 2004, s. 7). Bu anlamda dini bilginin de kendi başına yalnızca toplumsal bir olgu olmaktan ziyade üretilen, iletilen ve yeniden üretilen; inananların anlam dünyasına bu iletişim sistemleri aracılığıyla kurulan bir dünya olduğunu belirtmek gerekir. Bu ‘dünya kurma’ dinin temel kaynaklarının belli seviyede anlaşılıp yorumlanması temeline dayalı ve bir hiyerarşik düzeni de kendi içerisinde barındıran; anlam ve yorum farklılıklarının sosyo-kültürel seviyeler nispetince belirgin hale geldiği bir olgusallığı içermektedir.

Dinin temel metinlerine erişim ve geleneksel dinî bilgi süreçlerinin oluşturduğu birikime sahip olarak buradan bir dinî anlayış geliştirildiğinde yüksek din ve dolayısıyla dinî bilgi inşa edilmiş olmaktadır. Burada iki temel süreç dinî bilgi ve anlayışı belirlemektedir. Birincisi dinin kurucu metinlerine ulaşabilmek, ikincisi ise bu metinler üzerinden oluşan geleneksel bilgi üretim süreçlerine dâhil olabilmektir. Böylesi bir organizasyon ile oluşturulan dini bilgi yüksek dinsel bir dünya kurmayı sağlayacak

temelleri oluşturmaktadır. Ancak ifade etmek gerekir ki toplumsal dünyanın önemli bir kesimi dine dair bilgi süreçlerini bu şekilde icra edememektedir. Geniş kitleler çoğunlukla hem kurucu metinlere ulaşmak noktasında gerekli donanımına sahip olamamakta hem de dini bilgi üretim süreçlerine dâhil olamamaktadır. Başka bir ifadeyle belirli sistematik, kurumsal dini eğitim süreçlerini geçirmemektedir. Bu sebeple ya çoğunlukla şifahi kültür üzerinden gündelik hayatının bir rutini olarak ya da kendi bilişsel seviyesine uygun hale getirilmiş nispeten rafine okumalar yaparak dini bilgi edinebilmektedir.

Hem sözlü kültür üzerinden asırlardır devam edegelen hem de son yüzyılda dini yayınlarda yaşanan aşırı büyüme ve çeşitlenme ile birlikte yazılı kültür içerisinde de yer bulmaya başlayan dindarlığın farklı boyutlarının oluşturduğu gerçeklik alanı dikkat çekmektedir. Popüler kültürün alanını her geçen gün genişlettiği günümüz dünyasında farklı epistemik kaynaklar dolayısıyla hem geleneksel dindarlık biçimleri daha da görünür hale gelmeye hem de popüler kültüre gitgide eklemlenerek farklılaşma süreçleri yaşamaktadır.

1.2.1. Dindarlığın Kaynakları ve Farklı Boyutları

İnsanlık tarihi boyunca toplumsal bir dünyanın kurulması ve korunmasında aşkın bir güç ve toplumsal bir fenomen olarak din, geçmişte olduğu gibi bugün de bir yaşam biçimi olarak toplumsal davranışların oluşmasında önemli bir unsur olmaya devam etmekte ve toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasi vb. alanlarda varlığını göstermektedir (Taş, s. 37). Din, bilişsel dünyada değerler ve simgeler kümesiyle hem toplumun bütünleştirilmesinde işlev görmekte hem de kültürel içeriğin merkezini teşkil etmektedir.

Bireyin kurduğu bu bilişsel dünya, onun toplumsal dünya ile karşılıklı iletişiminin bir sonucudur (Akyüz, 2007, s. 18). Kutsal fikrine dayanan ve inananları bir toplumsal gerçeklik alanında birleştiren din, bir inançlar, semboller ve pratikler kümesidir. Bu özellikleri dolayısıyla o başlangıcından itibaren devrinin önde gelen sosyologlarının düşünce sistemleri içerisinde ihmal edilmesi mümkün olmayan çok önemli bir olgu olarak yer almıştır. Sosyologlar daha ziyade dini, bir tanrı veya tanrılara olan inançla yani onun bireysel tecrübe boyutuyla değil kutsala gönderme yaparak tanımlamışlardır. Bunun nedeni ise, böylesi bir tanımın toplumsal karşılaştırma yapmayı olanaklı kılmasıdır (Marshall, 1999, s. 156).

Sosyolojik gelenek içerisinde din, kendisi olmak bakımından değil de, incelenen toplumsal boyutta ele alınan bir olgu olarak araştırılmıştır. Bu bakımdan, bilimsel araştırma konusu olan toplumsal gerçeklik olarak ele alınmış ve dinin objektif toplumsal bir olgu olması göz önünde bulundurulmuştur. Din sosyolojisinin araştırma alanını din merkezli davranışlar olarak ele almak, sosyologların, dinin tarifi ile ilgilenmedikleri ya da herhangi bir din tanımı üzerinde durmadıkları anlamına gelmemektedir. Birçok farklı alanda üzerinde düşünülen, konuşulan ve araştırılan bir olgunun üzerinde herkesin mutabık kalacağı bir tanımının yapılması elbette çok zordur. Bu anlamda hemen her toplumu ilgilendiren ve üzerinde, anlama gayretleriyle birlikte birçok tartışmanın da var olduğu disiplinler arası bir olgu olarak “din” bu tanımlama güçlüğüünün tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

Din olgusu üzerine düşünen birçok düşünür ya da araştırmacı dini bir yönüyle ele almış, bunun neticesinde farklı ve çok sayıda din tanımı ortaya çıkmıştır. J. M. Yinger birkaç saat içerisinde yüzlerce din tanımının toplanabileceğini belirtmektedir (Kehrer,

1998, s. 19).Nitekim din hakkında birçok tanım yapılmış ve bu tanımlardan her biri gerçekte dinin belli bir yönü veya bazı yönleri üzerine durmuştur. Bu anlamda doğru ya da yanlış tanım nitelemesinden ziyade gerçeğe az ya da çok yaklaşan tanım nitelemesi daha doğru olacaktır (Akyüz & Çapcıoğlu, 2008, s. 42).Bu bağlamda sosyolojik din tanımlamalarına hakikatler olarak yaklaşmak yerine “stratejiler” olarak yaklaşmak daha faydalı olacaktır. Tanımsal bir strateji, tanımlanan şeyi mütalaa altına almamızı ve tanımlanan şey hakkında düşünme yollarını bulmamızı temin edecektir (Okumuş, 2003, s. 55).

Bu alanda araştırma yapan birçok sosyolog kendi anlayışları doğrultusunda din tanımları yapmış ve ortaya koydukları din tarifi çerçevesinde çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu anlamda literatürde din tanımları genel anlamda iki bakış açısı etrafında toplanmıştır. Birinci bakış açısı içerisindeki tanımlarda din, sahip olduğu kutsal ve aşkın anlam içeriğine bağlı olarak tanımlandığından, ‘substansiyel’ (asli, özsel); ikinci bakış açısına göre ise din, birey ve toplum hayatında hangi fonksiyonu ifa ettiğine bağlı olarak tarif edildiğinden ‘fonksiyonel’ (işlevsel) tarifler olarak isimlendirilmektedir.

Özsel tanımlar dinin içeriğine ilişkin özelliklerini içermektedir. Bu içerik genellikle insanların duyularla fark edilemeyecek ya da zihinsel olarak kavranamayacak aşkın konulara ilişkin inançlarına dayanmaktadır. İşlevsel tanımlar ise, dinin, bireysel ve toplumsal anlamda var olduğu kabul edilen fayda ya da etkiye odaklanmaktadır. Bu anlamdaki bazı işlevsel tanımlar dini, hayata anlam veren tüm insani etkinlikler olarak tanımlamaktadır. Kısaca özsel tanımlar dinin ne olduğu ile ilgilenirken; işlevsel tanımlar dinin toplumsal ya da bireysel hayatta oynadığı rolü ortaya koymaya çalışmaktadır (Furseth & Repstad, 2006).

Dinin tanımının yanında dindarlığın farklı boyutları düşünüldüğünde ise, bu farklılaşma alanları için Glock, Lenski, King ve Hunt gibi araştırmacıların yaptıkları çalışmalar ve teorilerinden fazlasıyla yararlanmıştır (Subaşı, 2004, s. 100). Bu çalışmalar arasında en çok tercih edilen modellerin başında Glock 'un dindarlık modeli gelmektedir. Glock (1998) dindarlığı inanç boyutu, ayinsel (ibadet) boyut, tecrübe boyutu, etki boyutu ve bilgi boyutu olmak üzere beş boyutta ele almıştır.

Dindar bireyin belli başlı inanç ilkelerini benimsediği yönündeki kabul, dinin *inanç boyutu* ile ifade edilmektedir. Kapsam ve içerik açısından bu ilkeler farklılaşabilir. Her dinin inananlardan benimsenmesi beklenen inanç sistemleri söz konusudur. İnancın anlamı veya fonksiyonunun araştırılması bu boyut içerisinde yer alır. *İbadet boyutu* ile dinin içerisindeki bütün dinî pratikler ifade edilir. Çeşitli ayinler, dua, dinî törenlere katılma, oruç tutma gibi ibadetler, ibadet boyutu içerisinde yer alır. Bu boyuttan elde edilecek veriler, ibadetin birey için ifade ettiği anlamın anlaşılmasını sağlayabilir. Dinin *tecrübe (duygu) boyutu*; 'nihaî gerçekliğe katılma'yı ya da 'dinî bir duyguyu tecrübe etme'yi ifade eder. Bu boyutta, dinî inanç ve dinî ibadetle bağlantılı olarak hassas ve daha az belirgin olan yaşantı biçimleri vardır. Bu boyutun bileşenleri duygu, korku ya da vecd hali, huşu ya da mutluluk hissi olabilir. *Etki boyutu*, insanın dinî inanç, pratik, tecrübe ve bilgisinin bütün dünyevî boyutlarının sonuçlarının özetlenmiş halidir. Din, kurtuluş, ebedi hayat gibi vaatlerde bulunur. Manevî huzur, kaygı ve endişeden kurtulmak dinin birey üzerindeki olumlu etkileri arasında sayılabilir. Dinin *bilgi boyutu* ise, bireyin din ve kutsal kitap kaynaklı bilgilerini ifade eder. Başka bir ifadeyle dindar insanın birtakım dinî ilke ve emirleri bildiği düşünülür. Ancak eklemek gerekir ki bu bilgiler, farklı din mensuplarında farklılık göstermektedir. Ayrıca Tanrı'ya inanmayan bir kişi de dinî bilgi

sahibi olabilir. Ayrıca dinî bilginin ölçümünde, dinî literatürü okuma pratiği ve dinî bilgi konusundaki tutum gibi unsurları dikkate almak gerekmektedir (Glock, 1998, s. 254-270).

Toplumsal bir fenomen olarak ele alındığında dinin bir dünya kurucu ve kutsal kozmosa ev sahipliği yapan önemli bir anlamı vardır. İfade edilen boyutların her birinde toplumsal temel önemli bir belirleyicidir. İnanç tasavvurları ve bilgi çerçevesinde din, insan hayatının anlam ve amaçları doğrultusunda sistematik bir işlev görür. Peter Berger ve Thomas Luckmann’a göre din, kendine özel anlam kazandırıcı kavramları, sembolleri ve törenleri bulunan bir semboller dünyasıdır. Onlar bu anlam kazandırıcı sisteme tekabül eden toplumsal temeli, ‘makul yapı’ kavramıyla ifade etmişlerdir (Berger & Luckmann, 2008). Büyük ya da küçük her dinî toplumsal yapı, böyle bir sisteme sahiptir. Yeni üyelerin bu sisteme katılmalarını, bir sosyalleşme vasıtasıyla sağlar. Bireyler, belirli olayların, davranış tarzlarının ve tecrübelerin nasıl anlamlandırılabilceğini ya da nasıl anlamlandırılması gerektiğini bu sosyalleşme sürecinden geçerek öğrenmektedir.

Dini sosyalleşme dolayısıyla bireyin olaylara ve durumlara anlam vermesi veya onların kendisi için en azından kabul edilebilir bir şekilde algılanmasını sağlamaktadır. Bu açıdan din, insan hayatının kritik dönemeçleri olarak hastalık, felaket, talihsizlik ve ölüm gibi olaylarla ilgilidir. Hemen her din, insan hayatında etki sahibi olan bu tür dönemleri çözümleme çabasıdadır. Bu gibi olayları kutsal kozmosu içerisinde eritir. Ancak, toplumsal bir fenomen olarak din, özellikle İslam söz konusu olduğunda daha rahat bir şekilde ifade edilebilir ki, insanlara sadece anlamlandırıcı bir düşünce sistemi sunmakla kalmaz. Bunun yanında onun, davranışları biçimlendirici bir tarafı da söz konusudur. Örneğin bir çocuk olarak, ana baba olarak, bir öğretmen ya da bir öğrenci olarak nasıl bir tutuma sahip olunması gerektiği veya sevinçli, üzgün, günahkâr ya da

tövbekâr biri olarak nasıl davranılması gerektiği hususunda birey için, belirli bir süreklilik arz eden çok sayıda davranış modeli sunar.

1.2.2. Popüler Kültür

Her ne kadar dinin kendi dünyası ve kutsal kozmosu söz konusu olsa da toplumsal olanın dini süreçlerden bağımsız olması veya dinî dünyanın kendi başına bağımsız bir varlık olarak ifade edilmesi neredeyse imkânsızdır. Toplumsal farklılaşmalar dinin anlaşılması ve belli boyutlarının daha fazla vurgulandığı bir dünyanın kurulması noktasında dinsel anlayış farklılıklarını da doğurmaktadır. Bu anlamda toplumsal olanın kültürel olarak tekabül ettiği yapısal durum dine dair bir anlayış farklılığına da karşılık gelmektedir. Daha önce vurgulandığı gibi dinsel farklılaşmanın bir yönünü toplum katmanlarında popüler din/yüksek din dikotomisi üzerinden okumak mümkündür. Öncelikli olarak popüler ya da yüksek olanı kültürel düzeyde anlamak ve kültür üzerinden dini dünyanın sınırlarını ve farklılaşmalarını sunmak bir bakış açısı kazandıracaktır.

Popüler kelimesinin etimolojisi, populace, population, public, publication, pub, people gibi kökensel akrabalıklara dayanır. Hatta eş anlam olarak common, demos, demokrasi gibi sözcüklerle de ilişkilendirilebilir bir anlamsal bağa sahiptir. Bu sözcüklerin hepsi halk, yaygınlık, ortaklaşacılık, kamu, demokrasi gibi Türkçe karşılıklara sahiptir. Popüler kavramı, bu nedenle halk ve demokrasi kavramlarını da çağrıştırır. Bu yönüyle ortak ve yaygın pratikler ve beğenileri ifade eder (Batmaz, 2006, s. 19). Popüler kültürün çağrıştırdığı bu anlam dolayısıyla ki zaman zaman onu “kitle kültürü” kavramından ayırmak ihtiyacı hisseden yazarlar “kitle kültürünü” popüler

kültürün sanayileşmiş hali olarak tanımlayıp, “kültür endüstrisi” tarafından üretilen ve tüketimi yönlendirilen popüler kültüre, kitle kültürü demektedirler. Ancak bu tanımlama girişimleri çoğu zaman belirsiz kalmaktadır (Şahin, 2007, s. 36).

Sosyo-ekonomik farklılaşma ve tabakalaşmanın bir sonucu olarak bir toplum içinde farklı tabakalara ya da sınıflara tekabül eden kültürler mevcuttur. Aynı kültürel yapı içerisinde bir takım alt/üst kültürler ya da tabakalar ortaya çıkmaktadır. Bir toplumdaki kültürel farklılaşmaları ifade etmek için sosyal bilimlerde “kültürün ikili sınıflamasına” birçok sosyal bilimci başvurmuştur. Örneğin “büyük gelenek ve küçük gelenek”; “kitle kültürü ve elit kültürü”; “popüler kültür ve yüksek kültür” gibi dikotomiler bu farklılaşmayı ya da iki düzeyliliği ifade eden kavramsallaştırmalar olmuştur. Esasında bu dikotomik bakış her ne kadar sosyal bilim literatürüne yeni girmiş sayılsa da –en azından sanayi toplumları ile ilintili olarak kullanılmıştır (Filmer, 2012, s. 469)– düşünce tarihi içerisinde ise kökleri Aristo’ya kadar uzatılabilmektedir. Aristo bu anlamda, yönetenler ile yönetilenlerin farklı kültürlere sahip olduğunun ilk farkına varanlardan ve bu farklılığı kuramsal bir çerçeveye oturtmaya çalışanlardandır. Özgür yurttaşlarla alt kültürde çalışanların aynı kültürel etkinliklerde bulunamayacağına dikkat çeken Aristo, müzik örneğinde düşüncelerini temellendirmeye çalışmıştır (Oktay, 2002, s. 14).

Kültürün bu ikili anlamı, büyük toplumsal grupların paylaşılan anlamlarının açıkça dile getirilişi olan kültür ile bu grupların arasındaki veya içindeki karşılıklı ilişkiler yapısının temsilcisi olan kültür arasındaki bir ilişkide oluşmuştur. Ayrıca bu paylaşılmış anlamların, karşılıklı yapısal ilişkileri meşrulaştırmak için inşa edilmiş olması anlamında kültürler arasında dönüşlü bir ilişkidir (Filmer, 2012, s. 470). Bu bağlamda kültürdeki iki

düzey ya da tip arasındaki ayrımı ifade etmek için gerekli sosyolojik kıstasın yanı sıra popüler kültür çalışmasında kullanılan temel sosyolojik kıstasın neliği sorusunun da sorulması gerekmektedir. Burada karşımıza iki önemli kıstas çıkmaktadır. Bunlardan birincisi kültürel ayrımın sınıf (ya da tabaka) ayrımı paralelinde işlemesi ve kökleşmesini ifade etmektir. Örneğin bilgili-alim, virtüöz ya da yüksek kültür, kültürel anlamda üst sınıflara tekabül ederken popüler kültür, kültürel sahada daha alt sınıflara karşılık gelmektedir. Yüksek kültür ile üst sınıflar, popüler kültür ile alt sınıflar arasında bir tekabüliyet kurmak bir ön kabul ifade ettiğinden, ilkinin elit bir azınlığın kültürü olduğu, ikincisinin (popüler kültür) ise çoğunluğun yani kitlenin kültürü olduğu vurgulanmıştır (Arslan M. 2004, s. 38-39).

Kültürdeki iki düzey arasındaki ayırtırmada kullanılan ikinci kriter ise ekonomik anlamda organizeli kurum olarak pazar ile kültürel üretim arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Buna göre kültürdeki ikili tipleştirmeyi açıklayabileceğimiz yaklaşım tarzı burada “kültürel üretim ve entelektüel pazar” ilişkisidir ve bu ilişkiye bakılarak kültürel farklılıkların doğası anlaşılabilir ve daha iyi açıklamalar getirilebilir (Arslan M. 2004, s. 42). Bu açıklamalar doğrultusunda yüksek beğeni kamusuna hitap eden ürünler yüksek kültür ürünleri olarak adlandırılırken, kitlelerce alımlanan ve görece düşük bir beğeni kamusu tarafından inşa edilen ürünler ise popüler kültür ürünleri olarak değerlendirilmektedir.

Popüler kültür terimiyle ifade edilmeye çalışılan olgu yukarıda da ifade edildiği üzere çok eskilere uzatılabilmektedir. Popüler kültür çalışmaları içerisinde eleştirel kuramcılar (*Frankfurt okulu*) meseleyi daha çok üretim ilişkileri ve sınıf teorisi çerçevesinde değerlendirerek tarih boyunca, dönemin üretim imkânlarına sahip olma

çerçevesinde iletişim araçlarının yapısının belirlediği sınırlar içerisinde bir özgün sanat ve kitlelerin beğendiği sanattan bahsetmişlerdir (Adorno, 2016). Ayrıca yine bu bakış açısı popüler kültürü, ikame mutluluklar üreterek gerçekliğin olumsuzluklarında kurtulmaya yarayan bir gündelik yaşam kültürü olarak değerlendirmiştir. Popüler kültür ürünlerinde dile getirilen söylemler egemen sınıflar içerisinde üretilmiş olsalar bile günümüz teknolojikleşen toplumlarında aldanımcı/aldatımcı bir karakter taşıdıkları ve dile getirdikleri toplumsal beklentiler halk kesimlerinin gündelik pratikleri içinde ve büyük ölçüde iktidar bloğunun hegemonik kültürü tarafından biçimlendirilerek üretildiği için, son kertede gerçekliğin görünmesini engelleyecek bir yanlış bilinçlilik olarak değerlendirilmiştir (Oktay, 2002, s. 20).

Bu bakış açısından hareketle popüler kültürün tamamen yanlış bilinç ürünü olduğunu ifade etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Popüler kültür ürünlerinin ideolojik tarafını kabul etmekle beraber yanlış bilinç anlamında kullanılmasının olguyu tek yönlü değerlendirme hatasını da beraberinde getirdiğini ifade etmek gerekir. Popüler kültür araçlarının bilinç oluşturunca etkisinin de ciddiye alınması gerekir. Her türden propagandanın etkin ve örtük biçimi bu araçlarca üretilebilmektedir. Ulus, aile, kahramanlık, görev duygusu, çalışma gibi toplumsal değerleri pekiştiren stereotipler bu araçlar vasıtasıyla kitlelerce içselleştirilebilmektedir. Böylesi stereotipler yalnızca inançları ifade etmekle kalmaz son kertede düşüncelerin de temsilcisi konumundadırlar (Oktay, 2002, s. 30-31). Bu yönüyle kitle eğitiminin bir ajanı olmak bakımından popüler ürünlerin olumlanması gereken bir tarafı da söz konusudur. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu ürünlerin toplumsal gerçekliğin bir temsilcisi veya bir ifade biçimi olduğu gerçeğidir.

Toplum tarafından doğru ya da gerçek olarak kabul edilen bir bilginin toplumun tüm kesimlerine kendi toplumsal sembolik dillerince ulaştırılmasından daha doğal bir şey yoktur. Bu durum toplumun sembolik evreninin üretimi, aktarımı ve yeniden üretimi süreçlerinin bir parçası olarak kabul edilmeli ve kendi gündelik hayat gerçekliği içerisinde ele alınmalıdır.

Popüler kültürle ilgili birbirine zıt görünen yaklaşımlar sosyoloji ve kültürel çalışmalarda önemli tartışmalara sebep olmaktadır. Bazıları yukarıda da ifade edildiği gibi popüler kültürün tamamen endüstrileşmiş olduğunu ve egemen güçlerin ve kapitalist pazarın dayattığı bir olgu olduğunu, diğer bazıları ise, popüler kültürün egemenlerin sahip olduğu alandan ayrı, halka ait bir alan olduğunu ileri sürerler (Erdoğan & Alemdar, 2005, s. 254 vd.). 19 ve 20. yüzyıllarda işçi sınıfının ve romantik hareketin kurulu düzene karşı alternatif sanatlar geliştirerek kendi kültürlerini yaratmalarını buna örnek olarak sunarlar (Turner, 2006, s. 448). Yine bu tartışmalarda popüler kültür ile kitle kültürü ilk başlarda birbirine eş olgular gibi değerlendirilirken, zamanla kitle kültürünün kültür endüstrisi tarafından kitle tüketimi için üretildiği, buna karşın popüler kültürün sıradan insanlar tarafından yine sıradan insanlar için yapıldığı şeklinde birbirinden ayrılırlar.

Popüler kültür genel itibariyle gündelik hayatın türedi kültürü olarak değerlendirilmektedir. Halk kültüründen farklı olarak, kısa zamansal aralıklar için üretilir, hızlı bir şekilde kitlesel tüketim konusu olur ve çok azı halk kültürüne katkıda bulunur (Bilgin, 2003, s. 207). Bir diğer yaklaşıma göre ise popüler kültür, gündelik hayat içinde oluşan ve insanların modern tüketim alışkanlıklarına dahil ettikleri, zaman zaman üretim süreçlerinde etki sahibi olabildikleri bir kültürel olgudur. Çünkü popüler kültürü meydana

getiren unsurlar toplumun farklı kesimlerinden, farklı tarihsel dönemlerde gündelik hayatta yer bulmuş olan geleneklerden etkiler taşır (Arslan M. , 2004).

Popüler kültür kavramının tam olarak ne olduğu hakkında, yazarlar arasında belli bir uzlaşının olmadığını ve yapılan her tanımın tanımlayıcısının kendi duruşuna göre belirlendiğini söylemek yanlış sayılmaz. Nitekim Storey de popüler kültüre yönelik farklı yaklaşımlara işaret ederek bu tanım ve yaklaşımları altı grupta toplamıştır.

Birinci yaklaşıma göre popüler kültür, birçok insan tarafından sevilen ve geniş kesimlerce beğenilen anlamına gelmektedir. İkinci tanıma göre popüler kültür, yüksek kültür olduğuna karar verdiğimiz şeyin ertelenmesi/tehir edilmesidir. Bu popüler kültürün standart altı bir kültür olarak tanımlanmasıdır. Üçüncü yaklaşım, popüler kültürü, kitle kültürü yerine kullanıp ona ümitsiz bir ticari kültür şeklinde yaklaşmaktadır. Dördüncü yaklaşım ise, popüler kültürün insanlar (kitle) tarafından yaratılan bir kültür olduğunu ileri sürmektedir. Popüler kültür, böylece, insanların/halkın sahil/hakiki kültürüdür. Bu kullanıma göre popüler kültür halk kültürüdür. Popüler kültüre ilişkin beşinci yaklaşım, Gramsci'nin politik analizine işaret eder. Gramsci popüler kültürü bir iktidar mücadelesi olarak değerlendirerek egemen kültür ile ona muhalif karşı kültür unsurlarının mücadelesi sonucu oluşan kültüre popüler kültür demektedir. Postmodernizm kavramı etrafında şekillenen altıncı yaklaşım ise, postmodernizmin yüksek kültür ve popüler kültür arasındaki farkı ortadan kaldıran yanına vurgu yapmaktadır (Çağan, 2004, s. 232-233; Storey, 2000, s. 8-14).

Bu anlamsal kargaşa içerisinde popüler kültürü, farklı niteliklere sahip toplumun geniş kesimleri tarafından paylaşılması dolayısıyla halk kültürü veya yüksek kültür gibi

belirgin bir toplumsal tabaka kültürü olarak adlandırmak zor olsa da her iki kültürün işaretlerini de bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Popüler kültür, yüksek kültür gibi sınırlı sayıda ve belli düzeyde eğitim almış kişiler için kodlanmamıştır. Aksine, kâr düşünen yatırımcılar parasını ödeyen müşterilere yönelik geleneksel olmayan, kitlesel olarak üretilen, ticari, yaygın ve homojen bir kültür üretmektedir. Yüksek kültür ile kıyaslandığında, popüler kültür, yüksek kültürden alıntılar yaptığı, sahte mutluluklar yaratıp, izleyicinin duygu dünyasına zarar verdiği, toplumun uygarlık kalitesini düşürdüğü ve de edilgen bir izler-kitle yarattığı için de eleştiri konusu olmuştur (Gans, 2005, s. 43).

Bununla birlikte popüler kültür, yüksek ve halk kültürleri arasındaki katı ayrımları sürdüren geleneksel topluluk biçimlerinin çözüldüğü özellikle batı toplumunun çoğunluk kültürü olarak ortaya çıkar. Popüler kültürün ortaya çıkışı çoğu kez sanayileşmenin başlangıcıyla bağlantılı olsa da, aslında modern toplumla eş zamanlıdır (Filmer, 2012, s. 482). Bu anlamda Batılılaşan ya da modernleşen toplumların popüler kültür unsurlarıyla karşılaşması kaçınılmaz bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Hele hele birkaç yüzyıldır batı yörüngesine girmiş ve modernleşme/sekülerleşme tecrübesini birçok alanda yaşamakta olan Türkiye’de popüler kültürel görüntüler hali hazırda müşahade edilebilmektedir.

Popüler kültürün alanını her geçen gün genişlettiği bir kültürel çerçevede, kültürün farklı görüntülerinin bu süreçten azade olamayacağını ifade etmek gerekir (Guest, 2012, s. 3). Nasıl ki popüler sanat, popüler müzik, popüler tarih, popüler bilim vs. kavramları artık düşünce dünyasında dolaşıma girmiştir, aynı şekilde popüler din/dindarlık olgusundan da bahsetmek sosyolojik bir zorunluluk haline gelmiştir. Zira

toplumsal yapı, yaşadığı çağın sorunlarını ya da ontolojisini tüm yönleri ve kesitleriyle hissetmektedir. Zamana ve mekâna hâkim olan herhangi bir anlayışın, toplumsal düzlemin her alanında kısa veya uzun vadede görünür hale gelmesi de kaçınılmaz bir hal almaktadır.

1.2.3. Popüler Din ve Dindarlık

Yaşadığımız dünyada sosyolojik anlamda dinin daha da görünür olması ve demokratik süreçlerin gelişimiyle dini söylemlerin toplumsal hayatta kendine yer bulabilmesi farklı dinsel yönelimleri de gündeme getirmiştir. Özellikle kitle iletişim imkânlarının her geçen gün gelişmesiyle birlikte geniş halk kitlelerinin duyarlılıkları ve dini talepleri de görünür hale gelmiş ve gün geçtikçe farklı kanallardan sesini daha da gür bir hale getirmiştir. Bilgi üretiminin ve bilgiye ulaşımın önündeki engellerin büyük ölçüde kalkması hatta bilgi enflasyonu denebilecek boyutta bir dünya oluşturması dolayısıyla ki artık herhangi bir bilgi özel bir takım işaretler ya da semboller içermediği müddetçe kamu malı olarak dolaşıma girmektedir (Gans, 2005). Bu ise bilginin popülerleşmesi ile birlikte dinde de popüler bir takım görüntü, söylem ve temsiller ortaya çıkarabilmektedir.

Özellikle Türkiye tecrübesi düşünüldüğünde, modernleşme süreciyle birlikte katı laiklik eksenli sekülerleşme deneyimleri yaşayan bir toplumda, özellikle son yıllarda dinî yayınlar ekseninde dini söylemlerin popüler kültür içerisinde yer edinmeye başlaması söz konusuysa popüler kültür ile din arasındaki ilişkinin farklı yönleriyle anlaşılması önem kazanmaktadır. Bunun anlaşılabilmesi için öncelikle popüler olanın ne olduğu ile ilgili

zihnin berraklaşması ve toplumsal tabakalaşmanın dinsel görünümelerini anlama çabaları önemli bir gerekliliktir. Elbette kültürel açılımları olan bir veçheye sahip olan bu sorunun ele alınmasında popüler kültür ile yüksek kültür farklılaşmasının göz ardı edilmemesi gerekir. Zira konuya dair tartışmalar daha çok bu minval üzere yapılmaktadır.

Bu anlamda ifade etmek gerekir ki dinsel yönelime sahip bir bireyin dinî ve dinsel olanı anlamlandırma gücü, içinde bulunduğu toplumsal dünyanın epistemolojik gerçekliği ile doğrudan alakalıdır. Her ne kadar geçişkenlikler mümkünse de içinde doğulan ve yaşanan kültürel kalıplar kişinin dini bilinci ve eylemleri üzerinde doğrudan etki sahibidir. Bu anlamda klasik ayırım yeniden ifade edilecek olursa yüksek kültür dünyasında kazanılan bir dini bilinç ve eylem ile popüler kültürel dünyadan edinilen dini bilinç ve eylem arasında farklılıklar kaçınılmaz bir olgusalılık arz edecektir. Bu, popüler din-yüksek din dikotomisi dolayısıyla da anlamlandırılabilen bir farklılıktır.

Mümkün olan en olumsuz yorumuyla popüler din, vülgarize, kaba, hurafe temelli, irrasyonel ve toplumsal olarak geri kabul edilen bir anlam kümesini akla getirmektedir. Popüler din genellikle yaşayan ve yapılandırılmamış alt gruplardan oluşan grup dinini yansıtmaktadır. Çoğunlukla rasyonelleştirilmiş, kodlanmış ve yazılı bir teolojiye sahip olan, kurumsallaşmış, yerleşik ve/veya yüksek dinin yanı başında varlık bulmuş bir terim olarak kabul görmektedir. Aynı zamanda, seçkin grup tarafından kodlanmış resmi dini deforme ettiklerinde halkın dinine de işaret etmektedir.

Popüler din kavramını sosyal bilim açısından tanımlamak bir takım zorluklar barındırmaktadır. Bu zorluk aynı zamanda ‘popüler’ kavramının daha önce değinilen toplumsal karşılığı ile ilgili olan bir zorluktur. Raymond Williams, “popüler”i

tanımlamada birbiriyle kesişen konuların karmaşıklığını ifade etmiştir. Popüler olanı basit bir şekilde olumlamaktan kaçınırken, aynı zamanda önemsiz görülerek elitist bir şekilde popüler olanın reddedilmesine de karşı çıkmaktadır. Böylece kavramın tüm çelişkili unsurlarını oyunda tutan bir bakışı amaçlamaktadır. Sözcüğün kökeninin “halk” ama aynı zamanda “taban” veya “düşük” imalarını da taşıdığını ifade ederken kamu beğenisi anlamındaki içeriğinin, on dokuzuncu yüzyılda sağlam bir şekilde yerleştiğini de ifade etmektedir (Williams, 1985, s. 236-237). Bu açıdan kavramın çelişkili anlam evreni popüler din söz konusu olduğunda da varlığını hissettirmektedir.

Popüler din çok sayıda kurumsal olmayan unsurdan oluşsa da, çoğu zaman çelişkili olmakla birlikte, bazı teorisyenler popüler dini kentsel/kırsal bir bölünme bağlamında değil, özellikle sınıf bölünmesi açısından açıklar: resmi dine mensup üst sınıflar ve popüler dine mensup alt sınıflar. Gramsci'nin mirasını izleyen bazı teorisyenler ise popüler dini baskın kültüre karşı bir mücadele biçimi olarak görmüşlerdir. Gramsci, bazı unsurların yeniliğe ve devlete karşı bir rekabete yol açma potansiyeli olduğunu savunmuştur. Bu unsurlar, popüler kitle içinde kolektif bir bilinç oluşturmak ve hegemonik güce karşı organize bir muhalefete yol açmak olarak çerçevelenebilir. Gramsci için bu popüler dini hareketler hem ilerici hem de gerici olabilir ve sadece ilerici nitelikleriyle hegemoniye karşı olma potansiyeline sahiptir. Gramsci kilise karşıtı bazı hareketleri örnek vererek bu düşüncesini desteklemiştir (Possamai, 2015, s. 784).

Popüler ve yüksek dikotomisi çerçevesinde mekânsal ayrıma dikkat çeken Martin ise, kent ve kır ayrımı üzerinden konuyu ele almıştır. Ona göre kentsel ve kırsal ortamlar arasında keskin bir karşıtlığın olduğu bir yerde, resmi din genellikle şehirlerde baskınken, popüler din köylerde ve okuma yazma bilmeyen insanlar arasında daha çok uygulama

eğilimindedir. Ancak bu, kentlilerin popüler dine girmelerini ve örneğin, kurumsallaşmış dine alternatif ritüeller gerçekleştirecek olan manevi bir şifacının yardımını aramasını engellemez (Martin, 2009, s. 782). Bu anlayış tarzı içerisinde Martin, popüler dini daha çok geniş halk kesimlerinin dini olarak değerlendirirken, özellikle taşra vurgusu yaparak aslında folk din çerçevesinde ele almaktadır.

Dindarlığın ya da daha geniş anlamda Müslümanlığın, yaşadığımız çağda geleneksel formlarına yeni eklemlemeler yaptığı ve toplumsal manada bir takım farklılaşma tezahürleri ortaya koyduğu ifade edilebilir. Bu farklılaşma içerisinde popüler kültür havzasına dâhil olan, popüler kültürde yer alarak onun içini doldururken yeni dini anlatı, dini imaj ve temsilleri ortaya çıkaran bir dindarlık biçiminden bahsedilebilir. Popüler kültürel formlar taşıyan bu tarz bir dindarlık, Müslümanlara özgü bir yolla modernizm karşısında bir konum arayışı ve bir anlamda modern dünyanın imkânlarından yararlanarak eğitim, tüketim, medya ve siyaset yoluyla modernleşen ve giderek seküler spiralin içine giren bir Müslümanlık olarak da ifade edilebilir.

Dinsel dünyada farklılaşmakta olan şeyin ne olduğu, ne tür tartışmaların gündemi belirlediği ve dinin toplumsala dönük anlayış biçimlerinin neler olduğu önemli bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Bu sorulara verilecek cevaplar bu araştırmanın sınırları dışında kalmakla birlikte, genel anlamda yüksek dini bilgi dünyasının sahip olduğu sorular ve sorunlar acaba geniş halk kitleleri tarafından da benimsenmekte midir? Yoksa geniş kitleler yani *sokaktaki adam* yüksek dini bilginin merkezi olarak akademik dünyanın ürettiği akademik dini bilgi stoğundan ziyade kendi epistemolojisinde başka bir tür bilgilenme süreci içerisinde mi bulunmaktadır? Ya da yüksek dini bilgi dünyası ile popüler dini bilgi dünyası benzer stoklardan beslenmekle geçişkenlikler mi

göstermektedir soruları önemi haizdir. Bu açıdan burada iki tür bilgi üretimi ve iletiminin ne olduğu ve nasıl nesnelleştiği ortaya konmalıdır. Birincisi akademik dini bilgi, ikincisi ise popüler dini bilgidir. Bu ayrım toplumsal farklılaşmanın bir ürünü olan ancak bir bakıma stereotipler olarak kabul edilebilecek yüksek kültür-popüler kültür dikotomisinin dini bilgi alanında işe koşulması olarak kabul edilmelidir. Zira özellikle İslam söz konusu olduğunda, her ne kadar ortak kaynaklardan besleniyor olsa da, dini bilgiye erişim ve dini bilgi üretimi süreçleri ile olan ilişkisi nispetince toplumun farklı katmanlarında farklı tavır alışlar söz konusu olmaktadır.

Bilinçli veya bilinç dışı olarak her tür sosyo-ekonomik tabaka için geçerli sayılabilecek bu ayrımın, son dönemde geçişkenlikler söz konusu olsa da, geçerliliğini devam ettirmekte olduğu ifade edilebilir. Zira dindarlık boyutlarındaki farklılaşmalar kaçınılmaz olarak dini bilginin de nicelik ve niteliğini etkilemektedir. Dindarlık düzeyleri ne olursa olsun toplumun farklı sosyo-ekonomik kesimlerinde benzer biçimde yüksek-popüler dikotomisi karşılaşılabilecek bir kategorik düzlemdir. Bu anlamda yaşamını dinin emirleri-yasakları, öğütleri çerçevesinde sürdürme gayretindeki dindar bireyler arasında böylesi bir popüler-yüksek ayrımı söz konusu olabileceği gibi dine karşı duyarsız ya da seküler bir yaşamı tercih edenler için de aynı ayrım söz konusu olabilir. Bu ayrımın toplumdaki dinsel bilinçlilik düzeyini ve dini bilgiye erişim süreçlerini anlamak bakımından önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Türkiye şartlarında düşünüldüğünde dini bilgiyi edinme biçimleri anlamında farklılaşmanın bir tarafını popüler dini bilgi – ki sıradan insanların, geniş kitlelerin dini bilgiye farklı ulaşım ve söylem biçimlerini ifade etmektedir – temsil ederken diğer tarafını yüksek dini bilgi alanı temsil etmektedir. Yüksek dini bilgi alanının bir boyutunu

akademik dünyada özellikle ilahiyat fakülteleri tarafından üretilen ve iletilen bilgi faaliyetleri oluştururken diğer boyutunu ise akademi dışında hem tasavvuf çevrelerinde hem medyada hem de klasik medrese eğitimi yapılan çevrelerde yetişen figürler oluşturmaktadır. Arslantürk'ün ayrımı ile sistematik, belirli bir disiplin çerçevesinde kurumsal olması ve resmi karakteri dolayısıyla akademik bilgi öncelikle birleştirilmiş ve düzenlenmiş bilgiler sistemidir. Bu açıdan ilk olarak bilim kanunları, birçok olaylar arasındaki ilişkileri toplar, bir kanun halinde birleştirir, düzenli bir sistem meydana getirir, olayları inceler ve düzenlerken belli metotlara göre çalışır. İkinci olarak akademik bilgi, düşüncenin kurallarına uygun; insanların kişisel isteklerine göre değişmeyen, sabit ve objektiftir. Doğrulukları her zaman kontrol ve ispat edilebilir. Bu özelliği dolayısıyla o, önceden tahmin etme, kestirme imkânı sağlar. Üçüncü olaraksa akademik bilgi tümel ve zorunlu bilgiler topluluğudur. İlmi gerçekler ve ilmi kanunlar her yerde ve her zaman doğrudur. Fakat sosyal bilimlerde, pozitif tabiat ilimleri gibi kesin kanunlara varmak mümkün değildir. Sosyal bilimlerin sonuçlarında her zaman muhtemel bir yapı mevcuttur. Buna rağmen yanlışlaması yapılamayan teorileri var olan gerçekler olarak kabul edilir. Hâlbuki gelişigüzel gözlem sonucunda elde edilen bilgiler tikeldir, sübjektiftir (Arslantürk, 2001, s. 19). Bu süreçler akademik bilginin üretim ve iletim sistematigi ile alakalıdır. Belirli bir metodolojik bakış açısı ile üretilen akademik bilgi aynı zamanda kendi gerçekliğinin iletimi için belirli ve özel bir dil kullanmaktadır. Benzer ayırım din söz konusu olduğunda da karşılaşılan bir durumdur.

Genel anlamda dini anlayış farklılıkları meselelere verdikleri cevaplarla değil, sordukları sorular, inceledikleri gerçekler ve kullandıkları yöntemler ile tanımlanabilir.

Cevaplar değişmekte ancak sorular zamanla aynı kalmaktadır. Bu açıdan yüksek ve popüler din anlayışı arasındaki temel farklılıklardan biri, sordukları sorulardır.

Akademik dini bilgi alanının yani bir bakıma resmi/yüksek dinin sorduğu sorular, aradığı cevaplar ve oluşturduğu yüksek din anlayışı elbette popüler olandan ayrışmaktadır. Resmi/yüksek din, gerçekliğin nihai doğası hakkında evrensel kozmik gerçeği sunduğu iddiasındadır. Çoğunlukla kurumsallaşmış bir yapıdadır ve metinler, tanımlanmış teolojiler, ibadet mekânları, ayinler, kurallar ve düzenlemeler ve diğer kurumsal kurallar belirlenmiştir. Bunlar, halktan ayrı bir entelektüel ve ruhsal elit oluşturan eğitimli dini uzmanlar tarafından yönetilmekte ve bu uzmanlar özellikle ebedi gerçeklerle ilgili sorularla ilgilenmektedirler (Hiebert, Shaw, & Tiéno, 1999, s. 73).

Resmi dinler için ortodoksiyi temsil eden yapılar genellikle büyük kurumlar, geleneksel liderler, klasik dini metinler, yazılı yorumlar, eğitim kurumları ve insanlara derin, otantik anlamlar ifade eden ziyaret ve dini deneyim merkezleridir. Bu büyük geleneğin merkezlerinin altında dinin yerel ifadesi olarak “küçük gelenekler” de söz konusudur. Bunlar arasında kırsal alanlara dağılmış yerel ziyaretgâhlar, camiler ve türbeler; veliler, mollalar, vaizler ve onlarla ilişkili yerel dini liderler; yerel cemaatlerde vaazlar, ritüeller, gruplar ve öğretiler; ve sıradan insanların evlerinde karşılaşılabilen dini inanç figürleri ve uygulamalar söz konusudur.

Resmi/yüksek dinile geniş halk kesimleri arasında ortak dini uygulamalar anlamında süregiden bir gerilim söz konusudur. Yüksek dini bilgi dünyasında dinin anlatımı, genellikle yüksek felsefi terimlerle tanımlanır ve geniş halk kitlelerinde yaygın olan kitabi olmayan din anlatımlarından genellikle şüphe duyulur. Popüler din anlatımı

içerisinde ise takipçilerin gündelik sorunları ve soyut düşünceden ziyade pratik dini hayatla ilgilenilmelidir. Yüksek dini anlayış ya da akademik dini bilgi süreçleri çokça nihai gerçeklik, doğruluk ve mantıksal tutarlılık meseleleriyle ilgilidir. Çoğunlukla, kozmik, kuşatıcı gerçekliklerle ilgili en üst düzeyde sorulan soruları cevaplamaya çalışırlar. Bu merkezi sorular, insanlığın en derin endişeleriyle, yani yaşamda ontolojik anlam bulma ihtiyacı ile ilgilidir. Popüler olan ise, evrenin, insanın ve bireylerin kökenleri, amacı ve kaderi ile ilgili olan insana dair gündelik soruları cevaplayarak hayata anlam kazandırma amacındadır. Nihai anlama dair sorular söz konusu olduğunda bireyler olarak ilgilidir ve popüler dini alanın soruları çoğunlukla, “Nereden geldim, neden varım, neden bazı şeyler başıma geliyor ve sonum ne olacak?” şeklindedir (Hiebert vd., s. 73).

Din söz konusu olduğunda akla genelde normatif değerler ve özellikle İslam söz konusu olduğunda metinsel ilkeler gelmektedir. Ancak, kitabi ve metne dayalı değerler bütünü yanında, geniş toplum kesimlerince alımlanan ve uygulanan bir dindarlık tarzı daha söz konusudur ki bu, sosyal bilimlerde daha önce de ifade edildiği gibi "popüler din/dindarlık" olarak isimlendirilmektedir (Arslan M. , 2008, s. 22-23). Popüler din kavramı, sosyal bilimlerde dine ilişkin tartışmalarda son zamanlarda en sık rastlanılardan biridir. Bununla birlikte, bu kavramın kapsamı ve tanımı üzerinde, bir takım anlaşmazlıklar söz konusudur.

Popüler kavramının doğasında var olan ve yukarıda ifade edilen zorluklar da bu anlaşmazlıkları yönlendirmektedir. Bu zorluğu aşmak için farklı cevaplar aranmış ve popüler din kavramından kaynaklanan zorluklar dikotomi oluşturarak çözülmeye çalışılmıştır. Bu anlamda popüler din Martin tarafından üç farklı yönüyle ele alınmıştır. Birincisi popüler din bölgesel farklılıkları içeren ve dini geleneklere göre değişen geniş

bir kavramdır. İkinci olarak hiç kimse kendisini “popüler dine inanan” olarak tanımlamadığından ve kavramın değerlendirmesi eleştiriden onaylamaya kadar değiştiği için emik bir kavram değildir. Bu anlamda toplumların kendilerini anlamlandırma biçimi olarak ifade edilememektedir. Üçüncüsü popüler olan her zaman çakışmayan farklı durumlarda kullanılabilir: çoğunluğa, insanlara ve hatta dini hiyerarşiye ait olmayan herkese atıfta bulunabilir (Martin, 2009, s. 274).

Fabian'ın (1998) iddia ettiği gibi, “popüler”i tanımlamak dikotomik açıklamalardan kaçınmanın zorluğu dolayısıyla her zaman bir çatışmayı, bir rekabeti içermektedir. Açıkçası, sosyolojik fenomenleri tanımlamak için kullanılan kavramlar bize dayandıkları teorik-metodolojik varsayımlar hakkında bilgi vermekle beraber daha da önemlisi, bazen bu fenomenleri daha doğru bir şekilde anlama yollarını oluştururlar. Ancak bu durum bazen anlamayı engelleyici de olabilmektedir (Martin, 2009, s. 275). Yukarıda ifade edilen farklı yönlerinin yanı sıra Martin (2009), popüler dini, benimsenen ve açıklanan farklı tanımlarına göre üç ana gruba ayırmaktadır: ilki, popüler dini “*insanların(kamunun/kitlenin)dini*” olarak tanımlar. Popüler dinin “hâkim” kutupta olduğu dikey bir yorumu benimser. İkinci grup “işlevselci” yaklaşımdır: *yoksunluğa yanıt olarak popüler din*. Yoksunluğun bir sonucu olarak düşünüldüğünde, popüler dini uygulamalar, halkın refahı için sorumluluk alacak devlet gibi kurumların bulunmadığı bağlamlarda eğitim, maddi veya manevi eksikliklerle başa çıkmanın bir aracı olarak değerlendiriliyor. Üçüncü grup, işçi sınıfları içinde farklı bir mantığın varlığını öne sürer; ne tahakküme karşı direnişi ne de yoksunlukla yüzleşmek için stratejileri vurgulamak yerine orijinal yaratıcı kapasitesini göz önünde bulundurmak. Bu grup onu *rasyonelliğe ve bunun ürünü olan rasyonelleştirilmiş inanca bir alternatif* olarak görür. Bahsedilen

çeşitli bakış açılarının farklı anlarda önemli olmasına rağmen, bu bilgi geleneğinin evrimsel bir sınıflandırması değildir. Özellikle etnografik eserlerde yazarların katkıları çoğu zaman çağdaş durumu anlamamız için temel teşkil etmektedir. Son olarak Martin, önceki katkılara geri dönen ve din kavramına eleştirel bir bakış açısıyla onları analiz eden dördüncü bir perspektif önermektedir. Sürece dayalı bir yaklaşıma duyulan ihtiyacı belirterek kutsalı yerleşik dünyanın eşsiz bir “dokusu” olarak gören bir bakış açısı geliştirmek gerektiğine vurgu yapar. Bu doku aynı zamanda özerktir ve insanlar tarafından inşa edilerek, özerk doğasını gözden kaçırmadan, doğrudan, aktif ve kurucu insan aracılığına işaret ederek kutsalın insani (sosyolojik) kaynağını kabul etmeyi mümkün kılmaktadır. Bu fenomenolojik tavır dinin insani boyutlarını anlamak ve insan gerçeğini göz ardı etmeden toplumsalı keşfetmek noktasında metodolojik bir imkân sağlamaktadır.

Popüler din büyük ölçüde sıradan insanların/sokaktaki adamın dini inanç, bilgi ve çoğunlukla uygulamaları olarak ele alınmaktadır. Popüler olanla alakalı açıklamalar daha önce de ifade edildiği gibi şaşırtıcı derecede çeşitlidir, bu yüzden onlar hakkındaki genellemeler dikkatle ele alınmalıdır. Bununla birlikte, keşfedilebilecek bazı temel özellikler ve karşılaştırılabilecek yaygın tema ve uygulamalar söz konusudur.

Yüksek dini kültürün etkisinin düşük düzeyde olduğu geniş kesimler anlamında halka ait popüler dini inanç ve uygulamaların varlığı gibi yüksek dinin etkisinin söz konusu olduğu büyük, karmaşık ve kentli toplumlarda da popüler dini anlayışlar söz konusudur. Ancak geleneksel inançların hâkim olduğu ilksel yapıları popüler dini bilgi ve anlayışlar dikkatlerini büyük ölçüde orta düzey sorulara -halkın günlük yaşamlarında karşılaştığı sorulara- odaklamaktadır. Böylesi toplumlarda da, gerçekliğin doğası ve

yaşamın anlamı hakkında karmaşık, sofistike görüşleri ifade edebilen şahsiyetler vardır ancak geniş kitle, iyi mahsullere sahip olduklarından nasıl emin olunacağı, sağlıklı bir genç yetişkinin ani ölümünü nasıl açıklayacağı, düşmanlarıyla ilişkilerin nasıl olacağı gibi gündelik sorunlarla daha çok ilgilidir. Bu açıdan temel hedefleri hayatta başarıdır ve bunun için ritüeller, muska ve dualar aracılığıyla kontrol edebilecekleri bir manaya, ruhlara, atalara veya iyi bir servete ihtiyaç duyarlar. Ayrıca, takılar, ilaçlar, sihir ve simgeler kullanarak ve yüce ruhları işe koşarak felaket ve kötülüğü önlemeleri gerekir (Hiebert vd., s. 76). Özellikle küçük ölçekli toplumlarda popüler olan dini anlayış belirli bir toplumun geleneksel halk inançları ve merasimleri temelinde şekillenmektedir.

Kentsel ve kırsal bir ortam arasında keskin bir kontrastın olduğu bir yerde, resmi/yüksek dini tutum ve anlayış genellikle şehirlerde baskınken, popüler din kırsal kesimlerde okuma yazma bilmeyen insanlar arasında daha fazla uygulama eğilimindedir. Bununla birlikte bu, kentlilerin popüler dini anlayışlar taşımaları ve örneğin resmi dine alternatif ritüeller gerçekleştirecek manevi bir şifacının yardımını aramasını engellemez (Martin, 2009, s. 782). Yaygın din ifadelerinin altında, sıradan insanların günlük yaşamlarında devam eden birçok popüler/mistik inanç ve uygulama söz konusudur ve bunlar bazen birbirleriyle çatışır ve bazen de huzursuzca bir arada yaşamaya devam ederler.

Sıradan insanlar küçük geleneklerinden, resmi dini geleneklerinin genel doktrinlerini öğrenirler. Bununla birlikte, çoğu için, formel dinin yerel biçimleri hayatlarının sadece bir parçasıdır. Normalde geçimlerini sağlamak ve gündelik varoluş krizleri ile uğraşmakla meşguldürler. Resmi din alanı içerisindeki uzmanlar genellikle daha büyük sorunlarla ilgilendiklerinden, insanlar günlük sorularını açıklamak ve ele

almak için yüce ruh sahibi olmak, atalar kültü, büyü ve nazar gibi yerel inanç ve uygulamalara yönelmektedir. Bu nedenle karmaşık toplumlarda, popüler din genellikle yüksek ve popüler din veya ikili bir şekilde dinin formel ve mistik inançlarının bir karışımından oluşur (Hiebert vd., 1999, s. 78). Bu yüzden resmi dinin temsilcileri ve popüler anlatıcılar arasında genellikle bir gerilim söz konusudur. Birincisi dinî ortodoksi için çaba gösterir ve çoğu zaman popüler dinin uygulamalarını gerçek inanca yönelik bir tehdit olarak görür. Sonuç olarak, bu uygulamaları heterodoks ve batıl inançlar ya da hurafeler olarak ele alırlar ve kınayıcı bir tutum takınırlar.

Benzer kınayıcı tutumun özellikle Türkiye’de İslamcı düşünce içerisinde bir yönelim olduğunu vurgulamak gerekir (Kara İ. 2017a, s. 373). Hurafe karşıtlığı üzerinden bir tecdit ve ıslah hareketi olarak söylemini güçlendiren İslamcılık bu anlamda büyük ölçüde geniş halk kesimlerinin geleneksel dini inanç ve uygulamalarına karşı bir tutum geliştirmiştir. Ancak buna rağmen, dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hala popüler dini tutum ve anlayışlar hakim konumdadır. Zira popüler dini gerçeklik, yüksek dinden farklı bir dizi soruyu ele alır. Gündelik yaşamın varoluşsal sorunları ile daha çok, nihai gerçekliklerle daha az ilgilenirler. Sonuç olarak, hakikat ve mantıksal tutarlılıktan daha çok güç ve başarı konularıyla ilgilenirler. Bu sebeple popüler din gündelik hayat gerçekliğine uyumu ölçüsünde daha fazla yaygın hale gelerek nesnelleşme ve yeniden üretilme fırsatı bulabilmektedir.

Çoğu popüler inanç ve uygulamaların temelini oluşturan dört insani soru/sorunun varlığından bahsedilebilir. İlk soru, insanın anlamlı bir yaşam arzusu ve ölümün doğurduğu sorunlarla ilgilidir. İnsanlar sadece gelecekteki bir cennette değil, burada, dünya üzerinde yaşamakta olduğu hayatlarında da anlam ararlar. Ancak ölüm, insanın

anlam arayışına meydan okur ve eğer insanlar bunu tatmin edici bir şekilde açıklayamazlarsa, açıklama sistemleri de başarısız olur. Örnek vermek gerekirse popüler düzeyde, ölüm sorununun, ölümün kendisine, yaşam için getirdiği acı ve anlamsızlıktan daha az ilgisi vardır. Bu düzeyde soru, ölümün nasıl gerçekleştiği ile ilgili değildir. Asıl sorular “neden ve neden şimdi?” ve “bu beni ve ailemi nasıl etkiler” (Hiebert vd., s. 77). İnsanlar ölümün varlığının ve nasıl olduğunu bilincindedir ama neden olduğu sorunuyla daha fazla ilgilidirler. Geride kalanlar, ölümünün acısını ve kaybını taşımaları ve bunun neden başlarına gelmesi gerektiğini merak etmelidir. Bu sebeple geniş kitle ölümüne çare arayışı değilse de şifa arayışı ile birlikte ölümle ilişkili olarak gündelik hayatın nasıl kurgulanacağı ve ölüm karşısında nasıl bir tavır takınılacağı ile daha çok ilgilenmektedir. Bu tavır alışla, ölüm temalı dini merasimlerle (mevlit, hatim, ölüm sonrası farklı günlerde Yasin cüzü okuma vs.) birlikte sağlıklı bir yaşam için dinsel bir şifa beklentisi olarak da karşılaşılabilmektedir.

Popüler dini evrenin cevap vermeye çalıştığı ikinci soru insanın iyi bir yaşam arzusu ve talihsizlik (popüler ifadesiyle kadersizlik) tehdidi ile ilgilidir. İnsanlar tatmin edici ve verimli yaşamak amacındadır. Genel anlamda insanlar sağlık, iyi beslenme, ev sahibi olma ve çocuklar ve torunlarla çevrili olmayı arzu eder. Aynı zamanda başarı, zenginlik, statü veya güç talep eder. Buna rağmen başarısızlık, kısırlık, hastalık, kuraklık, seller, yangınlar ve insan hayatına zarar veren diğer binlerce talihsizlik tehdidiyle karşı karşıyadırlar. Özellikle modern batı toplumlarında öngörülemeyen talihsizliklere kaza veya şans denmekte ve bu yüzden açıklanamamaktadır (Hiebert vd., 1999, s. 78) ancak çoğu toplum bu kadar önemli bir dizi soruyu cevapsız bırakmaz ve verdikleri cevaplar çokça dini çerçeveden beslenir. Bu anlamda hayatın olumsuz karşılaşmalarına karşı dini

cevaplarla pratik çözümler sunan popüler evren geniş kitle tarafından daha çok ilgi görmeye devam etmektedir. Bu çerçevedeki birçok dini kitabın popüler hale gelmesinde yatan temel sebeplerden biri de bu sorunlara yaptıkları atıflardır.

Üçüncü soru, insanın bir hareket tarzına karar vermek için geçmişi, bugünü ve geleceği bilme arzusuyla ilgilidir. Kazalar, talihsizlikler, harici müdahaleler ve diğer bilinmeyen olaylar insan planlamasını hayal kırıklığına uğratabilir. Biliniyorsa, insanların hayatlarını daha iyi hale getirebilecek birçok şey vardır. Sorun şu ki, hayatın büyük kısmı bilinmemektedir. Gelecekte kazaları nasıl önleyebilir veya başarıyı nasıl garanti altına alabiliriz? Evliliğin verimli ve mutlu olacağından nasıl emin olabiliriz? Kişi düşecek bir uçakta seyahat etmekten nasıl kaçınabilir? Modern toplumlarda ve seküler anlayışlarda böylesi sorular büyük ölçüde cevapsız bırakılmaktadır (Hiebert vd., 1999, s. 79). Popüler dini ilgilerin sürekli karşılık bulmasının temel nedenlerinden bir tanesi de bu güvenlik ve korku duygusu ile alakalı olmalıdır. Zira Parker'ın (1998, s. 205) ifade ettiği gibi, entelektüel elitlerin ve din adamlarının karakteristik (resmi) dininin aksine popüler din ayin ve mitlerin, hayallerin ve duyguların, bedenin ve bu dünyada refah arayışının dinidir. Bu açıdan dünyanın hemen her yerinde insanlar bilinmeyeni ayırt etmek böylece felaketlerden kaçınmak ve kendilerini güvence altına almak için rehberlik ve yol aramaktadır. Bu arayış ise popüler dinî anlayışlara ve popüler dinî bilgi formlarına geniş toplumsallıklarda yayılma kolaylığı ve seyyaliyet kazandırmaktadır.

Son soru ise, insan yaşamındaki doğruluk ve adalet arzusu ile baskı ve adaletsizliğin varlığıyla ilgilidir. İnsanlar işlerin doğru, nezih, düzgün, temiz ve adil olmasını ister. Ahlaki bir düzen duygusu olmadan anlamlı topluluk hayatı imkânsızdır (Hiebert vd., s. 79). Öte yandan, yeryüzündeki kötülüğün gerçek varlığı geniş kitleler

gözünde nasıl açıklanır? Böylesi bir soru ve buna verilebilecek cevaplar popüler dindarlığın toplumsal zeminine uygun ve yaşamsal tutarlılığı sağlayacak şekilde olmalıdır. Zira Peter L. Berger bize dini inancın sadece bireyin zihninin bir faaliyeti olmadığını ve dinin öznel gerçekliğini sürdürmenin “makul yapılar” olarak adlandırdığı biçimde somut toplumsal destek gerektirdiğini hatırlatır.

Gündelik yaşam, bir takım görevler ifa etmeyi, yürümeyi, oturmayı, konuşmayı ve işaret etmeyi, duyguları göstermeyi vb. içeren rutin uygulamalarla doludur. Her ne kadar bu rutinlerin tipik olarak pratik sonuçları olsa da, uygulamaların kendileri, zamanla, bunlara katılan bireyler için fiziksel, duygusal ve manevi gelişmeleri etkileyebilir (McGuire, 2008, s. 12). Popüler din, dini fikirler veya inançlardan daha çok dini pratiklere dayandığından, *mantıksal* olarak tutarlı olmak zorunda değildir. Daha ziyade, *yaşamsal/pratik* bir tutarlılık gerektirir: Kişinin günlük yaşamında mantıklı olması ve (iyileşme, sevdiği biriyle ilişkisini geliştirme veya beslenme ihtiyacını karşılama vs. gibi) istenen bir sonuca ulaşma anlamında çalışmak için etkili olması gerekir. Bu pratik tutarlılık, aksi takdirde irrasyonel ve batıl inançlı görülebilecek çoğu popüler dinin altında yatan akıl yürütmeyi de açıklamaktadır. Popüler düzeyde insanlar mantıksal tutarlılıkla ve ontolojik olarak gerçek olanla ilgilenmezler. Çalışmadığında kabloları oynatan ve televizyon veya bilgisayar sallayarak çalıştırmaya çalışan insanlar gibidirler. Bu anlamda popüler dini bilgi üreten metinler dini anlamda yüksek çözümlemelerden ziyade daha basitleştirilmiş ve pratik bir dini anlayışla kitlelerce tercih edilmektedir.

Bu temel sorular merkeze alındığında popüler dinler elbette önemli farklılıklar gösterse de, onların çoğunda ortak birtakım dünya görüşü temaları söz konusudur. Öncelikle popüler dinler dikkatlerini kozmik düzene odaklayan yüksek dinlerin aksine,

‘metin merkezli’ olmaktan çok ‘insan merkezli’dir. Şeylerin (hayvanlar, insanlar, köyler), uzmanlıkların (doktorlar, avukatlar, mühendisler) ve yaşam alanlarının (ekonomik, toplumsal, politik, dini) farklılaştığı ve birbirinden bağımsız olarak görüldüğü modern düşüncenin aksine, geleneksel/popüler yapılar her şeyi kapsar ve burada olaylar birbirine bağımlıdır (Hiebert vd., s. 80). Bu bağımlılık ekseninde popüler dini anlayış, yaşamın birbirinden bağımsız unsurlarının toplamı olarak görülmemeli ve yaşamsal bütüncüllük içerisinde ele alınmalıdır.

Her şeyin birbirine bağlı olması, yaşamın bütüncül bir görüşüne yol açmaktadır. Popüler dinler hayatın tamamını emerler. Aile, hukuk, siyaset, arazi mülkiyeti, tarım, teknoloji, yiyecek-giyecek ve eğlence gibi hayatın her veçhesinin altında yatarlar. Bu unsurlar özerk olmaktan ziyade birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Bu açıdan popüler olanı anlamak kendi toplum gerçekliği içerisinde bir analizle ancak mümkün olabilir. Bu dünya görüşü göz önüne alındığında, hastaların sorunlarını çözmek için çelişkili görünen yöntemler kullanmaları kendi dünyasında anlamlıdır. Yaşadığı bir takım problemleri çözmek adına, cinci hocaya, halk hekimine, belli dua kalıplarına ve aynı zamanda hastaneye başvurabilirler. Hangi sistemin onları iyileştirebileceği burada merkezi önemde değildir. Burada amaç mümkün olan her şekilde iyi olmaktır.

Popüler din geleneksel dönemlerinde bilgilerini çoğunlukla sözlü olarak saklamış ve iletmıştır; sözlü iletişim, insanlar ve diğer varlıklar arasında anında karşılaşılan bir akıştır ve duygularla ve kişisel beklentilerle doludur. İnançlar ve uygulamalar mistik liderler ve diğer din uygulayıcıları tarafından tilmizlerine aktararak sürdürülmüştür. Yüksek dinlerdekinin aksine çoğunlukla az sayıda kutsal metin ve bu kutsal metnin

anlamını sıradan insanlara açık hale getiren az sayıda yorum üretilmiştir. Uzmanlığın veya dini yapıların kurumsallaşması ise oldukça azdır.

Popüler dinin doğası ve varlığını inşa etme biçimi göz önüne alındığında, dini bilginin de popülere ait olan bir farklılaşması söz konusu olacaktır elbette. Öncelikle popüler dinin insana ve evrene dair temel sorularının cevaplanmasına yönelik bilgi kümesi popüler din için öncelik arz edeceği için bu tip bilgiler ve bilme biçimleri toplumsal inşa sürecine dâhil olacaktır.

Daha önce de ifade edildiği gibi temelde dört soru biçimi popüler din söz konusu olduğunda öncelikli önemi haizdir. İlk soru, insanın anlamlı bir yaşam arzusu ve ölümün yaşayanlar için doğurduğu sorunlarla ilgilidir. İkincisi insanın iyi bir yaşam arzusu ve sürekli talihsizlik tehdidi ile ilgilidir. İnsanlar tatmin edici ve verimli yaşamak amacındadır. Üçüncü soru, insanın bir hareket tarzına karar vermek için geçmişi, bugünü ve geleceği bilme arzusuyla ilgilidir. Kazalar, talihsizlikler, harici müdahaleler ve diğer bilinmeyen olaylar insanın planlamasını hayal kırıklığına uğratabilir. Son soru ise insan yaşamındaki doğruluk ve adalet arzusu ile baskı ve adaletsizliğin varlığıyla ilgilidir. İnsanlar işlerin doğru, nezih, düzgün, temiz ve adil olmasını ister. Berger'in ifade ettiği gibi sokaktaki adam öncelikle o kendisi için gerçek olan şeyleri ve bildiği şeyleri belirli bir problem kendisini durdurmadıkça kendine dert etmez. Bunları verili gerçeklikler olarak kabul eder (Berger & Luckmann, 2008, s. 4). Bu sorulara cevap verme konusunda tatminkâr ve anlamlı bir bilgi stoğuna ulaşan geniş kitlelerin dini bilginin daha derin sularına dalma konusunda pek de istekli olmayacağını söylemek gerekir. Ya da çoğunlukla toplumsal inşa sürecinde verili olanla iktifa etmeyi tercih eder.

Popüler din, görüldüğü üzere çoğu zaman çelişkili gibi görünen birçok örgütlenmemiş unsurdan oluşmaktadır. Bunu analiz etmek için sosyoloji, - görünüşte daha ilkel dini ifadeler dâhil - çağdaş popüler dinin modernliğe nasıl ait olduğunu ve mevcut küreselleşmenin diyalektiğinin bir parçası olarak anlamamıza izin veren yeni paradigmalara doğru ilerlemek için rasyonalist ve pozitivist geçmişini terk etmelidir (Gumucio C. P., 1998, s. 195).

Popüler din, dinin sahneye çıktığı geniş (toplumsal ve dini) alanı ifade etmesi, din sosyolojisinin klasik konusu olan din ve toplum etkileşiminde merkezi önemde olması, gündelik hayatın akışkan ve geçişken hali içerisinde şekillenmesi, yeni gelişen bir alan olması gibi sebeplerle karmaşık bir alan olarak nitelendirilebilir. Nitekim Arslan (2008, s. 22), modern dönemde dinsel formlarda gözlenen bu yeni durumla ilgili temel kabulleri şu şekilde özetlemektedir:

- Günümüz toplumlarında genel olarak kutsala ve dine olan ilgide küresel ölçekte bir artış söz konusudur.
- Dindeki bu gelişim "çoğulcu" bir durum arz etmekte olup büyük dinlerin yanı sıra yeni dinleri, mistik ve maneviyatçı eğilimleri, popüler dini tezahürleri de içerisinde barındırmaktadır.
- Popüler dini tezahürler, sadece eskiden gelen geleneksel folk inanışlar olarak değil, bunun yanı sıra modern bazı etkiler aracılığıyla da gelişimini sürdürmektedir.
- Popüler dini temalara ilgideki bu artışın arkasında insanın kutsala dönük varoluşsal eğiliminin, postmodern kültürün eski kültürlere ve geleneksel değerlere yaptığı atfın öneminin, aşırı rasyonelleşmenin ve refahın getirdiği ruhsal

açlıkların, sanayi sonrası yeni toplumsal düzendeki "kaygı" ve "risk" endişelerinin, anlam arayışlarının, hızlı nüfus artışı, göç ve sanayileşmenin doğurduğu sosyo-kültürel ve ekonomik sorunların insanları arayışa itmesi gibi çok çeşitli "sebeplerin" olduğuna işaret etmek gereklidir.

Bu anlamda geleneksel halk dindarlığı ile iç içe geçmiş bir formda, kitlelerce alınılan popüler dinselilikleri ve popüler dini yansımaları ifade etmek gerekmektedir. Zira dini bilgi sadece yüksek kültür düzeyine ait bir olgu olarak ifade edilemez. Hatta dinî emir ve prensiplere göre halkın inanç ve davranışlarını değiştirmeleri beklenir. Dolayısıyla dinî emir ve prensiplerin halkın anlayacağı şekilde anlatılması ve açıklanması gereği her zaman bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Bu durumda geniş halk kesimlerinin temel sorularına yönelik daha somut ve sade entelektüel ürünlerin dolaşıma sürüldüğü bir “halk pazarı” (Hocaoğlu, 1999, s. 51) ya da popülerize edilmiş anlatı ve söylemler içeren veya kitlesel bir din diline sahip ürünlerin ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Sıradan halk ya da *sokaktaki adam*, dini kitap, sohbet ya da vaazlardan ancak kendi yaşam biçimlerinde eritebilecekleri kadar doktrin ve prensip alabilmektedirler. Kitlenin bu konudaki ihtiyaçları “entelektüel pazar”daki metaların daha düşük bir zihni alım gücü ile sahip olunabilecek sade ve basit ürünlerinin ve/veya taklitlerinin dolaşıma sürüldüğü bu halk pazarından (Arslan M. , 2008, s. 59) yani bir bakıma popüler dini metin veya anlatılar tarafından karşılanır. Buna birtakım halk kitapları, kıssa ve menkıbe anlatıları, ilmihal ve dua kitapları, yine tarikatlardaki inanç ve uygulamalar örnek olarak verilebilir. Bu durum sokaktaki adamın mevcut bilgi stoğunda var olanın iletimi ve yeniden üretimi süreçlerine işaret etmektedir.

1.2.4. Dindarlığın Bilgi Kaynaklarının Çoğullaşması ve Dini Yayınlar

Geleneksel dünyada dindarlığa kaynaklık eden epistemoloji, toplumsal eylem ve paradigma içerisinde ifadesini bulmaktaydı. Toplumsal eylem içerisinde dinin başat ve belirleyici rolü dolayısıyla hem bireysel dünyayı hem de toplumsal dünyayı inşa eden temel faktörlerden biri olarak dinin aktarımı ve dindarlığa kaynaklık edişi de belirli şekillerde olmaktaydı. Çağdaş dünyada ise bilgi görülmemiş bir ölçekte, görülmemiş bir seviyede mümkün kılınmıştır. Bilginin mevcut imkânı farklı kaynaklardan ya da farklı kanallardan üretimi ve iletimi ile doğrudan alakalıdır. Büyük ölçekte üretilen ve iletilen bilgi, aynı zamanda tüketim ekonomisi içerisine dâhil edilerek bir tüketim metaı olarak bilgiyi de gündeme getirmiştir. Bilgi kaynaklarının ve kanallarının çoğullaşması bilginin farklı şekillerde inşası ve farklı sosyalleşme biçimlerini meydana getirmiştir. Ulaşım kolaylığı son dönemlerde bilgiye dair temel görüşlerden biri haline gelmiştir. Ancak bu durum, bazen, geç modernliğin iki gücü: bilgi ve iletişim teknolojileri ve tüketim ekonomisi tarafından yol verilen bilginin aşırı şişkinliği olarak alaycı bir şekilde de karakterize edilmiştir (Lyon, 2000). Bununla birlikte bilgi bir pazar meydana getirmektedir. Bu pazar çoğunlukla uygun bir şekilde paketlenmiş müşteri ürünleri sunmakta veya internet üzerinden kolayca ulaşılabilecek formlarda ifadesini bulmaktadır.

Bilginin artık medya ve ekonomi içerisinde yer edinmesi sadece profan popüler kültürü değil, aynı zamanda popüler dini de önemli ölçüde etkilemektedir. Özellikle dini bilginin aktarılması ve dini deneyimlerin şekillenmesi bağlamında bu etki önem kazanmaktadır. Ancak ana akım medya ve piyasa içerisinde öncelikli amaç din hizmeti vermek olmadığı için kurumsal anlamda her iki alanda da din, diğer başka konular gibi sadece bir konu olmaktadır. Medya ve piyasa mantığı içerisinde dine başka herhangi bir

konu ya da bir şey gibi davranılması, dinin dolaylı olarak popüler olanla sınırlanmasını sağlamaktadırlar. Popüler medya, içeriği kendine özel biçimleri yayınlamakta, aksi takdirde içeriğe kayıtsız kalmaktadır. İnsanlar arasındaki iletişim yapısındaki medya devrimi dinî iletişimi de etki alanına almakta ve internet örneğinden anlaşılabileceği gibi, günümüzün popüler kültürü ve popüler dini, geleneksel halk kültürü ve halk dininden çok açık bir şekilde farklılaşmaktadır. Zira medya, devlet tarafından kontrol edilen alan ve dini kurumlar tarafından desteklenen küçük bir alan hariç, piyasa mantığını takip etmektedir. Piyasa ise, her şeyden önce kitle tarafından talep edilenlere odaklanmaktadır. İçeriğin ekonomik karşılığının verimli olup olmaması onun ilgisini çekmektedir.

Daha fazla verim çoğunlukla daha fazla talep yönelimine bağlı olduğundan, bu medya pazarı mantığı neredeyse otomatik olarak arabuluculuğun popülerleşmesine ve dolayısıyla popüler kültürün teşvik edilmesine yol açmaktadır. Bu aynı zamanda popüler din için de geçerlidir. Batıda kiliseler tarafından kontrol edilen medya bile pazarın baskısı altında bu tür popülerleşmelere açılmıştır. Kiliseler bile kendilerini giderek muhataplarına “müşteriler” gibi hitap eden “sağlayıcılar” olarak görmektedir (Knoblauch, 2009, s. 2000). Bu yönüyle dini bilginin yeni mecrası olarak piyasa ve medya popüler dinin taşıyıcısı gibi bir konum elde etmiş görünmektedir. Ancak, bu taşıyıcılık bilinçli olmaktan ziyade dine ilgisizliği ile karakterize edilmelidir. Pazar ve ana akım medya bu merkezi rolü bu şekilde oynadığı için, popüler din piyasa ve medyanın görünmeyen yüzünde bir takım semboller dini olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu açıdan medya ve piyasa üzerinden yeniden kutsallaştırma olarak görünen şeyin geleneksel din olduğunu söylemek zordur. Eskiye yeniden çağırma çabasıyla, sözde köktencilik, tabiri caizse dini yeniden icat etmiş ve modern bir gelenek yaratmıştır. Ancak

yeni maneviyatçılık ve popülerleşme, dini anlamda değişen bir topluma uyum sağlayan köklü bir değişikliğe de yol açmaktadır. Özellikle hızlı bir toplumsal değişim ve dönüşüm yaşayan ülkemiz açısından popüler din ile geleneksel halk dininin bir aradalığı ve iç içe geçmişliği bu değişikliğin en önemli göstergelerindendir.

Bu anlamdaki çoğu gelişme özellikle din söz konusu olduğunda “bilgi bolluğu” ile ilgili geniş çaplı endişeler de doğurmuştur. İnternet ve ilgili yazılı medyanın şekillendirdiği çağımızda, deneyimlerimizin çoğuna göre dini bilgi, -nadir ve değerli olmaktan çok- şimdilerde nispeten ucuz, bol ve köklü bir şekilde değersizleşmiştir. Bu bolluk içerisinde birçok cepheden dini bilgi iddiaları ifade edilmekte ve bazen bu iddialar çarpışmaktadır. Özellikle kitlenin keşfi denilebilecek bir toplumsallaşma sürecine giren bilgi yayılımı dini bilgi alanında da varlığını ciddi anlamda hissettirir hale gelmiştir.

Popüler din ve dindarlığa yönelik bilgi stoğunu besleme çabaları hem bu yönde yazan yeni tip yazarların ortaya çıkması anlamında hem de bir takım yayınevlerinin satış politikalarında bir değişimi işaret etmektedir. Bu gelişmeler, geç modernitenin değişimi nasıl zorladığı veya bilginin geleneksel kaynaklarını nasıl zayıflattığı ve onların yerini almış görünen bilgi formlarının güvenilirliği ve erişilebilirliği hakkında bilginin doğası ve otoritesine dair yeni sorunlara ev sahipliği yapmaktadır. Örneğin Wikipedia’nın ortaya çıkışı bilginin kaynağı (yazarlık) ve bilgiye ulaşımın demokratikleşmesi hakkında bize ne söylemektedir. Ayrıca uzmanlık, dini eğitim ve dini uzmanlığın değişen doğası hakkında ne gibi bir dönüşüme işaret etmektedir? Bilgi üretiminin ivme kazanması ve yaygınlaşması yaşadığımız dünyada geleneksel otoritenin zayıflamasıyla sekülerleşmeyi yükseltir mi? Ya da dini yenilenme için fırsatlar mı meydana getirecektir? Başka bir ifadeyle eğer hayatımız bilgi ekonomisinin yönetimiyle şekillenmeye başlamış ise bunun

dinin toplumsal statüsü için sonuçları neler olacaktır? Bilginin işlenmesi ve yayılımı küresel ekonomi için giderek merkezi hale gelirken daha geniş bilgi üretim süreçlerinde dinin muhalifleri ve temsilcileri tarafından ortaya konacak iddialar nasıl karşılaşacaktır? Belki de en çarpıcı olanı, dünyanın dört bir yanında bilgi yayılımının hızlanması, toplumsal bilgi içindeki dini hareketlerin öneminin belirgin şekilde artmasına sebep olmuştur. Özellikle bir grubun kendi emelleri tarafından harekete geçirilirse bir kamusal platform için dinin dikkate alınması gereken sosyo-politik bir güç olduğu algısını yoğunlaştırmıştır. Türkiye özelinde FETÖ yapılanmasının dini bilgi ve iletişim ağlarını kullanım biçimi bunun en belirgin örneklerinden biri kabul edilebilir.

Dünya genelinde hem ekonomik hem de siyasal otorite biçimleri ve köklü kurumlarla ilgili hayal kırıklığı yeni bir zirveye ulaşmış görünmektedir. Bu hayal kırıklığının birçok sebebi olsa da özellikle batılı toplumlarda “yeniden büyülenme” hikayeleri ya da Batılı-olmayan rasyonalite, toplumsal hoşnutsuzluk, karşı çıkış ve yeni anlamlar için güçlenmiş bir yankıya sahip olmaktadır. Kimisi Doğu felsefesine, kimisi “gelenekle eklemlenmeksizin” kişisel maneviyata ya da geçmişin geleneklerine yönelmektedir. Bunların tümü Batı kültürünün kirletici etkisi tarafından kirletilmemiş görünen açık kalıntı ve kültürel egzotizm olarak değerlendirilmektedir (Guest, 2012, s. 4). Bunun neticesinde çeşitlenen dini yönelimler modernitenin hoşnutsuzluklarından bunalan toplumların farklı kaçış noktalarından olmaya başlamıştır.

Modernite ile din arasındaki kavganın epey bir süre farklı sonuçlara gebe olduğunu ifade etmek yerinde ise de hali hazırdaki sosyolojik araştırma eğilimi anahtar faktörler olarak öznellik, bireysellik ve tecrübeyi vurgulamaya yöneliktir. Sıklıkla çözümünde başarısız olunan şey böyle gelişmelerin dünyayı kavramanın alternatif

yollarını ve böylece bilginin yapısını nasıl şekillendirdiğidir. Bu çerçevede kendine odaklı dinselliğin kültürel etkisini ifade etmek için vurgulanan “kişisel gelişim odaklı dinsel yazın” (*self-help literature*) çarpıcı bir örneklik sunmaktadır. Modern çağda yeni bir dinsel bilgelik biçimi olarak popülerleşen bu yazın alanı dini kitap piyasasında kendisine önemli bir yer edinmeye başlamıştır.

İkinci bölümde görüleceği üzere dini bilgi stoğunun önemli bir kaynağı olan dini kitap piyasasında yeni bir mecra olması açısından bu yazın türü, bulduğu alanla popüler dindarlığı bir yönüyle beslemektedir. Bir dinî bestseller alanı oluşturan kişisel gelişim odaklı ve maneviyatçı yazın aynı zamanda dini güçlendirme ve potansiyel olarak alt-üst etmenin yeni formlarını tetiklemekte iken ortak anlama kültürleri ve okuyucularıyla bilgi ediniminin yeni kanallarını oluşturmaktadır. Bu tür, aynı zamanda bir çelişkiyi de içerisinde barındırmaktadır: kendilik ve bireyselliğin otoritesini kutlarken alanın yazarları aynı zamanda okuyucuya nasıl düşünüleceği ve ne yapılacağını söyleme görevi üstlenen *bilgi gurusu* haline gelmektedirler. Bunların önemi sadece bir bireyselleşme ölçütü olarak değil aynı zamanda dünyayı anlamının yeni yollarını önererek yeni bakış açılarının piyasası içerisinde bir akım meydana getirmesidir.

Woodhead’in bir makalesine verdiği başlık (British faith today: open to the spirit, closed to religion, 2013) özellikle batıda din ile çağdaş durum arasındaki ilişkisellikte geline noktaı açığa çıkarması açısından ilgi çekicidir. Türkiye’deki durumun tam manasıyla bu olduğu söylenemese de mevcut yönelimlerin geleneksel din ile maneviyatçılık arasında bir gerilim hattı oluşturduğu ifade edilebilir. En azından bestseller kitaplardaki değişim çizgisi şuan kesik kesik de olsa, bir devamlılığa doğru evirildiğinde elbette dindarlık biçimleri üzerinde etkileri görülmeye başlanacaktır.

Görüldüğü gibi popüler kitle iletim araçları (yazılı-görsel medya, yayıncılık, dini piyasa vs.) dinin örgütsel biçimlerini benimsemeden kendisini örgütlü dinin yanında kurabilen çeşitli, yaygınlaşmış bir din kültürünün iletim kayışları olmuştur. Dini bilgi kaynaklarının çoğullaşması ile maneviyatçı (*spiritüalist*) bir anlayış sürekli genişleyen popüler kültür havzası tarafından da beslenmektedir. Eski dinlerin “kutsal kozmosuna” demirlenmiş pek çok konu şu anda popüler kültürde kendisine yer bulabilmektedir; maneviyatın (*spiritüallite*) yayılması küçük bir söylem değişimi veya marjinal fenomen olarak görülmemelidir; aksine, onlarca yıldır devam eden bir gelişmedir.

Dinin maneviyat ile değiştirilmesi, burada tartışılan gelişmelerle sadece dinde bir artış ile uğraşmadığımızı göstermektedir. Maneviyata dönüş, mevcut sanayi sonrası topluma uyum sağlayan dinin temel dönüşümünün bir ifadesidir. Bu dönüşüm, yalnızca artık özneliği talep edilen bireylerin değişen rolünü değil, aynı zamanda herhangi bir dini meseleyi de etkilemektedir. Aynı zamanda, dindar ve dindar olmayanlar arasındaki sınırların bulanıklaştığı tüm kültürü de etkilemektedir. Bununla birlikte, dindar ve dindar olmayanlar arasındaki çizgilerin bulanıklaştırılması da çok temel bir soruyu gündeme getirmektedir: Diğer kültürel olaylardan açıkça ayırt edilememesi durumunda dini nasıl anlamlandırabiliriz? Bu nedenle, maneviyat ve popüler din biçimleriyle ilgilenmeden önce, en azından dinin kavramsal tanımına dair yeni tartışmalar da gündeme gelebilecektir.

Bilginin yaygınlaşması ve farklı kaynaklardan ifadelendirilmesinin en önemli itici güçlerinden biri matbaanın ve yazı kanallarının gelişmesidir. Matbaanın ve yazı imkânlarının gelişmesi ve özellikle “kitlenin keşfi” olarak ifade edilebilecek bir süreçle birlikte toplumun okur-yazar kesimleriyle geniş kitleler arasında yazı aracılığıyla bir bağ

kurma imkânı fazlasıyla kolaylaşmıştır (Burke, 2012, s. 108, 112). Bunun neticesi olarak hem akademik/yüksek hem de popüler düzeyde üretilen metinlerdeki içerik, biçim ve üslup anlamında farklılaşmalar ve geleneksel metinlerden kopuşlar da ortaya çıkmaya başlayacaktır. Her ne kadar bu durumun hemen toplumsallaştığını ve kitlesel dindarlığın bilgi stoklarında yer edindiğini söylemek zor olsa da yayın alanında en azından kitle dini – yüksek din ayrımının sürekliliğini sağlamaya katkı sağladığı ifade edilebilir.

Cumhuriyet döneminde dindarlığın bilgi kaynaklarını farklı dönemsel ayrımlara tabi tutarak anlamak mümkündür. Bir sonraki başlıkta görüleceği üzere Cumhuriyetin ilk yılları itibarıyla dini eğitim ve yayın faaliyetlerinin önemli ölçüde sınırlandırılması dini bilginin üretimi ve yayılımını oldukça sınırlı hale getirmiştir. Osmanlı toplumundaki geleneksel dindarlık motifleri halk düzeyinde sözlü kültür üzerinden Cumhuriyet döneminde devam ettirilmiş; 1950 sonrası yayın faaliyetlerinin artmaya başlaması sürecinde de benzer dindarlık biçimlerini besleyecek şekildeki yayınlarla devam etmiştir. Bu anlamda halk katmanlarında Osmanlı dönemindekinden farklı bir dindarlık motifinden uzunca bir süre bahsetmek zor gözükmemektedir. Zira yapılan birçok araştırmada Osmanlı döneminde halkın dindarlığına kaynaklık eden birçok eserin Cumhuriyet döneminde de uzunca bir süre popüler metinler olarak varlığını sürdürdüğü görülmüştür.

Yazı ve basım yayın imkânlarının teknik anlamda sınırlı olduğu geleneksel dönem Osmanlı halk dindarlığı daha çok sözlü gelenek içerisinde dini bilgi ve kültürün aktarımıyla sağlanırken bu kültüre uygun olarak bir takım literal kaynaklar da toplum tarafından rağbet görmüştür. Osmanlı dönemi özellikle Anadolu özelinde düşünüldüğünde -sayıları çok fazla olmasa da- etkilerinin günümüze kadar sürdüğü ifade

edilebilecek bazı İslami eserler bu aktarımı sağlamıştır. Arpaguş'un (2001) yaptığı çalışmada gösterdiği üzere geleneksel Osmanlı halkının başvurduğu kitaplar içerisinde dini veya dini olmayan alanlarda bir takım kitaplar karşımıza çıkmaktadır. Bunlar içerisinde, doğrudan dini konuları içeren kitaplar, dini karakterli cenk kitapları, milli cenk kitapları, aşk masalları ve şiir kitapları geniş kitlelerce edinilerek faydalanılan kitaplar olmuştur. Bu tarz kitaplar sözlü kültürle yetişen halkın geleneğine eklemlenerek onu besleyen ve destekleyen yazılı kaynaklar olmuştur. Geleneksel kültür içerisinde 'halk İslamı'nın canlılığının korunmasında bu tip eserlerin etkisinin oldukça fazla olduğu söylenebilir. Osmanlı halk dindarlığının çoğunlukla şifahi kaynaklardan beslendiğini ifade etmek mümkündür. Bunu besleyen merkezler çoğunlukla tekke-zaviyeler, cami, halk anlatıları ve kısmen de olsa benzer anlatı ve yazılı kaynaklardır. Yazılı metinler geleneksel Osmanlı halkının dinî dünya görüşünde belirleyici olan tasavvufi etkisi açık, kolay anlaşılır, menkıbevi anlatıların yoğun olduğu ve teoriden ziyade pratik yönü ağır basan metinler olmuştur.

Diğer bir çalışmada Kara'nın gösterdiği gibi (Kara M. 1999) Kur'an ve Hadis kitapları dışındaki kitaplara bakıldığında klasik Osmanlı döneminde toplumun geleneksel din anlayışını besleyen temel kitapların tasavvufi tonu açık bir şekilde görülmektedir. Kara'nın 14-15. yüzyıldaki dini-fikri-ahlaki eserler başlığı altında gösterdiği 33 adet örnek kitabın 15 adeti bir şekilde tasavvufi anlatı ve kıssa dili ile dini anlayış geliştirmiştir. Geri kalanları ise halka çoğunlukla nazım yoluyla temel dini bilgileri anlatan kitaplar olarak dikkat çekmektedir.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte tevarüs edilen halk dindarlığı bu dönemde yapılan benzer yayınlarla varlığını sürdürmeye devam ederken kendi bilgi kaynaklarını da dönem

içerisinde üretmeye ve yeniden üreterek çeşitlendirmeye devam etmiştir. Gelişen toplumsal şartlar ve yaşanan modernleşme deneyimi ile birlikte halk dindarlığının popüler çerçeve içerisine oturmaya başlaması bir yandan yayın dünyasında popüler kitaplarla karşılık bulmuş diğer yandan yenilenen yayıncılığın etkisi dini bilginin yaygınlaşması üzerinde etkili olmuştur. Bu anlamda Türkiye’de dini yayın alanının seyrini takip etmek, hem dinin toplumsal etki boyutunu hem de kitleselleşen bilginin gerçekliğini anlamayı kolaylaştıracaktır.

Buraya kadar ele alınan teorik çerçeve, toplumun geniş kesimlerinde dinin ne şekilde karşılık bulduğu ve ona verilen anlamın hangi boyutlarda gerçekleştiğinin anlaşılması amacını taşımaktadır. Bu anlamda bilgi sosyolojisi geleneği işe koşulurken, gerçekliğin toplumsal inşacı bakış açısı vurgulanarak dini bilginin popüler boyutta nesnelleşme formları açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle bir sonraki başlıkta bilginin üretim ve yayılımının bir mecrası olarak dini yayıncılığın geçirdiği tarihsel sürece odaklanılarak araştırmaya tarihsel bir çerçeve sağlanacaktır.

1.3. TÜRKİYE’DE DİNİ BİLGİNİN TAŞIYICISI OLARAK DİNİ KİTAP YAYIMI

Dini bilginin hangi kültürel coğrafyada ve ne şekilde inşa edildiği, hangi metodolojik bakış açılarının kullanıldığı, hangi siyasal-tarihsel-toplumsal şartların ürünü olarak ortaya çıktığı hesaba katılmadan ona dair sosyolojik bir analiz yapmak tam manasıyla mümkün değildir. Her toplumun, kendi toplumsal gerçekliği ve tecrübesi içerisinde, dini bilgi üretimi ve bu bilgiyi farklı boyutlarıyla geniş halk kitlelerine

aktarmak için oluşturduğu kanallar söz konusudur. Dini sosyalleşmenin farklı kanalları olduğu gibi benzer süreçler içerisinde dini bilgi de farklı kanallarla kitlelere yayılmaktadır. Sosyalleşme süreçleri içerisinde ailenin, siyaset kurumunun, eğitimin, toplumsal çevrenin, teknik ve ekonomik ortamın etkisi açıktır. Ancak spesifik olarak dini bilginin farklı kanallarla kitlelere aktarılması tarihsel-sosyolojik bir meseledir. Toplumların doğru ya da bilgi olduğuna inandıkları şeylerin toplumsal ortam tarafından belirlendiği değilse bile etkilendiği düşüncesi, yeni bir görüş değildir (Burke, 2001, s. 3). Bu anlamda gündelik hayatta karşılaşılan dinî düşünce ve anlayışlar tarafından paylaşılan örüntülerin ürettiği bilgi stoğunun gerçekçi bir analize tabi tutulması gerekmektedir (Subaşı N. , 2005, s. 46). Bu düşünceden hareketle Türkiye’de cumhuriyet tecrübesi bağlamında dini bilginin üretimi ve bu bilgiye ulaşım konusunda ne gibi süreçlerden geçildiği ve hangi seviyelere ulaşıldığı konusu yaşadığımız toplumun dinî düşüncesini anlamak bakımından önemlidir.

Daha önce de ifade edildiği gibi geleneksel dönem Osmanlı halk dindarlığı içerisinde belirli şekillerde dini bilgi üretimi gerçekleştirilmiş ve dini bilginin üretim, aktarım ve ulaşımı sınırlı kanallarla sağlanabilmiştir. Daha çok sözlü gelenek içerisinde dini bilgi ve kültürün aktarımı sağlanırken bu kültüre uygun olarak bir takım literal kaynaklar da (Arpaguş, 2001; Kara M. , 1999) geniş kitleler tarafından rağbet görmüştür.

Osmanlı dönemi gündelik yaşamının kaynakları olarak da görülebilecek bu tür halk kitapları oluşturduğu dini tahayyül ile uzun asırlar sadece Anadolu’da değil Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinde ortak dini anlayışı yansıtan eserler olmuştur. İslam’ın geniş ilmi külliyatını geniş halk kesimlerine rafine bir şekilde ulaştıran ve kolay anlaşılır gündelik diliyle ifade eden bu kitaplarda Kara’nın ifadesiyle “herhangi bir kişinin aklına

gelen dini bir sorunun cevabından, alim ve ariflerin tecessüsüne kadar her meseleye ışıktutabilecek tespit ve yorumlar vardır. Bu eserlerde dünya-ahiret, zahir-batın dengesini yakalamanın yolları gösterildiği gibi, av ahlakından at satın almaya kadar pek çok konu ele alınıp işlenmiş ve yol gösterilmiştir. Bu eserlerin çoğu halk için kaleme alınırken, sadece yöneticiler için, vaizler için ve gençler için kaleme alınanları da vardır. Bu eserler arasında bize tek nüshası ulaşanlar olduğu gibi Asya, Avrupa ve Afrika'daki değişik kütüphanelerde pek çok nüshası olanları da vardır. Aralarında henüz basılmayanlar olduğu gibi, değişik harflerle pek çok defa basılanları vardır. Bu eserlerin bir kısmı Osmanlı dönemi klasikleri arasında yer almış ve farklı dillere çevrilmiştir. Bu eserlerin değişik asırlarda farklı kişilerce yapılan tercüme, nesir, sadeleştirme faaliyetleri bu gün de devam etmektedir” (Kara M. 1999, s. 58).

Osmanlı dini dünyası sosyolojik anlamda Cumhuriyet dönemi ile tevarüs edilmiş, özellikle geniş halk kesimlerinin dine dair bilgi ve anlayışları her ne kadar Cumhuriyetin ilk yıllarında katı laiklik politikaları uygulansa da taşraya nüfuzu yüksek din anlayışlarına olduğu kadar güçlü olamamıştır. Bu itibarla geniş halk kesimlerinin dine dair ilgi ve beklentileri belli bir süreklilik içerisinde varlığını korumuştur. Yoğun bir sekülerleşme ve modernleşme tecrübesi ile birlikte Türkiye’de dindar nüfusun popüler din anlayışı formel dönüşümler yaşasa da genel hatlarını korumaya devam etmiştir. Hali hazırda geniş kesimlerce ilgi gören bir takım popüler dini kitaplar ikinci bölümde bu sürekliliğin göstergesi olarak ifade edilmiştir.

1.3.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Dini Kitap Yayımı

Cumhuriyet tecrübesi bağlamında düşünüldüğünde Türkiye’de dini bilginin üretimi ve yayılımının zorlu ve sancılı süreçlerden geçtiği tarihsel olgusalılık temelinde rahatlıkla ifade edilebilir. Özellikle Cumhuriyetin 1950’lere kadar olan ilk yıllarında gerçek manada bir dini bilgi faaliyetinden ya da dini eğitim-öğretimden bahsetmek, öncesi ve sonrası dönemlere kıyasla oldukça zordur. Bu dönem halkın daha çok ceza korkusu ile birlikte İslam’ı gizli bir şekilde öğrenmeye, düşünmeye ve yaşamaya çalıştığı bir dönemdir. Araştırmanın bu kısmında, dini yayıncılık faaliyetleri anlamında her ne kadar asgari düzeyde kalmış olsa da, Cumhuriyet’in ilk yıllarından 1950’lere kadar geçen dönem ana hatlarıyla ele alınmıştır. Bu dönemsal ayırım hem tek parti döneminin belli çerçevelerde dini yayın faaliyetlerine getirdiği sansür hem de niceliksel ve niteliksel anlamda 1950’li yıllar itibariyle dini yayın faaliyetlerindeki yaşanan nispi rahatlama ve özellikle çeviri faaliyetlerinin de başlamasıyla beraber oluşan farklılaşmalar dolayısıyladır.

Süreç içerisinde Türkiye’de İslam, geleneksel ve muhafazakâr kalıplar içinde, çoğunlukla ritüeller ve semboller boyutuna yoğunlaşmış, kitabî olmaktan ziyade bir halk Müslümanlığı mahiyetinde, son Osmanlı medreselerinin bakiyesi olan taşra uleması, Cumhuriyet rejiminin yasağına rağmen gizli de olsa varlığını sürdüren tarikat çevrelerine mensup taşra şeyhleri ve imamları aracılığıyla yeni nesillere aktarılmaya çalışılmıştır. Yeni rejimin uygulamaları ve baskıları karşısında doğal olarak üretici olmaktan çok geleneksel yapıyı korumaya ve yaşatmaya yönelik muhafazakâr nitelikli bu halk/kitle İslam’ını 1940’lar ve 50’lere taşıyanlar da bu iki zümre (*taşra uleması ve taşra şeyhleri*)

olmuştur (Reed, 1995). Bir anlamda Cumhuriyet Türkiye'sinin geniş halk kitlelerinin dindarlıklarına kaynaklık edecek olan literatür bu zümreler marifetiyle zor koşullarda aktarılmış ve sonrasında taşra kasabalarının orta sınıfına ya da kırsal kesime mensup olanların teşkil ettiği İslam Enstitüleri ve İlahiyat Fakültelerinin mensuplarınca tevarüs edilerek kitleselleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminin Müslüman aydınları, söz konusu aracı zümrelerin tezgâhından geçen, ama sonraki süreçlerde İslam'ı anlama ve yorumlamada onlardan farklılaşan, İslami düşüncenin ikinci nesil temsilcisi olmuştur (Ocak, 2010, s. 220-221).

Tarihsel anlamda, dinî anlayışların, yorumların ve pratiklerin Türk toplumunda Ocak'ın ifadesiyle şu dört kesim tarafından üretildiği ve dolayısıyla, her ne kadar birbiri arasında geçişkenlikler söz konusu olsa da bir anlamda dört çeşit din/İslam anlayışı olduğu ifade edilebilir: devlet (siyasal İslam), din adamları (kitabi İslam), tarikatlar (mistik İslam) ve halk (popüler İslam) (Ocak, 2010, s. 174). Farklı kanallardan üretilen dini bilgi anlayışları içerisinde devlet tarafından yürütülen dini bilgi üretimi Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında Tevhid-i Tedrisat kanunu ile önceleri İmam Hatip okullarına tevdi edilirken sonraları resmi anlamda bu konudan uzunca bir müddet el çekmiştir. Özellikle neredeyse bütün dini yayın faaliyetini kontrol altında tutan devletin 1950'lere kadar Türkiye'de dini bilgi faaliyeti yok denecek kadar düşük bir düzeyde kalmıştır. Laik Türkiye'de yayın alanına dair yapılan yasal düzenlemeler dine ilişkin anlatı ve literatürün devlet dışına itilmesi gibi bir sonuç doğurmuştur. Dahası özel teşebbüsün de dini yayın faaliyeti içerisinde bulunması uzunca bir süre problemlili bir alan olarak kalmıştır. Bu ise zamanla dinin ve böylece dini bilginin belirli bir disipline ve ilmi

geleneğe tabi olmaksızın üretilerek ifadelendirilmesi, yer altına inmesi ve neredeyse gizli bir faaliyet olarak işlerlik kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Subaşı'nın ifadesiyle “söylem ve ritüel kaybı, sindirilme, periferide kalma, korku, dışlanma ve değer bunalımı gibi gerekçeleri dikkate alan yeni bir dinsellik uzunca bir süre kendi kabuğuna çekilmek ve artık orada yeni biçimlenmelerle yoğrulmak zorunda kalacaktır” (Subaşı N. , 2005, s. 58). Bu sürecin Türkiye dindarlığı üzerindeki belirleyiciliğinin yanında ortaya çıkan daha önemli bir fenomen ise taşra tipi popüler bir Müslümanlığın zeminin hazırlanmış olmasıdır (Ocak, 1996, s. 133-134). İslam'ın bir bütün olarak kamu hayatının dışında konumlandırılmaya çalışıldığı bu dönemde laiklik eksenli politikalar dinin farklı boyutlarını hem söylem hem de ritüel anlamında etkilemiştir. Bu anlamda yukarıda ifade edilen farklı İslam anlayışlarının ya da dini bilgi kaynağı açısından farklılaşmanın birbirinden tam anlamıyla bağımsız olduğunu iddia etmek yanlış olacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi dini hayat ve dini yayıncılıkla ilgili genel siyasi tutum dolayısıyla 1950'lere kadar geçen Cumhuriyet'in ilk yıllarında kayda değer bir dini yayıncılıktan bahsetmek mümkün değildir. Uzun yıllar süren savaş döneminin ardından kurulan Cumhuriyet'in yönetici elitlerinin toplumsal idealleri ve devletin katı laiklik merkezli kararları çerçevesinde kendini gösteren baskılar 2. Dünya Savaşının sonuna kadar büyük ölçüde devam etmiştir (Erken, 2018, s. 29). Siyasal süreçlerin katı laiklik uygulamaları doğrultusunda ilerlemesi dönemin dini yayın ortamını belirleyen temel faktör haline gelmiştir. Laikliğin ülke sathında uygulanma biçimi moderniteyle bağlantılı olarak devletin dinle ilişkisine yönelik önemli bir kırılma alanı oluşturmuştur.

Devlet yönetiminde, kanuni düzenlemelerde ve kamu hayatında ‘dini bilgi’ nin ve ‘din bilgini’ nin kaynak alınmaması, seküler bilginin siyasal-hukuksal düzenlemelerde belirleyici olması şeklinde tezahür eden bir ilke olarak laiklik, toplumsal alana sekülerlik olarak yansımıştır (Atay, 2017, s. 63). Gündelik hayatın ‘kutsal’ ın dışında onun tahakküm ve hâkimiyetinden çıkmış bir şekilde kurgulanmasını ifade eden sekülerlik ve bunun idealleştirilmesi olan sekülerizm ekseninde birçok düzenleme yoluna gidilmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki yasaklayıcı düzenlemeler siyasal İslamcı muhalefetle sınırlandırılmış olmaktan ziyade dine dair her türlü düşünce ve yayını yasaklayan boyutlara ulaşmış gözükmektedir. Zira 1934 yılında Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından, Hz. Muhammed’e dair küçük bir siyer kitabının dahi basılmasının yasaklanması ve toplatılması; aynı doğrultuda Matbuat Umum Müdürlüğünün gazete ve dergilere gönderdiği resmi yazıdaki benzer yasaklatıcı tavır, bahsedilen dönemde devletin dini yayınlar hakkındaki reflekslerini ortaya koymaktadır (Kara İ. , 2017b, s. 416-417). Devletin bu dönem içerisinde dini yayıncılığa dair takındığı tavır 1943 yılında Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğünün yukarıda bahsedilen yayının yasaklanmasına dair Sebîlrürreşad Dergisine yazdığı cevabi yazıda “bizler ne şekil ve surette olursa olsun memleket dâhilinde dini neşriyat yapılarak dini bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dini bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz.” şeklinde ifade edilmiştir (Başgil, Din ve Laiklik, s. 10). Bu bağlam dini yayıncılığa devletin bakış açısını yansıtmaları açısından önemlidir.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950’li yıllara kadar geçen dönemin dini yayınları yasaklayıcı tavır alış yanında bir diğer karakteristiği ise yapılacak dini yayınların çoğunlukla devletin resmi organlarınca gerçekleştirilmesidir. Zira Cumhuriyetin kuruluş

yıllarında TBMM tarafından hazırlanması istenen tefsir ve hadis kitapları ile bunlar haricinde basılan dini kitapların bazı istisnalar hariç neredeyse tamamı resmi kurumlarca basılmıştır. Dini yayınlara resmi organlar haricinde neredeyse tamamen yasak getirilmesi önemli ölçüde devletin dini düşüncüyü belli çerçevede sınırlandırarak laiklik ilkesi dolayımında dini daha çok vicdanlarda yaşanan, dar kapsamlı ve kamusal hayata dahil olması düşünülmeyen bir konuma sokma, böylece kontrol altında tutma siyasetinin bir neticesidir. Bu anlamda Elmalılı Hamdi Yazır'a Tefsir, Mehmet Akif Ersoy'a Kur'an meali ve Babanzade Ahmed Naim Efendi'ye hadis kitabı tercümesi görevlerinin devlet tarafından verilmesi klasik anlamda dini bilgi üretim süreçlerinin anlamsızlaştığının ve artık dinin kişisel ve vicdani bir sorun haline geldiği ya da olması gerektiğinin bir işareti olarak görülebilir (Görgün, 2013, s. 182). Bu gibi dini kitaplar belli resmi kurumlarca ancak basılabilmiş ve uzunca bir süre geniş toplumsal kesimlere yaygınlaşması mümkün olmamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı ile birlikte çeşitli resmi kurumlar da dinî içerikli yayın faaliyetinde bulunmuştur. Devlet Matbaası, Millî Eğitim Basımevi, Evkaf Umum Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Darülfünun İlahiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Hukuk Fakültesi gibi kurumlar bu alandaki başlıca kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında Şeyh Said isyanı ve sonrasında çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu ile birlikte, görece özgür bir ortamda bulunan basın yayın dünyası yeni bir döneme girmiştir. 6 Mart 1925 yılında Tevhid-i Efkâr, Sebilürreşad, Son Telgraf, İstiklal, Orak Çekiç, Toksöz, İleri, Vatan gazeteleri ve Aydınlık dergisi kapatılarak sahipleri ve yazı işleri müdürleri İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanmıştır. Bu

kanunun uygulanması ve sonrasındaki yargılamalarla bazı gazeteciler sürgün edilmiş bir kısmı da serbest bırakılmış fakat yayın dünyası ciddi bir suskunluk dönemine girmiştir.

Takrir-i Sükûn sonrasında yayın dünyası –ve özellikle dini kitap basan yayıncılar- için en önemli kırılma noktalarından birisi hiç şüphesiz 1928 tarihinde harf devriminin gerçekleştirilmesidir. Bu dönemde yayıncı ve kitapçılarda bulunan eski harfli kitaplar kullanışsız hale gelmiş, yayıncılar depolarındaki pek çok kitabı elden çıkarmak zorunda kalmıştır. Bununla beraber, Arapça baskı araçları da kullanışsız hale geldiği için maddi değeri kalmamış ve düşük fiyatlarla hurdaya ayrılmıştır. Teknik ve ekonomik sıkıntıların yanında, kitap yazarından, matbaadaki dizgicisine kadar hiç kimse yeni harfli Türkçeyi bilmediği için, üretim ve uygulamada sıkıntılar ortaya çıkmış; yazarların yeni kitap yazmakta zorlanması, insanların yeni harflerle kitap okumayı bilmiyor oluşu, bu geçiş döneminde kitap basım ve satımını ciddi oranda düşürmüştür (Erken, 2018, s. 35). Harf devriminin etkisiyle yayın dünyası bir bakıma yeniden kurgulanmış, sonrası süreçte okullaşmanın artmaya başlaması ve ders kitapları üzerindeki devlet hegemonyası ile beraber Cumhuriyet ideolojisi doğrultusunda yayın faaliyeti yürütecek yayıncılar ortaya çıkarılmıştır. Cumhuriyet’in ilk 15 yılında basın yayına dair çıkarılan kanunlarla (Kabacalı, 2000) beraber matbaa kuruluşu ve kitap basımı devlet iznine tabi kılınırken özel yayınevlerinin dini kitap basımı ise neredeyse tamamen sansüre tabi tutulmuştur.

Cumhuriyetin ilk döneminin dini yayın açısından bir diğer önemli noktası elle çoğaltılan veya kaçak basılan ve ne kadar çoğaltıldığı tahmin edilemese de kitleselleştiği bilinen yayınlar ile yurtdışından kaçak getirilen yayınların varlığıdır. Bu konuda tahminin ötesine geçemeyen somut verilere ulaşmanın zorluğu dolayısıyla başka bir araştırma konusu olduğunu ifade etmek gerekir. Yalnız sosyolojik sonuçları itibarıyla bakıldığında

Said Nursi'nin eserlerinin her ne kadar bu dönemde elle çoğaltılarak yaygınlaştırılmış olsa da (1960'larda yayınevleri açarak faaliyetlerini sürdürecektir) dini grup oluşumu (nurculuk) ve grubun devamı anlamında çok önemli bir konum kazandığı söylenebilir. Özellikle bahsedilen grubun metin merkezli bir şekilde kendini konumlandırması ve buradan bir yazı geleneği oluşturmuş olması, Cumhuriyetin ilk yıllarında böylesi bir yayın biçiminin geniş kitlelerin din anlayışı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ifade edilmelidir. Aynı zamanda nitelikli dini yayın faaliyetinin sınırlı ve sansüre tabi olduğu bir dönemde bu eserlerin ulaştığı kitle üzerinde literal boşluğu doldurmak hususunda işlevsel olduğu söylenebilir.

1928-1938 yılları arasında basılan toplam 16046 kitap içerisinde olumlu ya da olumsuz dini yayın sayısı 250 olarak tespit edilmiştir (İskit, 2000, s. 204). Bu eserlerin çoğunluğu daha önce de ifade edildiği üzere devlet kurumlarınca basılmıştır. Özel yayınevlerince basılan dini yayınlar ise genellikle yüz sayfanın altında hacme sahip olup *Namaz Hocası*, *Küçük İlmihal*, *Yasin Cüzü* vs. gibi halk kitapları kategorisinde değerlendirilebilecek yayınlardır. Bu kategoride ifade edilebilecek kitapları basan yayınevleri *Hilmi Kitabevi*, *Şark-Maarif Kütüphanesi*, *İkbal Kitaphanesi* gibi yayıncılar olmuştur. Osmanlı bakiyesi kabul edilebilecek en önemli yayınevi olan Eşref Edip'in *Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi* ise bu dönemde (1940'a kadar) yalnızca bir kitap yayınlatabilmiştir (Erken, 2018, s. 43).

Osman Öztürk ve Bekir Topaloğlu'nun hazırladığı bibliyografyaya göre ise 1923-1960 yılları arasında 1280 adet dini kitap yayınlanmıştır. Bu kitapların sadece 380 adeti 1946 yılına kadar yayınlanırken (Öztürk & Topaloğlu, 1975) bu yıllardan itibaren başlayan dini yayın sayısındaki artış 1950 sonrasında ivme kazanmıştır. 1940'lı yılların

sonunda çok partili hayata geçiş ve 2. Dünya savaşı sonrasında dünyanın yeniden şekillenmeye başlaması gibi farklı sebeplerle de olsa dini düşünce ve dini yayıncılığın üzerindeki baskıların kaldırılmaya başlaması, İmam Hatip Liselerinin ve İlahiyat Fakültelerinin açılmaya başlaması gibi bir dizi yenileşmeyi ortaya çıkarmıştır. Özellikle bu yeni okullarda öğrenim gören öğrencilerin ders kaynak ihtiyacını karşılamak için temel İslami alanlardaki eserlere olan ihtiyaç, bu yönde yapılacak yayınlarda bir artış meydana getirmiştir (Kara İ. , 2017b, s. 428). Çok partili hayata geçiş sonrasında yaşanan nispi rahatlama ile birlikte dini yayınlarda sayısal bir artış olsa da henüz yayın dünyası içerisinde dini yayınların oranında ciddi bir ilerlemeden bahsetmek zordur (Erken, 2018, s. 44-45). Bahsi geçen bibliyografyaya bakıldığında 1945-1960 yılları arasında üretilen dini yayın sayısı 900 civarındadır ki bu da toplam yayınlar içerisinde % 3 gibi bir orana tekabül etmektedir.

1950’li yılların başları itibariyle TTK, MEB gibi devlet kurumları haricinde özel yayınevlerinin de kitap yayınında bir üretim artışı yakaladığı ifade edilebilir. Ahmed Said matbaası, Burhaneddin Erenler Matbaası, Çeltüt matbaası gibi yayınevleri bu noktada en çok göze çarpan kurumlar olmuştur. Yayınlanan kitaplar içerikleri ve ebatları açısından bakıldığında eserlerin küçük kitapçılar ya da bireyler tarafından bastırılan kitapçık-risale boyutunda ve halk kitabı türünden geleneksel kitle dindarlığını besleyen eserler olduğu dikkat çekmektedir. Tek parti döneminde yaşanan temel dini bilgiler düzeyinde yaşanan bilgi üretim açığını kapatmak amacıyla olsa gerek, konu olarak İslam’ın inanç ve ibadet boyutlarını önceleyen kitapların çokça basıldığı görülmektedir. Ancak bu kitapların ne ölçüde yaygınlık kazandığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte halkın anlayacağı dilde ve sadelikte yazılan kitapların belli niteliklerde yazılan akademik

yayınlarla nispetle daha fazla talep gördüğü sonraki yıllarda karşımıza çıkacak oranlar temel alındığında ifade edilebilir. Zira 1937 yılında halk kitaplarının modernleştirilmesi için çalışan dönemin İçişleri Bakanlığınca edebiyatçılara gönderilen mektupta Türkiye’de aydınlara yönelik bir kitabın satışı iki bini geçmezken halkın düzeyine hitap eden eserlerin basımının elli bine ulaşması bir rahatsızlık unsuru olarak ifade edilmektedir (Öztürk S. , 2006, s. 58). Her ne kadar bahsi geçen dönemde nitelikli dini yayın faaliyeti sınırlı olsa da böylesi bir olgunun ilerleyen yıllarda halk tipi dini kitaplar için de geçerli olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Tek parti döneminin yayın dünyası anlamında dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri de sansüre uğrayan yayınların çoğunlukla dini yayınlar oluşudur. Bu dönemde daha önce de ifade edildiği gibi İslami eserler oldukça az sayıda ve çoğunlukla devlet kurumları tarafından basılmaktaydı. 1946 sonrası ve özellikle Demokrat Parti hükümeti döneminde yayın faaliyetlerinde ilk döneme kıyasla ciddi bir ivme kazanılmakla beraber bu dönemde de yayın dünyasında anti-komünist sansür dikkat çekmiştir. Dini yayınlar anlamında özellikle DP hükümeti döneminde Latin harfleriyle basılmasına izin verilmesinin de büyük etkisiyle Said Nursi kitaplarında yayın patlaması yaşanmıştır. Adı geçen kitapların bağımsız matbaalarda binlerce nüsha basılarak yayımlandığı ifade edilmektedir (Erken, 2018, s. 46). Yalnız bu yıllarda basılan kitapların bağımsız matbaalarda basılması ve bandrol uygulamasının bulunmaması dolayısıyla net baskı sayılarına ulaşmak oldukça zor görünmektedir.

1945 yılına kadar basılan eserlerin büyük çoğunluğu İstanbul merkezlidir. İstanbul dışı yayınların oranı bu tarihe kadar %8 civarındadır. Bu tarihten 1960’lara kadar geçen dönemde ise kitap yayınındaki artış İstanbul-Ankara dışı yayınları %20

seviyelerine getirecektir. Bu açıdan ilk dönem İstanbul; ilerleyen yıllarda İstanbul-Ankara merkezli görünen dini yayın faaliyetleri hem matbaa sayılarındaki artış hem de dini yayınlara olan ihtiyacın ülke genelinde hissedilmesi ve dahi ilk dönem yaşanan baskı ve yasak uygulamalarının nispeten gevşetilmesi dolayısıyla merkezden çevreye doğru yayılmaya başlamış ve başkaca illerde de (Konya, Adana, Malatya vs.) dini kitap yayını yapan yayınevleri kurularak faaliyete başlamıştır (Bkz. Öztürk ve Topaloğlu, 1975).

Cumhuriyetin ilk yıllarında çoğunlukla devlet kontrolünde basılan dini yayınlara bakıldığında nitelik açısından bugün dahi referans niteliğinde olan ancak sınırlı düzeyde yaygınlaşmış kitaplar olduğu görülmektedir (Kara İ., 2017b, s. 434-475). İlk yapılan baskı adetlerindeki düşüklük ve sonraki yıllarda resmi kurumların dini yayın yapma konusundaki ilgisizliği sebebiyle yapılan bu yayınlar geniş kitlelere ulaşma imkânına uzun yıllar kavuşamamıştır. 1950 sonrası basılan kitaplar ise -ne kadar yaygınlaştığı noktasında net bir bilgiye ulaşmak zor olsa da- ‘halk kitapları’ ya da ‘popüler halk kitapları’ türünün tipik örnekleri olmuş ve ilerleyen yıllarda dini yayıncılık dünyasının vazgeçilmez ürünleri olarak artan sayıda baskılarla bu alandaki yerini almıştır. Bu durum halk dindarlığının tonu ve inşasında önemli bir nokta olarak dikkat çekilmesi gereken bir özellik taşımaktadır. Özellikle ilerleyen yıllarda ve dahi günümüzde bu tür yayınlar popüler dindarlık biçimlerinin bilişsel düzeylerinin inşasında önemli bir etki oluşturacaktır. Geniş kapsamlı bilgi ve anlama temelli bir dindarlık düzeyinden ziyade kolay anlaşılır bilgi ile duygu temelli/mistik ve ritualistik bir dindarlık biçiminin yapılaşmasının bu yayınlar üzerinden analiz edilebileceği ifade edilebilir. Zira dönemin din ve dindarlık paradigmasını anlamlandırmak bakımından -1960’lı yıllara kadar bu tür

yayınların etkisi sınırlı olsa da- dini yayın alanı tarihsel ve epistemolojik bir bakış açısı sunmaktadır.

1950’li yıllara kadar yaşanan suskunluk döneminden sonra İslami yayın alanında özellikle 1960’lar itibariyle ciddi bir canlanma yaşanmıştır. DP dönemi ile başlayan hareketli yayın faaliyetleriyle kitapçılarda dini kitap ve dergi sağanağı görülmeye başlanmıştır. Bu ilk dönemdeki kitaplar çoğunlukla basit dille yazılmış dini ibadetlere, irşat edici vaazlara ilişkin halk tipi veya İslam doktrini hakkında felsefi tartışmalara dair kitaplar olmuştur (Rustow, 1995, s. 81). Tek parti rejiminin son yıllarında muhalefetin baskısıyla din eğitime dair verilen bazı tavizler, sınırlı ve seçmeli din derslerinin okullara konulması, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin açılması ve İHL’lerin açılması dini yayın talebinin ilk adımları olmuştur. DP ile gelen rahatlama ile özellikle din eğitiminin yaygınlaştırılması ve İHL’lerin çoğaltılması ile süreç daha da hızlanmış ve bu okullardan mezun olanların oluşturduğu zümre büyük ölçüde dini yayıncılığın odağını oluşturmuştur.

DP dönemi, dini yayınların artışı için canlandırıcı bir politik etki yapmıştır. Bu dönemde dini literatürün artışı, dönemin yayın ortamı dikkate alındığında olağanüstü boyutlara ulaşmıştır (Feroze, 1968, s. 37). DP politikası İslami çalışmalara yenilenen ilginin ve halkın günlük yaşamında İslam’ın yer alışının gelişimine yardımcı etkenler olmuştur. Bu politikanın sonucu olarak İslam ile yakından ilgilenmeye başlayan ve İslami miraslarıyla gurur duyan yeni bir genç neslin doğuşu olmuştur (Feroze, s. 39). İmam Hatip Liselerinin sayısındaki artış ve İlahiyat Fakültelerinin bu dönemde kurulmaya başlanması bu neslin oluşmasında çok önemli bir dönemece karşılık gelmektedir. Bu gerçekliğe dikkat çeken Heyd (Heyd, 1968, s. 175) DP zamanında açılan İHL ve özel

teşebbüs Kuran kurslarından yetişenlerin gelecekte yeni bir din adamı sınıfı oluşturacağı öngörüsünde bulunurken onların ne derece güçlü ve etkili olacağı ve toplumun modernleştirilmesi ve Batılılaştırılmasına karşı nasıl bir tavır takınacağına Türkiye Cumhuriyetinin geleceği için hayati sorular olduğunu vurgulamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında dini bilginin toplum katmanlarına yaygınlaştırılma imkânları oldukça sınırlı düzeyde kalmış ve bir bakıma geniş Müslüman kitle dinî açıdan kendi kaderine terk edilmiştir. Netice itibarıyla geniş halk kesimleri kendi geleneksel din anlayışını besleyecek belli bazı kaynaklar üzerinden ve daha çok sözlü kültür kapsamında varlığını korumaya çalışmıştır. Kendi dinsel kültürel telaffuzunu koruma ve dondurarak devam ettirme yoluna giden geniş kitlenin yeniden dini kaynaklarla ve yayınlarla buluşabilmesi Demokrat Parti sonrası siyasi ortamla ilk örneklerini verecekken daha çok 1960 sonrasındaki görece özgür siyasi şartlarda meydana gelecektir. Zira henüz 1956 yılında Türkiye'de yayınlanan 3080 kitap ve broşürün yalnızca 118'i (Hristiyanlarca yayınlananlar da dahil olmak üzere) din ya da ilahiyat alanına aittir. 1960 yılının İslami Neşriyat açısından değerlendirmesini yapan Hikmet Tanyu durumun vehametini şu sözlerle ortaya koymaktadır: "...Türkiye'de İslam diniyle alakalı bu maksatla yayınlanmakta olan hiçbir gazete yoktur. Türkiye'de İslam diniyle alakalı haftalık hiçbir dergi yoktur. Türkiye'de aylık İslam diniyle ilgili vakit vakit çıkan ve yayınına muhtelif sebeplerle son verenler hariç en eski İslam dergisi Sebilürreşad'dır. Buna müteakip halen faaliyetine devam eden İslam dergisi (ancak 26. Sayısı ile Hilal dergisi yayınlandı) gelir. Bu dergilerin sürümleri 10 bin civarındadır. Amerika ve Avrupa'da Hristiyan gazete ve dergileri, sürüm ve sayıları bakımından mukayese edilmeyecek kadar fazladır."(Tanyu, 1960) Tanyu'nun dikkat çektiği problemlere bir çözüm üretmek ve dini bilginin yeniden

üretimi ve yaygınlaştırılmasına yönelik politikalar DP'nin icra gündeminde olmuş ve bu yönde adımlar atılmıştır. Ancak dini yayın alanının tam manasıyla kurumsal bir kimlik kazanması ve aynı zamanda telif eserler anlamında toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir düzeyin yakalanması için bir müddet daha beklemek gerekecekti.

1.3.2. 1960 Sonrası Dini Yayınlarda Hareketlilik

İslam'ın Türkiye'de toplum ve devlet ekseninde denetime tabi tutulduğu Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu denetim, hükümetin üç kurumu tarafından ifa edilmiştir. Bunlar Diyanet İşleri Başkanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Milli Eğitim Bakanlığıdır (Reed, 1995, s. 93). Bu denetim mekanizması çok partili hayata geçiş dönemi ile birlikte özel yayınlara alan açmanın haricinde kullanılmaya devam etmiştir. DP iktidarı ile kabul edilen ilk yasa ile ezan asli hüviyetine döndürülürken aynı yasa ile TRT'de Kuran tilaveti ve vaazlar yayınlanmaya başlanarak bu vaazlar daha sonra kitap ve kitapçıklar halinde geniş ölçekte halka sunulmuştur –ki bir veriye göre bu sayı 1951-54 yılları arasında 628 bin adettir (Reed, 1995, s. 100).

Demokrat Parti ile başlayacak olan yeni dönemde devletin din ile ilişkisi daha çok DİB üzerinden kurgulanmaya başlanmış ve dini bilginin yaygınlaştırılması öncelikle bu kanal üzerinden toplumsallaştırılmaya çalışılmıştır. DP içerisindeki muhafazakar-dindar milletvekillerinin tek parti dönemi din işleri ile ilgili yaşanan problemleri ilişkiyi sık sık gündeme getirmeleri konuyu gündemde tutmuş ve yaşanan din eğitimi sorunlarının devlet marifetiyle çözümüne odaklanılmıştır. Ancak bu yöntem daha çok halka yönelik yayınlarla sınırlı kalırken Cumhuriyetin ilk yıllarındaki dini yayın çalışmaları gibi

nitelikli çalışmalar ortaya konamamıştır. Bu bağlamda özellikle dini eğitimden yoksun yetişen kitlelerin eğitiminin öncelendiği görülmektedir. TRT ve özellikle DİB ve MEB üzerinden yürütülen dini eğitim çalışmaları dini bilginin toplum katmanlarında yaygınlaşmasını sağlamasının yanı sıra özel dini yayıncılığın da önünün açılması ile bu alanda bir rahatlama sağlanmıştır. Bu rahatlama zamanla bir din okurunun oluşmasına zemin hazırlamış, özellikle İHL mezunları ilerleyen yıllarda hem dini kitapların alıcısı-okuru olmak hem de dini yayıncılığın aktörleri olmak bakımından dikkat çekici bir kitleyi teşkil etmiştir.

İslam ve genel anlamda Müslümanlarla ilgili yeni kitaplar, yayınlar ve periyodik makalelerde, mecliste sıkça tekrarlanan halk için devletin sağlayacağı din eğitimi taleplerinde ve İslami kıyafet ve ibadetlere yönelik genel yönelim de bu dönemde gözlemlenmiştir (Reed, 1995, s. 101). Özellikle Ramazan aylarında devlet radyosunun dini içerikli yayınları oldukça sıkı bir şekilde geniş kitlelerce takip edilirken yazılı basın da İslam'ın özellikleri ile ilgili yayınlarla dolmaya başlamıştır. Bu durum sonraki yıllarda İslami ya da seküler olsun gazetelerin ramazan ayı gelenekleri içerisinde önemli bir yer edinmiş ve günümüze kadar devam ettirilmiştir. 1950'li yılların sonları itibariyle 200 bin baskı sayısına ulaşan Hürriyet gazetesinin bir grup muhabir ve fotoğrafçı ile ilk kez hacca gitmesi ve hac ile ilgili haber ve resimleri halkın geniş rağbeti ile karşılaşmıştır (Reed, 1995, s. 111). Bir dönem yaşanan Hac yasağı sonrasındaki böylesi yayınlar doğal olarak Müslüman kitlenin dikkatini çekmiş ve aslında dönemin kitle beğenisini ve temel dini anlayış biçimini ortaya koyması açısından da önemli bir duruma işaret etmiştir.

1950'lerin sonu ve 60'lı yılların başı itibariyle İslami yayınların hem devlet eliyle görünür kılınması hem de dönemin medyasında yer bulmaya başlaması dini yayın

teşebbüslerinin de önünü açmıştır. Hem telif hem de tercüme yayınlar yapılmaya ve okuyucunun ilgisini çekmeye başlamıştır. Henüz tam manasıyla yeterli bir düzeye ulaşmamış olsa da yaşanan kısır dönemin ardından oldukça heyecan ve ilgi ile karşılanmış ve dini gündelik hayat üzerinde de etki sahibi olabilecek bir gerçeklik alanı oluşturmaya başlamıştır. Açılan yeni yayınevleri 1960 sonrası dini yayınların şekillendiricisi olmuştur denilebilir. Hilal Dergisi ve yayınevi, İslam Dergisi ve yayınevi 1960'lı yıllara kadar çok fazla yayın yapmasa da 1960'ların ilk yarısında açılan ve birçok dini kitap basımı gerçekleştiren ve bu yıllarda etkili olan Boğaziçi, Bedir, Ötüken, İrfan, Sönmez, Bahar, Babıali gibi yayınevlerinin öncüsü olmak bakımından önemli bir konuma sahiptir.

Bir dönem resmi anlamda baskı altında tutulmaya çalışıldığı halde din, sonrasında nasıl güçlü bir şekilde yeniden canlanabilmiştir? Bu çerçevede İslam'ın bu yıllarda toplum hayatında yeniden canlanmasını sağlayan üç ana neden dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki sınırlı da olsa DİB tarafından sağlanan devlet desteği, ikincisi taşra nüfusun çoğunda varlığını sürdüren halk İslamı ve son olarak da bugün de varlığını devam ettiren tasavvufi oluşumlardır. Ocak'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı dünyasında İslami yorumlar üreten dört temel çevre söz konusudur. Bunlar merkezi iktidar mekanizması olarak *devlet İslamı*, devlete eklemlenmiş *ulema İslamı* (medrese İslamı ya da resmi İslam), genellikle bu ikisinden bağımsız *sufi İslam* (tekke İslamı) ve daha çok sufi çevrelerin etkisinde kalmakla beraber kendi geleneksel anlayışını sürdüren *halk İslamı*'dır (popüler İslam) (Ocak, 2010, s. 161). İslam'ın bu farklı anlayışları Cumhuriyet döneminde devletin İslam'la olan hukuki ilişkisinin sona erdirilmesi ile birlikte -her ne kadar devlet islamı ve medrese İslamı ciddi anlamda akamete uğrasa da- farklı yoğunluklarda da olsa varlıklarını belli düzeyde sürdürmüştür.

DP dönemi ile birlikte DİB ve MEB aracılığıyla sürdürülen devletin din eğitimi politikaları her ne kadar laiklik ilkesi etrafında devam edegelse de bir tür “devlet İslamı” söylemini güçlendirmektedir. Yanı sıra İlahiyat fakültelerinde karşılığını bulan ve devletin yasal zemini üzerinde varlık bulmakla birlikte içerisinde farklılıkları barındıran yeni bir ‘kitabi İslam’dan bahsetmek mümkündür. Öte taraftan her ne kadar tekke-zaviyelerin kapatılması ile önü alınmak istense de uzunca bir süre gayrı resmi olarak varlığını sürdüren, son yıllarda ise daha çok sivil toplum kuruluşu görünümünde faaliyetlerini farklı bir hukuki zemin içinde sürdüren ‘tekke İslamı’ gerçeği ile karşılaşilmektedir. Bu İslami anlama biçimlerinin yanı sıra, farklı besleme kanallarına sahip olmakla birlikte, daha çok sözlü kültür evreninde devamlılığını sağlayan; son zamanlarda ise modernite ile birlikte bireyselleşme sürecini tecrübe etmekte olduğu ifade edilebilecek ‘popüler İslam’ söz konusudur. Osmanlı dini dünyasından tevarüs edilen bir gerçeklik olarak Cumhuriyet dönemi halk İslamı diğer İslami tonlarla alışveriş ilişkisi içerisinde olsa da tam manasıyla bir tekabüliyet içerisinde olmamıştı. İdealize edilen kitabi bir dini yaşam, Osmanlı döneminde eğitimli bürokrat eliti dışında tam olarak etki etmemişti. Geniş kitlenin çoğu Kur’an ve gelenekleri esas alan Müslüman alimlerin anlayışından büyük ölçüde habersizdi (Reed, 1995, s. 113) ve bu durum cumhuriyet döneminde de sürekliliğini korumuştur.

Bu bağlam içerisinde özellikle geniş halk kesimlerinin İslamı, laiklik eksenli politikaların periferisinde kalarak sözlü kültürel dünyanın nesnel gerçekliği olarak varlığını devam ettirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle şehirlerde İslam’ın etkinliğini azaltma olarak görünen laikleştirme çalışmalarının çoğu, pek çok geleneksel İslami pratiğin ve inançların sessizce devamlılığını koruduğu taşrada 1920-30’lu yıllarda

o kadar da etkili olamamıştır. Bu sürekliliğin korunmasında özellikle yerel köy imamlarının hükümet izni olmaksızın yaptıkları görevler oldukça önemli bir işleve sahip olmuştur (Reed, 1995, s. 112).

Sonraki yıllarda (özellikle 80’li yıllara gelinirken) köyden kente yaşanan göç dalgası beraberinde geleneksel İslami formları da taşımış ve ‘şehirlerin köylüleşmesi’ olgusu ile beraber modernleşen ve laik şehirlerde geleneksel (pre-modern) İslami formlar tecrübe edilmeye başlanmıştır. Bu form ve pratiklerin -ki temelde merasim ve temel dini bilgiler merkezli bir anlayışı taşımaktadır– beslenme kaynakları ve süreklilik ürünleri olan bir takım dini yayınların ilk örnekleri de bu dönemde dini yayın dünyasında yerini almaya başlamıştır.

Çoğunlukla siyasal gelişmeler ekseninde tanımlansa da kentleşme ve sanayileşmenin etkisiyle hızlı bir toplumsal değişimin yaşandığı 1960-1980 arası dönem, modernleşme ve din ilişkisi açısından da kritik bir dönemdir. Bu dönem Türk toplumunda dinî yaşam, askerî müdahaleler dolayısıyla yaşanan bir sürecin kültürel ve toplumsal yaşama yansımalarından etkilenmiştir. Bir bakıma 1980 öncesi Türkiye’inde sosyo-politik dengeler, askerî darbelerin belli noktalarda kesintiye uğrattığı demokrasi deneyimine dayanmaktadır. Çok partili hayata geçiş ve toplumsal ve ekonomik gelişmeler, 1960-1980 arasında Türkiye’de dinî siyasal hareketin büyümesinde önemli bir rol oynamıştır (Çelik, 2018, s. 221). Bu açıdan toplumsal ve politik değişimler Türk toplumunun dinî yaşam, düşünce ve davranışları üzerinde birçok açıdan etkisi olmuştur.

Dinî düşünce, sosyo-ekonomik ve kültürel değişmelerle birlikte özellikle siyasal vurgusu öne çıkan, çatışmacı bir söylemin etkisine maruz kalmıştır. Ancak seksen

öncesinde sivil toplumun gelişimi için fırsat ve zemin sağlayan siyasal ve hukuki çerçeve, bu dönemde dini dernekler, vakıflar ve sivil toplum örgütlerinin niceliksel gelişimine, dolayısıyla toplum hayatında etkilerinin görülmeye başladığı gözlenmiştir (Çelik, 2018, s. 225). Öte yandan 1950’lerden itibaren ve özellikle 1980’lere kadarki dönem, öncesiyle kıyaslandığında dini yayın sayısında ve çeşitliliğinde ciddi manada artış meydana gelmiştir. Hem entelektüel çalışmalar hem de popüler dua ve ibadet kitapları, aynı zamanda dini nitelikli dergiler ve öteki literatürü içeren İslami yayıncılık faaliyetlerinde ciddi gelişmeler yaşanmıştır.

1950’lerden itibaren iç göç hareketleriyle birlikte nüfus köy ve kasabalardan büyük şehirlere kaymaya başlamıştır. Yaşanan iç göçler sonrasında büyük şehirlerin periferisinde ortaya çıkan yerleşim birimleri olarak gecekondular bir kültürel boşluğa zemin hazırlamıştır. Oluşan bu yapılar hızlı değişim süreci içinde ülkede farklılaşan bir kültürel doku meydana gelmiştir. Şerif Mardin, bu demografik değişimle, Türkiye’de ‘şehirlerin köylüleşmesinin’, ‘köylülerin şehirleşmesinden daha hızlı’ oluşuna işaret etmiştir (Mardin, 1995, s. 274). Dolayısıyla bu süreçte kültürel ve toplumsal hayatın farklı alanlarında köyden şehre göçün etkileri hissedilmeye başlamıştır. Bu dönemde büyük şehirlerde kendini gösteren dini canlanma da bu etki sebebiyle yüksek bir dini kültüre değil, daha çok menkıbe ve kerametlerle aktarılan, sözlü geleneğe dayalı taşra tipi bir dindarlığa dayanmaktaydı.

Laiklik eksenli reformlar özellikle kırsal kesimlerde yaşayan dindar kitlelere yeterince nüfuz edememiş ve bu kitlenin siyasi bilinçleri çok partili rejimle birlikte sürekli olarak artmıştır. Üstelik cumhuriyet Türkiye’sinin iki ana sütunu olan Türk milliyetçiliği ve Batı uygarlığı İslam’ın saf dışı bırakılmasıyla oluşan mana boşluğunu

dolduramamıştır. İslam öncesi Türk uygarlığının kalıntıları ‘ulusal gurur’, ‘kültürel ilham’ ve ‘tarihsel devamlılık’ duygusunun ana kaynağı olamayacak kadar yetersiz ya da uzaktır (Heyd, 1968, s. 181-182). Yapılan reformların amacı büyük ölçüde İslam’ın toplumsal önemini azaltmak ve onu iman ve ibadetlerle ilgili bir din haline getirmektir. Ancak genel dinsel etkinlik laik reformların etkisini hissetmedi. Türkiye toplam nüfusunun bu yıllarda 3/4’ünü oluşturan kırsal kesimler dindar-Müslüman olarak yaşamaya devam etmiştir. İslam’ın etkisi şehirlerde de işçi sınıfı ve küçük esnaf üzerinde baskındı. Tasavvufi tarikatlar hükümet tarafından getirilen tüm yasaklara rağmen yeraltı etkinliklerini sürdürmüştür. Döneme dair Batılı gözlemcilerin çoğu tarafından dile getirildiği gibi büyük kasaba ve şehirlerdeki eğitim görmüş insanlarda bile laikliğin etkisi hiçbir zaman tam manasıyla baskın olmamıştır (Feroze, 1968, s. 29). Zira muhafazakâr taşradan şehirlere doğru gelişen göç dalgası, beraberinde kültür değişimini de getirmiş ve şehirlerde kırsal kültüre ait dinsel biçimlerin yeni bir form kazanarak devamlılığını sağlamıştır.

Burada ifade etmek gerekir ki şehre göç eden taşra nüfusu geleneksel sözlü kültürel/dinsel geleneklerini de şehre taşımış ve zamanla yeniden formüle ederek yeni hayatına uyarlamaya çalışmıştır. Geleneksel okumalar da bunun bir yönünü oluşturmaktadır. Geleneksel taşra dindarlığı içerisinde daha önce değinilen Osmanlı’dan tevarüs edilen ve çokça okunan birçok dini kitap Cumhuriyet dindarı için de bir başvuru kitabı olma özelliğini korumuş ve bu yıllarda yeniden baskıları yapılmış ya da latinize edilerek dini okuma pratiği içerisinde yeniden yer edinmiştir. Taşra dindarlığı böylesi bilgi süreçleriyle kendi dünyasını şehir hayatının yeni şartlarına adapte edebilme ve varlığını sürdürme yolunu tercih etmiştir. Esasında buradaki mekânsal değişim ile birlikte

dindar kitle kendi kültürünü yeni mekânda dışsallaştırırken dini bilgi kaynaklarındaki eksiklik dolayısıyla eskinin yeniden üretimi yoluna gidilmiştir. Sosyalleşme süreçleri kendi dini bilgi ve pratiklerinin korunması şeklinde ifadesini bulmuştur.

Çelik'in ifadesiyle bu süreç İslami kültür değerlerini ve pratiklerini iki yoldan canlandırmıştır. “Birincisi, göç dalgası bahsedildiği gibi İslam’ın her zaman güçlü bir şekilde var olduğu kırsal kültürü beraberinde getirerek, geleneksel dinî davranışı yeni mahallelerinde aynen tatbik etmek istemişlerdir. Bu olgu, gecekondü bölgelerinde cami ve Kuran kursu yaptırma derneklerinin çoğalmasıyla kendini göstermiştir. İkinci olarak, şehirlere göçenlerin çoğu için İslam, toplumsal bir kimlik anlamı taşımaktaydı. Modern hayat bazı yönleriyle çekici olsa da, “yozlaşmış, aşırı derecede Batıcı ve tabiatı İslam’a aykırı bulunan” özelliklerine karşı şehre göçen dindar kitle İslami kimliklerine eskisinden daha fazla sarılmıştır. Bu süreç, dinî hayata çeşitli boyutlarıyla etki ettiği gibi, farklı kimliksel dinî yönelişlerin de kaynağını oluşturmuştur. Özellikle arabesk kültür, dinî hayata da yer yer siyasallaşmış bir dil üzerinden derin etkiler bırakmıştır” (Çelik, 2018, s. 227-228).

Gelişim imkânı bulan dini yayıncılık ve buna bağlı olarak dini kitapçılık alanı oldukça hareketli ve üretken bir döneme girmiştir denebilir. Uzunca yıllar yaşanan suskunluğun bir dışavurumu olarak ciddi anlamda bir kitap üretimi ve dağıtımının başladığı, ülkenin hemen hemen her bölgesine büyük kitap sevkiyatın yapıldığı bu yıllar çalışmanın saha verilerinde de dikkat çekmiştir. Birçok katılımcı kitapçı 1980’li yıllara kadarki dönemde özellikle belli başlı kaynak eserlerin (Tefsirler, hadis kaynakları, ilmiyhaller gibi) taşraya ulaştırıldığı ve oldukça fazla satış gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Özellikle ulaşım ağının ve tedarik zincirinin bugüne kıyasla oldukça sınırlı

düzeyde olduğu bu yıllarda yaptıkları üretim ve satışı özlemle anmışlardır. Bu çerçevede araştırma kapsamında görüşme yapılan kitapçılardan biri bu dönemin yayın ortamını “Biz eskiden kamyon kamyon kitap satardık çok güzel bir satış olurdu. Niye? Okuyucu fazlaydı yayıncı azdı. Yani biz Adıyaman Batman, Siirt yani bir Güneydoğu, Doğu, Gaziantep misal Trabzon vs. yani Türkiye'nin geneline hitap ediyorduk (İsmet)” şeklinde ifade ederken hem dini yayınlara olan ilgide yaşanan patlama hem de yayıncı sayısındaki yetersizlikle basılan kitapların hızlı bir şekilde ülke geneline yayıldığını ve okur talebi ile karşılaştığını vurgulamıştır.

Çok partili hayata geçişle birlikte yaşanan kısa süreli özgürlük ortamında kendi dini dünyasını ifadelendirmeye çalışan geniş halk kesimlerini bilgilendirmek üzere bir önceki dönemden farklı olarak daha fazla telif eserler kaleme alınmış, özellikle de tercüme yapılmış ve hayatın farklı yönlerine dinin nasıl baktığına dair eserler yayınlanmaya başlanmıştır. Bu amaçla hem devlet kurumları hem de bunlar dışındaki eğitim kurumları faaliyet yürütmüştür. Gerek yeni eğitim kurumlarında okutulacak ders kitaplarına gereksinim duyulması gerekse de -bir önceki dönemden farklı olarak- gündelik hayatta dini kimlikleriyle daha fazla görünür olmaya başlayan halkın çeşitli ekonomik, toplumsal ve kültürel problemler karşısında dinen nasıl bir tavır takınmaları gerektiğine dair bilgiler içeren eserlere duyulan ihtiyaç dini yayın alanındaki bahsi geçen canlanmanın yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Bütün bu ihtiyaçları hemen kısa bir süre içerisinde telif eserler aracılığıyla karşılanmasının mümkün olmaması ve 1961 anayasasının sağladığı özgürlük ortamı etkisi ile olsa gerek dini yayın alanında tercüme faaliyetleri 1960 sonrasında önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bu noktada bir yayın türü olarak Türkiye’de yapılan İslami

tercümelere ilişkin elde kapsamlı bibliyografik çalışmaların olmayışı ciddi bir zorluk ve eksiklik olarak düşünülebilir. Ancak yıllar içerisinde Türkiye’de gündem olmuş, belli miktarlarda alınılan ve bir düşünce geleneği içerisinde (özellikle İhvanî gelenek) kendisine yer edinmiş kitaplardan bahsetmek mümkündür. Bu dönemde Müslüman Kardeşler örgütünün teorisyenleri tarafından yazılan kitaplar Türkiye İslamcılar tarafından geniş ölçüde kullanılmaya başlanmıştır. 1980’li yıllara kadar Türkiye’de yayın hayatı genel olarak Müslüman kardeşlerin ve Hint alt kıtasında gelişen İslami düşünce akımlarının etkisi altında gelişmiştir (Duman, 1994, s. 89). Özellikle İhvanî geleneğin teorisyenleri tarafından kaleme alınan kitaplar hızlı bir şekilde tercüme edilerek dini yayın piyasasının gözde eserleri haline getirilmiştir. Bu dönem görece eğitimsiz geniş halk kesimlerinin okuma pratiklerinin temel eserleri olan temel dini bilgi kitapları (ilmihal ve türevi olan eserler) ve dini merasim türü kitaplarının (Kuran cüzleri, Yasin-amme cüzleri, dua kitapları gibi) yanı sıra daha eğitimli kesimlerce okunan, İhvanî geleneğin temel eserlerinin çokça basılıp alınılandığı bir dönem olmuştur. Ali Bulaç’ın ifadesi ile Riyad’da hapsir bir mahalle vaizinin hapsirması “İslam’da hapsirma” diye çevrilip yayınlanacak boyutlara ulaşmıştır (Akt. Duman, 1994, s. 89). Bir bakıma bir kitabın satılması için sadece başına “İslam’a göre” ibaresi getirilmesi yeterli oluyordu. Bu durum hem dini kitaplara olan kitlesel talebi hem de daha çok tercüme odaklı bir yayın ortamının varlığını göstermektedir.

Öncelikle 1949 sonrasında dini meselelerin kamuoyunda konuşulması ve tartışılması konusunda nisbi bir rahatlamanın meydana gelmesiyle genel olarak dinin ve manevi değerlerin toplumsal hayat açısından önemine vurgu yapan, daha çok savunmacı temanın ağırlıklı olduğu eserlerin tercüme edildiği görülmektedir (Bulut, 2013, s. 352).

Yayınlanan tercüme eserler dönemin güncel siyasal tartışmaları içerisinde inşa olunurken genel anlamda geniş kitlelere siyasal bir bilinç kazandırmak gibi yolu tercih etmiş görünmektedir.

Uzun yıllar akim kalan ve önemli bir boşluğun olduğu dini bilgi alanının temel kaynaklarından ve sahih gelenek üzerinden belli bir disiplin ve yöntem bilim çerçevesinde aktarılması yerine siyasal-toplumsal bir dilin tercüme edilen eserler üzerinden yayın dünyasında 1960'lar itibariyle hâkim konumda bulunması Ortadoğu İslamcılığının Türkiye İslamcılığına eklemelenmesi ve dini söylemin fazlasıyla politize olmasına yol açmıştır. İsmail Kara, böylesi bir yayın faaliyetinin Türkiye'deki dini kültürü, dini anlam biçimini ve dini yaşama biçimini, hem aydınlar katında, hem de bir nebze okumuş-yazmışlar katında dönüştürdüğünü belirtirken bu etkileşim ve dönüşüm sürecinin, Türkiye'nin kendi sahip olduğu dini kültür açısından bozucu etkiler yaptığını da ifade etmiştir (Kara İ. 2004, s. 24).

Bu süreçte yayın dünyasında toplumda var olan temel dini bilgi birikimi eksikliğinin giderilmesi yönünde çalışma yapmak yerine büyük toplumsal problemlerin çözümüne yönelmenin tercih edilmesi geniş kitlelerin dinsel bilgi ve ahlak düzeylerinin geliştirilmesi adına önemli bir eksiklik olarak dikkat çekmiştir. Uzun yıllar süren din eğitimi ve dini yayıncılığa yönelik engellerin yol açtığı eksiklikler giderilmeden geniş kitleleri büyük ideallere ve toplumsal-siyasal problemlerin çözümüne yönelik çalışmalara çağırmak ne kadar karşılık bulduğu bir tarafa pedagojik eksiklikleri de bünyesinde barındıran bir yöntemi işaret etmektedir.

Bu yıllarda tercüme eserlerin yanı sıra yıllar sonra dahi görüleceği üzere popüler dini bilgiye kaynaklık eden ve kimi İslamcı yazarlar tarafından eleştiri konusu olan bir takım halk tipi yayınlar ve böylesi yayıncılık asırlara dayanan bir dini-toplumsal gerçeklik dünyasını yansıtmaya ve geniş kesimlerin dini duyarlılığına hitap etmeye devam etmiştir. Ancak özellikle 60'lı yıllar itibariyle çokça tercüme edilen eserler bir kısmı hariç geniş kesimlerin gündelik hayatlarında ve dini toplumsal gerçekliklerinde başat rol oynayacak bir yer işgal etmekten uzaktır. Çalışmanın saha verileri de bu tür yayınların geniş kitlelerin gündeminde bir dönem yer etmekle beraber son yıllarda bu özelliğini kaybettiği yönündedir. Bu durumun belki de en önemli nedeni yukarıda da ifade edildiği gibi toplumsal gerçeklik ile idealize edilen gerçekliğin epistemolojik anlamda düzey sorunu yaşaması ve daha da önemlisi geleneksel dinsel dünyayı tehdit eden bir gerçeklik dünyası ortaya koymasıdır.

Tercüme ya da telif eser anlamında bu yıllarda yayımlanan düşünsel kitaplar, her ne kadar kitlelere sunulmuş olsa da çoğunlukla yüksek dini temalar içeren ve yüksek din anlayışının soru ve sorunlarına cevap arayan türde yayınlardan oluşmuştur. Kitapların başlıklarına bakıldığında bile (*İslam'da Sosyal Adalet, Sosyalizm ve İslam, İslam Gözüyle İhtilâlcî Sosyalizm, İslamiyet ve Kapitalizm, Din ve Bilim, İslam Sosyalizmi vs. gibi*) bunun böyle olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu nedenle bu kitaplar popüler okuma konusu olmaktan çok belli bir okuma kültürü benimsemiş ve çağdaş eğitim kurumlarında tahsil görmüş kesimlerce alımlanagelmiş böylece belirli bir ideolojik söylemin besleme kanallarından olmuştur.

Lekesiz'in vurgusuyla “bir Müslüman dünyaya nasıl bakmalı, dünyadaki hadiseleri nasıl algılamalı, nasıl yorumlamalı sorularına ilişkin tercüme edilen kitaplar

içerisinde Seyyid Kutub'un, Hasan El-Benna'nın, Mevdudi'nin tercüme edilmesi Türkiye'de fikir hareketliliğine çok büyük etkilerde bulunmuştur. Çeviriler yoluyla ciddi anlamda düşünsel transfer söz konusu olmuştur. Zira özellikle bu yıllarda Arapçadan tercümeleri saymazsak ideologluk yapan, fikriyat üreten, bu fikirlerini kavramsallaştırıp bir kitap formatında yayınlayabilecek müellif eksikliği”(Lekesiz, 2012)yayıncıları tercüme eser arayışına itmiştir.

Bu dönemde kültürün siyasallaşmasından etkilenen yeni kentli toplumsal kesimlerin aksine, geniş halk kesimleri günlük dini hayatlarında dinin siyasal yorumlarına iltifat etmeyen ve daha çok tarihsel ve kültürel unsurlarda ifadesini bulan anlatı biçimlerine daha yakın durmuşlardır (Çelik, 2018, s. 245). Geleneksel halk dindarlığı dolayımında gündelik dini yaşantılarına eklemlenebilecek türden dini kitaplar toplumsal-siyasal söylemi önceleyen kitaplara göre geniş halk kesimlerince daha çok rağbet görmüştür. Dolayısıyla dini yayıncılık alanında bu tür ürünler sürekli olarak kitle beğenisinin konusu olmaya devam etmiştir.

1.3.3. 1980 Sonrası Dini Yayınlarda Popülerleşme

1980'ler pek çok açıdan Türkiye yakın tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından yaşanan süreç bir sosyo-politik baskı dönemi olmasının yanı sıra, Türkiye'de aynı zamanda değişen kimliklerin, yapıların ve söylemlerin yeşerdiği yıllar olmuştur. 1970'ler boyunca yaşanan sağ sol çatışmasının doğurduğu siyasi şiddet birçok şehirde günlük yaşamın da bir parçası haline gelmişti. 1975-1980 yılları arasında siyasi şiddet nedeniyle beş binden fazla kişi yaşamını

kaybetmiş ve yaklaşık üç kat fazlası yaralanmıştı (Eligür, 2010, s. 87). Birçok bakımdan 1980 askeri darbesi, 1961 Anayasası ile getirilen görece özgürlükçü siyasal ortamı dağıtmıştı. Bu amaçla yeni bir anayasa yazılmış ve 7 Kasım 1982'de referandumla kabul edilmişti.

1960'lardan beri oldukça siyasallaşmış olan toplumun ve özellikle kentli gençliğin siyasetten arındırılması askeri rejimin temel amaçlarından birisiydi (Ahmad, 2011, s. 208). Bu yeni anayasa, temel bireysel hak ve özgürlükleri önemli ölçüde kısıtlarken Feroz Ahmad'ın ifadesiyle (2007, s. 161) “özgürlüksüz bir demokrasi” vaat ediyordu.

1983'te parlamenter demokrasiye döndükten sonra, İslamcılar ve devlet arasındaki uzun yıllar sorunlu olan ilişkiler Anavatan Partisi tarafından güçlendirilmişti. Bu anlamda 80 sonrası gelişen ve öncelikle komünizme karşı bir güç olarak konumlandırılan Türk-İslam sentezi fikri 1983 seçimlerinde Anavatan Partisinin ve Turgut Özal'ın seçimi kazanmasıyla devlet içerisinde daha güçlü bir konum elde etmeye başlayacaktı. Özal'a göre kalkınmanın maddi (sanayileşme) ve ahlaki (kültürel miras) faktörlerin birleşimine dayalı olması gerekiyordu (Eligür, 2010, s. 122). Kültürel değerlere vurgu yapan Özal, bu anlamda daha çok Türk-İslam Sentezi fikri üzerinde hareket etmiştir. MSP'nin halefi Refah Partisi'nin seçimlere katılamaması nedeniyle MSP'nin orta ve alt kademe İslamcı kadroları en iyi alternatif olarak ANAP'a katılmayı tercih ederken (Eligür, 2010, s. 119) aynı zamanda çeşitli İslami tarikatlar da ANAP'ı desteklemiştir (Eligür, 2010, s. 77). İslamcıların parti içerisinde önemli bir yer işgal etmesi ve bürokrasi içerisinde elde ettikleri konumları iktidarın politikalarında etkili olurken ANAP iktidarı altında Kur'an kursları ve imam-hatip okullarının sayısı da artırılmıştır (Eligür, 2010, s. 124-125).

Siyasi ve ekonomik yeniden yapılanmanın yanı sıra, Türkiye'nin kültürel yaşamı da 1980'lerde önemli ölçüde değişime uğramıştır. Bu dönemde, yoğun siyasi baskı ve insan hakları ihlalleri, liberal bireycilik söylemindeki genişlemeyle el ele gitmiştir. 1980'ler bir yandan inkâr, sansür ve susturma dönemiymken susturulmuş kitlelerin aksine, bu on yıl içinde “konuşan Türkiye” kavramı da icat edilmiş ve bu da söylemler için yeni kanallar ve çerçeveler sunmuştur (Gürbilek, 2001, s. 9). Daha önce ifade edilemeyen ve susturulan bastırılmış arzular, enerjiler birdenbire yeni bir kültürel zeminde ortaya çıkmıştır (Gürbilek, 2001, s. 11). Özellikle kitle iletişim alanındaki devasa gelişmelere paralel olarak insanlar bedeni keşfetmişler ve cinsellik gibi konular hakkında dahi açıkça konuşmaya başlamışlardır. Özel, kişisel ve mahrem, alenen ifade edilmeye başlanmıştır (Gürbilek, 2001, s. 23). Böylece, görünüşte birbirine zıt iki eğilimin ısrarla bir arada varoluşu, “sözün bastırılması” ve “söz patlaması”, 1980'lerin kültürel iklimini karakterize etmeye başlamıştır (Gürbilek, 2001, s. 21).

Özal dönemi ile birlikte neoliberal politikaların uygulanması ve buna bağlı olarak piyasa güçlerinin genişlemesi ile bağlantılı olarak, kültür, benzeri görülmemiş bir ölçekte pazara tabi hale gelmeye başlamıştır. Reklam sektörünün çarpıcı gelişimi ile sonsuz sayıda görsel, hızla dolaşıma girmiş ve Türkiye hızla bir tüketim toplumuna dönüşmeye başlamıştır. Büyük şehirlerde birbiri ardına dev alışveriş merkezlerinin inşası, devasa reklam panoları ve çekici vitrinler refah toplumu imajını oluşturmuştur. Bu yıllar aynı zamanda yaşanan kültürel dönüşümle birlikte yüksek kültürün yanında bir alt kültürel patlamanın yaşandığı; kitlelerin umut ve özlemlerinin ilk kez yoğun bir biçimde kültür endüstrisinin etki alanına girdiği bir dönem olmuştur.

1980’lerde Ulus-devlete güven ve inanç hakim duygudan çıkmaya ve küresel piyasanın üstünlüğüne ve bireysel girişimciliğin erdemlerine olan inanç üstün gelmeye başlamıştır. Türk ekonomisinin, siyasetinin ve kültürünün yeniden yapılanması ve ‘ulusalcı-devletçi’ kalkınmacılığın ideolojik hegemonyasını sona erdirmesi ile kültürel alanda rekabete dayalı ve bireyci ideolojilerin genişlemesi (Gülalp, 2005, s. 47) aynı zamanda hayata yönelik idealleri ve tutumları da değiştirmeye başlamıştır. Başarı en büyük değer olarak kabul edilirken çok para kazanmak daha değerli hale gelmiş; bireysel girişim, ev, araba ve tüketim eşyaları sahibi olmak, tatillerde seyahat etmek ve mali açıdan rahat olmak, çağdaş varoluşun ve özlemin ana teması olarak işaretlenmiştir. Mutluluk çoğunlukla, satın alma ve kolay tüketim ile özdeşleştirilir biçimde kodlanmaya başlanmıştır (Navaro-Yaşın, 2012, s. 231).

1990’lı yıllarda liberal bireycilik ideolojisinin yükselişi ve kültür endüstrisinin yaygınlaşması, özellikle TRT tekelini resmen sona erdiren 1994 Özel Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Kanunu ile daha da hızlanmıştır. Bu kanunun çıkarılması, 1990’larda yüzlerce özel radyo istasyonu ve birçok özel televizyon kanalının ortaya çıkmasının yolunu açmış, böylelikle kültür ve medya endüstrisi hızlı bir büyüme sürecinden geçmiştir. Televizyon ve radyonun ticarileşmesi aynı zamanda İslami mesajların yayılması ve popüler kültür biçimlerinin oluşturulmasında önemli rol oynamıştır. 1990’larda bireysel tüketime elveren televizyon ve radyo yayınlarının çeşitlenmesine ek olarak, Refah Partisi’nin iktidar ortağı olmasıyla büyük ölçüde güçlü konumlardaki İslamcılarının maddi ve manevi desteği sayesinde, kolektif kullanım için tasarlanmış diğer kültürel ürünlerin çoğalışına da tanık olunmuştur (Saktanber, 2012, s. 272). Bu büyüme toplum katmanlarında bilginin demokratikleşmesi ve mobil hale

gelmesinin önünü açan bir gerçekliğe dönüşecektir. Artık her tür bilgi belli sınırlarda üretilen ve korunan bir amaç olmaktan çıkarak tüm toplum kesimlerinin gündelik gerçekliğine dahil olan araçsal bir mekanizmaya dönüşme sürecine girmeye başlamıştır. Bilginin çok yönlü olarak hızlı üretimi ve tüketim kültürüne girmeye başlaması ile birlikte aldığı yeni değer, bireye dönük ve tüketilebilir formlardaki ifadesini de beraberinde getirmiştir.

1980'ler, bireycilik, tüketimcilik ve kültür endüstrisinin yükselişinin yanı sıra, Türkiye'de yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasına da tanık olmuştur. Bu dönemde siyasal sistem ve toplumsal alan, devletin hâkimiyetinden görece bir özerklik kazanmıştır (Göle, 2011, s. 77). 1970'lerin geleceğe yönelik devrimci siyasi ütopyaları askeri rejim tarafından ortadan kaldırılırken, 1970'lerin ütöpik ideolojileri tarafından görmezden gelinen ve hatta küçümsenen daha gündelik sorunlar kamuoyunda tartışılmaya başlanmıştır. Daha önce özel alanla sınırlı olan çevre kirliliği, halk sağlığı, aile içi şiddet, cinsel istismar, kürtaj, kültürel kimlik gibi konular yeni toplumsal hareketlerle ön plana çıkmaya başlamıştır.

Kemalist modernleşme projesinde yeri olmayan gruplar bu dönemde konuşmaya başlamıştır. Kürtler, etnik ve dini azınlıklar, İslamcılar ile kadınlar, çevreciler, eşcinseller ve feministler sivil özgürlüklerinin korunması için kamuoyunda talepte bulunmuşlardır. Kemalist ideallerin tek tip modern kimlik ve organik toplum yaratma projesinin çözülmesi 1980'lerin yeni toplumsal hareketlerinin yükselişinin temel nedenlerinden olmuştur (Gürbilek, 2001, s. 102). Bu yeni hareketlerin bazıları, feministler ve İslamcılar gibi, birbirlerine kökten karşı olsa da hepsi geleneksel devletin dayattığı bir takım

değerlere karşı çıkıyorlardı. Bu karşı çıkışlarla birlikte Kemalizm 1980'lerde söylemsel gücünü kaybetmeye başladı (Kasaba, 2005, s. 15).

1980'ler aynı zamanda İslami söylemle ürettikleri edebi, felsefi ve politik metinleriyle Türk entelektüel hayatında yeni bir zemin oluşturan İslamcı aydınların yükselişiyle de karakterize edilmiştir (Saktanber, 2002, s. 260). Bu grupta öne çıkan isimler arasında Ali Bulaç, Rasim Özdenören ve İsmet Özel gibi isimler vardır. Ortak bir özellik olarak, bu isimlerin hepsi bir taşra kasabası veya memur ailesinde doğmuş ve ilk eğitimlerini şehir okullarında almışlardır (Saktanber, 2002, s. 261). Yine de, genellikle geleneksel İslami ilimlerde eğitim almamışlardır. Bunun yerine, Kemalist ideolojinin hüküm sürdüğü modern üniversitelerde eğitim görmüş ve yazılarında dini konuların yanı sıra güncel toplumsal ve politik meselelere de değinmişlerdir (Yavuz, 2003, s. 112). Bu yeni aydınlar modern dünyanın birikimini İslami bilgi ile birleştirerek güncel meselelere yeni perspektifler sunmuşlardır. Bu anlamda demokrasi, sivil toplum, kadın hakları gibi konular İslamcı aydınların tartıştığı ve yayın dünyasında öne çıkmaya başlayan konular arasında yer almıştır (Çaha, 2011, s. 484).

Türkiye’de 1960’lı yılların sonundan itibaren dini yayıncılık anlamında dikkat çeken önemli olgulardan birisi de cemaatlerin yayın faaliyetlerine girmesi olmuştur. Nurculuk, Süleymancılık ve Nakşibendilik gibi birçok dini grup kendi yayın faaliyetlerini yürüttükleri yayınevleri kurmuş ve başka medya kanalları ile de mensuplarının dini eğitimi için bu alanları bir araç olarak etkin bir şekilde kullanmaya başlamışlardır. Fakat bu yayın faaliyeti yalnızca cemaat önderlerinin eserlerinin yayınlaması şeklinde değil, grup söyleminin devamlılığı noktasında da önemli bir konumda olmuştur. Sitembölükbaşı’nın ifadesi ile “Süleymancılık ve Nurculuk hareketinin bariz özelliği, her

ikisinin de yazılı malzemeleri vasıta olarak kullanmış olmalarıdır”(Sitembölükbaşı, 1995, s. 31). Bu noktada 1980’li yıllardan itibaren cemaat yayınları, mensupları dışında da okurlara ulaşma amacına ulaşmıştır. Örneğin Seha Neşriyat bünyesinde 1984 yılında yayın hayatına başlayan İslam dergisi, 100.000’in üzerinde satış rakamlarına ulaşmış ve ciddi bir okur kitlesini etrafında toplamıştır. 1990’lı yıllarda ise bu medyanın kullanımının ciddi manada değişmeye başladığı gözlenmiştir (Erken, 2018, s. 132).

Uzun bir kesinti döneminden sonra, Türkiye’de dini yayıncılığın aktörleri olan İslamcılar, 1950’lerden sonra, büyük ölçüde milliyetçi muhafazakârlık içinde erimiş olarak sahneye çıkmış ve milliyetçi muhafazakârlığın vesayeti altında kalmıştı. Bu çerçevede, İslamcılığın, siyasal tavrı öncelikle otoriter/devletçi ve statükocu olmuştur. Daha 1960’lı yıllarda Seyyid Kutub ve Mevdudi gibi İslamcı aksiyoner yazarların tercüme edildiği ve ayrı bir İslamcı damarın gelişmeye başladığını hatırlatmakla birlikte, İslamcılığın kısmen de olsa milliyetçi muhafazakâr çizgisinin dışına çıkması seksenli yıllardan sonra olmuştur denilebilir (Mert, 1998, s. 45). Bir bakıma 60’lı yıllardan itibaren başlayan tercüme faaliyetleri düşünsel meyvelerini 80’li yıllar itibarıyla vermeye başlamış ve İslamcılık kendisine milliyetçi muhafazakâr çizgiden ayrı bir yol çizmeye başlamıştır. Bu anlamda her geçen gün çerçevesi genişleyen ve yeni duyarlılıklar eklemlenen bir İslamcılık biçimi özellikle kentlerde belli düzeyde okur kitle etrafında neşvü nema bulmuş ve belli okuma pratikleriyle varlığını sürdürmeye ve etki alanını genişletmeye devam etmiştir. Öyle ki, bu dönemde İslam, entelektüel çevrelerde, kültürel önemini siyasal bir dil oluşturarak ifade etmiş ve bu siyasallaşma Cumhuriyetin ilk yıllarının aksine statükonun korunmasından ziyade eleştirel bir siyasallaşma olarak ifade edilmiştir. “Dinin siyasallaşması” söyleminde de kastedilen bu olmuştur. Din temalı

eleştirelilik ve dini sembollerin toplumsal hayatta görünür kılınma çabaları bu anlamda dinin siyasallaştığı yönünde itirazları da beraberinde getirmiştir (Mert, 1998, s. 52).

1980 ve sonrası dini yayınların niceliksel ve niteliksel anlamda ciddi anlamda farklılaştığı ve çeşitlenmeye başladığı dönem olmuştur. “Bir din olarak İslam’ın nasıl anlaşılması gerektiğinden farklı İslam anlayışlarına; İslam Hukuk teorisinden, hadis sünnet değerlendirmelerine; siyasi, itikadi ve fıkhi İslam mezheplerinden İslam tarihine; tefsir kitaplarından hadis ve fıkıh usulüne; İslam tasavvufundan modern bilimlerin İslami bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesine; İslam felsefesinden İslam sosyolojisine; İslam coğrafyasına ilişkin eserlerden İslam edebiyat tarihine; çağdaş gelişmelerin ve modern dünyanın İslami bir bakış açısıyla değerlendirilmesinden batılı düşünür ve filozofların modernite eleştiri ve değerlendirmelerine; 19. Yüzyıl İslamcılığının tarihinden ve özelliklerinden bu hareketin sembol şahsiyetlerinin biyografilerine; günümüz yerel ya da küresel olarak etkin islamcı hareketlerinin tarihi ve tecrübesine varıncaya kadar çok sayıda eser tercüme edilmiştir” (Bulut, 2013, s. 365). Bu anlamda benzer konuları içeren telif eserlerle birlikte tercüme eserler 1960’lı yıllara kıyasla hem doğu hem de batıyı kapsayacak şekilde farklı coğrafyalardan yapılarak dini yayıncılığı şekillendirmeye ve çeşitlendirmeye devam etmiştir. Bu açıdan bir önceki dönemle karşılaştırıldığında 1980 sonrası dini yayın dünyasında dikkat çeken en önemli noktalardan bir tanesi modernist, radikal, devrimci, vahhabi ve selefi yorumlarını içeren farklı İslam anlayışlarının Türkçe’ye kazandırılmaya başlanmış olmasıdır. Bunların yanı sıra İslamı daha gelenekçi ve mistik biçimde ele alan kitaplar da Türk İslami düşünce hayatının tartışma alanlarına yeni boyutlar kazandırmıştır (Bulut, 2013, s. 366).

Özellikle dergiciliğin çok yoğun olduğu 80 öncesi döneme nazaran 1980 sonrası dini kitap yayıncılığının bir bakıma altın çağını yaşadığı dönem olmuştur. Yayıncı Ali Kemal Temizer 12 Eylül sonrası özellikle Turgut Özal ile birlikte dini yayıncılık alanının 90lar sonuna kadar oldukça hareketli ve verimli bir dönem geçirdiğini ifade etmiştir (Temizer, 2017). Bu dönem okuryazar kesim için ideolojik, siyasi içeriği yoğun kitaplarla birlikte edebiyat kitaplarına da ağırlık verildiği bir dönem olmuştur. Özellikle ideolojik kutuplaşmanın da etkisi ile politik ve edebi eserlere ilgi yoğunlaşmıştır. Lekesiz'in ifadesiyle İslam dışı kabul edilen grupların yayın anlamında ideolojik romanlara hız verdiği dönemde -ki bu 80'li yıllara tekabül etmektedir- dini yayıncılar da 'hidayet romanlarına' hız vermiştir. Dini yayıncıların kendiliklerinden hidayet romanına yönelmelerinden ziyade özellikle ideolojik rekabet nedeniyle dindarların da kendi çocuklarını eğitecek, yabancı ideolojilerden uzak tutmasını sağlayacak kitaplar üretilmeye başlanmış ve bunun adı daha sonra hidayet romancılığı olarak kalmıştır (Lekesiz, 2012). Bu çerçevede gelişen İslami edebiyat alanının etkisi, azalarak da olsa 2000'li yıllarda da devam etmiştir.

Bugün birçok İslamcı entelektüel, 1980'lerin "hidayet romanlarının" inanılmaz popülaritesinin büyük ölçüde ortadan kalktığını iddia etmektedir. Örneğin, Ahmet Kekeç'e göre, bu romanların azalan popülaritesi İslamcılarının dönüşümünün bir sonucudur. Hidayet romanlarının, 1970'ler ve 1980'lerdeki laik düzen karşısında İslamcılar arasında yaşanan anomi duygusunun bir ürünü olduğunu düşünüyor. İslamcılar merkeze gelince bu romanlara olan ilgileri de azalmıştır (Öçal, 2013, s. 68). Ancak 1990'lardan itibaren hidayet romanları popülaritesini yitirmiş olmasına rağmen, hidayet romanı tür olarak ortadan kalkmamıştır. Hekimoğlu İsmail'in *Minyeli Abdullah*, Şule

Yüksel Şenler'in *Huzur Sokağı*, Ahmet Günbay Yıldız'ın *Yanık Buğdaylar* ve Halit Ertuğrul'un *Kendini Arayan Adam* gibi önde gelen İslami romancıların kült romanları hala dikkat çekmektedir. Bu kitapların yeni nüshaları ilk çıktıkları zamandaki kadar popüler olmasalar da yeniden basılmaya devam etmektedir. Bu yazarlardan bazıları yeni romanlar yazmaya da devam etmektedir. Öte yandan hidayet romanlarının dönüşümüne ve İslami çevrelerin eğitim imkânlarının artmasına paralel olarak 1990'ların özdeşünümsel ve kendini açığa vuran romanları bu çevrelerde giderek daha popüler hale gelmiş ve 2000'li yıllarda önemli ölçüde çeşitlenmiştir. Cihan Aktaş, Fatma Barbarosoğlu ve Leyla İpekçi gibi önde gelen İslamcı kadın entelektüellerin öncülüğünde sanatsal kaygılar taşıyan ileri edebi romanlar yazılmıştır (Öçal, 2013, s. 69). Hidayet romanlarından farklı olarak bu romanlar sadece İslami okuyuculara hitap etmemiş, nispeten daha yüksek estetik ve edebi standartlarıyla, İslami duyarlılığı olmayan okuyucular tarafından da takdir edilmiştir.

1960'ların sonunda ortaya çıkan İslami siyasi hareket, 2000'li yıllarda Ak Parti iktidarı altında siyasetteki gücünün zirvesine ulaşmıştır. Ak Parti'nin siyasetteki hegemonik gücüne paralel olarak İslami kültür alanı da bu dönemde daha görünür ve güçlü hale gelmiştir (Temizer, 2012). Daha önce gördüğümüz gibi, İslami kültür alanının yükselişi, siyasi hareketin yükselişiyle paralel olarak 1980'lerde başlamıştır. 1990'larda, İslami kültür alanının gelişmesi, büyüyen İslami medya ve derinleşen İslami entelektüel yaşam ile uyumlu olarak etki alanını sürdürmüş ve genişletmiştir.

İslami kültür alanı 2000'li yıllardan itibaren özellikle internet dünyasında gelişmek üzere farklı kanallar oluşturmuştur. Çeşitli İslami gruplar ya da kurumlar ilgi alanları ve dünya görüşleri temelinde, entelektüel kültürel platformlardan İslami moda sayfalarına, İslami haber sitelerinden İslami sivil toplum kuruluşlarına kadar sayısız web

portalından yararlanmaktadır. İnternet kullanımının yaygınlaşması, sunulan dini bilgi ve hizmetlerin nitelik ve nicelik bakımından çeşitlenmesini ve geniş kitlelere ulaşmasını da sağlamıştır. Bireyin zararlı alışkanlık ve davranışlardan korunması, dinin tanıtılması, dinî bilgi ve uygulamaların geniş kitlelere ulaştırılması için internet imkânları yaygın olarak kullanılmaktadır. İnternetin kullanılmaya başlaması ile birlikte dinî iletişimde de, yüz yüze, sesli, görsel ve sanal iletişim biçimlerini birlikte kullanma yoluna başvurulmuştur. Dini iletişim biçimlerinin çeşitlenmesi ile birlikte dini bilgi kaynaklarının çoğul hale gelmesi ve geniş bir sahada kullanıma açılması toplum katmanlarında farklı dini paradigmların tartışılmasına da sebep olmuştur. Türkiye'de İslami kültür alanının 2000'li yıllardan beri yükselişte olduğu ifade edilse de özellikle son on yıl, güçlü bir “meydan okuyucunun” yokluğunda İslami çevrelerin iç çatışmalar yaşamaya başladığı ve farklılaşmaların görünür olduğu bir dönem olmuştur. Yayıncı Ali Kemal Temizer'in dönemi özetleyen söyleşisinde de görüleceği üzere siyasal gerçekliğin dini bilgi ve dolayısıyla yayın alanına bir bakıma toplumsal gerçekliğe etkisi oldukça açık bir şekilde hissedilmiştir. Cumhuriyet dönemi dini yayıncılığın başlangıç yıllarında daha çok iman ve ibadete dönük eserlerin yayılması toplumun dini dünyaya dair duyduğu derin endişenin bir yansıması iken 70'li yıllardan sonra çok yoğun bir ideolojik çatışma ortamı dolayısıyla yoğunlaşan ideolojik çatışma süreci ile tercüme kitaplar devreye girmiştir. Bu faaliyet yaklaşık olarak 80'lerin sonuna kadar iş görmüştür. Tercüme edilerek yayın dünyasına girmiş olan Mevdudi, Seyyid Kutub, Muhammed Kutub, Malik bin Nebi gibi 'ithal ürünler', İslamcı fikir dünyasını etkileyen ve o günün siyasal gerçekliğinde karşılık bulan ürünler olmuş ve bundan dolayı belirli çevrelerde talep görmüştür (Temizer, 2012).

1980’li yıllar itibariyle Türkiye’de dindar/muhafazakâr camianın dinsel bilinçlenmesi ve kültürel hareketliliği büyük ölçüde kitapevleri üzerinden yürüyen bir olgusalılık ifade etmiştir. Taşrada birçok kitabevi o zamana dair neredeyse tüm entelektüel faaliyetleri yansıtabilecek kadar merkezi bir konumda işgal etmekteydi. Bu mekânlar hem bir okuma çevresinin oluştuğu hem de yayınlanan kitap ya da dergilerin takip edildiği mecralar olmak bakımından önemli olmuştur. Kitabevleri aynı zamanda geleneksel kitapçılık mesleği sınırları içerisinde bir bakıma yaygın eğitim faaliyetlerinin yapıldığı birer sivil eğitim kurumu olma özelliği de taşımaktaydı. Özellikle büyük şehirlerde, yazarlarla birebir görüşme imkânının olduğu, bilgi birikimin artırıldığı ortamlar olarak dikkat çekmekteydi. Bu anlamda görüşme gerçekleştirilen kitapçılardan Salih’in, bulunduğu kitapçılar çarşısını tarif ederken kullandığı “burası bir okul gibiydi” ifadesi bu dönemin gerçekliğini dillendirmektedir.

Kitapçıları ayakta tutan şey ise büyük ölçüde İstanbul’dan beslenen bir yayıncılık olmuştur. İstanbul merkezli faaliyet gösteren birçok dini yayıncı da bastıkları kitapları farklı şehirlere dağıtarak oradaki kitapevlerini beslemekle beraber uzun süre dini bilginin yayılımını anlamında da önemli bir işlev görmüştür. İslami camianın ve özellikle de üniversite öğrencilerinin ideolojik ortama dâhil olduğu 70’li yıllar, hem toplumsal meselelere dahil olarak bilgi birikimini artırmak, hem de karşıt görüşler karşısında daha ideolojik bir çerçeveye oturtmak anlamında aranan yayınlar da öncelikle dini bilinç kazandıracak kitaplar olmuştur.

Tüm bu entelektüel dini yayın faaliyetleri ve buna bağlı olarak bir kültürel merkez olarak kitapçı olgusunun yanı başında daha çok geniş kesimlere hitap eden ve çoğunlukla halk dindarlığını besleyen dini kitapların satışa sunulduğu, aynı zamanda ibadetlerle

ilişkili farklı yan ürünlerin satıldığı bir kitapçılık biçimi de varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu tür ‘halk tipi’ kitapçılık takke, tespih, seccade, zikirmatik, Kuran öğreten kalem, namaz öğreten seccade gerçekliğinin yanında ilmihal, namaz hocası, elif cüzleri, Yasin-amme cüzleri ve türlü dua kitapları çerçevesinde sürdürülen bir dindarlık biçiminin alımlanma merkezleri olagelmıştır. Bir entelektüel önem atfedilmese de böylesi bir halk tipi kitapçılık ülkenin birçok şehrinde “hacı bayram pazarı” olarak isimlendirilen sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bir hattın yansımasını ifade etmektedir. Geleneksel halk dindarlığı hattının bir fotoğrafını veren ve özellikle Ankara’da Hacı Bayram Çarşısı örneğinde temsil edilen bu tür mekânlar aynı zamanda son dönem popüler dini anlayışlarının da temsil edilmeye başlandığı bir içeriğe doğru dönüşmektedir.

90’lı yıllardan sonra ideolojik çatışma ortamının belli düzeyde keskin hatlarının kaybolmaya başlaması ve toplumun apolitik bir yöne doğru evrilmesi neticesinde İslami camiada da bir içe dönüşün yaşandığı ve bunun da yayın dünyasına yansıdığı konunun aktörleri tarafından ifade edilmiştir. Özellikle 28 Şubat süreci dini yayıncılık alanında dikkate değer bir dönemeç olarak ifade edilmiştir. Bu dönemi dini yayıncılığa dair milat olarak değerlendiren Temizer, dönemin İslami kimlik anlamında fikri hayatı, toplumsal hayatı ve kurumları çok köklü olarak değiştirdiğini dile getirmiştir. Askeri müdahale anlamında 60 ihtilali, 71 muhtırası ve 12 Eylül’ün siyasal etkileri olmakla beraber yayın alanında etkisinin kısmi hatta olumlu olduğunu 28 Şubat sürecinin ise bir dönüşüm meydana getirerek özellikle dindar kesimleri hem kendi içlerine döndürdüğünü hem de zamanla konformizme yönlendirdiğini dile getirmiştir (Temizer, 2012; 2017). Bunun bir sonucu olarak 1980’lere kadar yayın dünyasında oldukça önemli yer edinen İslam’a dair bütüncül düşünsel kitaplara olan ilgi azalmaya başlamış yerine din temalı kişisel gelişim

ve başarı kitapları ile birlikte cemaat yayınları ön plana çıkmaya başlamıştır. Özellikle 1960'lı yılların sonları itibariyle yayın dünyasına kurumsal giriş yapan bir takım dini gruplar bu yıllarda yayıncılığın farklı kollarında faaliyetlerini artırarak ciddi anlamda bir görünürlük kazanmıştır.

Geniş kitlenin talepleri ve politik olmayan bir söylem arayışı hem yayıncı hem de yazar profilinde dönüşümlere sebep olurken 1990 sonrası İslami roman alanında özdüşünsel anlatının yaygınlaşması gibi din temalı kişisel gelişim türü kitaplar da çok yaygınlaşmıştır. Bu durumu muhalefet yoksunluğuna bağlayan yayıncı Alparslan Durmuş “karşında bir düşman yoksa kendine dönüyorsun, kendini geliştirmeye, kendi keseni arttırmaya, kendi kişisel mutluluğunu sağlamaya, daha bireysel bir dünya oluşturmaya çalışıyorsun. Bu dönemde bol miktarda kişisel gelişim kitapları çıktı. Bunların İslami, Kur'anî kişisel gelişimleri de uydurulmaya başlandı. Kuran'a göre kişisel gelişim kitabı yazarlar olduğu gibi, bu kişisel gelişim kitaplarını çevirirken bir takım Hristiyanî kavramları veya New Age bir takım tabirleri, Budist bir takım kavramları biraz daha Müslümanlaştırarak çevirdiler” (Durmuş, 2012) diyerek içe dönüşle beraber kurmaca bir İslami yazın faaliyetinin de varlığını eleştirmiştir. Benzer düşüncelerle 80'ler sonrası yayın dünyasındaki dönüşümü değerlendiren Lekesiz, siyasi çatışma ortamının yumuşaması özellikle 12 Eylül sonrası depolitizasyon ortamında, insanların siyaset dışı düşünmeye başlamasıyla Müslümanlar arasında özdüşünsel çalışmaların daha çok ön plana çıkmaya başladığını ifade etmiştir. Bu durumun ise bir pazar oluşturduğu ardında da bu pazarın yayın alanını belirlemeye başladığını belirtmiştir (Lekesiz, 2012).

Bu edebiyatın en önemli unsurlarından biri, yazarları tarafından özellikle de İslamcı gençlik için doğru kadın erkek ilişkileri ya da evlilikler, gönül ilişkilerinde yaşanacak deneyimler gibi konularda "rehber kitap" olarak görülmesi olmuştur. Bu nedenle, her ne kadar bir bireyselleşme teması söz konusu olsa da asıl amaçlanan şey İslam ahlakına ters düşmeyen mesajları aktarmak olduğu söylenmektedir. Bu, insan davranışlarına dair bir üst-dil gibi görünmekle birlikte, Bourdieu'nin popüler kültür ile ilgili yaygınlaşmış varsayımını kabul edersek, bazı metinlerin didaktik niceliklerine rağmen geniş bir kitle tarafından tüketilmesinin temelini açıklamaktadır. Bourdieu, popüler metinlerin estetik ile günlük yaşam arasındaki mesafeyi ortadan kaldırdığını, bu nedenle de popülerliklerinin insanların gündelik yaşamlarına dokunmalarından kaynakladığını öne sürmektedir (Akt: Saktanber, 2012, s. 270).

1980 sonrası neoliberal dönüşüm Türkiye’de yayıncılık alanını kendi piyasa şartlarını oluşturmaya zorlamıştır. Benzer bir biçimde dini yayıncılık da büyük bir dönüşüm yaşamış ve oldukça geniş bir faaliyet alanı oluşturmuştur. Özellikle dini kitap yayıncılığı açısından bakıldığında onlarca dini yayınevi ve kitabevi hizmete açılmış ve Türkiye’nin en ücra köşesine dahi istenen kitabın ulaşımı sağlanmaya başlanmıştır.

Farklı kategorilerdeki dini kitaplarla beraber 1990'lardan itibaren televizyon dizileri ve filmler, karikatürler ve çizgi romanlar, İslami kartpostallar, duvar yazıları, çıkartmalar ve posterler gibi “küçük medya” piyasada görünmeye başlayarak İslami popüler kültürün önemli bir unsuru haline gelmiştir. Ancak, bunlar özgün yenilikler olmaktan çok, genel anlamda popüler kültürün yaygın biçimlerinin dini ifade biçimleri gibi durmaktadır(Saktanber, 2012, s. 269-270). Burada yeni olan şey, sadece belli dini motiflerin ve sembollerin seyyar satıcıların tezgâhlarında bile satılan yeni

popüler ticari biçimlere uygulanması değil, bunların ticari malzeme yapılarak metalaşmalarıdır. Haenni'nin "piyasa İslamı" kavramsallaştırmasında ifade ettiği gibi bu bağlamda dinin piyasa şartları içerisinde metalaşması, geleneksel İslami değerlere eklemlenmeksizin burjuvalaşmış bir İslamlaşma sürecini işaret etmektedir (Haenni, 2014, s. 79-80).

Gündelik hayatı dönüştürmeye başlayan neoliberal piyasa kültürü dinin toplumsal görünüşleri üzerinde de etkisini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle dinin görsel ve yazılı medyada yer bulmaya başlaması medya paradigması doğrultusunda kitle beğenisini amaçlayan bir popülizm içerisinde imkân bulmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde menkıbeci bir tasavvuf anlatısı yeniden üretilirken hem televizyon hem de yayıncılık aracılığıyla yeni bir şeyh ve mürit anlayışı oluşturulmuştur. Klasik anlayışın aksine meşrulaştırılmasını görünür olma üzerine bina etmeye çalışan popüler medya dini, daha geniş bir kitleyi yakalamak için derinlikli bir metafizikten çok yüzeysel bir mistisizmin genişletilmesini sağlamış görünmektedir. 2000'li yıllarla birlikte dini yayın alanında tasavvuf anlatısının gösterdiği başarı geniş kitlelerin içerisinde bulunduğu kültür ortamının bir göstergesi olmak bakımından önemlidir. Bu ortamın en önemli katalizörü olarak siyasal İslamcı hareketin Ak Parti ile devlet imkânlarına ulaşması ve kültür alanının imkânlarını genişletmesi olmuştur.

İslamcı siyasi gelenek içerisinde çıkan bir kitle partisi olarak Ak Parti'nin 2002'de iktidara gelmesinden bu yana, laik devlet yapısı ile parti arasında sürekli bir gerilim söz konusu olmuştur. Kendisini muhafazakâr-demokrat olarak tanımlayan Ak Parti, devletin laik karakterini yeni bir laiklik ve demokrasi yorumu çerçevesinde yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Özellikle Türkiye'nin uzun süredir devam eden AB üyeliği

arayışını İslamcı talepleri ilerletmek için siyasi bir fırsat olarak başarıyla kullanan siyasi irade İslamcı gündemini ülkeyi demokratikleştirmeyi amaçlayan AB reform paketleri açısından yeniden çerçevelendirmiştir. Bu AB talepleri, İslamcı hareketin, demokratikleşme çağrısı yapan liberal bir araç seti kullanarak belirli laik devlet kurumlarının gücünü kendi lehine çevirmesine yardımcı olmuştur. Özellikle dini eğitim alanındaki düzenlemeleri, İslamcı toplumsal hareketin örgütsel kaynaklarını daha da güçlendirecek bir alan açmıştır. Partinin Türkiye'deki laikliği dine uyum sağlamak için yeniden tanımlamaya yönelik girişimleri, toplumun laik kesimlerinde partinin gizli bir İslamcı gündemi olduğuna dair şüphe uyandırmaya devam etse de (Eligür, 2010, s. 281) genel anlamda kültürel çalışmaların özelde ise dini yayıncılık alanındaki gelişmelerin ve büyümenin temel dinamiklerinden olmuştur. Her ne kadar bu büyümenin niteliksel olmaktan ziyade nicel bir büyüme olduğu yönünde bir takım eleştiriler söz konusu olsa da.

Dini bilgi alanının çıplaklaştığı ve erişim problemlerinin ortadan kalktığı bir dönemde içe dönüşün ve bireyci bir dini anlayış biçiminin meydana gelmesi sürecin kabul edilebilir bir gerçeklik olduğunu ifade etmektedir. Toplumun tüm kesimlerinin gözü önünde medya üzerinden yapılan din anlatımı veya tartışmalar farklı teolojik görüşlerin toplum katmalarında da karşılık bularak dinsel-toplumsal farklılaşmaya ve zihinsel bulanıklığa zemin hazırlaması muhtemeldir. Böylesi bir bulanıklık çalışmanın bir sonraki bölümünde dini kitapçılarla yapılan mülakatlarda da bir veri olarak kaydedilmiştir.

Dini kitapçılığın bir şekilde yaygın din eğitiminin faaliyet kolu olarak uzun yıllar toplumun belirli kesimleriyle doğrudan temas eden bir işlevi söz konusu olmuştur. 20. Yüzyılın son 40 yılında yaşanan ekonomik, teknolojik ve kültürel değişimler kitap

ticaretini de çok daha rasyonel yani bir kitabın satışını çok daha fazla önceleyen ve bu noktada organizasyonel çabalar geliştiren bir yapıya dönüştürmüştür. Bu noktada zincir kitabevleri ve sahip oldukları uzmanlaşmış bilgisayar sistemleri oldukça önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu programlar daha önce kitabevi açılmamış ücra köşelerdeki alışveriş merkezlerine bile, çok hızlı bir şekilde eksiklerini görme ve giderme imkânı vermiştir. Ancak bunu yaparken kitapçı ile okur arasındaki geleneksel ilişki biçimlerini de dönüştürmeye başladığı rahatlıkla ifade edilebilir. Kitapçının okuyucular nezdindeki konumunu anlatan Miller, “Herhangi bir muhitte bir kitapçı varsa o, topluluğun yararını düşünen entelektüel merkezdir. Genellikle insanları hangi kitabı okuyacağı konusunda yönlendirir ve bir rehber görevi taşır. Bir bölgede kitapçının olmaması, bir okulun veya ibadethanenin olmaması gibidir... Kitapçı, yalnızca insanlara ne okuması gerektiğini söyleyen kişi değil, aynı zamanda doğru insana doğru kitabı ulaştırabilen kişidir. Fakat bu durum 80’lerden sonra değişmiştir ve kitapçının manası, bir eğitimci misyonundan, istediği kitabı okuyucuya veren bir kasiyer seviyesine gelmiştir” (Miller, 2006, s. 63-64) diyerek bu dönüşüme işaret etmiştir.

Kitapçılığın doğasına dair Türkiye’deki saha aktörlerince de paylaşılan endişeler toplumsallığın yerini bireyselleşmeye bırakan modern kültürün bir eleştirisini sunmaktadır. Özellikle dinin toplumsal hayatın farklı alanlarına dair iddiaları göz önüne alındığında yaşanan bireyselleşme sürecinin İslam’ın yazınsal tezahürleri üzerinden oldukça tartışmalı bir alan açmaya başladığı göze çarpmaktadır. Bu açıdan dini bilginin toplumsal yayılım mecrası olarak kitapçılığın daha da özelde dini kitapçılığın yaşadığı tecrübe, dini yayıncılık alanının sahada ne şekilde temsil edildiğini göstermesi adına önemli bir fenomenolojik açılım sağlamaktadır. Dini kitapçılığı bir meslek olarak ifa eden

kitapçılar yayın alanının bir yönünü temsil eden meslek uzmanları olarak dini bilgi ile toplumun geniş kesimleri arasında köprü vazifesi görmektedirler. Dini kitapçıların uzunca yıllar devam eden bu işlevlerine eğilmek geniş halk kesimlerinin dini duyarlılık, beklenti ve taleplerini anlamamızı sağlayacak veriler sunmaktadır. Bir sonraki bölümde gösterilen araştırmanın saha çalışması, toplumun geniş kesimleri ile dini bilgi arasındaki ilişkinin hangi boyutlarda meydana geldiğine dair önemli veriler sunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

BULGULAR, YORUM VE TARTIŞMA:

POPÜLER DİNİ BİLGİ VE KAYNAKLARI

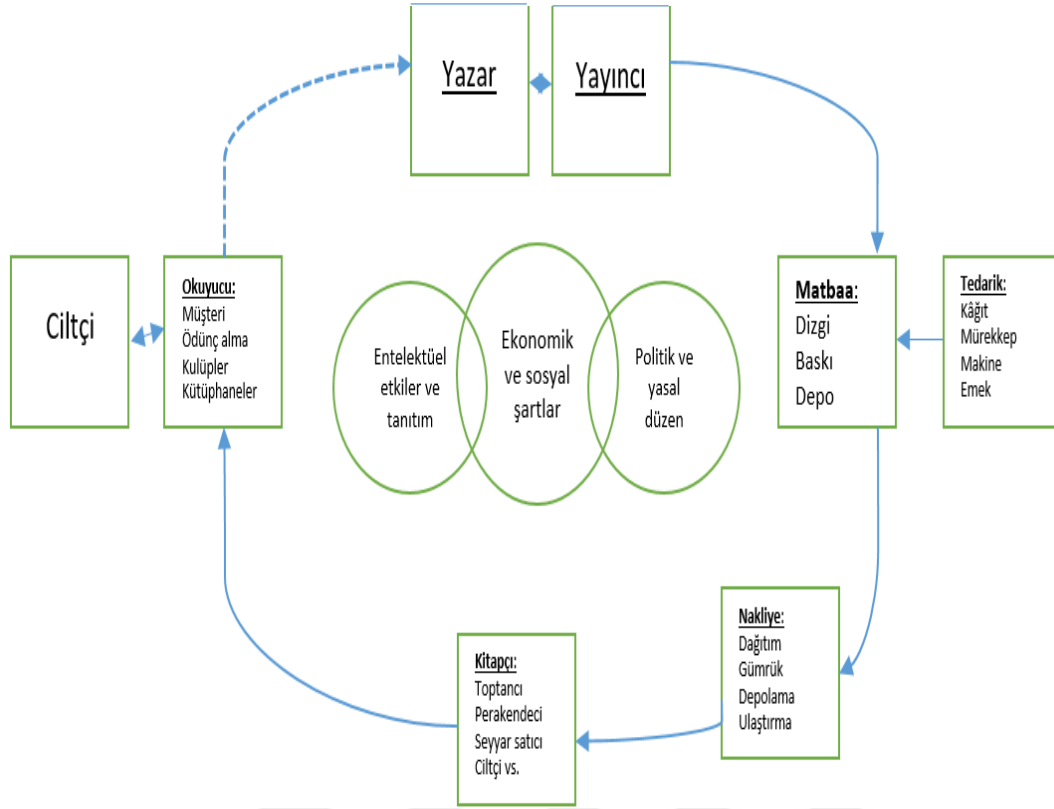
2.1. DİNİ BİLGİNİN TOPLUMSALLAŞMA MECRASI OLARAK DİNİ KİTAPÇILIK

Küresel ya da yerel anlamda toplumların bilgi edinme kaynakları çoğalmış ve çoğullaşmış olsa da (yayıncılık, internet, televizyon, sinema, okul vs...) bu bilgi kaynaklarının yine de öncelikle ve temelde kitaba dayalı olduğunu söylenebilir. Her bilgi mecrasının ifadesini bulduğu bir literal merkez söz konusudur. Televizyon ya da internet üzerinden toplumun farklı katmanlarında popülarite kazanmış birçok yazarın popülarite öncesinde veya sonrasında kitap yayınlamış olması bunun en önemli göstergelerindendir. Bu anlamda kitap yayını ve de yayıncılığı bilginin ya da ideolojinin ifadelendirilmesinin temel ayağını oluşturmaktadır. Buradan hareketle dini bilginin farklı söylem ve biçimlerinin ortaya konduğu dini yayıncılık alanındaki yoğunluk ve niceliksel büyüklük Türk toplumunun içerisinde bulunduğu dini bilgi stoğunun anlaşılması ve yönünün belirlenebilmesi açısından önemli bir veri seti oluşturmaktadır. Burada belki de en önemli problem alanı bu veri setinin değerlendirilerek bir eleştiri süzgecinden geçirilebilmesidir. Zira her türlü dini bilgi türü ve biçiminin kolaylıkla yayın alanında dağıtıma çıkabildiği, farklı kanallardan (internet siteleri, facebook, twitter, whatsapp grupları vd.) reklamının ve yayılımının sağlandığı bir akışkanlık hali yaşanmaktayken özellikle geniş halk kesimleri bu çoğulcu ortamda fazlasıyla kafa karışıklığı yaşamaktadır. Özellikle nasıl bir dini-ahlaki okuma yapacağı çerçevesinde problem yaşamakta ve rehberliğe ihtiyaç

duymaktadır. Her ne kadar geleneksel roller bir değişim sürecinde olsa da bir sonraki başlıkta görüleceği gibi görüşülen çoğu kitapçı bu noktaya temas etmiştir. Özellikle bahsedilen özellikteki çoğu okuyucu ihtiyacı doğrultusunda kitapçıyı tanıyor ve ona güveniyorsa onun önerisi veya etrafında bilgili gördüğü kişilerin önerisi doğrultusunda dini kitap seçimi yapmaktadır ki bu geniş halk kesimlerinin kitap tercihi bağlamında bir rehberliğe ihtiyaç duyduğunun göstergesidir.

Kitap yayın alanının Darnton'un ifade ettiği iletişim döngüsünde (Bkz. Şekil 2) okuyucuya kitabın ve dolayısıyla bilginin ulaşmasında en önemli ayaklar yazar, yayıncı ve kitapçıdan oluşmaktadır. Özellikle kitabevleri, yayın döngüsünün son halkası ve okuyucu ile buluşma mekanı olması dolayısıyla çok önemli bir işlevi yerine getirmektedir.

Birinci bölümde ifade edildiği gibi Berger ve Luckmann düşüncesinde toplumsal dünyanın kurulması zamansal ve mekansal boyut içerisinde bir araya gelen insan topluluklarının dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme süreçlerine girmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu süreçler içerisinde nesnelleşen bilginin hem toplum katmanlarına hem de bireye iletilmesi ve yeniden üretilmesi toplumsallaşma kavramı içerisinde ele alınmaktadır. Toplamların dini bilgi stokları da belirli aşamalarda nesnelleştikten sonra toplumsallaşmak ve bir şekilde toplumda yeniden üretilmek durumundadır. İşte tam bu noktada dini bilginin toplumsallaşmasında tek başına belirleyici olmamakla birlikte bilginin iletim ve yeniden üretim mecrası olarak dini kitapçılar ve bir meslek olarak dini kitapçılık önemli bir konum işgal etmektedir. Bu önem, özellikle cumhuriyet tarihi içerisinde dini kitaba olan ihtiyacın ortaya çıkışı ve bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik merkezi konumları dolayısıyla tarihseldir.

Şekil 2Yayın Döngüsü. Darnton bir kitabın yazardan okura giden yolculuğunu sektörün tüm aktörleriyle birlikte ifade etmiştir(Darnton, 1982, s. 68).

Özellikle 1970’li yıllardan itibaren Anadolunun birçok şehrindeki kitabeveleri o şehrin kültür mekanları ve aynı zamanda ülke çapında üretilen bilgi birikiminin ana mecrası olmuştur. İstanbul merkezli üretilen dini yayınların toplum kesimlerinde karşılık bulması anlamında da taşra kitabeveleri ve kitapçılar oldukça önemli bir fonksiyon yerine getirmiştir. Konunun entelektüel etkileri, ekonomik, toplumsal ve siyasal şartları bir tarafa yayın döngüsü içerisinde toplumun bilgi ile temasını sağlayan mekanlar uzun yıllar boyunca kitapçılar olagelmıştır.

Her ne kadar son yıllarda bilgi kaynakları çoğullaşmış ve bilgiye ulaşım imkanları tarihte görülmedik oranda artmış olsa da dini kitapçılar özellikle geniş halk kesimlerinin

dinikitap edinme ve okuma tercihlerinde hala merkezi yerlerini korumaktadır. Aynı zamanda teknolojik gelişmelere paralel olarak çok hızlı bir şekilde gelişen ve her geçen gün kurumsallaşma yolunda ilerleyen dini yayıncılık, alanının büyüklüğü dolayısıyla dini bilgi ile toplum arasında kurulan en önemli köprülerden biri konumundadır.

Dini bilginin geniş kitlelerce alınılanması bağlamında yapılan bu araştırma “bağımsız” olarak nitelenen ve dini kitap satışı yapan kitabevi işletmelerinin, popüler dini bilgi ve toplum arasındaki konumunu bu ilişkiye dair tecrübelerinden hareketle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Burada “bağımsız kitabevi” kavramı tanım olarak, “herhangi bir kuruma veya kuruluşa, kitap satışı yapan bir zincire bağlı olmadan, bağımsız bir şekilde perakende kitap satışını üstlenen, çoğunlukla kitap satışını tek bir mağazada gerçekleştiren, yapısal olarak ortaklı ya da tek kişinin sürdürdüğü, zincir mağazalardan farklı olarak odağında çoğunlukla kitap ve kitapla ilgili ürünler bulunan...”(Konda & Okuyay, 2019a, s. 5)kitabevlerini kapsamaktadır. Bu tanımdan hareketle odağında bir şekilde dini içerikli kitaplar bulunan ve bu yönde toplum hizmeti sunan kitabevleri, çalışma boyunca dini kitapçılık kavramı çerçevesinde ele alınmakta olup bu mesleği sürdüren kitapçılar da dini kitapçı olarak ifade edilmektedir.

Dini kitapların bir mecrası olması bakımından bahsi geçen tanım ve amaca yönelik olarak kitabevi sahibi veya çalışanıyla derinlemesine görüşme yapılacak 14 bağımsız dini kitapçı belirlenmiştir. Görüşülen kurumların seçimi ülke genelinde dini kitap satan kitabevlerini istatistiki olarak temsil etmek amacını taşımamıştır. Türkiye genelinde yüzlerce dini kitabevinin sahipleri ve çalışanlarını bu sayıda kişiyle görüşerek bilimsel olarak temsil etmek elbette tam manasıyla mümkün değildir. Ancak, bu çalışmanın amacı doğrultusunda dini kitabevi evreninde mesleğe ve dini kitap ve yayın

alanına dair söylemlerinin hiçbirisi dışarıda bırakılmamaya gayret gösterilmiştir. Burada temsil edilebilirlik iddiasında bulunulmamasına rağmen, kitap endüstrisinin son halkası olarak kitapçıların iyi bir kesitine ve araştırma problemini yansıtan görüşlerine ulaşıldığına inanılmaktadır.

Ayrıca, araştırmanın temel yönelimi çerçevesinde ‘kitlesele dindarlığın bir mecrası olmak ve geniş halk kesimlerine hitap etmek’ tarifi önemli bir parametre olarak ele alınmıştır. Bu parametreden hareketle geniş halk kesimlerinin yoğun bir şekilde rağbet ettiğı bir dini ziyaret mekanı olan ve aynı zamanda dini kitapçılığın uzun yıllardır icra edildiğı bir mekan olarak “Ankara Hacı Bayram Çarşısı” içerisindeki kitabeveleri araştırma sahası olarak belirlenmiştir. İkinci olarak hem uzun yıllar dini yayın tecrübesine sahip hem de kitlesele dini kitapçılığın merkezi bir mekanı olarak “İstanbul Yünni İş Merkezi” kitabeveleri içerisinde belli sayıda kitapçı ve yayıncı ile de görüşmeler yapılmıştır.

Kitabeveleri ve görüşme yapılan kitapçılar belirlenirken son on yıl içerisinde bu mesleğı icra ediyor olmakla beraber bu yılları bahsi geçen mekanlarda geçirmiş olmalarına dikkat edilmiştir. Bu seçimde amaçlanan şey bu kitapçıların, geniş halk kesimlerinin dini kitapla olan irtibat noktalarına ve kitap tercih süreçlerine şahitlik etmiş olmalarıydı. Görüşülen kitapçıların tamamı klasik manada dini kitapçılık veya aynı zamanda dini yayıncılık yapmakta ve kitap dışı ürüne kitabevelerinde neredeyse hiç yer vermemekteydiler. Yalnızca bir görüşmeci aynı zamanda kırtasiyecilik de yapmakta olup yanı sıra birkaç kitapçıda dini kitaba bağı yan ürünlerin –rahle, ayraç, rozet, tesbih vs- satışı da yapılmaktaydı.

Görüşmeler yarı yapılandırılmış bir sohbet olarak gerçekleştirilmiş ve tüm görüşmelerde ses kaydı alınmıştır. Ses kayıtları transkribe edilmiş ve saha araştırmasının veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

Görüşülen kitapçıların yaş ve eğitim durumlarıyla ilgili farklı veriler ortaya çıkmıştır. Dini kitap satışı yapan kitabevi sahibi ya da çalışanlarının tamamı erkeklerden oluşmaktadır. 35 ile 75 arasında bir yaş dağılımı söz konusuyken aile işini devam ettiren genç neslin genele bakıldığında az sayıda olduğu görülmüştür. Eğitim durumu söz konusu olduğunda çoğunlukla üniversite mezunu veya üniversiteden terk oldukları görülmüştür. Ancak özellikle 50 yaş ve üzeri kitapçıların çoğunlukla ilköğretim ve lise mezunu olduğu not edilmiştir. Kitapçılığın akademik eğitim gerektiren bir mesleki alan olmamasının, farklı eğitim seviyelerinden, farklı bölümlerden ve farklı hikâyelerden kişilerin kitapçılık mesleği içinde bulunmasında etkili olduğu ifade edilebilir:

Türkçe öğretmenliği mezunuyum. 2003 yılında üniversite son sınıftayken burayı kurduk (Bekir).

34 yıldır kitapçıyım 85'de üniversiteyi bitirince buraya geldim (Kerim)

Ben fizik bölümü okumuş, yüksek lisans yapmış bir öğrenciyim yani fizik mezunu fizikçiyim öyle diyeyim. Öğretmenlik de yaptım yani özel okulda çalıştım, milli eğitimde çalıştım, özel ders verdim, dershanede çalıştım. Milli eğitimde ücretli olarak çalıştım ama tabii evlilik, hayatın bazı şeyleri bizim bu Kpss denilen engeli aşmamıza imkan vermedi böyle olunca kitapla haşır neşir olmaya başladık (Mehmet).

İmam Hatip Lisesinden mezun olduktan sonra bir kere imamlık sınavına girdim kazanamadım. Bir işte çalışmak gerekir diye İstanbul'a geldim. Geldiğimde bir

kitap aramak için kitap üzerine geldiğimde bu yayınevinde eleman aranıyor yazıyordu. O kadar denk geldi hakikaten yani. Ben de iş arıyorum dedim. Görüşelim dediler görüştük o zaman başladık sene 97 yani. Başka herhangi bir yerde çalışmamak üzere 97'den bu tarafa sadece askerlik dönemi hariç yani kısa bir dönem hariç o zamandan bu zamana bu kitabevinde çalışıyorum 20 senedir(Yasin).

Kitapçılığa üniversiteden sonra başladım. 94'ten beri kitapçılık yapıyoruz (Hikmet).

1965'in sonlarında başladık bu güne kadar devam ettiriyoruz. İlk önce o zaman abimle beraber 10-15 sene beraber çalıştık sonra ben ayrıldım bunca yıl böyle devam edip gidiyoruz 65 yılından beri. O zaman zaten Beyaz Sarayda ilk defa dini kitabevi olarak biz bunu açtık. Çevremizdeki dükkândaki bütün 40 tane dükkân vardı, hepsi sol görüşlü dükkânlardı bir iki tane başka esnaflardan kunduracı vardı. Ayakkabıcı gibi şeyler vardı ama hepsi solcuydu. Evet biz onların içerisinde bayağı bir sıkıntılar yaşadık. Bir mesele konuşulacağı zaman onlar ağırlıklıydı. Ben orada çok dayak yedim ama buna rağmen Allah'a çok şükür onlar teker teker kaçtılar hepsi dini yayıncı oldu (Hamza).

Radyo ve gazete teşebbüsümüzde beraber olduğumuz arkadaşlardan birisi Ankara'ya gitti. Biz İstanbul'da o Ankara'da yayıncılığa başladı. Bu vesileyle de tabii sürekli onunla görüşüyoruz, ne oluyor ne bitiyor, nasıl oluyor onun bazı işlerini burada biz çözmeye çalışıyoruz falan sürekli takip ediyoruz. Ama onun yaptığı şeyleri filan sonra 2009 yılında bilfiil işin içerisine girdik. Yani o arkadaş Ankara'da biz İstanbul'da, oradaki şirketin İstanbul'daki işlerini yürütmek olarak başladık. Öyle bir başladık yani içerisine girdik artık bu işin içerisine (Ali).

1955 doğumluyum, yani şöyle ilkokula giderken, ben ilkokula giderken bizim kitapçı dükkânımız vardı. Boş zamanlarımda tabii ilkokul öğrencisi'nin kitapçılığından ne olacak da tabi giderdim gelirdim hatırlıyorum yani. Kitapçılıktan başka bir şey yapmadık bu yaşa kadar (İsmet).

Benim abim 13 yaşında geldi, Çarşamba'da kırtasiye üzerine iş kurdu, burada Çarşamba bölgesinde Fatih Çarşamba'da kırtasiye üzerine dükkan işletiyordu. Onun yanında çalışmaya başladım, askere gidene kadar böyle devam etti Askerlikten sonra kitabevine başladım, Beyaz Saraydayken. 99 da kapandıktan sonra Beyaz Saray, Yümni İş merkezine geldik. Yümni'ye geldikten sonra da buraya geçtim (İlhan).

Araştırmada görüşmelerin yanı sıra farklı materyaller de kullanılmıştır. Buna, kitap endüstrisiyle ilgili bir takım literatür, yayıncıların ve dağıtımçıların tanıtım materyalleri ve katalogları, meslek örgütlerinin yıllık raporları ve tabloları, internet satış rakamları vs. dahildir. Buradaki odak noktasını ticari kitap olarak ifade edilebilecek olan şeyin perakendeciliği, yani bu kitapların yetişkin halk kesimlerine yönelik olması oluşturmuştur. Tür anlamında çocuk kitapları, ders kitapları, akademik veya teknik kitaplar, kullanılmış kitaplar, sesli kitaplar veya multimedya satışları tartışma dışı bırakılmıştır. Bunun başlıca nedeni, bu kategorilerin hedef kitlelerinin araştırma konusunun dışında kabul edilmesi ve bu ürünlerin bir kısmının hedef kitesine ulaşmak için genellikle farklı dağıtım kanalları kullanmasıdır.

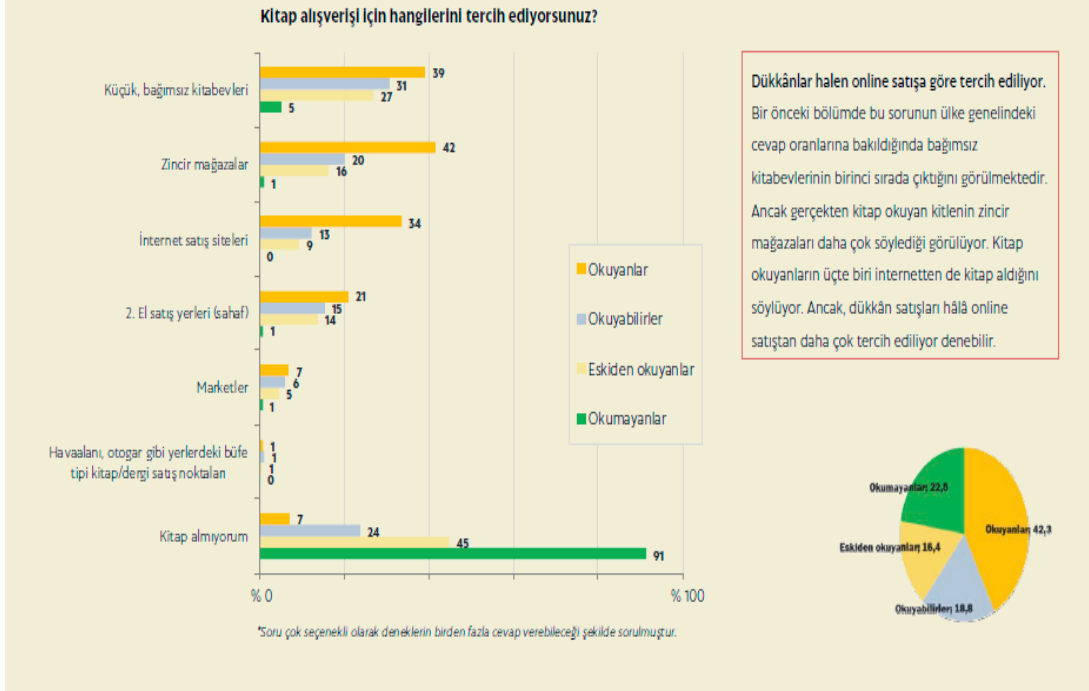
Diğer kitap satış mecraları olarak internet siteleri, zincir kitabevleri, zincir market kitap reyonları, gazete bayileri, sahaflar ve diğer kitap dışı mağazalar hakkındaki tartışmalar esas olarak yeri geldikçe kitapçılar üzerindeki etkileri açısından

konuşulmuştur. Bunun nedeni, diğer kitap satış mecralarının önemli kitap kaynakları olmaması değildir. Bu mecraların yayıncılık alanı içerisindeki önemleri ve etki alanları her geçen gün daha da büyümektedir ancak özellikle geniş halk kesimini hedefleyen dini kitap piyasasında sahnenin merkezinde bağımsız kitapçıların bulunduğu düşünülmektedir. Bu anlamda araştırmadaki yönelimin en önemli kısmı bağımsız dini kitapçılar merkezinde dini kitabın ve dolayısıyla dini bilginin toplumsallaşma biçimlerini ortaya koymaya çalışmaktır.

Araştırmanın önemini ortaya koymak adına son yıllarda kitapçılık sektöründe yapılan en geniş kapsamlı araştırma raporu özeliğine sahip olan “*Bağımsız Kitabevleri Araştırma Raporu*” (Konda & Okuyay, 2019a) ve “*Türkiye Okuma Kültürü Araştırması*” (Konda & Okuyay, 2019b) bulgularından da istifade edilmiştir. Her ne kadar mezkur araştırmalar genel anlamıyla kitabevleri üzerine çalışılmış ve dini kitapçılığı merkezine almamış olsa da veri setleri içerisinde dini kitapçılığın ve dini kitap okuma kültürünün önemi açık bir şekilde görülebilmektedir.

Şekil 3’de görüldüğü gibi ülke genelinde kitap satın alma tercihlerinde kitabevleri hala ilk sıradadır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki Türk toplumunda bağımsız kitabevleri hali hazırda bilginin toplumsallaşma mecrası olarak önemli bir yer işgal etmektedir. Her ne kadar zincir mağazalar ve internet siteleri üzerinden kitap alımı her geçen gün alanını genişletse de sürekli kitap okurlarının %39’luk bir kısmı ile okuyabilirim diyen yani okuma alışkanlığı nispeten zayıf kesimin %31’i bağımsız kitabevlerini tercih etmektedir.

Kümelerin Okumayla İlişkisi

Şekil 3 Kitap Alışverişinde Mekân Tercihi (Konda & Okuyay, 2019b).

Genel anlamda kitap satın alma tercihlerinde kitabevleri halen çok önemli bir merkez olarak ifade edilebilirken dini kitapların zincir mağazalarda temsil düzeyleri itibariyle düşünüldüğünde dini kitap okurunun büyük ölçüde bağımsız dini kitabevlerini tercih ettiği söylenebilir. Zira ülke genelindeki zincir kitabevlerinin din ya da İslam konulu raflarına göz atıldığında dini kitapların buralarda ikincil konumda yer alabildiği daha açık bir şekilde görülebilir. Çoğunlukla uzunca bir süre din ve mitoloji başlığı altında bir kategorizasyonu tercih eden zincir kitabevlerinin pazar büyüklüğüne ve satın alma tercihlerine oranla dini kitaplara fazla yer ayırmadıkları görülebilir. Her ne kadar son yıllarda hem siyasal ortamın hem de okur taleplerindeki artışın etkisiyle olsa gerek

bir değişim gözlemleniyor olsa da Hikmet bunun sebebinin ideolojik olduğunu ifade etmiştir:

Mitoloji ile dini aynı tutuyorlardı bir bakıma. Müşteri yani arz talep meselesinden dolayı bu hale geldi yoksa onlar bizden daha katılar. Biz yine diyoruz ki yani İslam okumayı öğütler okuyalım falan filan onlar bizden çok çok katılar. Onların yanına zaten hani oraya İslam yazmak için de çok uzun süre beklediler mitoloji ile ya da diğer dinlerle İslam dinini ayırt etmediler sol kitabeveleri.

Hikmet'in ifade ettiği gerçeklik uzun yıllar bulvar üstü ya da AVM'lerdeki zincir kitapevlerinin dini yayınlara karşı, belli bir düzeyde koydukları rezervlerin ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda mevcut yayın ortamı içerisinde düşünöldüğünde dini içerikli yayınlara hem daha küçük alanlar açılmakta hem de din-mitoloji sınıflandırması ile yer verilmekte olduğu görölmektedir. Son zamanlarda ise dini yayınlardaki devasa genişleme ve özellikle tasavvufi anlatıların oldukça rağbet görmesi zincir kitabevelerini bu tür yayınlara yönlendirmiş ve din-mitoloji tasnifinden “din-tasavvuf” ya da “dini kitaplar” tasnifine dönüş yaşanmıştır (Bkz. Şekil 4 ve 5).

Zincir Kitabevi Dini Kitap Rafı1

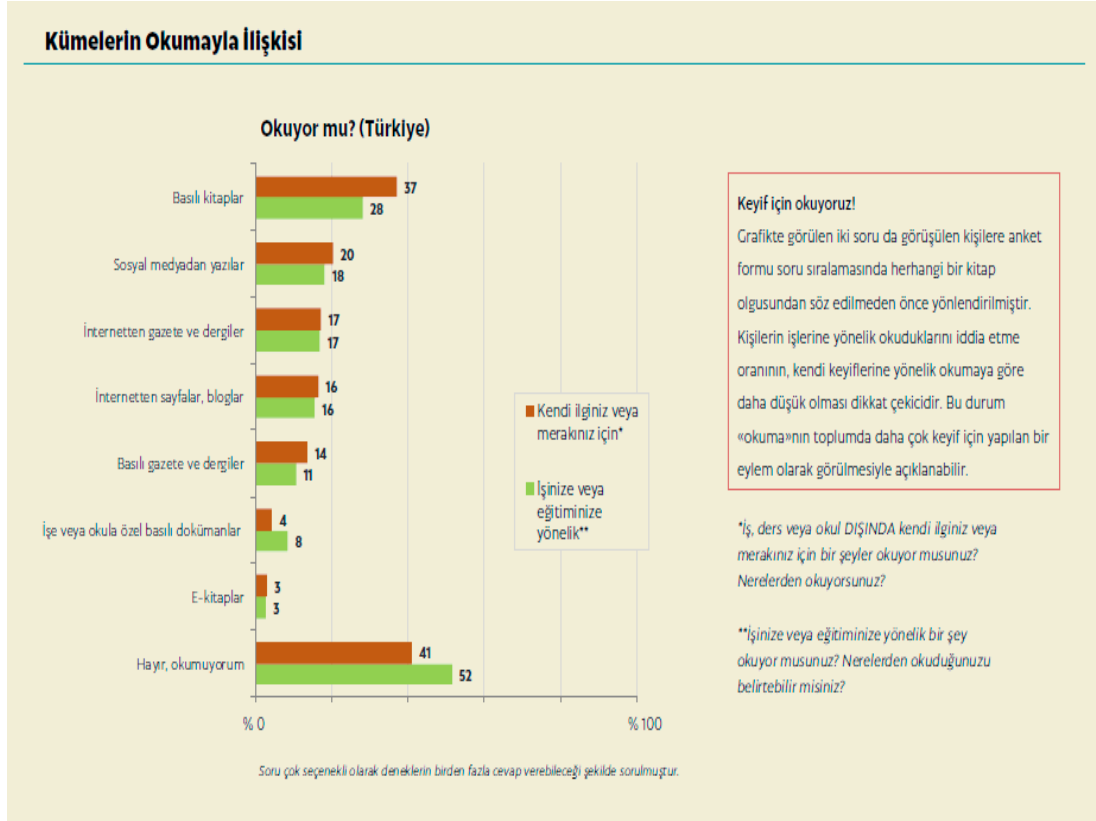
Şekil 4 Bir zincir kitabevi dini kitap rafı

Zincir Kitabevi Dini Kitap Rafı2

Şekil 5 Ankara'daki bir AVM içinde bir zincir kitabevindeki dini kitap rafları.

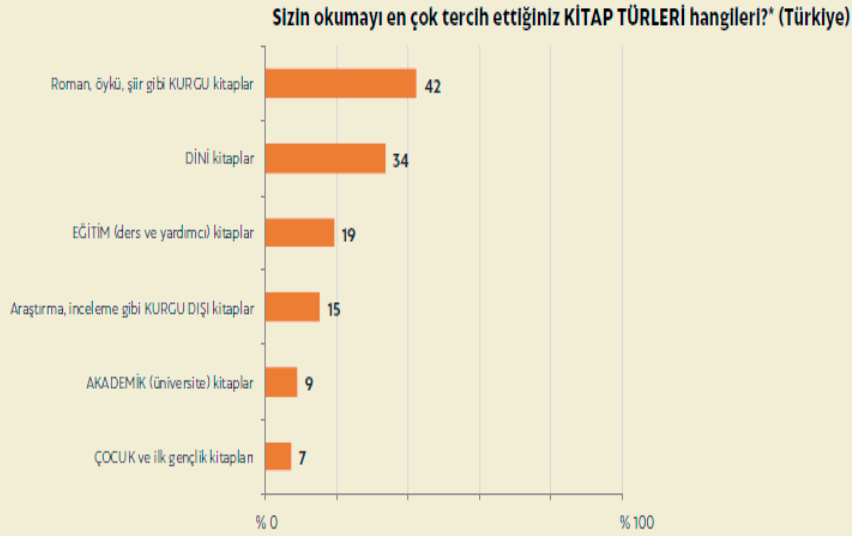
Bilgi kaynakları çoğullaşmış ve ulaşım imkanları artmış olsa da Şekil 6’da da görüldüğü üzere toplumun büyük bir kesimi bilgi faaliyeti olarak hala basılı kitaplara yönelmektedir. İnternetin bilgi mecrası olarak kullanımındaki ciddi artışla birlikte düşünüldüğünde, toplumun bilgi edinimi ve kullanımı anlamında tam manasıyla bir geçiş evresinde olduğu ifade edilebilir.

Şekil 6, Okuma Kültüründe basılı kitapların oranının diğer alanlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir (Konda & Okuyay, 2019b).

Türkiye’de kitap okurları içerisinde büyük bir oran (%34) dini kitap okuduğunu belirtmiştir (Şekil 7). Çalışmada bu oran içerisinde herhangi bir kategorik ayrım yapılmamıştır. Ancak dini kitap okuma mefhumunun inceleme konusu yapılması gerektiğine dair güçlü bir veri sunmaktadır.

Kümelerin Okumayla İlişkisi (Tür Tercihleri)

*Soru çok seçenekli olarak deneklerin birden fazla cevap verebileceği şekilde sorulmuştur.

Şekil 7 En çok tercih edilen kitap türleri (Konda & Okuyay, 2019b)

Bu veri dini bilginin yaygınlaşması bağlamında kitabın önemini belirtmesi açısından anlamlı gözükmektedir. Aynı zamanda dini bilgiye olan ihtiyacın ve hangi tür dini bilgi türlerinin yaygınlaştığının ortaya konması açısından daha fazla araştırmayı gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda belirlenen dini kitapçılarla yapılan mülakatlar dini okuma pratiklerinin saha aktörlerinin tecrübesini aktarması ve konuyu derinleştirmesi adına önemli görülmektedir.

Araştırma sahasında ele alınan konular katılımcılar için bizatihi meslekleri olduğu için özel bir anlam ifade etmiş ve yaptıkları yorum ve meseleleri yansıtırma biçimleri araştırmayı da etkilemiştir. Görüşmelerin gerçekleştiği zaman, belki de daha fazla iç gözlem şansı sunmuştur. Bu görüşmeler, zincir kitabevlerinin ve internet satış oranlarının

ciddi anlamda görünür hale geldiği, ancak henüz tüm toplumca kabul edilmeyecek kadar yeni sayılabilecek Türk kitapçılık tarihinde önemli bir geçiş döneminde gerçekleştirilmiştir. Katılımcı kitapçılar bu yeni durum hakkında ne düşündükleri konusunda farklılaşmaktaydı. Sonuç olarak, katılımcılarda bir dönemin sona ermekte olduğu ve yeni bir döneme girildiği duygusu söz konusu olmakla birlikte hiç kimse gelecek hakkında mutlak bir kesinlik dile geliştirmemiş, en fazla umutlarını ifade etmiştir.

2.1.1. Temel Motivasyonlar

Dini kitabevi işleten veya kitabevinde çalışanların dini kitapçılığı bir meslek olarak görmek açısından, birbirleriyle iç içe geçmiş de olsa, birkaç temel motivasyonla hareket ettikleri görülmüştür. Dini kitap satışı yapmak kültürel bir eylem olmanın yanında ticari de bir eylem olması dolayısıyla doğru yöntemle yapılması gereken bir alanı ifade etmektedir. Dini bilginin alımlanması üzerinden bir ticari kaynak meydana getirmek ama aynı zamanda bunu yaparken dinin doğasına uzak düşmeden devam ettirebilmek oldukça hassas bir dengeyi işaret etmektedir. Katılımcı kitapçılara mesleklerini devam ettirme bağlamındaki temel motivasyonları sorulduğunda bu denge ile birlikte birkaç noktaya burgu yapmışlardır. Dini kültüre katkı sunmakla ticari kazanç arasındaki hassas dengeyi sağlamanın bir yönünü Hikmet mesleğin temelde “iyilik” üzerine kurulu olduğu düşüncesiyle açıklamaktadır:

Yani bir de kitapçılıkta çok büyük paralar yoktu. Ama kitapçılık hiçbir zaman insanı aç bırakmaz, böyle bir bereketi var yani mesela yıl içinde çalışma yaparsınız fuarlara gidersiniz, satış yaparsınız bakarsınız ya bu satışta bu masraflar maliyet

biraz zor çıkıyor ama bir bakarsanız iki sene sonra bir yere gelmişsiniz yani bir bereketi var. Hani bazen çok para kazanılır da hiçbir şeye ulaşılmaz ya bu da tam tersine yani az para kazanıyor gibi ben şahsımda bunu gördüğüm için haa dedim bu benim için ideal bir şey, ideal bir meslek. Bir de burada kötülük yok ya! Hep güzel şeyler var onun için insan burada mutlu oluyor. Manevi tatmin boyutu da var. Yani bu işin sonuçta faydalı olanı isteyenler için manevi tatmin yönü de var böyle olunca bizi de cezbetti. Kitapçılığa devam ediyoruz. Evet, 30 yıla yaklaşmış neredeyse.

İnsanlığın faydasına katkıda bulunma umudu, kitapların insanlar için iyi olduğu fikri ve okumanın birçok açıdan etkilerine eşlik eden bir inanç kitapçılarda devam etmektedir. Dini kitapçı için insanlara faydalı olmak fikri ticari kaygılarla olan dengeyi sağlamanın bir diğer önemli ayağını oluşturmaktadır. Kerim, fayda ile ticari kazanç arasında faydayı tercih ettiğini, bunun ise temel mesleki motivasyonunu oluşturduğunu açıkça ifade etmiştir:

Saf ticari bakmıyorsanız fayda bizim için daha önce geliyor. Çünkü para bir şekilde geliyor yani kazancı rızkı biz garanti olarak görüyoruz. Yani ha nolur 10 olacağına 5 olur ama insanlardaki o bir şey verip de onun verimini alabilmek var ya o en büyük mutluluk oluyor bizim için. Çünkü birçok insanı bugün öğrenciler bazında olsun değişik insanlar bazında olsun o dönemlerde faydamızın olduğu birçok insanı tekrar meyve olarak görünce bu bize yetiyor.

Kerim tarafından çerçevesi çizilen mesleki yöneliminde kitapçı, bilgi ve mümkünse otoritesini, müşterilerinin okuma kültürlerini hem toplumsal hem de kişisel olarak faydalı olacak şekilde şekillendirmeye yardımcı olmak için kullanma

eğilimindedir. Tıpkı kitap okumak ve diğer kültür pratikleri arasında bir bağlantı olduğu gibi, mesleğin kitap üzerine kurulu olması dolayısıyla kitapçılarda mesleklerinin daha ince nitelikleri geliştirmenin bir yolu olduğu yönünde bir his söz konusudur. Görüşülen birçok kitapçıda, yaptıkları işin sadece bu nedenle dahi tatmin edici olduğu yönünde bir kanaat gözlenmiştir.

Yapılan görüşmeler çerçevesinde katılımcı kitapçılara mesleklerine dair temel motivasyonlarının ne olduğu sorularak hangi saiklerle dini kitapçılığa yöneldikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece görüşmelerin devamında yarı yapılandırılmış mülakat sorularının genişletilebilmesi için bir veri toplanmıştır. Bu veriler incelendiğinde katılımcı kitapçıların birbirlerinden bağımsız olmasa da üç tema üzerinden mesleklerini anlamlandırdıkları görülmüştür. Bu temalar içerisinde ilk olarak öncelikle kitaba olan sevgi ve bağlılık ifade edilmiş ve bir anlamda meslek etiği ve sevgisi yansıtılmıştır. İkinci olarak dini kitapçılık yapmak bir dizi ideali gerçekleştirmenin ve topluma dini alanda hizmet etmenin aracı olarak yansıtılmıştır. Diğer bir motivasyon kaynağı olarak ise bir şekilde bir aile üyesinin etkisi ve yönlendirmesi ifade edilmiştir.

2.1.1.1. Kitabı Seviyorum

Dini kitapçılık yapmak konusunda özellikle öne çıkan motivasyon kaynağı olarak kitaba olan ilgi ve kitap sevgisi ifade edilmiştir. Hemen hemen tüm dini kitabevi sahip veya çalışanlarının kitaba yönelik bir ilgi ve sevgiyle hareket ettikleri, aynı zamanda kitapçılık öncesinde bir okuma serüvenlerinin olduğu görülmüştür. Birçoğu için bir dönem kitabevleri ile olan iletişimleri zamanla onların bu mesleğe dâhil olmalarında

belirleyici olmuştur. Bekir ve Cemil örneklerinde görüleceği üzere üniversite yıllarındaki kitap okuma alışkanlıkları ve ardından kitapçı ile kurulan yakın ilişkiler mesleğe giriş için temel bir itki olmuştur:

Aslında üniversite yıllarında biz kitabevlerinden çıkmıyorduk yani her boş vakitte kendimi kitabevlerine atıyordum. Günün birinde kitapçı abilerimden biri dedi ki senin çevren geniş bizim bir depo var, kitabevi olmaya müsait, etrafta duyursan da orayı kitabevi yapsak dedi. Abi bana ver ne istiyorsun dedim. Yani uzun hikâye de o şekilde işin içinde bulmuş olduk kendimizi aslında. Hacı Bayram A blok ikinci katta köşede. Aslında 4 arkadaş yola çıkmıştık. Derdimiz para kazanmak da değildi o zaman çünkü öğrenciyiz para nedir daha tam manasıyla bilmiyoruz, idealler peşinde yola çıktık. Diğer arkadaşlar daha sonra öğretmen oldular, zaten ikisi yolun başında döküldü, bir tanesi de evlenirken, artık hakkını verdik böylece bizim sırtımıza kaldı bu işler(Bekir).

Okumayı bıraktıktan sonra okumaya başladım. Okumaya başladıktan sonra öyle harçlıklarımı biriktire biriktire ki eskiden buranın (Hacı Bayram Çarşısı) mistik bir havası vardı, güzeldi, hoşumuza gidiyordu yavaş yavaş, yavaş yavaş derken bir kitapçıdan çok alışveriş yapmaya başladım. O dönemde bütün haçlıklarımı öğlen yemeği falan yemiyorum biriktiriyorum. Akşamları geliyorum, bir taraftan çalışıyorum böyle yaparken işte o kitapçıda falan derken kitapçı bizi sevdi biraz da biz kitapları sevdik falan derken gel bizde biraz çalış dedi. Biz o kitapçıda biraz çalıştık ve biraz çalıştıktan sonra baktık bu kitap öyle gidiyor falan derken işte X kitabevi satıyordu oradan sonra kitapçılığa başlamama neden oldu. Kitap sevgisiyle başladı bu iş. Tabi o zaman kitapları böyle alırken eve götürüyorduk zaman zaman anacığım derdi oğlum herkes çeyiz biriktiriyor sen

niye kitap biriktiriyon? Sonra tabii ki kitapçı olduktan sonra yıllar sonra dedi ki senin kitapçı olacağın belliydi zaten. İşte böyle bir kitapçılık şeyi başladı (Cemil).

Diğer kitapçı örneklerinde de görüleceği üzere hemen hemen tüm katılımcılar kitaba yakınlıkları ve okuma alışkınlıkları dolayısıyla mesleğe dahil olmuşlardır. Bu açıdan her ne kadar maddi zorluklar yaşasalar da mesleği devam ettirme gayreti içerisinde oldukları gözlemlenmiştir:

Birincisi kitabı seviyordum, ikincisi insanlara faydalı olmanın daha uygun olacağı şeyiyle herkesin bir faydalı olma düşüncesi vardı biz de dedik ki kitap alanında faydalı olalım hem biz yetişelim hem de insanlara yetişmesinde faydamız olsun (Kerim)

Bizi iten şey ne? Burada ben şöyle söyleyeyim. Yani kendimi tanıtırken belki eksik kaldı da çok söylemek istemediğim için normalde ben fizik bölümü okumuş, yüksek lisans yapmış bir öğrenciyim yani fizik mezunu fizikçiyim öyle diyeyim. Öğretmenlik te yaptım yani özel okulda çalıştım, milli eğitimde çalıştım, özel ders verdim, dershanede çalıştım. Ama bu olmazsa eğer yani yapabileceğim tek işin bu olduğuna inanıyorum ve doğduğumdan beri ben kendim kitabın içerisindeyim, kitaba bir sevgimiz var kitapta bir bağımız var yani kitap kâğıtla üretilen bir şey kâğıt da ağaçtan üretilen bir şey, ağaç canlı biz kitabı belki canlı görmeyebiliriz ama ben kendim de böyle derleme bazı şeyler ya zaman zaman bazı şiir olsun, makale türü olsun şeyler yazmaya çalışan birisiyim, yazma işinin ne kadar zor olduğunu bilirim yani bir kitabın meydana gelmesi için ne kadar büyük bir emek sarf edildiğini bilen insanlardanım. Böyle olunca kitaba bir saygımız, bir sevgimiz var yani bunu insanların da göstermesini istiyoruz tabii sadece ticari kaygılarla bu işin yapılmaması gerektiğine inanıyoruz (Mehmet).

Kitapçılığa kitap okumayı sevdiğim için başladım o zaman bir de hemşerimiz vardı sağ olsun o da bize çok yardımcı oluyordu dolayısıyla kitapçılık bizim için çok cezbedici bir meslek olmaya başladı. Tabii şu andaki bütün okuyan gençlerin hayalidir işte bir kitapçıda çalışmak çünkü bize gelen isteklerden. İşte ben yazın sadece kitapçıda çalışsam hiç parasız çalışsam diye bizim de o zaman bu şekildeydi. Kolayca kitaba ulaşmak için ya da kitabın içinde olmak için herkes böyle bir hayali var gençler okuyan gençlerin dolayısıyla o bizim için de motivasyon oldu. Biz kitapçıyız, biz kırtasiye değiliz. Biz sevdiğimiz için bunu yapıyoruz, biz bundan mutluyuz (Hikmet).

Kitap sevgisinin yanı sıra dini kitap okuma alışkanlığı bağlamında bir dönem dini eğitim almış olmak veya İmam Hatip Lisesinden mezun olmak dini kitaplarla ve dolayısıyla dini kitapçılıkla olan irtibatı sağlayan noktalardan olmuştur. Yasin ve İshak İmam Hatip Lisesi geçmişlerinin kendilerini bir şekilde bu sektöre yönelttiğini ifade etmişlerdir.

İmam Hatip Lisesinden mezun olduktan sonra bir kere imamlık sınavına girdim kazanamadım. Bir işte çalışmak gerekir diye İstanbul'a geldim. Geldiğimde bir kitap aramak için kitap üzerine geldiğimde bu yayınevinde eleman aranıyor yazıyordu. O kadar denk geldi hakikaten yani. Ben de iş arıyorum dedim. Dediler ki İHL mezunu arıyoruz biz dediler. Ben de İHL mezunu olduğum için iyi görüşelim dediler görüştük o zaman başladık sene 97 yani (Yasin).

Yasin örneğinde görüldüğü gibi dini kitapçılıkla tanışma biraz tesadüfi olmakla birlikte mezun olunan okul dolayısıyla bir toplumsal ağın oluşması açısından dikkat çekicidir. Bir dönem dini yayıncılığın okur tarafını oluşturan İmam

Hatip mezunu geniş kitle zaman içerisinde alanın aktörleri içerisinde yer almaya ve hem yayınevi hem de kitabevi sahibi olarak alanı yönlendirmeye başlamıştır.

2.1.1.2. İdeallerimiz Var(dı)

Diğer bir motivasyon kaynağının toplumsal, siyasal ya da dini anlamda bir takım ideallerin aracılığıyla yapma düşüncesi olduğu görülmüştür. Kitaba olan ilgi dolayısıyla belli bir düzeyde okuma kültürüne sahip olan dini kitapçıların belirli bir siyasal, toplumsal ya da dinsel ideolojiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Uzun yıllardır bu mesleğin içerisinde bulunan ve geleneksel bağımsız kitapçılığı sürdüren görüşmecilerin özellikle belli dinsel idealleri gerçekleştirmek ve İslam'ın tebliğine katkı sunmak gibi bir amaçla kitapçılık mesleğinde devam ettikleri ifade edilmiştir. Bekir örneğinde görüldüğü gibi üniversitede aldığı eğitim doğrultusunda meslek edinmektense kitapçılığı tercih etmenin bir açıklaması olarak insanlara faydalı olmak ve dini anlamda rehberlik etmek gibi bir ideal etkili olmuştur.

Hatta bizim yapmış olduğumuz işi ben eczacının yapmış olduğu işten daha önemli telakki ediyorum. Yani eczacı yanlış bir ilaç verdiği zaman hastasına onu canından edebilir ama biz hem dünyasından de ahiretinden edebiliriz insanları (Bekir).

Benzer bir şekilde mesleki motivasyonunu okur/müşteri kitlesine faydalı olmak dolayısıyla açıklayan Kerim her ne kadar son zamanlarda bu mesleki ahlakın devam ettirilmesi açısından problemler olduğuna işaret etse de faydalı olduğunu düşündüğü okurlar üzerinden mutluluğunu ifade etmektedir.

Gelen insanlarla işte değişik sohbetler bazında, o dönemlerde her türlü insan geliyordu. O bizi motive ediyordu yani okuyan, geliyordu okumayan geliyordu, öğrenmek isteyen geliyordu. O 85-90'lara kadar böyle bir havanın içerisinde biz otomatikman bu verim bizi daha da motive etti. Yani o şekilde. Çünkü bu işle iştigal edersek okuma şeyimiz devam ediyordu. Yani kitapları en azından tanınması açısından okuyorduk, müşteriye faydalı olması açısından okuyorduk, tavsiye açısından okuyorduk, çünkü bizim mesleğimizin en önemli şeyi tavsiyedir. Biraz bir de yani şimdi o dönem insanlar yani yaptığı işi severek yapıyor yani bu benim görevim diye yapıyordu. Şimdikiiler çoğunlukla para kazanma amacıyla yaptığı için yani o zaman otomatikman hedef değişiyor. Satılan kitaplar ve şeylerde değişiyor, müşteri potansiyeli de değişiyor. Evet, saf ticari bakmıyorsanız fayda bizim için daha önce geliyor çünkü para bir şekilde geliyor yani kazancı rızkı bizi garanti olarak görüyoruz. Yani ha nolur 10 olacağına 5 olur ama insanlardaki o bir şey verip te, onun verimini alabilmek var ya o en büyük mutluluk oluyor bizim için. Çünkü birçok insanı bugün öğrenciler bazında olsun değişik insanlar bazen olsun o dönemlerde faydamızın olduğu birçok insanı tekrar meyve olarak görünce bu bize yetiyor (Kerim).

Meslek ahlakı ve mesleki tatminin bir ifadesi olarak böylesi bir ideal birçok dini kitapçı tarafından görüşmelerin farklı yerlerinde yansıtılmıştır.

Dini yayınlarla ve yayıncılıkla ilgisi daha çok siyasal ideolojisi dolayısıyla olan katılımcılar da görülmüştür. Bu anlamda Ali, özellikle Milli Görüş camiasıyla olan yakınlığı dolayısıyla belli bir ideoloji içerisinde yetişmiş ve bu hareketin daha çok edebiyat çevrelerine olan yakınlığıyla dini yayıncılığa yönelmiş olduğunu ifade etmiştir:

Memleketimde sivil toplum da diyebiliriz Milli Gençlik Vakfı gibi, efendim siyaset diyebiliriz Refah partisi gibi, memlekette olduğum dönemde bunların içerisinde bulundum. Orada olduğumuz zaman içerisinde özellikle Milli Gençlik Vakfı olarak çok nasıl diyelim kültürel faaliyetlerimiz oldu. Yani konferanslardır seminerlerdir işte tiyatrodur paneldir filan. Biz bir idealin peşindeyiz yani bu ideal nedir cenabı hakkın huzuruna çıktığımız zaman yarabbi biz âcizane bunları yapabildik elimizden bu geldi diyebileceğimiz şeyler götürmek istedik... Niye çocuklarımız, gençlerimiz istedik ki şimdi Batı her yönüyle Batı kültürü bizi çepeçevre kuşatmış her şeyiyle yani ve onların ellerindeki imkânlar teknik imkânlar anlamında söylüyorum estetik anlamında söylüyorum her şeyde bizden daha iyidir bunu bir tespit olarak demek zorundayım. Biz Hazreti Peygamber'i çocuklarımıza anlatacak bir kitap yapamadık. Yani 20 yaşında, 30 yaşında, 40 yaşındaki insanların okuyabileceği siyer kitabını biraz resimlendirerek çocuklara yönelik siyer kitabı yaptığımızı düşündük. Ama öyle değil. Bugün böyle diyeceksin ki sen yapabildin mi yapamadım ama idealim bu inşallah nasıl olursa bunu yapmak istiyoruz.

Siyasal ideolojiler söz konusu olduğunda katılımcılar içerisinde İslamcı gelenekten gelen kişilerin çoğunlukta olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Her ne kadar konuşulan konular içerisinde siyasi düşünce teması öne çıkmamış olsa da hem Ali'nin ifade ettiği gibi hem de başkaca katılımcıların görüşme mekânlarındaki fotoğraf, siyasi simge ya da anlatılarından elde edilen birçok işaret İslamcı geleneğin özellikle de Milli Görüş çizgisinin dini kitapçılarda çoğunluğu temsil ettiği görülmüştür.

2.1.1.3. Babadan Kalma

Katılımcıların dini kitapçılığa yönelmelerindeki bir diğer etken ise sayılan diğer motivasyon kaynaklarına ek olarak bir başlangıç noktası olması açısından aile ve toplumsal çevre etkisi olmuştur. İsmet ve Ziya örneğinde babadan kalma kitapçılığı devam ettiren kitapçılar olduğu gibi İlhan, Hamza ve Ekrem gibi ailenin diğer üyeleri veya akraba yönlendirmesi ile de bu mesleğe dâhil olan kitapçılarla karşılaşmıştır.

Yani şöyle ilkokula giderken, ben ilkokula giderken bizim kitapçı dükkânımız vardı. Boş zamanlarımda tabii ilkokul öğrencisinin kitapçılığında ne olacak da tabi giderdim gelirdim hatırlıyorum. Yani bu babadan geçen bir meslek tabi kitapçılıktan başka bir şey yapmadık bu yaşa kadar(İsmet).

Ben 20 senedir bu meslek içerisindeyim, başka bir yayınevi ve burada toplam 20 yıldır İslami yayın işi içerisindeyim. Benim abim 13 yaşında geldi, Çarşamba'da kırtasiye üzerine iş kurdu, burada çarşamba bölgesinde Fatih Çarşamba'da kırtasiye üzerine dükkân işletiyordu. Onun yanında çalışmaya başladım, askere gidene kadar böyle devam etti Askerlikten sonra x Kitabevine başladım, Beyaz Saraydayken. 99 da kapandıktan sonra Beyaz Saray, Yümni İş merkezine geldik. Çarşıya geldikten sonra da ben de buraya geçtim(İlhan).

Askerlik sonrası İstanbul'da iş buldum oraya gideceğim, böyle bir hadiseyle geldim Ankara'ya Ankara'da kız kardeşim var bir gece orada misafir kaldım. Abim de orada dedi ki şeyin dedi Lugat'ın dağıtımını yapıyormuş abim Ferit Develioğlu'nun dağıtımını yapıyormuş. Oraya gittik oradan 10ar tane ben yaptım 5'er tane o paket yaptık. Aldık İstanbul'a gelirken otobüste İstanbul'da ne iş yapacaksın dedi abim. Dedim böyle böyle bir iş buldum oraya geliyorum dedim.

Ya dedi benim de adama ihtiyacım var beraber çalışalım istersen. Dedim ki babanın olmadığı yerde büyük abi baba hükmündedir ve benim hukukumu korursan ben senle çalışmayı tercih ederim. O zaman dedi ki ben de yeni açtım borcum da var piyasaya beraber yapalım bu işi ortaklığı da belirtelim yüzde 35 senin olsun 65i benim olsun dedi öyle başladık. Öyle başladık bir anda büyüdü. İslami yayıncı o da yayınevi hala var. Ben onla beraber çalıştım. Birçok kitaplar bastık bu dönemde bayağı kitaplar bastık. Fi-Zilal'in, Elmalılı'nın dağıtımını biz yaptık. Böyle büyük işlerle meşgul olduk. Sonraları ayrılalım dedik ayrıldık. Sonra kendi yayınevimi kurdum. Hemen arkasında depomuz vardı bizim. Oraya girdim ardından öyle çalıştık, öyle buralara kadar geldik (Hamza).

Burada, icra edilen mesleğin niteliği dolayısıyla katılımcıların kitapçılığı sırf maddi kazanç için yapmadıkları daha çok kitaba olan bakış açıları dolayısıyla toplumu iyi kitapla ve faydalı bilgiyle buluşturmak misyonunu yüklendikleri görülmüştür. Ancak kitapçılığı daha çok farklı şekillerde Mushaf ve cüzler basmak şeklindeki bu sorumluluk hissinden ziyade daha çok satış yönünü önceleyen bir bakışın da sektörde etkin olduğunu ifade etmek gerekir. Bu tür bir kitapçılık ve yayın anlayışı birçok katılımcı tarafından eleştiri konusu da edilmiştir. Dini kitapçılık yapan katılımcıların tamamına yakını yaptıkları işe maddi olmayan anlamlar yüklemekte ise de maddi motivasyonun da kendisine yer bulmaya başladığı ifade edilmelidir.

Katılımcıların çoğunda görülen bu temel motivasyonlar içerisinde bağlayıcı olan ortak nokta dini kitapçılık yapmanın bir sorumluluk ve hassasiyet konusu olduğudur. Bir meslek olarak dini kitapçılığın genel anlamda kitapçılık sektörü içerisinde ayrıışan özelliği olarak hem bu dünyacı hem de öteki dünyacı boyutları ifade etmesi vurgulanabilir.

Görüşme yapılan kitapçılar her ne kadar geçimlerini sağladıkları bir sektör olarak görseler de aynı zamanda bir sorumluluk duygusu içerisinde hareket ettiklerini ve önceliklerinin müşterilerine dini alanda hizmet etmek olduğunu ifade etmiştir. Birçoğunun konuşması kitapçılık mesleği ve kitap dünyası hakkındaki tutku ve heyecanlarını yansıtmıştır. Ve hemen tamamının dini hassasiyet ya da ideal sahibi olan kişiler olduğu görülmüştür. Bu hassasiyeti kurumsal anlamda bir mecra olarak kitapçı merkezinde sürdürmek ve toplumla dini bilgiyi buluşturmak adına gayret gösteren dini kitabeveleri ve yayıncılar bir bakıma İslami bilgi birikiminin üreticisi ve özellikle taşıyıcısı konumunda olduklarını hissetmektedirler. Bu yönleriyle her ne kadar dini kitapçılığın son yıllarda değer kaybına uğramakta olduğu yönünde bir izlenimleri olsa da mesleklerini belli bir tatmin duygusu içerisinde yapmakta oldukları anlaşılmaktadır.

2.1.2. Dini Bilgi ve Toplum Arasında Anlamlı Bir Köprü Kurmak

“Ben diyorum ki körler çarşısında ayna satıyorum. Yapmış olduğumuz iş gerçekten zor bir iş.” (Bekir)

Hem akademik analizde hem de popüler tasavvurda, ekonominin bir şekilde kültürle çeliştiğine dair bir varsayım vardır. Bu anlamda kitapçılık aynı zamanda ekonomik ve kültürel bir analiz için en iyi örneklerden birini sunmaktadır. Yirminci yüzyılda kitap yayıncılığını inceleyen sosyolojik veya sosyo-tarihsel çalışmalar, göreceli olarak seyrek kalmıştır ve kitapçılık üzerine saha araştırmalarının eksikliği daha da fazladır. Çağdaş kitap endüstrisine dair mevcut açıklamalar çoğunlukla hatıralar, editörlerin veya yayıncıların biyografileri veya profesyonellere yönelik pratik raporlardan

gelmektedir. Ancak tarihçiler, sosyologlar, rapor hazırlayanlar veya gazeteciler olsun, kitap dünyası hakkında yazarların neredeyse tamamı, ticarileştirme tartışmalarının sürdüğünü kabul etmiştir. Bu tür tartışmalar en yaygın şekliyle piyasanın baskıları ve "iyi" kitaplara bağlılık arasındaki gerilim açısından anlaşılmıştır. Bu gerilim sıklıkla kültür ve ticaret arasında bir karşıtlık olarak ifade edilir (Miller, 2006).

Kitapçı ya da yayıncı, bir bakıma toplumun ya da daha özelde okuyucunun ihtiyacı olanla piyasanın ihtiyacı olan arasında tercih yapmak gibi bir karşıtlık duygusu yaşamaktadır. Benzer şekilde dini kitapçıların kültür ve ticaret arasında bir tercih yapmak hissi içerisinde olduğu görülmüştür. Hem ticari kaygıları hem de dini kaygıları beraber yaşayan dini kitapçılar bu yönleriyle kültür ve ticareti bir arada düşünme eğilimindedirler. Böylece hem ticari faaliyet olarak dini kitapçılığı hem de bir dinsel sorumluluk alanı olarak dini kitapçılığı birbiri içerisinde eritebilecek bir konumlandırma yoluna gitmişlerdir:

Mesela gelen kişinin istediğini değil kişinin yapısına bakıyoruz, kültür şeyine bakıyoruz. Gerekirse mesela gelmiş büyük bir takım istiyorsa biz onu takım vermez, küçük bir kitap ya veriyoruz ya hediye ediyoruz. Bu şekilde şimdi zemine göre kitap tavsiyesi verilmek zorundadır. Yani bu hem maddi düşüncede de karlı bir iş, hem de manevi düşüncede de. Bu maddi düşüncede neden, gelen insana bu takımı versek hiçbir zaman kitap okumaz çünkü o evinde bu kitabı açamaz, ama küçük kitaplar verdiğimiz zaman o insan yavaş yavaş yaptıkça otomatikman yeniden kitap alma ihtiyacı hisseder. Madden kazancımız bu manen kazancımız da o insanlar onu verdiğim zaman boğulacak bir de belki bu dine yaklaşımı farklılaşacak, bir yerlerden yani kimden alabilirse ondan aldığı dinle yetinecek ki

şu andaki sıkıntımız bu. En büyük sıkıntı herkes bir yerlerden aldığı dinle yürümeye çalışıyor. O zaman kaynaklara inmeyecek. Ama işte bu şekilde yaparsak biz manen de o insanların kaynaklara yönelmesini, esas kendi kişiliğini, kimliğini, İslami kimliğini oluşturabilecek eserler yönelmesini sağlamış oluyoruz, onun durumuna göre veriyoruz. (Kerim)

Nadir görülen durumlar dışında, çok büyük ekonomik gelirler elde etme imkânları olmamasına ve uzun çalışma saatleri ve belirsizliklerin genel geçer bir durum olmasına rağmen dini kitabevi işleten veya bu mesleği yapmayı tercih eden insanlar genellikle mesleklerine derinden bağlı görünmektedirler. Bu bağlılıkları bazen kişisel tatmin unsuru olabilirken bazen de toplumsal dini meselelere dair umutsuzluğun da kaynağı olabilmektedir. Bu çerçevede katılımcı kitapçılar öncelikle toplumun geniş kesimlerinin dini anlamda duyduğu rehberlik ihtiyacını karşılamak gibi kişisel bir sorumluluk alanını ifade etmişlerdir. Dini kitapçıların, çoğunlukla sahip oldukları bu sorumluluk duygusu çerçevesinde hareket ettikleri gözlenmekle birlikte geniş toplum kesimlerinin dini anlayış ve yönelimlerine dair eleştirel bir anlayış da geliştirdikleri görülmüştür. Bu anlamda dini bilgi ile toplumun geniş kesimleri arasında sorumluluk duygusu ile kurulan köprü, bu duygunun doğurduğu eleştirelilikle birlikte farklı tonlarda varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

2.1.2.1. Dini Kitapçılığın Özdeşünümleri: Körler Çarşısında Ayna Satmak

Katılımcı kitapçılar çoğunlukla kendi misyonlarını okuyucu için faydalı kitaplar sunarak toplumu iyileştirmek olarak görmekte ve bu anlamda müşterileri ile kurdukları

kişisel ilişkilerden büyük memnuniyet duymaktadırlar. Bu anlamda, müşterileri sadece ekonomik kârlarının kaynakları olarak değil, paydaşları olarak da algılamaktadırlar. Son yıllarda birçok müşterinin dini kitapçıları bu şekilde tecrübe edip etmemesi farklı bir sorudur. Ancak belli bir süre bu mesleğe gönül vermiş katılımcılar için durum tanımı bu şekilde ifade edilmiştir:

Böyle çok güzel müşterilerim var be bu anlamda güzel dostluklarımız oluşmuş yani bunu yönlendirdikten sonra hatta işte bakıyorum yok almayacak gibiyse ben işte gözüme kestirdiğim onun işine yarayacak bir kitabı başta böyle bir hediye edebilirim. Öyle başlayarak işte sen şunla bir başla falan daha sonra konuşalım falan tarzında başlıyor başlıyor ve bu belki 20-25 yıllık böyle dostluklarımız vardır yani. Ben X kitabevinde gözümü açtım diyen hamdolsun çok sayıda dostumuz var (Cemil).

Görüşülen kitapçıların dini bilgi ile toplum arasındaki konumlarına dair kendi mesleki jargonlarının oluştuğu izlenmiştir. Birçok kitapçı toplumla olan ilişkilerini metaforik bir anlatımla ifade etmiştir. Kitapçılar bu metaforik anlatımla aslında özdüşünsel olarak mesleklerine verdikleri değeri ortaya koyarken dini bilgi ile toplum arasında bir köprü kurmanın anlamlı gururunu da ifadelendirmiştir. Berger ve Luckmann'ın (2008, s. 202) *tali sosyalizasyon* olarak ifade ettikleri role özgü bilginin, iş bölümünden temellenen rollerin edinilmesi anlamında meslek temelli bir dil geliştirmeleri katılımcıların bulundukları konumu içselleştirdiklerinin de bir göstergesidir.

Katılımcıların kendilerini bilgi ile toplum arasında konumlandırış biçimi çoğunlukla bir entelektüel rehberlik biçimini içermektedir. Bunu ifade etmek için bazen

okur ya da müşterilerinin ihtiyaçlarını belirleme ve ona göre gerekli gördükleri okuma alanlarını açmak için değerlendirme yaptıklarını ifade etmişlerdir. Metaforik bir açıklama rneği olarak “eczacı” benzetmesi bunlardan bir tanesidir:

Tabir yerindeyse geçmişten bu yana kitapçılar günümüz manasında eczacı eski tabirle aktar hükmündedir çünkü geçmişte insanlar aktarlara gider lokman hekim dediğimiz kişilere ve arızası da sıkıntısını anlatır o da ona bir karışım hazırlar onu sunardı. Bu şekilde onun devası olmaya çalışırdı ancak kitapçılık artık eskiden öyleydi ki mesela bir de müşteri gelirdi hocam ya da arkadaşım kardeşim ben ne okumalıyım? Ama ben kendim mesela müşteri geldiği zaman onu hemen göz hapsine alırım izlerim ve daha çok hangi kitapları geziyor, şuurlu mu geziyor, şuursuz mu geziyor bakarım (Salih).

Bu anlamlandırma çabası kitapçının mesleğiyle olan zdeşşnmsel ilişkisini ele vermesi ve aynı zamanda okuyucu kitlesinin dini rehberliğe ihtiyaç duyan bir şifa arayıcısı olarak görülmesi açısından da ilgi çekicidir. Aynı metaforik açıklamayı kullanan Bekir, bir adım daha ileri götürerek mesleki sorumluluğunu hem dünyaya hem de ahirete taalluk eden bir konuma yerleştirmiştir:

Ben zaten eğitimciyim. Yani 4 sene eğitim fakültesi okuyup da neden ğretmen olmadın diyenler çok oluyor mesela bize ama ben burada okulda vereceğinden daha fazlasını insanlara verdiğimi düşünüyorum ve bu işte de ciddi rehberlik gerektiriyor. Hatta bizim yapmış olduğumuz işi ben eczacının yapmış olduğu işten daha önemli telakki ediyorum. Yani eczacı yanlış bir ilaç verdiği zaman hastasına onu canından edebilir ama biz hem dünyasından de ahiretinden edebiliriz insanları.

Benzer bir metaforik anlamlandırma yoluna başvuran Hikmet, toplumla bilgi arasında kurulan köprü olarak dini kitapçılığı bir “sarraf”ın altını bilmesi gibi kitap ile müşteri arasındaki ilişkiyi yorumladığını ve tavsiye mekanizması üzerinden bir rehberlik faaliyeti yaptığını ifade etmiştir:

Okuyucu geliyor biz okuyucu tartıyoruz. Çünkü tabii biz bu işte olduğumuz için bir altın gelince “sarraf” onun ne olduğunu bilir. Bir kitap gelince de sahaf onun ne olduğunu bilir. Yani başkası için çok değersiz olan bir şey sahaf için çok değerli olabilir. Başkası için çok eski, köşede duran bir kitap sahaf için çok değerli olabilir. Biz de şimdi okuyucu geldiği zaman okuyucu tartıyoruz, okuyucunun sorduğu sorudan, istediğinden bilinçliliğin, ona göre diyoruz ki, bak şu kitabı da sana tavsiye ediyoruz, bu kitabı da sana tavsiye ediyoruz ya da o kitabı sen okuma da şu kitabı oku diyoruz.

Sohbetin başka bir yerinde, yaptığı işi başka bir açıdan değerlendiren Bekir, biraz da bulunduğu çarşı itibarıyla okuyucu kitlesinin niteliğini eleştirirken dini kitapçılığın toplumun bilinç düzeyi ile ilgili zorluklarını da açığa vurmaktadır:

Bana ne iş yapıyorsun dendiğinde benim espiyle karışık vermiş olduğum bir cevap var: ben diyorum ki körler çarşısında ayna satıyorum. Yapmış olduğumuz iş gerçekten zor bir iş.

Görüldüğü gibi toplumsal bilinç söz konusu olduğunda halk dindarlığına kaynaklık eden belli bir bilgi stoğu ve bu stoğu değiştirmenin belli zorlukları söz konusudur. Berger ve Luckmann’ın(2008, s. 8) deyişiyle “sokaktaki adam genellikle kendisi için gerçek olan şeyleri ve bildiklerini belirli bir problem onu aniden durdurmadıkça, kendine dert etmemektedir.”Toplumda inşa edilmiş bir gerçeklik olarak

din anlayışları kendi gerçekliğini besleyecek kaynaklara yönelirken, kitapçı kendince “iyi” kitapla okuyucuyu buluşturmak gibi bir sorumluluk duygusu ile eleştirel bir tutum içerisine de girebilmektedir.

Yapılan işin *körler çarşısında ayna satmak* gibi eleştirel/üstenci bir tutumla ifade edilmesi bir bakıma kitapçının sokaktaki adamı *durdurmak* rolüne soyunabildiğini de göstermektedir. Sokaktaki adamın diğer bir deyişle geniş kitlenin böylesi bir görüntüsü özellikle geniş kitlelerin rağbet ettiği Hacı Bayram çevresi gibi halk dindarlığının mekânı olan alanlarda çok daha fazla karşılaşılan bir durumdur. Zihninde kendince *sahih* dini bilgiye dair bir çerçevesi olan dini kitapçılar müşteri kitlesinin mevcut durumunu düzeltmek gerektiğine dair bir sorumluluk duygusu taşımaktadır.

2.1.2.2. Bir Entelektüel Rehber Olarak Kitapçı

Tavsiye mekanizması geleneksel bağımsız kitapçılar için bir mesleki gereklilik olarak görülmektedir. Bu gereklilik dolayısıyla, kitapçı kendisini okur/müşteri kitlesinden sorumlu tutmakta ve “iyi” kitaplarla okuyucuyu buluşturacak bir zemin arayışına yönelmektedir. Bundan dolayı dini kitapçılar kendilerini fikirlere ve sözlere özel saygı duyan ve önemli yazarları keşfetme ve tanıtma arzusu olan insanlar olarak görmeye devam etmektedir. Kitapçıların *entelektüel rehber* olarak hareket etme sorumluluğu insanları kendi düşüncelerine göre “zararlı” ya da “ağır” materyalleri okumaktan caydırmak ve onlara bu yönde rehberlik etmek yönündendir. Ama en önemlisi, kitapçı, varsa kişisel tanınırlığını ve nüfuzunu müşterileri için kullanarak onları

dini anlamda geliştirecek şeyleri okumaya teşvik etmekte ve böylece bir dini sosyalleşme biçimi ortaya koymaktadır:

Yani ama işte bu adamı alıp ya da işte o adam bize de gelebiliyor diyor ki bana şöyle şöyle bir kitap ver. Şimdi o kitabı düşünüyorum istediği kitabı düşünüyorum bir de adama bakıyorum. İsteddiği kitapla adam arasında dağlar kadar fark var. Örtüşmüyor yani bunu bir ayıklamak lazım. İşte sorular cevaplar ondan sonra onu napacan kim önerdi, bak aslında o değil de şu senin için şu daha faydalı olur falan tarzında böyle yönlendirmelerle o insanları bu şekilde hem bilinçlendirme hem yönlendirme hem bir bakış açısı kazandırmak. Böyle bir şey (Cemil).

Kitap ile okuyucu arasında oluşturdıkları anlamlı bağ dolayısıyla dini kitapçılar kitap tavsiyesinde bulunurken konu bazında isteklere cevap vermek adına da okuyucuya hizmet etmeye devam etmektedir. Kitapla ilişkisi düşük seviyedeki geniş kitlenin dini kitap söz konusu olduğunda kitapçıya duyduğu güven kaydedilmiştir.

Kitapçıya duyulan güvenin tesis edilmesinde belki de en önemli etkenlerden birisi kitapçının okuyucuyla böyle bir ilişki kurabilmesidir. Klasik anlamda kitapçılığı sürdürmeye çalışan katılımcılardan Hikmet ve Salih'in ifadelerinden okura müdahaleyi de içeren bir anlayışla rehberlik faaliyeti içerisinde oldukları anlaşılabilmektedir.

Burada şöyle bir şey var. Mesela okuyucu geliyor birkaç soru soruyor. Fakat ağır bir kitap istiyor. Ben yeni başlamak istiyorum yani çok okuma isteğim de yok farklı şeylerde var işte okumaya zamanım da yok falan filan. Ama birisinden duymuş çok ağır kitaplar istiyor. Mesela Mukaddimeyi istiyor, Sezai Karakoç'tan istiyor falan. Tabii biz o zaman diyoruz ki tamam onları okursun ama şu anda onları değil de işte Necip Fazıldan başla, Mustafa Kutlu'dan başla, güzel romanlardan başla, dünya

klasiklerinden başla gibi ya da hatıratından başla gibi ona farklı şeyler tavsiye ediyoruz. O derse ki yok illa biz bunu istiyoruz tercihine bırakıyoruz (Hikmet).

Bazı müşterilerimiz vardır toplar, toplar, toplar gelir böyle masanın üstüne koyarlar. O hiç bir şey söylemez ben hiçbir şey söylemem ayırırım ben. O şaşkınlıkla bakar derim bunları al bunları alma. Çünkü hani ihtiyacı olup da ihtiyacının ne olduğunu bilmeyen insan belli olur ondan sonra neden dediğinde bunlar şu an senin için gerekli değil. Şunları senin okumam lazım dediğim de bir iki ay sonra memnuniyetle geri dönüp, teşekkürlerini sunup ha şimdi ne okuyayım diyen müşterilerimiz var (Salih).

Cemil ile yapılan görüşme esnasında kadın müşteri yeni evlendiği eşinin okuyabileceği bir kitap sormuş, satıcı birkaç saniye bakındıktan sonra İslam'da cinsel hayat konulu bir kitap çıkarmış ve müşteri itirazsız bir şekilde kitabı satın alarak çıkmıştır. Buradan da görüleceği üzere kitapçının kitabı ve kitleyi tanınması ve üstü kapalı dahi olsa müşterinin isteğine cevap verebilecek bir konum elde etmiş olması dikkate değerdir.

Başka bir örnek vermek gerekirse Kerim'le yapılan görüşme esnasında gelen bir müşteri latinize edilerek basılmış Kuran-ı Kerim sormuş, satıcı ise latinize edilmiş Kur'an okumanın dinen sakıncalı olduğunu anlatarak onun yerine okunaklı başka bir Kur'an hattı tavsiye etmiştir. Kadın müşteri tam olarak ikna olmasa da yanındaki arkadaşının da kitapçıya katılmasıyla almaktan vazgeçmiştir. Aynı mekânda başka bir müşteri ise bir yakınında gördüğü bir çeşit Yasin cüzünü sormuş, renk belirterek cüzü istemiş, istediği rengi bulamasa da satıcı ne aradığını tahmin ederek onu başka bir kitapçıya yönlendirmiştir. Buradan hareketle dini kitapçılığın genel anlamdaki kitapçılıktan farklı

olarak kendine özgü bir doğasının oluştuğu ve mesleki bir takım gereklilikleri de içeren bir gerçeklik alanı oluşturduğu ifade edilebilir.

Hemen hemen tüm katılımcıların geleneksel kitapçılığın doğasına uygun olarak müşterilerini hem kitap hem de konu temelli tavsiyeleriyle yönlendirmeye çalıştığı görülmüştür.

Şöyle bir şey gelen kişinin bir kere okumak durumuna göre onun ihtiyacına göre - yani biz tavsiye etsek burada bulundurduğumuz her kitabı tavsiye etmemiz lazım- biraz kabaca olabilir ama sende olmayan her kitap yenidir diyoruz mesela. Adam diyor, hangi kitabı tavsiye edersin, bu kitap var mı diye sorsam abes olur. O yüzden hangi konuda araştırdığını veya öğrenmek istediğini sorup ona göre ya yönlendiriyoruz ya da alternatif sunuyoruz, özel bir konu söz konusuysa bu konuda şunlar şunlar var diye yenileri teklif ediyoruz ulaşması için (Yasin).

Kitap arıyordur, bizde yoksa ya yoktur deriz ya da bak o kitap şu konunun kitabı onun yerine şunu okursan aynı konuları işliyor deriz. Yani ikna olan olur olmayan olmaz (Hamza).

Görüldüğü üzere din, kitap ve toplum arasında kurulacak olan ilişkinin sağlıklı olabilmesi ve bir sosyalleşme motifi olarak dini rehberlik ve yönlendirme faaliyeti içerisinde kitapçılar önemli bir görev ifa edebilmektedir. Araştırmaya katılan kitapçıların böyle bir görev duygusu ile hareket ettikleri görülmekle birlikte birçoğunda böylesi bir kitapçılığın her geçen gün zayıfladığına ve okurun da popüler materyallere yönelmek gibi bir “yanlış” içerisinde olduklarına dair bir fikir taşıdıkları da gözlenmiştir.

2.1.2.3. Kitapçı Sansürü: Her Kitabı Satmıyoruz!

Kitap tavsiyesi ile okuru aydınlatmak ve “doğru” bilgi ile buluşturmanın doğallığının yanında kimi kitapçıların kitap satış listelerini oluştururken bir otosansür geliştirdikleri de gözlenmiştir. Satış listesi hazırlarken kitabı içerik, tür ve din anlayışı açısından değerlendirmeye tabi tutmak ve satıp satmamaya karar vermek şeklinde ilerleyen bu süreç kimi zaman bir kitapçı sorumluluğu ile kimi zaman da dini görev bilinci ile açıklanmıştır. Bu durumu hem bir kitapçı sorumluluğu hem de dini bir görev bilinci altında ele alan Mehmet, kendi din anlayışı çerçevesinde çok sattığı bilinen birtakım yayınlar da dâhil olmak üzere bazı dini grup yayınlarını satmadıklarını ve satmayacaklarını ifade etmiştir.

Burası bir kesit gibidir. Yani toplumun hemen neredeyse bütün katmanlarından insanların girdiği bir dükkândır burası diyebilirim. Yani kimisi aradığını bulamıyor belki ama. Yani isim vermek istemiyorum şimdi bazı yayınevlerinin ve bazı kişilerin kitaplarını biz hiç satmayız. Yani söylebilirim söyleyeyim

Tabii buyurun.

Yani Fethullah Gülen denilen zatın kitaplarını biz hiç satmadık bu kitabevine hiç girmedim. Yani elhamdülillah diyoruz Allah bize bir feraset ve basiret vermiş ki onların en güçlü olduğu zamanlarda bile onların kitaplarını getirip satmadık yoksa çok büyük kar da elde edebilirdik. Yine mesela Cübbeli Ahmet’in kitaplarını bulundurmuyoruz satmıyoruz. Yani dahası Süleymancılara kitaplarını bulundurmamaya çalışıyoruz. Yani bu insanların da dini anlama ve yaşama noktasında sıkıntılar olduğuna inanıyoruz. Okuduğumuz kitap, öğrendiğimiz sünnet ve peygamberimizin sünneti yaşayışı, hayatı bunların anlayışına zıt şeyler

teşkil ediyor. Semerkant grubu da buna dahildir. Daha birçok böyle Pamuk Yayınlarıdır mesela Yusuf Tavaslı gibilerinin kitaplarını da satmıyoruz ve bulundurmuyoruz. Özellikle bazı eserleri bize her gün en az 3 kişinin 5 kişinin sorduğu kitapları var bu insanların, çünkü meşhur olmuş insanların kitapları. Belki milyonlar seviyesinde satışlar yapan kitaplar. Yani Hüseyin Hilmi Işık denilen zatın kitapları mesela yani Saadet-i Ebediyye denilen kitap yani bir ilmihal kitabı ama yani bize göre doğru değil kitabın içerisinde yazılan şeyler doğru değil, o nedenle de bulundurmuyoruz. Hakikat Yayinevi kitapları da hakeza öyledir Said Nursi'nin risaleleri de buna dâhildir...

Yani özellikle internetin yaygınlaşmış olması bizim işimizi daha da fazla zorlaştırır hale geldi. Yani insanlar artık kitapçıya gitmektense kitabı görmeden internet üzerinden almayı biraz daha fazla tercih eder oldular. Bunu da yadırganacak bir şey diye söylemiyorum modern hayat bize zaman bırakmıyor kendi zamanımız yok, bu işi masa başında halletmek gidip gelmekten daha kolay geliyor insanlara ama kitabevine gelmek bir kitapçı ile haşır neşir olmak, bir kitapçınızın olması benim için önemlidir. Ben kitapçı olduğum kitap sattığım için demiyorum bunu biz müşterilere de söylüyoruz yani sen bilemezsin kitabı, bilemezsin yani ben kendimi kitabın içerisinde olduğum halde yani hangi insan hangi kitabı okumalıdır, hangi kitabı okumamalıdır bu çok önemli bir şeydir yani siz bir bebeğe yemek yediremezsiniz (Mehmet).

Bu bakış açısının bazen müşteri ile ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebildiğini de aktaran Mehmet, kendisini bu konuda sorumlu hissettiği için yine bu rehberliğe önem verdiğini vurgulamıştır. Zira o, dinin öğrenilebilmesi için belli grup oluşumlarının ve hurafeci olarak aktardığı dini anlayışların toplumda yaygınlaşmaması gerektiğini,

özellikle de dini bir ticari faaliyet alanı olarak gören anlayışın önüne geçilmesi gerektiğini, müşterilerine kitap konusunda rehberlik edip etmediği yönündeki soruya verdiği cevapla açıkça vurgulamıştır. Müşterilerine kitap tavsiyesinde bulunup bulunmadığına dair soru yöneltildiğinde Mehmet, müşterinin istemesi durumunda sürekli olarak istemediklerinde ise yönlendirme şeklinde bunu yaptıklarını ifade etmiştir. Ancak satıcı olması dolayısıyla yanlış anlaşılma gibi bir problemlerinin de varlığını dile getirmiştir:

Yani mutlaka. Gelen müşterilerinin kendileri istedikleri zaman her zaman, istemedikleri zamanda yönlendirmede bulunmaya çalışıyoruz da ters tepeni de oluyor tabii. Yani yanlış anlaşılıyor çünkü satıcı olduğunuz için bu işin en sıkıntılı kısmı budur belki. Yani her Müslüman çünkü emr-i bi'l maruf nehy-i ani'l münker yapmakla mükelleftir bu mesele de bunun içerisinde. Bu bir davettir aynı zamanda ama sattığın şeyin davetini yapamazsın, böyle bir sıkıntı var yanlış anlaşılır. Çünkü böyle yapanlar var. Yani yine isimleri kalsın söylemeyelim ama bazı böyle İslami oluşumlar, yapılar ki birçoğu Türkiye'de dini ticaret haline getirmişler. Yani Cübbeli Ahmet'ten bahsettim mesela. Yani sen Resulullah'ın vaz ettiği kürsüden nasıl kalkar da kefen pazarlarsın. Onun haricinde daha neler neler. Yazdığın kitaplar şunlar bunlar Yasin cüzü yazmış yok Erbain-i İdrisi'ye yazmış şunu şu kadar okursan böyle olurmuş böyle yani hurafe bunların hepsi. Bu insanlar toplumdaki genel katman yani genel anlamda ki insanların çoğu bu Yusuf Tavaslı dediğiniz zatın Pamuk yayınlarının ya da işte böyle tasavvufi meşrep olan bir sufi yapının içerisinde olan insanların tasallutunun altında din öğrenemiyorlar. Hurafeden ibaret kalıyor öğrendikleri din. Hurafeyi de aşan bir şey var. Ticaret var işin içerisinde, onu da tabii ticarete dönüştürüyorlar. Yani kendileri bunu ticarete

dönüştürüyorlar ve çok ciddi anlamda şeyler kazanıyorlar. FETÖ bunların en güzel örneklerinden birisidir. Yani o belki eğitim alanında yaptı, dini bu anlamda farklı şekilde kullandı ama bunlar bizzat dinin verilerini pazarlıyor. Yani bir Yasin kitabı yazacaksınız kendine ait olmayan bir şey, bir Yasin kitabı. Yani Cübbeli'nin Yasin'i var mı diyor, Cüppeli Ahmet'in Yasin'i var mı bu ne demek?

Ancak her ne kadar Mehmet bazı yayınevlerinin kitaplarını satmadığını ifade etse de kitabevinde başka yayınevlerinin benzer ürünlerinin satışının devam ettiğine de şahit olunmuştur. Bu açıdan genel anlamda bir tür karşılığından ziyade daha çok bir şahıs veya dini grup karşılığının daha baskın olduğu hissi uyanmıştır. Benzer bir şekilde belirli kitapların satışını yapmadığını, isteyen müşteri olursa yönlendirdiğini ifade eden Cemilde kendi din anlayışı doğrultusunda bir kitabevi kimliği ile hareket ettiğini açığa çıkarmıştır.

Böyle sırdır cindir büyüdür tılsımdır bu tarz kitapları bulundurmuyoruz. Bu tarz kitapları isteyenleri de mümkün olduğu kadar yönlendirmeye çalışıyoruz.

Mehmet tarafından da gösterilen bu muhafazakâr tavır kimi kitapçılarda, özellikle de Ankara'daki katılımcılar özelinde kaydedilmiştir. Özellikle ihvancı olarak ifade edilebilecek bir okuma serüveni olan kitapçıların bu konuda liste hazırlarken bahsi geçen türde kitaplar söz konusu olduğunda kitapçı sansürü geliştirdiği ya da kitabı satıyorsa da müşteriyi bilgilendirme ve yönlendirme yoluna gittiği gözlenmiştir.

Aynı soruya cevap veren Bekir de benzer düşüncelerle müşterinin sorduğu kitabın zararlı olacağı düşüncesi söz konusu ise onu uyarmak ve yönlendirmek sorumluluğunu ifade etmiştir.

Bizim yayın çeşitlerimiz kitap çeşitliliğimiz çok geniş, bazen içeriğini tasvip etmediğimiz veyahut içerisinde zararlı veya yanlış veya herkesin anlayamayacağını düşündüğümüz içerik olan kitaplar da istendiğinde özellikle soruyorum. Yani “kardeşim bilerek mi istiyorsun bu kitabın içeriğini biliyor musun? Daha önce bu yazarları okudun mu yoksa sadece birisi sordu merak edip mi alıyorsun?” tarzında tanımaya ve yönlendirmeye çalışıyoruz. Yani bunda bizim hiç bir beklentimiz yok. Hatta bazen demeyeyim çoğu zaman bu benim zararına da olabiliyor (Bekir).

Müşteriyi yönlendirmek ve gerekirse onu istediği kitaptan vaz geçirmek şeklinde ikinci bir kitapçı sansürü de izlenmiştir. Bekir’in ifade ettiği gibi bu durum ticari anlamda kendi zararlarına olsa da dini anlayışlarının bir gereği olarak bunu devam ettirmektedir. Ancak böylesi bir kitapçılık anlayışının gün geçtikçe azaldığına ve daha çok müşterinin istediği kitapların satışının yapıldığı bir anlayışa doğru dönüşüm yaşandığına dair kaygılar da dile getirilmiştir.

2.1.3. Kaygılar ve Beklentiler

Yapılan görüşmelerde katılımcı kitapçılar hem kitapçılığa dair – daha özelde dini kitapçılık- hem de okur görüntülerine dair kaygı ve beklentilerini ifade etmişlerdir. Uzun yıllar meslek içerisinde bulunan dini kitapçılar özellikle son 10-15 yıllık dönemde yaşanan toplumsal dönüşümü ifade ederken bu dönüşümün hem okur hem de kitapçılık tarafındaki etkilerini anlamlandırmaya çalışmışlardır.

Kitapçılığın doğasında yaşanan değişimi anlatan kitapçılar, dini yayıncılığın ve kitapçılığın endüstriyel hale dönüşmesinde yaşanan bir takım sıkıntılara işaret etmişlerdir. Bunların başında geleneksel ticari ahlakın yerini mekanik toplumsal ilişkilerin ve aynı zamanda güvensizliğin aldığı şeklinde bir izlenim kaydedilmiştir. Kitap sektörünün ilk dönemlerinde organik ilişkilerin hâkim olduğu bir ticari ortam söz konusuysa da sektörün ticari açıdan genişlemesi ile birlikte inşa olmaya başlayan resmi ilişki biçimlerinin bir takım hoşnutsuzlukları da beraberinde getirdiği dile getirilmiştir.

Yani 90lara kadar, 95'e kadar yayıncılık çok müthişti. 95 ten sonra yayıncılık öyle bir bozuldu ki biz çek senet nedir bilmezdik kitabı gönderirdik paramız gelirdi. Şimdi çekler ödenmiyor, senetler ödenmiyor, rezillik. Adam iskontolu Kuranı Kerim basıyor. Bir Kuran bugün 12 buçuk liraya mal oluyor adam on liraya Kuran satıyor. Üzerine koymuş 80 lira fiyat efendim 10 liraya satıyorlar. Bu derece bozuldu. (Hamza)

Eskiden her vilayette bir tane kitapçı vardı o da kitap kırtasiye şeklindeydi genelde. Şimdi bütün vilayetlerde neredeyse yayıncı var yayıncılık çoğaldı, çoğaldıkça bu işin suyu çıktı. Eskiden mesela benim bastığım bir kitabı başkası yayınlamazdı, basmazdı. Şimdi bir kitap satılıyorsa hepsi basıyor. Bir saygı vardı o anlamda, yayıncılığın bir ahlakı vardı. Şimdi o ahlak mefhumu kalktı ortadan. Böyle bir sıkıntı yaşıyoruz (Hamza).

Özellikle dini kitapçının aynı zamanda gönüllü entelektüel rehber olması ve bir bakıma yaygın dini eğitimin gönüllüsü olması gerektiği şeklindeki yaygın kanaatin yerini maddi kaygılara bıraktığı şeklinde bir kaygı da izlenmiştir. Maddi beklentilerin bu alanda

ön plana çıkmaya başlamasıyla Salih ve Bekir'in ifadesiyle “kitabı tanımayan” ama kitapçılık yapanların sayısı artmaya başlamış görünmektedir.

Hacı Bayram'ı ziyaret edeyim derken buraya geliyor işte bana şöyle şöyle bir kitap ver diyor falan. Düşerse eğer farklı bir kitapçıya maalesef o da işte veriyor bir kitap. Kitaptan da maalesef kitapçılarımızın haberi yok. Böyle bir sıkıntımız da var bizim yani kitapçılarımızın kitaptan haberi olmadığı için sadece başlık olarak satıyorlar. İçeriğini çok bilmezler, ondan kaynaklı bir kitap veriyor ama adam gitti, zehirlendi (Salih).

Kitaptan haz alma meselesi azaldı biraz o yöne gitti insanlar yani kitaptan anlamayan kitapçılar belki çoğaldı. İnternetin aşırı derecede kitabevlerini engellediğini görüyoruz ama yani bir kitabevi mutlaka olmalı, insanlar eline değmeli, kitapları koklamalı (Bekir).

Kitabı tanımayan kitapçıların artması ile kitapçıdan beklenen iyi kitaplar sunma misyonunun da icra edilemeyeceğini ifade eden Cemil, bu durumu biraz da müşteri taleplerinin bu yönde olmasına bağlamaktadır.

Çarşı genelinde, ondaki arz talep meselesi tabi insanlar bunu talep edince komşu da esnaf da bunun ne olduğuna bakmadan ha istiyorsa temin edeceğim gibi bir mantığı var. Acaba bunu istiyor ama bunun içeriği nedir, ne değildir bir bakmam lazım falan öyle kimseler çok azaldı.

Bu anlamda kitapçıların eğitim ve rehberlik misyonunun azalması tüketici egemenliğini alkışlayan bir ideolojinin eşzamanlı yükselişi ile de ilişkilidir. Geçmişte, kitapçılar daha güçlü bir statüye sahipken şimdilerde kitapçıların halkı “kaliteli” ya da “doğru” okuma materyallerine yönlendirmesi gerektiği yönündeki varsayım, tüketicinin

kültürel seçkinlerin müdahalesi olmadan kültürel malları özgürce seçme hakkına sahip olduğu vizyonu ile kaybolmaya başlamış görülmektedir (Miller, 2006, s. 56). Bu durum bağımsız kitapevlerinin uzunca bir süredir yaşamakta olduğu kültürel değişimi de göstermektedir.

Sektörün büyümesi, aşırı genişlemesi ve çeşitlenmesi geçmiş yıllardaki ticari ahlak standartlarını değiştirmiş görünmektedir. Kitap ticaretinin belli bir ahlaki ilkeler manzumesi içerisinde sürdürülebilmesi temel bir kaygı olarak dillendirilmiştir. Bu, geleneksel kitapçılığın sürdürülebilmesi anlamında başka mecralarda da ifade edilen bir kaygı olarak dikkat çekmiştir (Konda & Okuyay, 2019a). Konuyu benzer şekilde ifade eden Kerim, bu ahlaki değişimin okur üzerinde de etkili olduğunu vurgulamıştır:

Biraz bir de yani şimdi o dönem insanlar yani yaptığı işi severek yapıyor yani bu benim görevim diye yapıyordu. Şimdikiiler çoğunlukla sadece para kazanma amacıyla yaptığı için yani o zaman otomatikman hedef değişiyor, satılan kitaplar ve şeylerde değişiyor, müşteri potansiyeli de değişiyor.

Ali ise yayıncılık sektörünün işleyiş biçiminin bir mesleki süreklilik ifade etmediğinden bahsederken kitapçılık ya da yayıncılığın bazı idealler çerçevesinde yapılması gerektiğini belirtmiştir:

Türkiye’de yayıncılık şöyle yürümüyor. Yani bir usta çırak ilişkisiyle filan değil, yahu işte mesela bir derdiniz olacak, söyleyecek bir şeyiniz olacak yayın piyasasına gireceksiniz ya da bu piyasayı çok karlı görüp bu piyasaya gireceksiniz. Bir derdi olması lazım insanın.

Ali'de karşılık bulan mesleki sürekliliğin sağlanmasına dönük kaygılar Özellikle Hacı Bayram Çarşısı kitapçılarının en önemli kaygılarından bir tanesi olarak kaydedilmiştir. Çarşı içerisinde kitapçı sayısının geçen yıllar içerisinde azaldığını ifade eden Salih bunu ekonomik sebeplere bağlarken aynı zamanda okur profillerindeki değişime de dikkat çekmiştir:

Şöyle ki Hacı Bayram belli bir süreç geçirmiştir. 1990'lı yıllarda diyelim tabir yerindeyse daha çok böyle imam hatip öğrencilerinin veyahut da ilahiyat öğrencilerinin çokça sıkça ziyaret ettiği, kaynak kitaplarını aldığı ve tartıştığı bilgilerini paylaştığı bir haldeydi hacı bayram. Ama Hacı Bayram belli bir dönemden sonra o eski havasını yitirdi. Yani dini kitapla beraber daha çok hediyelik eşya çoğaldı. Yani kitapçılık ruhu yitti gitti eskiden Hacı Bayramda diyelim ki 80 tane çarşı var 80 Çarşı'nın 50 sinde kitap olurdu şimdi 80 çarşı varsa yine bunun üçünde beşinde, bu denli kitapçılık mantığı azaldı. Burası bir okul gibiydi zamanında. İstenen de oydu ama yani şöyle okuyucu kalitesinin öğrenci kalitesinin düşmesiyle bunu kalite olarak isimlendiriyorum yanlış anlaşılmasın, nitelik anlamında azalmasıyla bu da bizdeki özellikle İslami kesim okuyucularının on on beş yıllık süreçte bir anda çöküşe geçtiğinin sonucunda oldu, hızlı bir şekilde oldu yani her şey.

Son zamanlarda çarşı içerisinde kitapçılığın terk edilerek kitap dışı ürünlerin satışına yönelimin olduğuna dair saha gözlemi kendisine iletildiğinde Kerim, aynı zamanda bazı ekonomik sebeplerle, kitapçılığın nesilden nesile aktarımının da gerçekleşmediğini böylece çarşı içerisinde süreklilik sağlanamadığını belirtmiştir.

Şimdi burada da insanların otomatikman alım gücünün sınırlanması ile insanların yani biraz da cıncık boncuğa dönüşmesine sebebiyet verdi. Biraz daha kitaba göre satımı fazla sürümü fazla. Yani bir kitap bir eser getiriyoruz, mesela kaynak eser, belki bir ayda satıyorsan o adam günlük bu işi yapıyor, o da otomatikman iş değişikliğine sebebiyet veriyor. Bir, ikincisi ise son dönemlerdeki insanların bir de bu fikir hayatının bitmesidir. Devreden insanlar mesela ya hiçbir şey yapamadım en azından şu dükkânı idare edeyim yani özellikle bu branşta olmayan insanlar. Mesela işte iflas etmiş elindeki son şeyi buraya bağlamış insanlar var. Veya işte babadan devam eden insanlar var ama bunlarda öz yok. Onun için biraz da ölüyor burada kitapçılık. (Kerim)

Kitapçılığı devam ettirmenin zorlukları ile beraber kitapçılığın geleneksel kalıplarından çıkarak daha çok ekonomik bir düzleme yerleşmesi ile birlikte hem kitapçı hem de okur niteliğinin olumsuz anlamda değiştiği yönündeki kaygı birçok kitapçıda açıkça görülmüştür.

Yani şöyle söyleyeyim 65'te başladık o zaman bir kitap şeyi vardı. Susama dönemi idi. Dini kitaplar, okunacak kitap olmadığı için millet arayış içerisindeydi neşriyata baktığımız zaman kitaplar kapışılırdı. Sonra sonra sonra sonra bu işler çoğaldıkça insanların da kalitesi değişti. Yayıncılığın da kalitesi değişti. Değişe değişe 80 özellikle 90'dan sonra hepten yani tamamen bitmedi ama artık kabuk değiştirdi. Niçin herkes işi paraya döktü. Hizmet şeyi ortadan kalktı. Paraya döktüler işi. Paraya dökülünce işin tadı tuzu kaçtı (Hamza).

Benzer şekilde kitapçılığı devam ettirmenin zorluklarından bahseden Cemilde nitelikli yayınların insanlara ulaştırılması yönündeki bir sorumluluk çabası içerisinde mesleğe devam etme gayretini ifade etmiştir. Hacı Bayram çarşısının dönüşümü ve son

dönemde kitapçılığın marjinal hale gelmeye başlaması katılımcıları kaygılandırmakta ve bu durum karşısında onlar geçmişe olan özlemlerini dile getirmektedirler:

Yani maalesef Kitapçılar Çarşısını öldürdüler yani bilinçli mi yaptılar, bilinçsiz mi yaptılar onu çok bilmiyoruz yani yönlendirmeler öyle gitti şuanda kitapçıları öldürmek için elinden gelen yapıldı maalesef. Kitapçı kalmak için biz de mücadele veriyoruz yani böyle bu tür iyi yayınların yani bu tarz kitapların bulunabilmesi için gayret gösteriyoruz. Yani işin açığı budur (Cemil).

Katılımcı kitapçılar kitapçılığın kültürel ve ekonomik dönüşümünün yanı başında okur profillerindeki değişimi de kaygı ile ifade etmişlerdir. Okuyucu profillerindeki niteliksel dönüşümün anlamlandırılmasında katılımcılar tarafından özellikle ön plana çıkarılan kavramlar sonraki bölümde görüleceği gibi bireyselleşme, konformizm ve ahlaki yozlaşma olmuştur. Toplumsal hayatta son yıllarda yaşanan konformizmin sonuç itibarıyla bireyselleşme ve ahlaki dönüşüme sebep olduğu; bunun neticesinde nitelikli okuma pratiğinin giderek yerini popüler okumalara yönelmeye terk etmeye başladığı ifade edilmiştir.

Burası bir okul gibiydi zamanında. İstenen de oydu ama yani şöyle okuyucu kalitesinin öğrenci kalitesinin düşmesiyle bunu kalite olarak isimlendiriyorum yanlış anlaşılmasın, nitelik anlamında azalmasıyla bu da bizdeki özellikle İslami kesim okuyucularının on on beş yıllık süreçte bir anda çöküşe geçtiğinin sonucunda oldu, hızlı bir şekilde oldu yani her şey. (Salih)

Görüşme yapılan kitapçılarda mesleğe ve okura dair genel bir olumsuz hava görülmüş olsa da umudun korunması gerektiği ifade edilmiştir. Konuya iyi-kötü

diyalektiği çerçevesinde değerlendiren Mehmet iyi işler yapılmaya devam edeceğini ve nitelikli okuma becerilerinin kazanılması ile iyiliğin hâkim olacağını vurgulamıştır:

Yani korku ile ümit arasındaki dengeyi kaybetmemek gerektiğine inananlardanım karamsar değilim. Yani ben kendime bakmaya çalışan insanlardanım. Ben kendim iyi olursam herkes iyi olur, ben evimi dükkânımı, temiz, düzenli tutar, işimi iyi yaparsan herkes öyle olur diye düşünenlerdenim. Ha birileri bu kötülüğün taraftarı olmaya o yoldan gitmeye devam edecek mutlaka. Ama biz iyilerin sayısını çoğaltmak için mücadele ettiğimiz gerekiyor diye inanıyorum. Kitap bu işin olmazsa olmaz araçlarından biridir belki ilk aracıdır. Oku emrinin gerçekleşeceği şeydir, gerçekleştiği şeydir ama insanlar daha güzel kitaplara daha etkin olan kitaplara, yetkin olan kitaplara yönelik daha kaliteli okumalar yapmaları gerekir.

Geçmiş dönemlere kıyasla şimdilerde dini kitap alanının oldukça gelişmiş ve gelişmekte olduğunu ifade eden Ali de dinin birçok farklı faktör dolayısıyla gündemde olduğunu ve nitelikli yayınların yapılmakta olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden ümidini ifade ederken daha da nitelikli yayınların yapılması gerektiğini, aynı zamanda dini meseleleri kitle önünde konuşanların daha dikkatli olmaları gerektiğini de belirtmiştir:

Çok genel anlamdaki bir şey bu yayıncılıkla ilgili belki de onun dışında tabii şuna inanıyorum yani biz tabii biraz da işte yetmişlerin başından bu tarafa şöyle bakıyorum çok şükür yani biz okula giderken okulda öğrendiğimiz din dersi yoktu zaten. Varsa bile din dersi öylesine. Şimdi bakıyoruz elhamdülillah her tarafta en azından gündeme geliyor, konuşuluyor, okunuyor efendim işte yaz aylarında o camilerde açılan kurslarda çocukları cıvı cıvı görünce yani ve diyanetin hazırladığı mesela o şeylere bakıyorum ben özellikle bu kurslardaki temel dini bilgiler falan kitaplarına gayet güzel. Ondan dolayı elhamdülillah ben çok ümit

varım biz o dönemleri gördüğünüz için. Ama tabii ki bu yeterli midir değildir. Bir de arada sıra da işte bu bizi yani din adına çıkıp konuşan ama belki bir ateistten daha fazla bize zarar veren isimler biraz daha dikkatli olsalar çok daha iyi olacak.

Ali gibi sektörel genişlemeye değinen İlhan ise geçmişe kıyasla oldukça fazla yayıncı ve kitap satış kanalının ortaya çıkmasıyla kitaba dair algının da değişmeye başladığını belirtmiştir. Özellikle teknolojik gelişmelerin ve elektronik kitapların sektörü farklı bir noktaya götürdüğüne değinen İlhan bu durumu kaygı ile ifade etmiştir:

Yani bilgiye ulaşım kolaylaştı. Yani işte telefonu açtığı zaman bütün istediğini buluyor. Öyle olunca kitaba şey kalmıyor yani. Ama Allah bugünümüzü aratmasın gene de çorba parası çıkıyor. Yani geçmişle ölçersen geçmişle kıyasla şuan ki şey çok zayıf. Tabi eskiden 3-5 yayıncı vardı şimdi yüzlerce, arttı. Yani çoğalınca yani bir ekmeği önceden iki kişi paylaşıyor, şimdi 10 kişi paylaşıyor ve internet satışı da açıldıktan sonra iş zaten başka başka bir noktaya gitti herhalde.

Kitapçılıkta dijital dönüşüm ve yeni teknolojilerin kullanılmaya başlaması özellikle büyük ciltli eserlerin satışlarını oldukça düşürmüştür. Bu açıdan son yıllarda dini kitap okurlarının tercihleri ciltsiz kitaplara doğru bir seyir takip etmektedir. Bu gerçeğin altını çizen Hikmet, bir dönem oldukça rağbet gören klasik İslami eserlerin gündemden düştüğünü ifade ederken bu tür eserlerin artık cep telefonlarına girdiği gerçeğini de hatırlatmıştır. Ancak meseleye farklı bir açıdan yaklaşan “Yasin” teknolojik gelişmelerin ve özellikle elektronik kitabın piyasaya etkisinin olumlu olabileceği görüşünü ifade etmiştir.

Onun (e-kitabın) faydası ve zararı üst üste koysan faydası vardır. Niye diyeceksin hiç alakasız kişi orada bir kitap görür az bir paragrafını okur bu iyiymiş, ben bu

kitabın alayım der mesela öyle şeyler çok oluyor. E-kitabın falan sadece araştırmacı kişilere olan faydasından ötürü kitabı azaltır. Mesela bir adam kitap alarak ödevini yapacakken e-kitaptan 1-2 sayfayla işini bitirecek o açıdan kitap almayabilir. Ama oradan görerek kitap alanlar da çok olduğu için birbirine denk geliyor.

Geleneksel mesleki statü ve rollerde yaşanan değişim kitapçılık mesleğinde de bir takım değişimleri beraberinde getirmiş bunun neticesinde özellikle meslek ahlakına dair endişeler dillendirilmiştir. Kitapçının rolüne dair anlayışlarda yaşanan değişim, hem kitap endüstrisinin özellikleriyle hem de daha genel olarak kültürel siyasete bağlı olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı gerçekleşmiştir. Kısmen, kültürel otoritenin meşruiyetinde yaşanan genel bir düşüş nedeniyle de eski tutumlar değişmeye başlamıştır.

Kültürel otoritenin düşüşüyle ilgili olarak, ister bağımsız isterse zincir olsun yeni nesil bir kitapçılığın mesleğe dâhil olmasından duyulan kaygılar dile getirilmiştir. Yalnızca ülkemizde değil dünyanın birçok yerinde gözlemlenen bu gerçeklik Miller’a göre ikinci dünya savaşı sonrası dönemin antielitizminden büyük ölçüde etkilenmiş ve bu anlamda dönüşen kitap endüstrisi büyük ölçüde popüler kültüre yönelik bir saygı ile ilerlemiştir. Bu açıdan dönüşen kitapçılık müşterilere hangi kitapların onlar için daha iyi olduğunu hangilerinin zararlı olduğunu anlatmak noktasında geleneksel kitapçılıktan farklılaşmaya başlamıştır (Miller, 2006, s. 60).

Zincir kitabevlerinin popülist duruşu genel anlamda kitapçılar tarafından dillendirilmekle beraber bu durumun araştırma alanı olan çarşılarında özellikle de Hacı Bayram Çarşısında yansıtıldığını ifade etmek gerekir. Çarşının yenilenmesi sonrasında ziyaretçi sayısında yaşanan ciddi artış buradaki kitapçıların kitap dışı dini ürünlere ya da yan ürünlere yönelmelerine sebep olmuş bu anlamda ticari kaygılar artarken popülist bir

kitapçılığı da beraberinde getirmiştir. Dönüşümü gözlemleyen Hacı Bayram kitapçıları bu durumu kaygı ile dillendirmiştir.

Kitapçılık sektörünün ve özelde dini kitapçılığın aşırı bir şekilde genişlemesi ile birlikte bir ihtiyaç haline gelen ancak değişen okur tavırları nedeniyle kültürel otorite olarak hareket etme konusundaki zorlukları, bugün kitapçıları geleneksel tavırlarından ayrılmaya zorlamaktadır. Bu yüzden okuyucularına tavsiyelerini ifade etme açısından eskiye kıyasla daha dikkatli davranmaktadırlar. Zira değişen kitapçılık ahlakı yanında okur alışkanlıklarında da benzer bir değişim yaşanmaya başlamış ve tüketici egemenliği ideolojisi ile müşterinin kendi seçimini kendisinin yapmasını sağlayacak bir “market alışverişi” biçimine doğru bir yönelim başlamıştır.

Okur ve kitapçı arasındaki ilişki gelenekselden moderne, klasik kitapçıdan zincir ya da “kasiyer kitapçı”ya doğru bir seyir halinde yeniden üretilirken yaşanan süreçte direnmeye çalışan kitapçılar kendi konumları itibarıyla kültürün aktarılması ve geleneksel ilişkilerin devamı açısından çabalarını da ifade etmişlerdir. Ancak bu çerçevede mesleki sürekliliğin sağlanmasında yaşanan sıkıntılar da ayrıca dile getirilmiştir. Bu anlamda kitapçılığın meslek olarak belli bir eğitim ya da sertifikasyona dayanmaması sektördeki dönüşümü daha da kolay hale getirmektedir. Zira katılımcılar tarafından ifade edilen “kitaptan anlamayan kitapçı”ların çoğalması ve zincir kitabevlerinin ticari tavır alışları kitapçılığı bir meslek olarak olumsuz anlamda zorlamaya devam etmektedir.

2.2. POPÜLER OKUMA PRATİKLERİ

Okuyucular hangi kitapları satın alacaklarına nasıl karar vermektedirler? Bu soruya yaklaşmanın çeşitli yolları söz konusudur; bireysel tercihlerin belirlenmesine yardımcı olan psikolojik faktörlerin yanı sıra okuryazarlık düzeyleri, gelir düzeyi ve bağlı olunan toplumsal grupların veya güven duyulan danışmanların etkisi gibi daha fazla toplumsal faktör araştırma konusu yapılmalıdır. İnsanların hangi kitaplardan haberdar olduğunu ve erişebileceğini belirleyen kurumsal faktörler de dikkate alınabilir. Elbette, çoğu gözlemci tüm bu farklı faktörlerin bir dereceye kadar önemli olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak soru, okuyucuların hangi kitapları satın alacağına nasıl karar vermeleri gerektiğini sormak için yeniden ifade edilirse, ortaya çıkan cevaplar çok daha seçici olacaktır ve zamanın hâkim değerlerine bağlı olarak da değişecektir (Miller, 2006, s. 55).

Belli bir entelektüel seviyede okuma pratiği kazanmış sürekli okurlar bir yana geniş halk kitlelerinin okuma ve kitap tercihinde zamanın hâkim değerleri ve popülerlik son zamanlarda önemli bir etken olarak ifade edilebilir. Belli oranda reklamı ve görünürlüğü olan kitaplar edebi ve içeriksel niteliği tartışılrsa dahi geniş kitleler tarafından satın alınmakta ve kültürlenme sürecine dâhil edilebilmektedir. Burada elbette zamanın akışkan kültürü içerisinde değişkenlik gösteren bir bilgi üretimi ve piyasası söz konusu olsa da halkın kendi bilinç düzeyinde ve kültürel dünyasında anlamlandırabileceği eserlere yönelmesi anlaşılabilir bir olgudur. Bu açıdan bir kitapçının hangi kitapların okuyucuya sağlanacağı ve satılacağı hakkındaki kararları, müşterilerinin okumasına rehberlik etmede haklı olarak aktif bir rol üstlendiğini gördüğü ölçüde şekillenmektedir.

Modernite öncesi ilişki biçimi içerisinde var olan kitapçı ve müşteri/okur arasındaki ilişkinin bu anlayışı, daha önce ifade edildiği üzere, geçen zaman içerisinde değişime uğramıştır. Kitap ticareti içinde yeni olan şey, okuyucuların aynı zamanda kitapçının rehberliğinden yararlanageldiği yönündeki daha önceki eğilimin, tamamen olmasa da, okuyucunun başkalarının müdahalesi olmaksızın okuma materyalini kendince seçmesinin önemini destekleyen bir idealde değişmeye başlamasıdır. Yine de bu kültürel değişim gerçekleşirken, yayınlanan kitapların sayısı, geçen yıllara kıyasla tek bir kitabevinin hepsini taşıma kapasitesinin ve aynı zamanda okuyucu kapasitesinin çok ötesinde büyümüştür. Bu değişiklikler, ulaştırma ve bilgi teknolojisindeki çeşitli gelişmelerin yanı sıra pazarlamanın perakendeciliğin tüm yönlerine entegrasyonu ile de ilgilidir. Bu anlamda değişime rağmen hali hazırda Türkiye’de okur profilinin kitap tercihlerinde tamamen özgürleştiğini ifade etmek mümkün değildir. Kitap üretiminin devasa artışı ve özellikle araştırmanın odağında bulunan dini kitap yayınında son zamanlarda yaşanan çeşitlenme dolayısıyla ciddi anlamda bir rehberlik ihtiyacı dikkat çekmektedir. Bu ihtiyaca kurumsal eleştiri mekanizmalarını işler hale getirebilecek bir dizi çözümler manzumesi ile cevap verebilmek gerekmektedir.

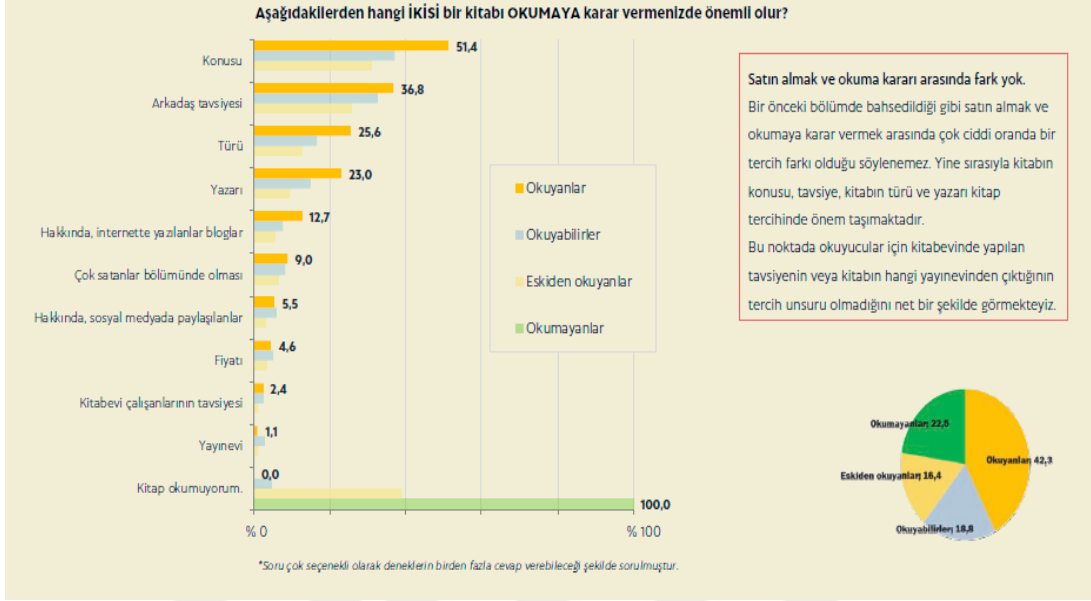
Türkiye genelinde okuma kültürüne dair yapılan mezkûr araştırmaya göre (Konda & Okuyay, 2019b) genel anlamda bir kitap okuyucusunun belli saiklerle kitap tercihinde bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında öncelikle hangi konuda kitap alınacağına karar verildikten sonra hangi kitabın seçileceği aşamasında tavsiye mekanizmasının çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Eğer konuyla alakalı yazarlar biliniyorsa seçim daha da kolaylaşmaktadır ancak kitap seçiminin halen sosyolojik bir konu olduğu rahatlıkla ifade edilebilir (bkz. *Şekil 8*). Çünkü *şekil 8*’de görüldüğü gibi soruya cevap verenlerin arkadaş

tavsiyesinin (%36,8) yanı sıra, yazarın tanınırlığı (%23), internet yorumları (%12,7), kitabın çok satanlar bölümünde olması (%9), sosyal medya paylaşımları (%5,5) ve kitabevi çalışanlarının tavsiyesi (%2,4) gibi aslında harici bir yönlendirme ile yapıldığı görülmektedir. Buradan hareketle Türkiye’de okurun %70’inden fazlasının dışsal etkenlerle kitap alım tercihinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu genel tablo ile beraber dini kitap satın alma tercihlerinde de benzer bir mekanizmanın işlediği ifade edilebilir. Bir kitabın eş-dost, akraba çevrelerinde görünür olması ve tavsiye ediliyor olması o kitabın tercih edilmesinde önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Popüler düzeyde dindar olarak kabul edilen geniş kitlenin dini kitap seçimi ve satın alma yönelimine dair katılımcı kitapçılar tarafından yapılan değerlendirmelerde birkaç etken ön plana çıkmıştır. Öncelikle ifade etmek gerekir ki mevcut toplumsal dini gerçeklikte bilgi türü tercihinde bir ayrışma söz konusudur. Orta yaş ve üstü kitle dindar yönelimleri temelde kitapla olan ilişkileri nispeten düşük düzeyde olduğu için çoğunlukla tavsiye temelli bir kitap seçimi pratiğine sahip görünmektedir.

Kümelerin Okumayla İlişkisi

Şekil 8 Kitap Tercihinde Okuru Yönlendiren Faktörler(Konda & Okuyay, 2019b)

Yukarıdaki tabloda da gösterildiği üzere tavsiye mekanizması kitlesel anlamda dini kitap alanı için fazlasıyla geçerlidir. Ankara'daki kitapçılarda daha belirgin vurgulanmış olmak üzere her iki sahada da dini kitap seçiminde halkın kafası karışık görünmektedir. Bu gerçeği ifade eden Salih ve Mehmet aynı orantlama ile müşteri kitlelerinin büyük ölçüde bir dini rehberliğe ihtiyaç duydukları yönünde gözlemlerini dile getirmişleridir:

Kafası karışmışlar da var tabii ki farkında olarak gelenler de var. Farkındalık %30 ise farkında olmayanlar yüzde 70 diyelim (Salih).

Yani bilinçli okuyucu diyebileceğimiz yüzde 30 gibi denk geliyor. Yani çarşıya gelenler içerisinde bu benim görebildiğim (Mehmet).

Geniş kitlenin kitap tercih süreçlerindeki bu kafa karışıklığı kitapçıların özellikle üzerinde durduğu bir sorumluluk alanı meydana getirmektedir. Genel anlamda din okurları üzerinde yapılacak başkaca derinlemesine araştırmalar dini kitap tercih süreçlerini aydınlatmak açısından gerekli görünmektedir. Ancak bu araştırmanın sınırlılıkları çerçevesinde katılımcı kitapçılarından elde edilen anlamlı bir veri olarak kodlanabilecek birkaç faktörden bahsetmek mümkündür.

Bunlardan bir tanesi kişisel-psikolojik faktörler olarak ifade edilebilir. Müşterilerinin hangi saiklerle kitap tercihinde bulunduğuna dair soruya verdiği cevapla Cemil, kişinin gündelik hayatında üstesinden gelmeye çalıştığı bir takım sorunlara ‘çare arayışı’ nı kitap seçim saiklerinden birisi olarak kabul etmiştir:

Hacı Bayrama gelen insanların çoğu dertli insanlar yani bir sıkıntıları var, hacı bayrama hasbelkader kendisini atmış işte biraz deşarj olmak istiyor. O yüzden ne alayım işte hadi Hacı Bayram'ı ziyaret edeyim derken buraya geliyor, işte bana şöyle şöyle bir kitap ver diyor falan.

Dini kitap tercihinde diğerk bir etken olarak ise dini-kurumsal grup bağıllığı görölmüştür. Birtakım tasavvufi ekollerin ya da vakıf ve cemaatlerin katılımcı veya bağıllı olan okurlar bu grupların tavsiyesi ile kitap seçim tercihinde bulunabilmektedir. Mensubu olduğu dini grubun tavsiyesi dolayısıyla kitap soran birçok müşterisinin olduğunu anlatan Salih bu gruptaki okuyucuların “mürşidinin tavsiye etmiş olduğu için deva görmüş olduğu, ilaç görmüş olduğu kitaplara” yöneldiğini ifade ederken Abdülkadir Geylani veya Mahmut Ustaosmanoğlu gibi isimleri örnek olarak zikretmiştir. Bu anlamda dini hizmet iddiasındaki sivil toplum kuruluşlarının son yıllarda faaliyetlerini genişletmeleri dini kitap piyasasında bir canlanmaya sebep olmuş görünmektedir.

Yasin’inde ifade ettiği gibi toplumun dini bilgi stoğunun yenilenmesi ve devamlılığının sağlanması açısından kurumsal faaliyetlerin olumlu bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir:

İşte ilahiyatlar arttı, medreseler, vakıflar arttı. Yani vakıfların kitapla ne ilgisi var dersiniz oraya bir hoca gidiyor, konferans veriyor diyor ki şu kitabı size tavsiye ediyorum diyor mesela o tarz satışlar çok oldu yani. Okuma grupları oluşuyor aynı zamanda, işte yani orada vakıflarda ki tesir şu bence; ilgili kişiler, vakıflardaki ilgili kişiler ya da gide cemaat diyelim onlar halk kesimi bir onlar kaldı okuyan. Yani halk dediğimiz gruptan, öğrenci olmayıp öğretmen olmayıp sınav vs. işlerle ihtiyacı olmadan kendimi geliştireceğim diyen kişiler vakıf, cemaat ve kuruluşlarla irtibatlı kişiler yani kendi tahminim tabii başka araştırmayla değil yalnız. O kesimdeki insanlar eğer oralara gidiyorsa birbirlerinden etkilenerek kitap okumaya da geliyor. Onların vesilesiyle bizim satışlar arttı oradan. Gruptur, bir hoca yönlendirmiştir yani ama evde otururken ben kendimi geliştireyim veya şu kitapları okuyayım denecek veya o insanları uyaracak kişiler azaldı. (Yasin)

Bu olumlu bakışın yanı sıra dini kitap tercihinde tamamen kendi dini grubunun sınırları içerisinde kalan, ‘endemik’ bir din okurunun da varlığından bahsetmek mümkündür. Bu tür bir okuma kùltüründe yalnızca kendi dini grubunun ya da rehberinin çizdiği sınırlarda kalan ve başkaca bir düşünceye bilgi dünyasında fazlaca yer vermeyen bir okuma kùltürü söz konusudur. Bu gerçeği dile getiren Mehmet, dini grupların bölünmüşlüğünün endemik bir okuma kùltürüne yol ağtığını ifade etmektedir:

Türkiye’de İşlami anlamdaki yapılanmalar parça pürçük olduğu için yani grup grup olduğu için bu grupların işte adeti artık belki sayacak olsak yüz belki daha fazla

olacaktır. Yani her birinin okuduğu belli kitaplar var, belli kitapları okuyorlar, belli kitapevleri var herkesin. Yani biz böyle bir şey olmamaya çalışıyoruz. İki kaynak ve o iki kaynağının anlaşılmasına fayda sağlayacak yönde etkinliğini yetkinliğini ispat etmiş kitapların olduğu bir yayınevi, bir kitapevidir, buna dikkat etmeye çalışıyoruz.

1960'lı yıllar itibariyle dini grupların ve cemaatlerin yayın dünyasına ilgilerinin artması ve kendi grup yayınevlerini kurmaya başlamaları ile birlikte hem dergi hem de kitaplar üzerinden grup merkezli bir dini okuma alışkanlığının oluşmaya başladığı daha önce ifade edilmişti. Bu alışkanlıklar bağlamında yalnızca kendi dini grubunun ya da cemaat önderinin kitaplarının merkeze alındığı endemik okuma davranışının varlığı katılımcılar tarafından da dile getirilmiştir.

2.2.1. Geleneksel Dinî Okuma

Popüler dinin doğası gereği, dini bilginin verili gerçeklik olarak kabulü dolayısıyla bu toplumsal gerçekliğin geleneksel kitle tarafından stoklanması da geleneksel okumaları destekler biçimde yapılmaktadır. Ritualistik, duygu temelli ve dünya ve ahirete dair taşınan umudun beslenmesi bu tarz dindarlığın temel ayaklarını oluşturmaktadır. Bunun için kitle dindarlığının kitaba ve kitabi bilgiye dönük alımlaması da İslam'ın ritüel ve mistik boyutlarını ön plana çıkaracak şekilde meydana gelmektedir. Geniş halk kesimlerinin geleneksel dini okuma tercihleri söz konusu olduğunda katılımcıların tamamına yakını ibadet-dua temelli bir dindarlığı besleyen merasim

metinlerinin tercih edildiğini ifade etmiştir. Bu yöndeki görüşleri temsil eden Bekir'in sözleri genel anlamda kitle yönelimini göstermesi açısından dikkate değer bulunmuştur:

Bir de bizim bu işi yapmış olduğumuz yer noktasında bizim için çok daha zor. Yani Hacı Bayram Türkiye'nin dini merkezlerinden bir yer ama ortalama kültür seviyesi bizi çok üzüyor ve zorluyor. Yani insanların kitap anlayışı, telakkisi ne yazık ki çok aşağıda çok düşük yani kitap deyince Yasin ve dua kitabından öteye ne yazık ki geçemiyor veya işte çok eskiden kalma menkıbe ve hikâye kitapları onlarla sınırlı. Ve hatta Kuran okuma deyince bile Kur'anı Arapça hattından değil de latinize edilmiş halinden okuyan bir kitle var (Bekir).

Bekir'in vurgusu üzerinden ifade etmek gerekir ki Türkiye'de geniş kitle dindarlık düzeyleri bilişsel temelde duygu ve ibadet boyutu dolayısıyla şekillenmektedir. Özellikle ilk Müslüman Türk topluluklarının hem eski Türk dininden getirdikleri “mistik karakteri” hem de Anadolu'nun Müslümanlaşması sürecinde halk arasında tasavvufi etkinin oldukça önemli bir yer edinmesi dinin duygu boyutunu sürekli olarak beslemiştir. Aynı zamanda gaza ruhu ve sufilikle harmoni oluşturan Anadolu İslamı, bu duygu boyutunun şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bunlara ek olarak Türk popüler dindarlığının temel unsuru olarak Sünnilik geleneksel ve örfe dayalı unsurlarıyla geniş kitlelerce taşınmıştır. Sözlü gelenekle birlikte dini bilgi kaynağı olarak vaaz ve hutbeler, ilmiyal kitapları, mevlit ve siyer kitapları, cemaat ve tarikat sohbetleri vs. dinin inanç ve özellikle ibadet boyutlarının geniş kitlelerde yaygınlaşmasında etkili olmuştur (Arslan M. , 2006, s. 298-301). Geniş kitap çeşitliliği içerisinde herhangi bir dini kitapçının ön rafları ve vitrinlerine göz atıldığında dahi duygu ve ibadet

yoğunluklu gerçeğe karşılaşılabacaktır. Araştırma sahasında da tercih edilen kitaplar bu çerçevede Kur'an cüzleri, Yasin-Amme cüzleri, dua kitapları, menkıbevi anlatı kitapları ve ilmihaller olarak aktarılmıştır.

Bazı kitaplarını halk hep satın alıyor piyasada. Yani cüzler, dua kitapları, ihmaller falan bunlar sürekli giden kitaplar. Tabi onlar gidiyor. Mesela Pamuk yayınlarının, *Yasin* kitabı vardı, ondan sonra *Resulullah'ın Dilinden Dualar* diye dua kitabı vardı, onlar da peynir ekmek gibi satılırdı(İlhan).

Dini anlamda bir halk pazarı olarak ifade edilen bu tarz kitaplar hem Ankara hem de İstanbul kitapçıları tarafından açık bir şekilde ortaya konduğu şekliyle, daimi olarak halk tarafından en çok talep gören dini kitaplar olmuştur. Bu çerçevede Hacı Bayram çarşısındaki dükkânların vitrin ve raflarının bu tür kitaplarla süslendiğini görmek mümkündür. Mushaflar, Kuran cüzleri, çeşitli dua kitapları, ilmihaller ve menkıbevi eserler ön raflarda ve vitrinlerde kendisine yer bulmaktadır.

Toplumsal gerçekliğin bu görünümünü benzer bir şekilde dile getiren İlhan da halk tipi kitaplar kategorisi altında akademik düşünsel eserlerden daha çok “başta Kuranı Kerim, meal, tefsir, hadis, tasavvufi eserler, ilmihal kitapları, menkıbe kitapları, dua kitapları, kaside-ilahi türünden şeyler ve bunların türevleri olan bunlarla ilişkili yayınları” saymıştır. Bu durum popüler dindarlığın boyutlarını anlamak ve anlamlandırmak açısından dikkate değer bir veri sunmaktadır.

Türk dindarlığının popüler bilişsel düzeyini ele alırken ve analiz ederken ibadet ve dua boyutunun hiçbir şekilde göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamak gerekir. Bireysel ya da topluca yapılan dini merasimlerin besleme kaynakları olan Mushaflar,

Yasin-Amme cüzleri, dua kitapları ya da menkıbevi anlatı gibi kitaplar geleneksel halk dindarlığının duygu boyutunun sürekliliğini korumaya ve popüler dindarlık biçimlerini beslemeye devam etmektedir.

Geleneksel halk dindarlığının ibadet ve dua merkezli kaynakları Osmanlıdan günümüze biçimsel farklılaşmalar gösterse de, kimi kitaplar yerini başka formlara terk etse de değişmeyen şey dinin ibadet ve duygu boyutuna hitap eden kitapların hali hazırda tercih edilmeye devam ettiğidir. Popüler dini yönelimlerin izdüşümü olarak gösterilebilecek bu kitlesel tercih aynı zamanda toplumsal hayatın ortak kabul dünyasının anlaşılmasında da üzerinde durulması gereken bir gerçekliktir. Burada ifade edilen kitap türleri üzerinden ifadesini bulan dua-umut merkezli, duygu temelli ve ritualistik dini bilgi stoğu toplumun geniş katmaları tarafından bir şekilde içselleştirilen ortak bilgidir. Böylesi bir bilme biçimi bireylere hayatlarının belli bir anında, o anı bir şekilde anlamlı kılacak bir tutum kazandırmaktadır.

Toplumun oldukça sınırlı bir insan grubu dini anlamda teoriyle, fikir işleriyle ve dünya görüşü inşa etmekle meşgul olurken toplumun çoğunluğu toplumun bilgisine başka şekillerde ortaklaşmaktadır. Bu ortaklaşma ise kültürün bir şekilde nesnelleşmesi ile mümkün olabilmektedir. Türkiye’de dine dair bilginin toplumun geniş katmanlarında nesnelleşen biçimleri kitle duyarlılıklarına uygun olarak yayılım alanı bulmuş görünmektedir.

Bu gerçekliğin katılımcı kitapçılar tarafından anlamlandırılmasında ise iki farklı yorum biçimi ile karşılaşılmiştir. Bazı katılımcılar halkın dini okuma tercihlerinin genel bilişsel seviye dolayısıyla normal olduğu; bu durumun temel dini ihtiyaçların

karşılanabilmesi dolayısıyla ele alınması ve olumsuzlanmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu bakış açısı toplumsal bir dünyanın kurulmasında anahtar kavramlar olarak nesnelleşme ve içselleşme süreçlerini içten bir bakışla değerlendirmektedir. Kitap tercih süreçlerini geniş halk kesimlerinin ortak bilgi ve bilme biçimlerinin kendini yeniden üretmesi olarak gören bu bakış toplumsal gerçekliği kendi doğası üzerinden değerlendirme eğilimindedir.

Süreci genel olarak 20 yıllık kitapçılık geçmişi ile değerlendiren Yasin dini kitap anlamında halk kesiminin okuma oranının uzun yıllar daha yüksek seyrettiğini ve dini kitap okuma pratiğine son on yıla kadar çoğunlukla geniş kitlelerin (halkın) sahip olduğunu dile getirmiştir. Son zamanlarda ise öğrenci okumalarının artmaya başladığını ifade ederken benzer düşünceleri paylaşan Ziya geniş kesimlerin ise sürekli olarak belirli türdeki kitaplara yöneldiği gerçeğini yinelemiştir:

Gördüğüm kadar böyle dua kitapları ilmi hal cüz amme cüzü hala devam eden bir şey. Ne basılırsa basılsın bunlar hep sabitesini koruyor. Her daim belli bir orandadır. Bu her daim devam eden bir şey devam ediyor buna talep var ve buradan bir dindarlık şeyi var. Bizim insanımız da işte ona ibadet üzerinden ve dua üzerinden bir dindarlık gelişmiş ve bunu bunlar beslemeye devam ediyor... Aslına bakarsan çok da orayı kötülemek lazım. Yani sıradan gördüğünüz bazı insanlardaki mesela iman daha saf, daha sağlıklı, daha net bakıyor onu bilemiyoruz. O açıdan çok da kötüleyici bakmamak lazım bence.

Bunlara ek olarak nitelikli dini yayınların yapılmakta olduğunu ancak halkın dini hassasiyetlerinin ve seviyesinin dikkate alınması gerektiğini ifade eden Ali, bunun aksi yaşandığında kitle talebinin düşük kalmaya devam edeceğini vurgulamıştır:

Ama bunlardan bağımsız olarak söylüyorum yani bir çaba var, bir şey var, genel anlamda var. Burada buna yönelik gerek işte Otto olsun mesela İnsan yayınları da bir ara bir şeyler yaptı, İz yayınları da yapıyor, halen de yapılıyor güzel kitaplar çevriliyor ama akademik olarak dar çerçevede kalıyor. Maalesef bir halka genelleşme durumu yok çünkü halkın belli hassasiyetleri var, okuma kültürünün yanında hassasiyet, halkın hassasiyetlerin kaale alınmadan konuşuluyor. Bizim yani ilmi konuları halkın önünde tartışmanın çok bir âlemi olduğunu düşünmüyorum.

Benzer bir açıklama ile halkın bilişsel seviyesine uygun “halk tipi” kitapların gerekliliğine değinen Yasin, halkın kolay anlaşılır ve kendi zihin dünyasında anlamlandırılabilir ve sindirilebilir kitapların sürekli ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve dua kitapları, namaz hocaları, menkıbeler, ilmi haller vs. gibi eserlerin iyi-kötü kitap ayrımıyla ele alınması yerine işlevsel yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır:

Bunlar çünkü insanların ekmek su gibi ihtiyacı olduğu için onlar çok satılıyor, ibadet ve dua maksatlı ama işte onlara kötü kitap demek olmaz ayıp olur yani kötü kitap değil ama kitabın kolaylaştırılmış hali olan bu kitaplar. Atıyorum fıkıhın en kolay hali nedir ilmihaldir. Bir insan hiçbir şey bilmiyorsa ilmihalden faydalanır fıkıh kitabına girse bunu ben hiç anlamıyorum der bırakır veya okuyup devam edemez. O yüzden ilmihal gibi onun içinden de namaz hocası gibi basitleştirilmiş, herkesin anlayacağı lokma lokma olan kitaplar herkese hitap ettiği için her dönemde de gidiyorlar. Herkese hitap ettiği için, yani o halkımızın seviyesiyle alakalı. Bilgi az oldukça insanlar onlara ihtiyaç duyuyor. Kolaylaştırılmış daha anlaşılır olsun diye o kitapların ayrıca yeri farklı hem de ihtiyaçtır bu kitaplar. (Yasin)

Bu anlamda toplumun bilişsel seviyesini hedeflemek konusunda geleneksel anlamda başarılı bir örnek olarak *Mızraklı İlmihal* gibi bir dönemin popüler kitaplarından bahseden Kerim, çok okunan bu kitapların kitlenin seviyesine hitap ederek doğru bilgiyi yaygınlaştırmada gösterdiği başarıya değinmiştir:

Özellikle seksenlere doğru zaten fikir hayatında bir gelişme yaşandı. Bu yıllarda kitap tercümeleri de bu dönemde artı ama cumhuriyetin ilk dönemlerinde belli temel kitaplar vardı işte “Mızraklı” gibi “Kara Davud” gibi “Delail” gibi çalışmalar, yani “köy odası” diye tabir ettiğimiz çalışmaların şeyleri vardı. Ama daha sonraki dönemlerde artık fikir hayatının, özellikle de Demokrat Parti'den sonra gelişmesiyle durum değişti. Tabii çünkü Demokrat Parti dönemlerinden öncesinde dini kitap yasaktı zaten bu şeyin gelişmesinin imkânı da yoktu. Özellikle şeyden sonra Demokrat Parti'den sonra bu şeyler yavaş yavaş yayılmaya başladı çünkü o dönemde en ufak bir yani bu ciltli kitapların bile bir maaşa ancak alınabildiği bir ortamdı. O dönemde herkesin gücü yeten bir şey değildi. Yani bizim rahmetlik bizim eski kitap kurdu tabir ettiğimiz abimiz vardı onun anlatımıyla yani bir tefsir için bir çift at verdiğini ifade ederdi. İşte imamlık yaparken maaşı yetmediği için bir ilmihale bile gücünün yetmediğini borçlandığını anlatırdı. Eski insanlar ki o konumdan şimdi insanların bir sigara parasına rahatlıkla temin edebilecekleri, günlük sigara parasına aylık topladığın zaman rahatlıkla alabileceği kitaplar var. O dönemde insanlar okuyordu çünkü sıkıntılıydı biraz önce de dediğim gibi sıkıntı insanı olgunlaştırır. Peygamber sünnetidir sıkıntı, ortadan kalktığında insanların nefisleri değişkenleşiyor. Müslümanların imkânı yoktu ki yani insanlar ancak bunları bulabiliyordu. Mızraklı mesela çok bir güzel çalışmaydı. O zamanın Osmanlı döneminin namaz hocasıydı. Şeydir yani bugünkü şartlardaki fıkıh anlamında çok geniş değildir ama halka rahatlıkla anlatan kitaptı

o Mızraklı gibi kitaplar. Küçük gördüğümüz için değil, yani o bazdaki o konulara ancak ulaşıldığı için şeydir.

Kerim ve Yasin'in bahsettiği gibi kolay anlaşılır ve halkın gündelik dünyasına konuşan *Mızraklı İlmihal* örneğinde ilmihal türü temel dini bilgi kitapları ile *Kara Davud* ve *Delailü'l Hayrat* örneklerindeki uzun asırlar gündelik dini dünyanın popüler anlatı metinleri olan kitaplar bir ihtiyacın ürünü olarak nesnelleşen dini bilginin yansıtıcı metinleri olarak süreklilik kazanmıştır. Kerim'in deyişiyle "köy odası" kitapları olarak tanımlanan bu tür kitaplar dini yayıncılığın önünün açıldığı ve yayın çeşitliliğinin dolaşıma girmeye başladığı Demokrat Parti dönemi ve sonrasında da varlığını devam ettirmekle birlikte tür olarak olmasa da form anlamında zamanla kamu beğenisinin dışında kalmaya başlamıştır. Geleneksel dinî okuma pratiğinin temel kitapları kabul edilen *Mızraklı İlmihal*, *Karadavud* ve *Delailü'l Hayrat* gibi örneklerin özellikle yayın çeşitlenmesi ile birlikte otoritesini yitirmeye başladığı ve dini kitap piyasasında yeni formların ve ilerleyen yıllarda yeni türlerin ön plana çıktığına dair bir izlenim kaydedilmiştir.

Halkın geleneksel okuma pratiklerine yönelik bir diğer katılımcı tutumu olumsuzlama ya da eleştirel tutum olarak kaydedilmiştir. Bu yönde fikir beyan eden katılımcılar çoğunlukla belli bir dini idealizm çerçevesinde meseleye yaklaşmakla birlikte halkın dini okuma becerilerinin ve tercihlerinin niteliksel düşüklüğünden yakınmışlardır. Bu yaklaşım biçimi toplumsal-dinsel gerçekliğe çoğunlukla pejoratif bir dille yaklaşan ve idealize edilmiş bir din anlayışının yaygınlaşması temelinde sorumluluk hisseden kitapçılarda gözlenmiştir.

Nitelikli dini kitapların talep görüp görmemesine dair gözlemini eleştirel bir tutumla ifade eden Bekir bu bağlamda halkın okuma kültürünün zayıflığının yanı sıra eğitim sisteminin okuma alışkanlığı kazandırmaması dolayısıyla bu tür eserlerin okuyucu bulmakta zorlandığını dile getirmiştir. Dini yayınlar söz konusu olduğunda ise geniş kitle içerisinde nitelikli okuma pratiğinin eksikliklerini dile getirmiştir:

Çok yetersiz olmakla birlikte bilinçli ve kaliteli bir okuyucu kitlesi de yok değil Türkiye'de. Yani kaliteli kitap okuyan, kaliteli okuma yapabilen, sorgulayıcı okuma yapabilen, okuduğu eserde kaynakça dipnot arayan bir kitle de yok değil var ama genel nüfusa bunu oranladığımızda istenilen düzeylerde kesinlikle değil (Bekir).

Geniş kitlenin belli sebeplerle belirli okuma pratiği içerisinde bulunduğunu ifade eden Cemil, insanların dinsel duygularının ya da gündelik-dünyevi problemlerinin karşılığı olarak belli tür dini kitapların tercih edildiğini eleştirel bir dille vurgulamıştır. Bu bağlamda gündelik hayatın problemlerine bir çare arayışı ve umudu ile dini bilgiye yönelen geniş kitlelerin bu yöndeki taleplerine iddialı ve pratik çözümler sunan bu tür kitapların çokça ilgi gördüğü dile getirilmiştir. Cemil, kendi tabiriyle “cinci-büyücü”, “gel-götür”, “çevir gel duaları”, “sırlı-tılsımlı”, “eroinli-kokainli” kitapların, yani bir bakıma insanların yaşadığı gündelik problemlere ikame çözümler sunan iddialı metinlerin piyasada fazlasıyla sattığını ve bunun değişmesi için çaba sarf edilmesi gerektiğini de ifade etmiştir:

Burası Hacı Bayram Kitapçılar Çarşısı ve bu çarşı da maalesef böyle nasıl diyelim cinci büyücü cincikçi, gel götür, işte çevir gel duaları, işte sırlı tılsımlar, eroinli kokainli kitaplar falan bu tarz şeyler çok olduğu için insanlar maalesef denize

düşmüş yılanı sarılacak tarzında kitaplar arıyorlar. Bu tarz kitaplar da maalesef piyasada çok da satıyor, prim de yapıyor. Hacı Bayram'ın biraz daha o yapısı var. Biz burada işte o tür yapıyı biraz daha konuşarak nazımız geçiyorsa işte kiminden fırça yiyoruz kiminden teşekkür alıyoruz, böyle şeyleri yapabilmemiz lazım. Yani işte böyle kitapçılıktan ziyade bunları da korumamız lazım.

Benzer bir olumsuz tavır benimseyen Kerim de geçmişe kıyasla geniş kitlenin din okuma kültürünü eleştirirken esasında meselenin daha geniş ölçekli olduğunu, kitabevlerinin birer entelektüel mecra olduğu yıllara kıyasla günümüzde nitelikli okuma ortamının kalmadığını ve dini bilgi ve davranış anlamında kolaycılığın hâkim olmaya başladığını vurgulamıştır:

Mesela komşunun etkisi oluyor, komşuda bir kitap görüyor daha önce dediğimiz gibi beleşçilik diye tabir edebileceğimiz şeyler, onunla bir an önce dini konuda en üst seviyeye çıkmanın şeyi işte şu kadar okunacak, şu kadar şey yapılacak şekilde kitaplar şu anda revaçta. Ama temel kaynaklar bazında esas şeyi oluşturacak temel dediğimiz eserler şu anda şeyde değil. Öğrenciler dahi okumuyor yani ancak ders geçebilecek kadar. Ancak biz daha önceki dönemlerinde biz çok eski kitapçı olduğumuz için mesela öğretmen gelirdi, öğrenci gelirdi, âlimi gelirdi, okuyanı gelir cahili gelirdi. Bir harmanlama olurdu, bir sohbet ortamı olurdu herkes memnundu. Tabii ama şimdi ne öğretmeni geliyor ne öğrencisi geliyor ne okuyanı geliyor.

Geniş kitlenin okuma pratiğinin belirli kitaplar üzerinde döndüğünü ifade eden Bekir bu tür kitapların alımlanmasında içerikten ziyade kitap kapaklarının veya belirli şekillerin daha önemli etkenler olduğunu vurgularken aslında bu tür kitapların halk

arasında farklı yönleriyle popülerlik kazandığını da açığa çıkarmaktadır. Özellikle belli bir şekil üzerinden bazı Kuran cüzü ya da Mushaflara yönelirken, geniş kitlenin Kuranın içeriği ile benzer şekilde ilgilenmediğini de eleştirel bir tona vurgulamıştır.

Hacı bayram genelinde Yasin kitaplarının üzerine geçen bir kitap yoktur. Yasin amme cüzleri, dua kitapları vs. Edinmek istediğimiz misyon farklı olduğu için çoğu zaman mesela Yasin sorana ben Yasin bizde yok diğer komşulara bak demeyi tercih ediyorum. Yani benim en çok korktuğum müşteri kitlesi Yasin veya Kur'an alan müşteri kitlesi, beni en çok oyalayan ve en çok yoran onlar.

Bir şey mi arıyorlar yani özel bir hat ya da şekil mi arıyorlar?

Bir yerde görmüş o şekil olacak ama kapak vesaire bunlara dikkat ediyorlar yani bunlar ama ne yazık ki okudukları Yasin'in ne demek istediğini bilmedikleri gibi merakları da yok. Ne yazık ki böyle bir din, din anlayışı dinsel var zaten Türkiye'de genel anlamda. Buraya da yansıyor, yani bu bizi ciddi derecede üzüyor ama şunu söyleyebilirim, her şeye rağmen böyle karamsar bir tablo çizmemek lazım. 2003 yılıyla 2019'u kıyasladığımız zaman ve bu işe başladığımda insanlara tavsiye edecek kitap bulmakta gerçekten zorlanıyordum. Ama şu anda gelmiş olduğumuz noktada aşağı yukarı her konuda her kesime hitap edebilecek, onların ihtiyaçlarına cevap verebilecek az veya çok mutlaka bir eser var (Bekir).

Geleneksel dindarlık biçimleri sözlü kültürden yazılı kültüre doğru kendi ifade biçimlerini nesnelleştirirken -her ne kadar yayın dünyası oldukça geniş bir alan açsa da- din okurluğu kendi bilgi stoğu doğrultusunda belirli kaynaklara yönelmektedir. Buradaki yönelimi belirleyen kültür havzası geleneksel halk dindarlığının farklı biçimlerinin yanı sıra bir takım sembolik anlam verişler de söz konusu olmaktadır. Bekir'in de vurguladığı

gibi dini kitaplar içerisinde içeriği aynı olduğu halde bir takım semboller (Güllü Yasin, Çift Güllü Yasin vs.) ya da kapak rengi üzerinden okur kitlesinin kitap tercihinde bulunması bu anlam verişleri açığa çıkarmaktadır.

Katılımcı kitapçıların müşteri/okur kitlesine karşı bahsi geçen tavır alışlarının, tonlaması farklılık gösterse de hayata bakış, dini anlayışlar ve ideolojik keskinlik düzeyleri ile alakalı olduğu düşüncesi uyanmıştır. Daha keskin ideolojiler ile kimliklenmiş olan katılımcılar eleştirel tutumlarını korurken diğerleri meseleye daha yumuşak bir tonda yaklaşmışlardır. Sonuç olarak görülmüştür ki geniş halk kesimlerinin geleneksel okuma pratikleri sürekliliğini devam ettirmekte ve dindarlığın daha çok ibadet ve duygu boyutunu besleyecek merasim türü kitaplara yönelmektedir. Katılımcı açıklamalarından hareketle temelde halk dindarlığının boyutu olarak bir “*umut dini*”nden bahsetmek mümkündür. Toplumun geniş kitlelerinin dine yönelik tutumu belli dünyevi ve dinsel problemler karşısında bir umut arayışı olarak nitelendirilebilir. Bunun altında yatan gerçeklik ise popüler inançların resmi anlatıdan farklı bir dizi soruyu ele almasıdır. Geniş halk kesimleri çoğunlukla gündelik yaşamın varoluşsal sorunları ile daha çok, nihai gerçekliklerle daha az ilgilenmektedirler. Sonuçta hakikat ve mantıksal tutarlılıktan daha çok gündelik meselelerle ilgilenmektedirler.

Daha önce de ifade edildiği gibi geniş kitleler anlamlı bir yaşam arzusu ile ölümün yaşayanlar için doğurduğu sorunlar, iyi bir yaşam arzusu ve sürekli talihsizlik tehdidi, geçmiş, bugünü ve geleceği bilme arzusu ve bireysel ahlaki bir düzen duygusu ile daha çok ilgilidir. Bu ilgiyi besleyecek olan kaynaklar ise İslam söz konusu olduğunda ibadet, dua ve duygu dünyasına hitap edecek olan birey veya grup anlamında merasim türü ve mistik-menkıbevi anlatılar olmaya devam edecektir. Bu açıdan gündelik hayatın

problemlerinden kaçınmak ve bu dünyada mutlu olma umudunun bir yansıması olarak hem tasavvufi-mistik metinler hem de merasim metinleri toplumun geniş kesimlerinde okuma pratiği anlamında da bir karşılık bulmaya devam etmektedir.

2.2.2. Popüler Kültür, Kitlenin Keşfi ve Dini Kitap

Popüler kültürün görünür olanı öncelemesi ve demokratik süreçlerin yaygınlaşması dolayısıyla birçok alanda kitle egemenliği tartışılır hale gelmiştir. Tarihte görülmedik bir ölçekte kamu beğenisinin toplumsal gücü ticari meta konusu haline gelmiştir. Aynı zamanda kültürel üretim alanlarında da kamusal talepler ikili bir ilişki içerisinde hem yönlendirilen hem de yönlendiren bir etki alanı bulmuştur. Dini yayıncılık ve kitapçılığın seyri de bu süreçten azade değildir. Özellikle 1980 sonrası dönemin dini yayıncılıkta olduğu kadar okur profilleri ve dini okuma pratiklerinde de önemli değişimleri ifade etmesi açısından altı çizilmesi gerekmektedir. Bu dönem hem çeviri dini kitapların dolaşıma girmesi hem yerel edebiyat çevrelerinin etkisi hem de sektörün gelişimi dolayısıyla dini kitapçılığın oluşum sürecini büyük ölçüde tamamladığı dönem olarak ifade edilebilir.

Katılımcı kitapçıların 1980’li yıllar özellikle de 1990 sonrası için tonladığı ve öne çıkardığı en önemli süreçlerden birisi okuyucu kitlesinin dönüşümü olmuştur. Araştırma alanı içerisindeki müşteri kitlesi olarak geniş kesimlerinin okuma kültürlerindeki dönüşümü ele alan katılımcı kitapçılar konunun sosyolojik boyutlarını birbiri ile ilintili kavramsallaştırmalar üzerinden ele almışlardır. Bu bağlamda kitapçıların okur kitlesinde

son zamanlarda dikkat çektikleri kavramlar bireyselleşme, yüzeyselleşme, tüketim kültürü ve konformizm olmuştur.

Buna bağlı olarak bir diğer dönüşüm yayıncılık alanında yaşanmış ve kitle beğenisinin belirleyici bir gerçeklik alanı oluşturması dini kitapları hem niteliksel hem de niceliksel anlamda dönüşüme zorlamıştır. Dinin hemen her alanı ile ilgili yoğun bir kitap üretimi hem yerli kaynaklardan hem de çeviriler yoluyla sağlanırken okur sayısının da artmasıyla birlikte kültürel üretim ile ticari kaygıları bağdaştırma gereği de gündeme gelmiştir. Bu anlamda geniş halk kesimlerinin beğenisine ve ilgisine sunulan dini kitap çeşitliliği içerisinde kitleyi dikkate almak gereğine dair bir anlayış da gelişmiş ve bu yönde yayın faaliyetlerine devam edilegelmiştir.

Geniş halk kesimlerinin dini duyarlılıklarını geliştirmek ve özellikle dini-toplumsal meselelere dair bir dizi idealleri gerçekleştirmek adına yapılan dini yayıncılığın yanı sıra kitleyi keşfeden ve kitlesel duyarlılıklara hitap eden bir yayın alanı da varlığını geniş ölçüde korumuş ve kamu beğenisini hedefleyen bir biçimde devam etmiştir. Bu diyalektik örüntü içerisinde hem okur profilleri hem de yayın alanı birbirini dönüştürürken genel anlamda popüler din okuryazarlığı kendi gerçekliğini nesnelleştirmiş aynı zamanda bu okuryazarlığa yönelik bir yayıncılık alanı da açılmıştır.

Toplumsal değişim süreçlerini okur/müşteri kitlesi üzerinden değerlendiren Mehmet yaşanan değişim sürecinin bireyselleşmeyi de beraberinde getirdiğini vurgulayarak bireyselleşen müşteri kitlesinin aynı zamanda yüzeyselleştiği yönünde yorum yapmıştır:

Tabii dünya Müslüman için. Yani bir imtihan alanı ve dünyanın kendisi imtihan meselesi olunca yani özellikle malla imtihan meselesi olunca hep kaybetmiş Müslümanlar. Sahabe bile bunu itiraf ediyor biz haydi haydi bunu kaybedecektik ve kaybediyoruz. Yani değerlerimiz yok oldu, dinimiz sadece bireysel bir din haline geldi, davamızı kaybettik. Yani bu rahatlama falan diyoruz belki ama bu süreç belli bir yüzeyselleşmeyi belli bir bireyselleşmeyi de beraberinde getiriyor.

Benzer eleştirel tavrı 1990 sonrası okuma alışkanlıkları için geliştiren Kerim, bireyselleşen Müslümanların gelişen medyanın da etkisi ile okuma pratiklerini değiştirdiğini gözlemlemiş hatta 2000’li yıllar için ümitsiz bir eda ile değerlendirme yapmıştır:

Önceki dönemlerle bu dönem, özellikle 90 öncesi ve 90 sonrası çok değişken. Yani 90 öncesinde insanlar gerçekten islamı temel bazda öğrenmeye çalışıyordu, yani gücü yettiği oranında. Fakat 90 sonrası özellikle insanların maddileşmesi bu maddileşmenin etkisi doğrultusunda İslam’ın herkesin kendi dinini oluşturmaya başlaması, abilerle olsun işte tâbi olduğu insanlarla olsun politikacılarla olsun herkes tabi olduğu insanın dinine, yani kendi isteğini de buna biraz katarak yani kendi gönüllü olarak otomatikmen sınırların dışına çıkmaya başladılar. Zaten bu da yayınlanan kitaplarda ve okunan kitaplarda da bu kendini gösteriyor...90 öncesinde okumak isteyen bir kesim yani bir okur kitlesi vardı ama 90 sonrası herkesin bir şeyi çok kolay kazanma şeyi başladı.

Okuyucu kitlesinin yüzeyselleşmesi, bir bakıma okurun nitelikli olarak ifadelendirilen eserlerden ziyade popüler kitaplara yönelim şeklinde bir vakıa olarak gözlenmiş ve katılımcı kitapçılar tarafından ısrarla vurgulanmıştır. Bu durumu belirleyen sebeplerin başında Türkiye’de 1990’lardan itibaren gelişen tüketim kültürü ve şehirleşmeye bağlı

olarak yaşanan kültürel dönüşümün etkisi işaret edilmiştir. Aynı zamanda bireyci yönelimlerin ve herkesin kendi din anlayışını geliştirmeye başlamasının bir sonucu olarak yorumlanan süreç okur ve kitap ilişkisini de etkilemeye başlamıştır.

Tüketim alışkanlıklarının dönüşümü ve bu alışkanlıkların yönlendirilmesinin yayın dünyası üzerindeki etkisini yineleyen Ali, bu durumun toplumsal gerçekliğin bir yansıması olduğu görüşündedir:

Biz bu sezonun sonunu planlarken Avrupa'daki Amerika'daki, hedefleri iki sene sonraki üç sene sonraki yayınlayacağı kitapları, hangi konular ön plana çıkartacaklarını önceden hepsini biliyor hepsini planlıyor. Ona göre de onların tabii elinde şu var yani yönlendirme gücü de var. Hollywood'la, sinemayla destekliyor, yazarlarıyla destekliyor veya bir kitap Amerika'da bestseller olduğu zaman bütün dünyadaki yayınevleri veya okuyucu ona yöneliyor. Şimdi "Açlık Oyunları" diyor mesela önceden her şey hazır zaten, onun filmi hazır mesela sonuna kadar her şeyi hazır. Şimdi o daha farklı bir şey pazarlama tekniğiyle ilgili bir şey. Burada çok hoşuma gider, onun nakletmeden geçmeyeyim, bir kitabını okudum Tevfik el Hakim, Mısırlı bir yazar genelde tiyatro oyunları yazar ağırlıklı olarak, ama onun "Şarkın Serçesi" diye bir kitabını okumuştum. Çok hoşuma gitmişti, orada bir şey söylüyor diyor ki "insanların süper markette alışveriş yaptığı gibi yayıncılık ta bir sektör halinde ve insanlara sürekli çabuk tüketeceği, çok tüketeceği şeyler sunmak zorunda." Yani şimdi ucuz mallar da olmalı, çok satan, ama çabuk tüketilen, cips gibi düşünün mesela öyle şeylere de ihtiyaç var, bunları yazarlar da var, buna göre de bir pazarlama tekniği geliştiriyor. Çünkü bu işin o tarafı var. Yaşadığımız dünyanın bire bir aynısı hiç şüphesiz yansıması olarak diyorum.

Ali konuşmanın bu kısmında zamanın ruhunu yakalayan ve o yönde reklamını yapabilen yayınların kitleselleşerek popüler kültür ürünü haline gelmesinin sosyolojik bir sonuç olduğunu ifade ederken kendisini kitle kültürüne karşı ikircikli bir konuma yerleştirmektedir. Bir yandan eleştireliliğini kaybetmemeye çalışırken diğer yandan yaşanan dönüşümün normal bir sürecin sonucu olduğunun ve hatta olması gerektiğinin de altını çizmektedir:

Şimdi bir futbolcu çıkartıyor Beckham diye, onu bir ikon olarak kullanıyor. Şimdi bunu futbolda pazarladığı gibi bunu sinemada pazarladığı gibi bunu efendim işte diyelim ki modada pazarladığı gibi aynı şey içinde, aynı şeyi yayın ayağında da aynı şeyi yapıyor. Bir yazar çıkıyor, bir anda eserleri çok satmaya başlıyor ama tabii bu sonra bitiyor. Şimdi ismini vermeyeyim Türkiye'de bu furyada hani o işte Mevlana falan gibi bu tarz yazarlar bu tip şeyler çıktığında Türkiye'de bir kitap bir anda 1 milyonu geçti. Ama aynı yazarın on beş tane diğer başka 15- 20 tane daha kitabı var, satmıyor. Bazı şeyler (Aşkın Gözyaşları) biraz tabii yani bazen de denk gelecek veya o zaman ruhunu yakalamak gerekecek. Onu yakalayabileceksiniz o olacak.

Neoliberal ekonomik düzlemde bireyin bir tüketim öznesi haline gelmesinin yayın dünyasında da bir karşılık bulduğu şeklindeki genel kanaati ifadelendiren Ali, moda yayınların geçici doğasına atıf yaparken bu durumun yeni bir kültürel alan oluşturduğunu da dillendirmektedir.

1990'lar ve sonrasında hızlı şehirleşme ve devamında yaşanan kültürel dönüşüm ile birlikte Türkiye'de dindar-muhafazakâr nüfusun bireyselleşmeye başladığı şeklindeki görüşün bir yansıması olarak kitap tercihlerinin de bu kültürel gerçeklikten etkilenmeye

başladığı kitapçılar tarafından dile getirilmiştir. İslami romanların söylemsel değişimlerine dair yaptığı çalışmada bu gerçekliğe değinen Çayır (2015, s. 164, 171) katılımcı kitapçıların da iddialarına uygun bir şekilde 1980’ler ve 90’lar itibariyle farklılaşmaya başlayan anlatılarıyla romanların değişen İslami siyaset, kimlik ve anlayışları açığa çıkardığını belirtmektedir. Bu değişim Müslümanlar arasında inancın bireyselleşmesi şeklindeki bir süreci ifade etmektedir.

Okur ile kitap arasındaki ilişki anlamında belki de en önemli dönüşümün bireysel kitap tercih süreçlerinin entelektüel rehberliğin etki alanı dışına çıkmaya başlaması olduğu da ifade edilmiştir. Geleneksel kitapçı-okur ilişkisi dönüşüme uğrarken süreç hem kitapçıyı hem de okuru birbirinden bağımsızlaşmaya doğru yönlendirmektedir. Kerim bu durumun dini kitap okuyucularında da kolaycılığa yönelme şeklinde kendisini gösterdiğini iddia etmektedir:

90 sonrası insanlar artık asli yemek şeyini kaldıran fast food yemek cinsleri gibi temel yemeklerini kaldırdılar. İnsanlar genelde öyle basit şeylerle karın doyurmayacak şişirecek, sağlığı bozacak, sağlık dediğimiz fikri yapıyı bozacak dini yapıyı bozacak değişik çalışmalara yöneldiler. Şuanda da onlar revaçtadır. Yani böyle bir değişim yaşanıyor. Yani insanların hayatlarıyla birlikte değişim olduğu gibi ya normal bir yaşamdan lüks bir yaşama dönmesi gibi ailesel birlikte yaşamdan ferdi yaşama dönüşmesi gibi bu alanda da insanların dini yapıyı artık çok çok etkin görmemeleri şeklinde bireyselleşen bir şey var. Ama bunda biraz da şeyin de etkisi var basın bazındaki televizyonların özellikle çıkan insanların şeyi de var. Çünkü peygambersizleştirilen bir din yaygarası var şuanda. Onunla ona bağlı olarak bu peygamberin ortadan kalkması, sünnetlerin ortadan kalkmasıyla

zaten alimlik ve içtihat kavramlarının ortada olmadığı bir şeye de dönüyor. Çünkü şunda ve son dönemde çok revaçta bu tartışmalar. Artık ayetlerin dahi tartışıldığı şeye geldiğimiz zaman insanların kafaları da karışmış durumda. Bu da insanlarda belki biraz daha ateistliğin gelişmesine de şey sağlıyor kaynak sağlıyor zemin oluşturuyor bu. Şuandaki gençler arasında bunu da biraz daha hızlı yayıldığı gözlemleniyor yani şunda özellikle maddi şeylerin farklılaşmasıyla bu alanda da böyle bir şey var, ondan dolayı da 90lar sonrası ve 2000’lerde tamamen iş kopmuş durumda.

Kerim’in de vurgusunda görüldüğü gibi toplumsal dönüşümün kültürel boyutlarını açığa çıkarması açısından katılımcı kitapçıların izlenimleri önemli veriler sunmuştur. Uzun yıllar dini kitapçılık yaparak toplumun bir kesimini gözlemleme imkânına sahip olmuş olan kitapevi sahiplerini ya da çalışanlarının ortak görüşü 1990’lar ve sonrasında – özellikle 2000’li yıllar itibarıyla- toplumun belli bir maddi refaha ve konfora ulaştığı ve bu durumun okuyucuyu (özellikle de yeni neslin) geçmişe kıyasla daha soft bir okuma pratiğine doğru ittiği şeklinde olmuştur. Bu düşünce ile Müslümanların özellikle dünya ile olan maddi ilişkilerinde zaafılar yaşandığını ifade eden Bekir konformizmin 2000 sonrası için hâkim ton olduğunu vurgulamıştır:

Ülkenin siyasi yapısı siyasi durumu ister istemez kitaba da kitap sektörüne de yansıyor. Müslümanlar dünyayla olan imtihanını ne yazık ki kaybetti makamla olan imtihanını da kaybetti yani Türkiye’de Müslümanlar iktidar olmaları ile birlikte okuma ve kendilerini yetiştirme faaliyetleri artmadı, azaldı. Yani engellemelerin en çok olduğu döneme bakıyoruz en çok en kaliteli okumaların yapıldığı dönemler. Ama bu 2000 sonrası işte yani bir rehavet, konformizm ciddi anlamda yüzeyselleştirdi diyelim buna.

Benzer görüşleri dile getiren Mehmet, konformizme ek olarak Cumhuriyet dönemiyle birlikte yaşandığını iddia ettiği ideolojik yüzeyselleşmenin bireyci bir dindar tipolojisi ortaya çıkardığı yönünde politik bir açıklama ile görüşlerini temellendirmiştir. Bu tipoloji dolayısıyla, çok fazla yayın yapılırken okurun iyi kitabın farkına varmasını sağlayacak bir niteliğe sahip olmaktan uzak olduğunu ifade etmiştir:

Maalesef yani Cumhuriyet ideolojisi insanları cahil bıraktığı için okuma noktasında da bu cahillik var yani sadece Osmanlıca değil sadece Osmanlıca'yı kaybetmedik, cumhuriyet ideolojisinin eğitim ideolojisinin başımıza açtığı başımıza getirdiği bu belalar sonucunda normal okuyucu kitlesi de maalesef çok az. İnsanlar sadece popüler kitaplara ilgi duyar hale gelmişler. Yani gidiyoruz bazen böyle Kızılay tarafından Ankara'da kitap satan, tezgâhlarda kitap satan insanlara adı sanı duyulmamış yani hiçbir ehliyeti olmayan insanlar kitap yazmışlar ve insanlar bunları kapağına bakarak sadece ismine bakarak satın alıyorlar bu hiç doğru bir şey değil. Bu hususta da bir cahillik maalesef var. Yani kitabı kıymetlendirecek bir şeyimiz bizim kıstasımız da herhalde kayboldu.

Okur niteliğindeki dönüşüm ile yayın dünyasındaki dönüşüm diyalektik bir ilişki içerisinde varlık bulmuştur. Özellikle demokratik süreçlerin gelişimi ve neoliberal ekonomik politikalarla birlikte pazar ekonomisinin de gelişmesi sosyo-kültürel dönüşüme ön ayak olmuştur. Tüketim alışkanlıklarındaki değişim dini alandan bağımsız olarak gerçekleşmemektedir. Dini alanın kültürel ürünleri olarak dini kitapların yayın ve pazarlama metotlarında da bir dönüşüm yaşandığı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Kitleye ulaşmak ve daha fazla satış rakamlarına ulaşmak çoğu yayıncının gurur kaynağı olarak gördüğü bir şeydir ve yayıncılar bunu başarabilmek için çeşitli reklam ve içerik

stratejileri geliştirerek okuyucunun ilgisini çekmeye çalışmaktadırlar. İçeriğine güvendikleri bir kitabın tanıtımı için iki bin ile yirmi bin lira arasında değişen reklam harcamaları yaparak farklı kanallardan kitabı görünür hale getirmeye çalışmaktadırlar (Büyükdağ, 2017, s. 85-86). Bu anlamda kitleye ulaşmak ve onun hangi duyarlılıkla hareket ettiğini belirleyerek o yönde yayın ortaya koymak çoğu popüler yayıncı için önemli bir hedef olarak ifade edilebilir.

Dini yayın ve kitapçılık alanında da 2000’li yıllar itibariyle geniş kitleye dair bir ilginin ve keşfin varlığından söz etmek mümkündür. Bir bakıma dini bilginin aktarım organlarından birisi olan yayıncılık ve kitapçılık alanı cumhuriyetin ilk dönemlerindeki homojen yapısından uzaklaşarak daha önce görülmemiş bir çeşitliliğe sahip olmuştur. Sınırlı düzeydeki dini okuma pratikleri popüler kültürün de etkisi ile kabuğunu kırmış ve farklı kanallardan ve alanlardan beslenme sürecine girmiştir. Bu çerçevede Hikmet’in “kapalı kutu” okuma olarak ifade ettiği endemik okuma pratikleri her ne kadar varlığını korusa da keskin sınırlarını yumuşatmış görünmektedir:

Müşteri profilleri artık değişiyor. Şimdi çocuk eğer ebeveyn ile geliyorsa ebeveyn diyor ki işte şu dini kitaba, şu kitabı al. Çünkü hayallerindeki şey yapıyor ama çocuklar da hoşlarına giden şeyleri arıyor ve burada yayıncılara iş düşüyor. Yayıncıların ikisini birleştirmesi gerekiyor, yani hem Baba'yı tatmin edecek ya da ebeveyni tatmin edecek hem de çocuğu mutlu edecek bir yayın politikası izlemesi gerekiyor. O da nasıl olacak bu şimdiki veya istek talebini oluştururken tek kanalı değil hepsini de bir araya getirmek gerekiyor. Artık o yani kapalı kutu geçti. O anlamda çocuk da tatmin olacak oradan. Onun dışında bir üst kademedeki gençlerden sonra üniversiteden mezun olanlar ya da ekonomik bağımsızlığını kazanıp iş

hayatına atılanlarda da. Bir dini kütüphane kurmak ya da ki dini okuma hayalleri var. Alıyorlar, okuyorlar fakat orada da kalite ön plana çıkıyor.

Katılımcı kitapçıların konuşmaları, kitabın popüler dinsel alan içerisinde bir dönüşüme uğradığı yönünde bir kanaati dile getirirken, bunun toplumsal dönüşümün bir yansıması ve cevabı olarak yaşandığı yönünde bir izlenim uyandırmıştır. En önemli dönüşüm alanlarından bir tanesi kitabın niteliksel dönüşümü olmuştur. Burada esasında içerik itibarıyla değer atfedilebilecek bir nesne olarak kitabın artık formel ve kurgusal boyutlarının önem kazanmaya başladığı ifade edilmiştir. Bunu din okurunun artması ve çeşitlenmesine bağlayan Hikmet, kitabın nicelik yönünden yeni kitleye hitap etmek durumunda olduğunu ve bunun yadırganmaması gereken bir olgu olduğunu belirtmiştir. Kitaba yönelik kalite algısının değişmesi ile beraber imalat kalitesi ve görselliğin artık din okuru için de önemli olduğunu, eski usul baskıların değişime ayak uydurmak durumunda olduğunu ifade etmiştir:

Yani eskisi gibi yani 30 yıl önce 25 yıl önce benim yeni başladığımız zamanlarda imalat kalitesi ya da görseli çok önemli değildi. Çünkü o kadardı insanların ufku. Hem bu kadar oluyormuş diye düşünüyordu ama şimdi dünyaya açıldığı için dünyanın öbür ucundaki kaliteyi gördüğü için aynı şeyi istiyor. Kalitesini yüksek istiyor tabii, çünkü ekonomik güç var Türkiye'de artık. Yani eskiden diyelim ki aynı kitabın 10 liraya da imalatı var fakat 30 liraya da var. Renklidir kalitelidir görseli farklıdır, imalatı farklıdır tabii bunları da ön plana alınca, kaliteye çok önem verdik, Türkiye'de kitapçılık çok ilerledi. Yani bazıları şöyle düşünebilir: ya Türkiye'de kitap okunmuyor. Hayır, kendileri okumadıkları için böyle düşünüyorlar, yoksa Türkiye'de kitap okunuyor. Türkiye'de işte kalite çok düştü deniyor, hayır Türkiye'de kalite bayağı yükseldi. Burada şöyle bir şey var, yani

kapalı bir kutu var, bunu söyleyenler için, niye çünkü sektörün içine girmemiş, bir kitapçıya girmemiş, görmüyor hayalindeki ya da ufku o kadar. Dolayısıyla bana göre şu anda dini kitapçılık çok iyi gidiyor, dini kitapçılıkta birkaç tane handikap var o da yayıncıların ve dağıtımçıların handikapı okuyucularının değil. Bir de kitaba ulaşmak artık çok kolay ama orada da farklı handikaplar var tabii konuşma gelirse onlardan da bahsederiz.

Kitabın niceliksel dönüşümü, görünür olmak kaygısının bir sonucu olarak ifade edilmelidir. Popüler kültürün esastan bir tonu olarak kitleye hitap etmek ve göz önünde olmak düşüncesi dini içerikli kitap üretim süreçlerine de yansımış; içerik kaygısı yanında forma yönelik kaygıları da beraberinde getirmiştir. Bu görünürlüğü sağlayan medya iletişimi de önemli bir etken olarak ifade edilmiş, TV dizi veya programlarında herhangi bir şekilde gündeme gelen konu veya kişiye olan ilginin artması gibi dini kitapların da kendi medya iletişimini oluşturduğu dile getirilmiştir:

Yani medyanın doğrudan etkisi var. Abdülhamid dizisi, Diriliş dizisi falan oradan canlanma vesilesi oluyor. İnsanlar arıyorlar mesela Tahsin Paşa'nın ismini kim bilirdi. Tahsin Paşanın hatıratı yayınlandı ve biz hiç satmadıysak Tahsin Paşanın hatıratından 300 tane satmışsızdır. Yani bu verdiğim minimum rakamdır, ismini bilmediği insanlara karşı da müşahhas örnek olunca televizyonda gördüğü tabii merak duygusu oluyor. Yunus Emre'de de benzer şeyler var, bu başka şahsiyetler de var. Yani Merak edilen sahabe hayatıyla alakalı kitaplar da hakeza Muhammed Emin Yıldırım'ın vermiş olduğu konferanslar, seminerler, Ankara'ya da gelip gitmesi buna da etki etti, O manada satılan kitaplarımız da var. (Mehmet)

Medya ve popüler kültür etkisi ile yaşanan dönüşüme dair katılımcı kitapçıların bir kısmı çekincelerini ifade etmişlerdir. Bu çekinceler dini içeriğe sahip popüler kitaplara dair temelden bazı eleştirileri de içermektedir. Bu eleştirilerin başında medya etkisi ile popülerleştirilen yayınların içerik anlamında okuyucuya temelden bir katkı sağlamayacağı düşüncesi gelmektedir:

Şu son dönemde dediğimiz özellikler boş içi boş kitaplar bazındadır. Yani doyurucu yönde değil şova yönelik, her zaman okuyucu üzerine insanların nefesine hitap edebilecek yani insanları tatmin etmeye yönelik ama asla altına inmeden sadece yüzeysel bir tatmini amaçlayan kitaplar. İstenen de bu, dünya nizamlarının istediği de bu. Bizler de aynı çünkü düşünen bir toplum istemez, şimdi düşünen bir toplum, yapılan zulümlere ve haksızlıklara, adaletsizliklere otomatikman karşı çıkar ama uysal bir konuma dönüştürülmüş işte madden bağlanmış köleleştirilmiş insanların da düşünmesine imkân yoktur. Bu da otomatikman fikir hayatına da yansıyor. (Kerim)

Bu eleştiriye ek olarak popüler kitapların içerik anlamında ilmi bir değerlendirilmeye tabi tutulmaksızın kamu beğenisine sunulduğu yönünde bir eleştiri de dile getirilmiştir:

O tarz kitaplar(bestseller) zaten reklam boyutu ciddi anlamda var yani burada sosyal medyayı kullanan insanlar, oradan da reklamı yoğun yapılan kitaplar bir anda yaygınlaşabiliyor. Çok da bir ilmi süzgeçten de geçmiyor o tarz kitaplar.(Cemil)

Katılımcıların genel anlamda eleştirel tavrının oldukça fazla olduğunu ifade etmekle beraber son dönemlerde yayınlanan ve popüler kültür ürünleri olarak

görülebilecek çoksatan dini kitapların ve genel anlamda dini yayıncılığın dönüşümünün toplumsal değişimin bir sonucu olduğunu gören ve bu yönde konuyu değerlendiren katılımcılar da kaydedilmiştir. Salih bu değişimin yayın dünyasında karşılık bulduğunu ve bu anlamda iyi çalışmaların da ortaya çıkmaya başladığını birkaç örnekle vurgulamıştır:

Yani on beş sene önceki bir gençle on beş sene sonraki aynı yaştaki gencin hayat felsefesinin mücadele anlayışını İslami diriliş anlayışının aynı olmadığını biz görüyoruz. Maalesef hem yüzeyselleşti hem daha bireyselleşti. Bu anlamda ihya projesi olarak ister İhsan Şenocak'lar, Mehmet Emin Yıldırım'lar -mesela Mehmet Emin Yıldırım, siyer yayınları ile çok güzel çalışmalar sunuyor- gençlere tabana hitap ediyor. Yeni yeni böyle şuurlanan mücadele eden, mücadeleden kastım yanlış anlaşılmasın İslam'ın tekrardan ihyası için şuurlu gençliğin neslin yetişmesinde ciddi güzel çalışmaları var ve gençliğe yöneliyor. Yani şöyle bir şey var ihtiyar dediğimiz pirifani dediğimiz insanların artık durumları ve yerleri belli ama bize yeni çırallar lazım, yeni sesler lazım, o yüzden değişiyor yani.

Benzer bir şekilde toplumsal değişimin yayın dünyasını etkilediğini varsayan Ali ise şehir hayatı ile beraber Müslümanların modernleşme ve kapitalizmin etkisi altında dönüşürken tüketim alışkanlıklarındaki dönüşümün kitap tercihlerine de yansıdığını iddia etmiştir:

Burada önemli bir şey de var tabii şimdi biz Türk toplumu açısından yayıncılığı incelerken de olsa, toplumun genel tüketim alışkanlıklarına bakarken de olsa, gözden kaçırmamız gereken bir şey var. Bu toplum 30 sene önce yüzde 60'ı tarımdan geçinen artık köyde yaşayan bir toplumken veya yüzde 70'i, şuanda

köydeki nüfus yüzde yirmiye düştü. Hızlı bir şehirleşme bunun beraberinde getirdiği bir -ne diyelim biz buna- kültürel yozlaşma mı diyelim ne dersek diyelim adına, bunun da beraberinde getirdiği tüketim alışkanlıklarının değişmesi de var. Anadolu'dan gelen insanlar, gerek İstanbul'da gerekse köyünden çıkıp şehre giden insan yani nispeten, hani çevreden merkeze doğru gelirken biraz da kapitalizmin, modernizmin nimetlerinden istifade etme veya zenginleşip dünya nimetlerinden istifade etmeye açık her şeye açık, bu insanlar hazırlıksız yakalandı.

Geniş kitlenin taşra dindarlığını şehirlere taşımasının bir sonucu olarak geleneksel dindarlığın sözlü kültürel doğasına eklemenebilecek bir yazılı kültür eksikliği bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Hızlı şehirleşme ve modernite etkisi ile birlikte tüketim alışkanlıklarındaki dönüşüme cevap verebilecek mahiyette bir dini yayın alanının tarihsel sebeplerin de etkisi ile oluşmamış olması geniş kitlelerin dini bilgi ile olan ilişkisini de önemli ölçüde etkilemiştir.

Modernleşme deneyimlerinin genel anlamda kitaba olan bakışı değiştirdiği fikrini ifadelendiren Hikmet, son kırk yılda yaşanan teknolojik gelişimin hemen her alanda yaptığı etkiye benzer bir etki ile yayın dünyasında da kontrol mekanizmasını zayıflattığını ve bunun sonuçlarının görülmeye başladığını vurgulamıştır:

80 sonrası teknolojinin iletişim araçlarının, kitle iletişim araçlarının hayatımıza girmesiyle kitap olayı da değişti. Çünkü ondan önce kontrol çoktu. Yani mahalle baskısı dediğimiz çoktu, şimdi mahalle baskısı dediğimiz şeyi çocuklarımıza bile kendimiz yapamıyoruz. Yani bir de ulaşmak, insanlarla, çok tanımadıklarınızla da diyalog kurmak artık çok kolay. İnternette tanımadıklarınızla da dünyanın öbür ucundaki adamlarla akşam uykunuz kaçınca satranç oynayabiliyorsunuz. Yani, kitap

anlamında da bu benzer süreçleri içeriyor. Kendisini rahatsız etmeyecek ya da kendisini sorgulamayacak ve kontrol altında kalmayacak şeylere bakıyorlar.

Din okurunun yüzeyselleşmesi ve nitelik kaybına uğraması şeklindeki genel kanaatin yanı sıra belli düzeyde bir dini kitap okur kitlesinin inşa olmasını bir ölçüde İmam Hatip Liselerinin, İlahiyat Fakültelerinin ve dini hizmet veren sivil toplum kuruluşlarının artışına bağlayan Yasin bu artışın hem yayıncılığa hem de okur gelişimine olumlu yönde katkısı olduğunu vurgulamıştır. Din okurunun çoğaldığını ve çeşitlendiğini dillendirirken, dini yayıncı ve kitapçının bu ihtiyaca cevap vermesi gerektiğini vurgulamıştır:

Burada siyasi bir şey söylemiş olmayalım ama AK Parti hükümetinin bir katkısı var bizim gibi yayıncılara, tabi hiç birisi maddi değil. Yani manevi olarak katkı var. Hükümet vesilesiyle vakıflar arttı hükümet vesilesiyle ilahiyat arttı hükümet vesilesiyle İHL arttı. İlahiyata girmek için Yüze yakın puan alman lazımdı eskiden bizim dönemimizde. Benim diplomam 5 üzerinde 4.20 ilahiyat kazanamadım. Yani çünkü o zaman ilahiyat sayıca azdı puanlar zirve gibiydi. Yani şimdi her yerde ilahiyat var. Bir de vakıflar çok bu vakıfları biz küçümsüyoruz belki ama bu vakıflar büyük hizmet yapıyor. Öğrencileri var, halkı var bunun yayıncılığa da elbette faydası oldu. Çünkü şöyle vakıflar neticede insanlarla ilgileniyorsa, bunun bir parçası eğitim olması gerekiyor, eğitim nasıl olacak, her dakika hoca bir şey veremez ki, bir sayfa öğretir der ki kitaptan onu aklında tut. Hatta kitaptan gidecek ki insan da şey yapsın yani derli toplu olsun veya verdiği bilgiyi kitaptan artırsın yani insanlar kendini geliştirsın diye. Yani kitapçının işinin böyle bir tarafı var bir de kitap işi, hiçbir şey kitabın yerine geçmez yani. Teknoloji, bilgisayar, telefon, internet bunlar kitap okumak için kitabın yerine hiçbirisi geçemez (Yasin).

Sivil toplum kuruluşlarının okuma kültürüne etkisine benzer şekilde değişen İshak da hali hazırda dini eğitim veren vakıf ve dernekler üzerinden yaptığı toplu satışlardan bahsetmiş ve sivil toplum kuruluşlarının dini kitap satışları üzerindeki olumlu etkileri dile getirmiştir. Dini duyarlılığa sahip sivil toplum kuruluşlarının oluşturduğu okuma grupları dolayısıyla dönem dönem belirli dini kitapları toplu satış imkânına ulaştığını ifade ederken geleneksel okuma biçimlerinin sürekliliğine de vurgu yapmıştır. Vakıf ve derneklerin kitap okuma kültürü üzerindeki etkisini benzer bir tonla ifade eden Cemil ise sivil toplumun yönlendirici etkisiyle dönem dönem yapılan okuma faaliyetlerinin dini kitap satışlarını etkilediğini, böylece grup okumalarının da başka bir okur kitlesi oluşturduğu gerçeğini dile getirmiştir. Kitap satışlarının hangi zamanlarda arttığına dair soru yöneltildiğinde “Kur'an kurslarının açıldığı dönemler, kapandığı dönemler ile çeşitli derneklerin, vakıfların, ders yaptığı, okumalar yaptığı” grupların etkili olduğunu bu açıdan mevsimsel satışlarının olduğunu söylemiştir. Bu açıdan dini kitap satışlarında sivil toplum kuruluşlarının etkisini vurgulayan katılımcılar okuma kültürü oluşturması açısından kurumların önemine değinmişlerdir.

Genel anlamda sivil toplum kuruluşları üzerinden belirli din temalı kitapların dolaşıma sokulması bir vakıa iken belli bir düşüncenin ideolojik ve söylemsel sınırları içerisinde kalan endemik okuma pratiklerinin keskin sınırlarını yumuşattığına dair bir eğilim de gözlenmiştir. Hem dini kitapçıların farklı türlerden ve alanlardan kitaplara raflarında yer vermeye başlaması hem de okuyucu kitlesinin talepleri bu dönüşümü işaret etmektedir. Aynı zamanda farklı düşünsel toplumsal sınıfların birbirleri ile olan ilişkiselliği özellikle son zamanlarda daha da görünür hale gelmiştir. Kitapçıların kendi

aralarında dahi bir dönem yaşanan dini-dini olmayan şeklindeki farklılık ve irtibatsızlık sona ermeye başlamış görünmektedir:

Bir de eskiden şu çok önemli bana göre kaplar birbirinden çok farklıydı yani İslami kaplarla İslam dışındaki kaplar. Ben iyi biliyorum mesela bir şahıs Kuranı Kerim alacaksa Caminin önündeki kitapçıya gidiyordu, aynı şahıs şey alacaksa mesela "Acımak" alacaksa ya da Ömer Seyfettin'den bir şey alacaksa X Kitabevine gidiyordu mesela. Aynı şahıs yani gidip de caminin önündeki adama demiyordu ki ya bana falan kitabı da ver, mesela Reşat Nuri'den bir kitap ver demiyordu. Kuran var mı diyordu oradan alıyordu. Çok iç içe girmiyordu yani. Çünkü biz şundan biliyoruz biz o zaman da kitapçılık ve dağıtımcılık yaptığınız için arada ufak bir şey vardı birkaç tane bu işi birleştiren vardı. Yani onda da zorunlu olarak Kuran isteyenler mesela şimdi internete bakıyorsun kimde var falan diyorsun ki bana falan kadar gönderir misin? Nasıl gönderisin? Ödemesi nasıldır diyorsun işi bitiriyorsun. O zaman öyle değil iki üç tane köprü vardı. Solcular burada kümelenmiş, sağcılar burada kümelenmiş, şurada bir köprü var bu adam hiç buna gelip de demiyordu ki bana şunu verir misin? Bu adam şuradaki köprüye geliyordu bana şu kitabı getirir misin? Bu da buradan işlem yapıyordu. Ben oradan biliyorum bugün tamamen geçişken, her şey şeffaf. Herkes her yerden alıyor. Yani diyelim ki şuanda biz X seküler yayıncının kitabını da satıyoruz onlar da en İslami mücadeleye giden insanların kitaplarını da satıyor.

Bu anlamda Hikmet, satılacak kitapların seçimlerinde ve listelerin hazırlanarak sınıflandırılmasında dini kitapçıların seküler kitapçılardan daha özgürlükçü olduğunu da ifade etmiştir:

Tabii müşteri yani arz talep meselesinden dolayı bu hale geldi yoksa onlar bizden daha katılar. Biz yine diyoruz ki yani İslam okumayı öğütler okuyalım falan filan onlar bizden çok çok katılar. Onların yanına zaten hani oraya (kitapçı raflarına) İslam yazmak için de çok uzun süre beklediler mitoloji ile ya da diğer dinlerle İslam dinini ayırt etmediler sol kitabeveleri.

Hikmet tarafından dile getirilen gerçeklik görüşme gerçekleştirilen kitapçıların raflarında da izlenmiştir. Dini kitapçılık yapmakla birlikte edebiyat, felsefe, sosyoloji, tarih vb. birçok alanda kitabı raflarında bulunduran katılımcı kitapçılar dini kitaplara ağırlık vermekle birlikte oldukça kapsamlı bir şekilde alan dışı kitap satışı da yapmaktadır. Buradan hareketle dini kitapçılığın salt dine dair kitaplarla ilgilenmek şeklinde gerçekleşmediği aynı zamanda okur kitlesinin de okuma alanlarını farklı alanlara doğru genişletmeye başladığı gözlemlenmiştir.

Özellikle 2000’li yıllarla birlikte yaşanan hızlı kültürel dönüşüm kitap satışlarını hem nicel hem de nitel anlamda etkilemiştir. Özellikle okur kitlesini oluşturan yeni dindar orta sınıf doksanlı yıllardan itibaren etkisini hissettirmeye başlayan popüler kültür eksenli bir okuma biçimine doğru alışkanlıklarını değiştirmeye başlamıştır. Bu dönüşüm dindarlık biçimlerinde yaşanan değişimin bir göstergesi olarak da değerlendirilmelidir. Değişen dindarlık biçimleri okuma alışkanlıklarını da kendi gerçekliğine zorlamaya ve farklı şekillerde dışsallaşmaya başlamış görünmektedir.

2.2.3. Gösterişçi Okuma: Kartvizit Kitaplık

Geleneksel dini davranış kalıplarının ötesine geçerek dindarlığın gösterimi ve daha fazla görünür olma çabası ile bir sosyolojik gerçeklik olarak karşılaşılmaktadır. Bu bağlamda saha görüşmelerinde bir alt tema olarak “gösterişçi okuma” pratiği katılımcılar tarafından okur profilleri ve popüler kitle dindarlığını anlamlandırmak açısından anlamlı kabul edilebilecek bir veri sunmuştur.

Çoğunlukla Ankara kitapçılarının bir okur eleştiri biçimi olarak karşılaşılan gösterişçi okuma ya da kitap satın alma davranışı, okurların belli dönemlerde belli başlı kitap türlerini kişisel kütüphanelerine koymaları ve böylece bu kitapları kişisel kimlik ya da toplumsal imaj göstergesi olarak kullandıklarına dair bir eleştiri söz konusu edilmiştir. Bu olumsuzlama hem kimi müşterilerin toplumsal/dini grup aidiyetleri dolayısıyla kütüphane oluşturduğu yönünde hem de bazı dini kitapların bir kimlik gösterisi veya belli bir dönemin modası olduğu için satın alındığı şeklinde olmuştur. Örnek vermek gerekirse Ali bir dönem Türkiye çapında “Fi Zilal-i Kuran” tefsirinin oldukça yaygın bir şekilde dolaşıma girdiğini söylerken bu durumu dönemin modası olarak değerlendirmiştir. Ya da İhya-u Ulumi’-din baskılarının çokça satılıyor oluşunda da benzer çekincelerini dile getirmiştir:

Yani mesela belli bir yaşta “Müzekkin” okuyorsunuz, “İhya” okursunuz ama İhya’yı alıp yav kütüphanesini kurduk okumadık biz İhya’yı. Çünkü 4 cilt 5 cilt falan şimdi bu ehli içindir âlim içindir. Fi-Zilal’leri aldık o dönemin modasıydı, ama Kemalettin Tuğcu okuyan çocukların elinin harama gitmeyeceğini ben düşünüyorum. Yani aslolan oydu ama biz bunları kaçırdık.

Bekir ise benzer bir şekilde ülkemiz genelinde gösterişçi dini kitap okuma ya da satın alma davranışının var olduğunu ifade ederken “başkaları için okumak” eyleminin olumlanamayacağını belirtmiştir. Bunun bir yansıması olarak bu tür okuma davranışını 28 Şubat ya da 15 Temmuz dönemlerinde insanların ellerindeki bir takım kitapları çöpe attıkları gerçeği ile örneklendirmiştir.

Türkiye'deki yanlış okuma çeşitlerinden bir tanesi ne yazık ki ülkemiz genelinde okuma faaliyetini yürüten okuyucuların büyük bir kısmı bunu diğer insanlar için yapıyor. Kitabı başkaları için okuyor, bu hangi alanda olursa olsun, ister edebiyat olsun o isterse dini ilimler olsun. Başkaları için olmaktan çıkartıp kendimiz için kendi yaşantımıza aktaracağımız bilgiler için yapmalıyız... Biraz önce söylediğim kitap raflarını kimlik kartı gibi kullanan bir topluluktan bahsettim, böyle kullanan topluluk, 28 Şubat sürecinde kitaplarını çöpe atmıştı. İkinci el kitap piyasasında en çok kitap aldığımız iki süreç var, birisi 28 Şubat süreci, birisi de 15 Temmuz süreci. Aynı şeye 15 Temmuzda da biz şahit olduk.

Gösteriş amaçlı ya da bir kimlik göstergesi olarak kitap okuma ya da satın alma eylemini bir aidiyetin ispatı için kullanıldığından yakınan Mehmet kitabın kimilerince bir kimlik kartı olarak kullanıldığını belirtmiş ve bu durumun sık karşılaşılan ve her zaman da karşılaşılabilecek bir gerçeklik olduğunu da vurgulamıştır:

Her zaman popüler olan, daha sonra önemini yitiren bazı eserler oluyor. Sevmiyorum ama bir noktada kitap da kimlik kartı gibi Türkiye’de kullanılıyor. Kişisel kitap raflarını kendi kimliğini ispat etmek için kullanan insanlar var. Yine kitap raflarını kendi çıkarlarına alet eden insanlar var belli bir makama, mevkie

gelebilmek için, bir gruba aidiyetini ispat edebilmek için kitaplık oluşturan insanlar dün vardı, bugün de var yarın da olacak.

Kerim'in de benzer eleştirileri dile getirdiği görülmüştür. Ona göre gösterişçi din anlayışı kitap tercih süreçlerini etkilemektedir. Bunun altında yatan ana sebep ise manevi kültürün ortadan kalkması ve bireysel dindarlığın toplum katmanlarında her geçen gün varlığını hissettirmesidir:

Herkes kendi dinini oluşturduğu için yine kitap ya da kaynak eserlere ihtiyaç yok.

O şekilde de ha hiç satılmıyor mu satılıyor ama ne için satılıyor kütüphanedeki boşlukların doldurulması, stepne bazında satılıyor. Yani en azından insanlara bak bende de bu var demek içindir bu. Yani otomatikman şey yapılıyor. Yani çünkü kültür tamamen yani özellikle manevi kültür dediğimiz o kültür tamamen ortadan kalkmış durumda (Kerim).

Bu anlatılar çerçevesinde popüler olanın görünür olma çabasının başka bir boyutunun da okur tarafında varlık bulduğu ifade edilebilir. Gösteriş, sosyolojik boyutlarıyla dini dünyanın da azade olamayacağı bir gerçeklik alanı olarak durmaktadır. Dindarlığın (kıyafet, söylem, mekân tercihi, gündelik yaşam örüntüleri vs. gibi) farklı şekillerde gösterilebildiği gibi çok satan, kimlik bildiren, statü gösteren bir takım kitapların da dinsel gösteri objesi olarak kullanılabildiğine dair bir kanaat görülmüştür.

Bir dini davranış biçimi olarak kabul edilen bu gösterişçi tutumla kitap tercih süreçlerinde de toplumsal bir gerçeklik olarak karşılaşılmaktadır. Toplumsal dünyada dindarlık temelli olarak ortaya konan ilişkilerden bir kısmı, belki büyük çoğunluğu samimi olarak gerçekleşirken, bir kısmı bir gösteriş biçimi olarak da ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla böylesi bir yönelim, gerçekliğe uygun düşmektedir.

Katılımcı kitapçıların da vurgularında gösterildiği gibi gösterişçi davranışlar, insanların gündelik hayatları ve toplumsal etkileşimlerinde davranışlara yükledikleri anlamlardan hareketle yine insanların kendileri tarafından anlaşılabilir veya tespit edilebilir. İnsanlar, gündelik hayat gerçekliği içinde eylemlere yüklenen öznel anlamlarla hangisinin samimi, hangisinin gösterişçi olduğu tespitini yapmaya çalışırlar. Yüz yüze ilişkilerinde birbirlerini izleyerek birbirlerinin davranışlarını anlamlandırırken ikiyüzlü davranışları ayırt etme yoluna gidebilmektedirler (Okumuş, 2006, s. 28). Bu anlamda müşteri gözlemlerini dile getiren katılımcı kitapçılar dönem dönem bazı takım eserler, grup kimliğini dışa vuran eserler ya da çoksatan eserler gibi kitapların bir ideolojik kimlik ya da dindarlık gösterim aracı olarak kullanıldığının altını çizmişlerdir. Her ne kadar dindarlığın dışavurumu anlamında genele yayılabilecek bir gerçekliğin ifadesi olmasa da toplumsalın gösteri kültürü ile yoğun bir şekilde kuşatıldığı günümüz dünyasında kitap tercihlerinin de bu yönde etkilenmesi olası bir gerçeklik olarak ifade edilmelidir.

2.2.4. Okuma Pratiklerinin Dönüşümü

Toplumsal hayatın farklı alanlarında yaşanan değişim, yayınlanan dini kitaplarda ve okur yönelimlerinde de gözlemlenebilmektedir. Dini kitap alanının birer temsilcileri olarak dini kitapçıların üzerinde durduğu bu değişimi ve dönüşümü anlamak geniş halk kesimlerinin din ile olan irtibatlarını anlamak ve anlamlandırmak açısından önemli veriler sunmaktadır. Kitap piyasasındaki değişim süreçlerine değinen katılımcı kitapçıların bu süreci kitap ve okurun karşılıklı ilişkisi içerisinde anlamlandırma eğilimi içerisinde olduğu görülmüştür. Hem kitap hem de okur profillerinin dönüşüme uğradığına dair bir

kanaat hâkimdir. Bu dönüşümün ifadelendirilmesinde öncelikli olarak öne çıkarılan şey geleneksel kitapçılık ile okuma pratiklerinin yaşadığı değişim olmuştur. Burada vurgu özellikle modernitenin bir izdüşümü olarak geleneksel kalıpların aşıldığı ve homojen ve tekdüze kitapçılığın artık geniş kitleye hitap etmekte zorluklar yaşadığı şeklide olmuştur.

Dini kitap dünyasının gelişimi çerçevesinde uzun yıllar boyunca kitlelerce kabul görmüş bir takım “kadim kitapların” sayıca az olsa da yayın dünyasında otoriter bir konumda devam ettiğini belirten Yasin ancak bu otoritenin yayıncılığın gelişmesi ve çeşitlenmesiyle birlikte sarsıldığını ifade etmiştir:

Şöyle diyelim Osmanlı zamanında bilinen, yani bu sözümü ciddi olarak kaynak gibi değil tabii kendi ufak birikimine göre söylüyorum, yani Osmanlı döneminde kabul görmüş tutulmuş kadim kitaplar var, belli bir çerçevede. Onların dışına çok çıkılmazdı. Benim başladığım dönemlerde, yani bayağı uzun bir yıllar hep bu kitaplar etrafında dönülürdü. Ama yine tarih veremeyeceğim ama bir döneme kadar o dar çerçeve etrafında yayıncılar dönerdi. Ama şimdi hani iletişim çağı deniyor ya Arap ülkelerinde veya başka bir yerde ne kadar iyi kitap varsa, yani kabul görmüş, üstün seviyede yazılmış ve artık ona ne diyorsunuz bilmiyorum yani iyi hazırlanmış kitaplar varsa ona ulaşıldı. O kitapların Türkçeleri veya ona muadil kitaplar veya bu kitapları yaparken onlardan faydalanarak yeni kitaplar derken biraz daha iyi kitaplar hazırlandı yani açıkçası kitap açısından bence çok gelişme oldu. Nitelik anlamında da yani her konuda da zaten kaynak kitaplara bizim yorum yapma hakkımız yok. Yani büyük insanların kitaplarını yapıyoruz onlara biz kimiz ki bir şey söyleyelim ama Türkiye’de o kitapların azlığı çokluğu açısından bir şey söylüyoruz. Hakikaten azdı şimdi çerçeve genişledi, her gün yeni kitap, aa bu da

mı varmış denecek şekilde devamlı gelişme oldu. Yani kitap çoğaldı, kötü değil iyi kitaplar çoğaldı. (Yasin)

Bunun bir neticesi olarak Mardin'in ayırımında ifade edilen İslami klasik eserlere olan ilginin kitle düzeyinde azaldığı yönünde bir tespit de dikkat çekmiştir. Bu ilgisizliğin birçok sebebi vurgulanmakla beraber özellikle bu kitapların dijitalleştirilmesinin de satın alma tercihlerini etkilediği yönünde bir görüş söz konusu edilmiştir:

Bence bazı şeyler kolaylaşmamalı. Bazı şeyler kolaylaştığı zaman şeyini yitiriyor. Önceden mesela biz Ahmed bin Hanbeli'n Müsned'i 20 cilt çıksa da okusak diyen o kadar çok abilerimiz vardı ki şu an Müsned çıktı gayet de makul fiyatlarda ama Ahmed b. Hanbel okuyan insan yok. Yani ben kendim çıktığından bu zamana belki 2 takım ya da 3 takım sattım. O yüzden biz en temel eserlerden biraz uzaklaşıyoruz aslında (Salih).

Dijital araçların kullanımının artması ile birlikte ciltli kitaplar akıllı telefonlara girmiş ve bu durum kitapçı satışlarına yansımıştır. Kitapçılar artık eskisi gibi ciltler dolusu tefsir, hadis, fıkıh vs. dini kitapların satışını yapmakta zorlanmaktadırlar.

Okuma pratiklerinin değişmeye ve dönüşmeye başladığı şeklinde yansıtılan genel anlayış içerisinde özellikle genç nüfusun dini kitap piyasasında hedef kitle olarak ön plana çıkmaya başladığı yönündeki vurgu ile beraber gençliğe hitap etme kaygısı da dini yayıncılıkta oldukça ciddi bir biçimde yer edinmeye başlamıştır.

Dini kitaplarda şuanda gençlere hitap eden kitaplar daha çok satılıyor. Doğrudan dini kitap denen bir şey kalmadı. Yani şöyle dini kitaplarda ders kitapları daha çok ön plana çıkıyor. Fakat onun dışında herhangi bir dini kitap mesela "ehlisünnet akaidi" ya da "büyük günahlar" diye bir kitap çıksa inanın ki 500 tane satmaz,

normal şekilde. Eskiden mesela "İslam Prensipleri" vardı ya da "Karanlık Gecelerin Nurlu Sabahı" diye çok küçük bir kitap vardı belki milyona yakın satıldı. O zamanın nüfusuyla, imkânlarıyla şimdiki nüfusun ve imkânını şey yapsanız belki 5 milyon 10 milyon anlamına gelir. Hala da var fakat şuanda mesela "İslam prensipleri" hiç satılmayan bir kitap. Mesela Ömer Nasuhi bilmen İslam İlmihali çok satılıyordu fakat şimdi böyle kitapları ya da bu konuları birincisi televizyondaki konuşmacılardan, ikincisi internetten alıyorlar. Bu da doğru cevabı doğru yerden almak anlamına gelmiyor. Yani rahlei tedrisat dolayısıyla değil de medya veriyorsa alıyorum mantığı oluştu. Rahlei tedrisat gerekiyor dini konularda çünkü bir de aynı zamanda şu edep de olması lazım şimdi. Yani biz milli eğitime ne diyoruz, eğitim öğretim dönemi başlıyor diyoruz. Eğitim önce öğretim sonra rahlei tedrisatta eğitim vardır, öğretim sonra. Şimdi eğitim yok, direkt öğretim var ve öğretim de çok kirli bir şekilde gidiyor. Sanal âlemde herkes istediği kadar istediğini alıyor (Hikmet).

Eğitim öğretimin imkânlarının ve okuryazarlık düzeylerinin yaygınlaşması, aynı zamanda dini eğitim veren kurumların (İmam Hatip Liseleri, İlahiyat Fakülteleri, Kuran Kursları, Vakıf ve Dernekler gibi) ülke genelinde sayısının artması, 1950 sonrası İmam Hatip Liselerinin sayıca artması ile dini kitapçılık alanında yaşanan gelişmeyi hatırlatmaktadır. Bu kurumlarda eğitim gören yeni nesil, din ile ilişkili farklı yayınların öncelikli hedef kitlesini oluşturmaktadır. Daha önce Yasin tarafından da bir kişisel gözlem olarak dile getirilen din eğitimi veren kurum ve kuruluşların artması ile dini kitap satışları arasındaki ilişki ayrı bir araştırma konusu olsa da bu etkinin genç bir okur kitlesi meydana getirdiği ifade edilmiştir.

Hikmet, bahsedilen gençlik etkisi ile birlikte dini içerikli kitapların baskı, sayfa düzeni ve imaj çalışmalarının da belli bir nitelik kazanması gerektiğini, özellikle genç okurun belli standartlarda ürünlere yöneldiğini vurgulamıştır.

Yani eskisi gibi yani 30 yıl önce 25 yıl önce benim yeni başladığımız zamanlarda imalat kalitesi ya da görseli çok önemli değildi. Çünkü o kadardı insanların ufku. Hem bu kadar oluyormuş diye düşünüyordu ama şimdi dünyaya açıldığı için dünyanın öbür ucundaki kaliteyi gördüğü için aynı şeyi istiyor. Kalitesini yüksek istiyor.

Dini kitap alanı uzun yıllardır yetişkin kitleye hitap etmekte iken son yıllarda yaşanan gençlik vurgusu ve eğitim imkânlarının genişlemesi ile genç bir okur kitlesinin oluşumu, Hikmet'in vurguladığı gibi özellikle niceliksel anlamda dini kitaplarda gençleşmeyi gerektirmiş olmalı ki bu durum kimi kitapçılarda olumlama kimisinde de olumsuzlama şeklinde karşılanmıştır. Özellikle yeni neslin “nitelikli” dini kitap okumaktan ziyade daha “light”, içeriği sade ve basit bir dille anlatılmış kolay okunan kitaplara yöneldiği şeklinde bir gözlem ifadelendirilmiştir. Benzer şekilde yetişkin muhafazakâr kitlenin de özellikle Ak Parti döneminde belli bir toplumsal konfora ulaşmasıyla birlikte bu süreçten etkilenecek okuma eğilimlerini değiştirmeye başladığı da vurgulanmıştır. Bu bağlamda 2000’li yıllara atıf yaparak okuma davranışlarındaki değişime dikkat çeken Bekir siyasi atmosferi de bu değişimde bir faktör olarak değerlendirmiştir:

Ülkenin siyasi yapısı siyasi durumu ister istemez kitaba da kitap sektörüne de yansıyor. Müslümanlar dünyayla olan imtihanını ne yazık ki kaybetti makamla olan imtihanını da kaybetti yani Türkiye’de Müslümanlar iktidar olmaları ile

birlikte okuma ve kendilerini yetiştirme faaliyetleri artmadı, azaldı. Yani engellemelerin en çok olduğu döneme bakıyoruz en çok en kaliteli okumaların yapıldığı dönemler. Ama bu 2000 sonrası işte yani bir rehavet, konformizm ciddi anlamda yüzeyselleştirdi diyelim buna.

Okuma pratiklerinde değişime dair tonlanan bir başka konu ise siyasal rehavet ve konformizme bağlanan niteliksel değişimle birlikte gelen yüzeyselleşme ve bireyci okuma tercihleri olmuştur. Bu niteliksel dönüşümle Türkiye’de özellikle İslamcı çevrelerce çokça alımlanan tercüme dini düşünce kitapları yerini başkaca türlere bırakmaya başlamıştır. Özellikle daha yumuşak bir ideolojik söyleme sahip, köşeli olmayan düşünce eserleri geniş kitle tarafından rağbet görmeye başlamış ve bu durum katılımcı kitapçılar tarafından genel bir hoşnutsuzluk havası içerisinde tonlanmıştır. Bu hoşnutsuzluğunu İhvan çizgisindeki tercüme eserlerden bahsederken dile getiren Bekir siyasal ortamın kitap okuma davranışlarını değiştirdiği gerçeğini de yinelemiştir:

Şuanda ki rehavet yani Ak Parti iktidarının Müslümanlara vermiş olduğu bazı imkânlar Müslümanların dünyaya açılmaları konformizmin ve materyalizmin insanlar üzerindeki etkisi, kapitalizmin insanlar üzerindeki etkisi, insanları artık dine olan hassasiyetlerini de çürütür hale geldi.

Siyasal etki dolayısıyla geniş kitlenin sert ideolojilerden uzaklaşmaya başladığı yönündeki bahsi geçen iddia kayda değer bulunmuştur. Özellikle Ak Parti ile birlikte iktidar imkânlarına ulaşmış olan geniş kitle sistem muhalifi söylemini de terk etmeye başlamıştır. Dolayısıyla özellikle sistem eleştirisi söylemi ile kitlelerce bir dönem çokça alımlanmış olan tercüme metinlere olan ilgi de azalmış gibi görünmektedir. Ancak Ak Partili yıllarla birlikte İslam’ın ve İslam’a ait kavram ve söylemlerin hem siyasal hem de

toplumsal hayatta görünür hale gelmesi ve farklı mecralarda bir referans kaynağı haline getirilmesi dini söylemlerin de kendisini yayın dünyasında farklı şekillerde ortaya koymasını sağlamıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak dini kitap okuma pratikleri de çeşitlenmeye başlamıştır.

Okuma alışkanlıklarında yaşanan bahsedilen değişimin yanı sıra konunun başka bir boyutunu dile getiren Ziya ise geleneksel yayıncılık anlayışlarının da değiştiğini vurgulamıştır. Özellikle kitap üretiminin zor olduğu ve kontrol süreçlerinin bu anlamda işler olduğu zamanlarda daha nitelikli kitaplar üretiliyorken şimdiki zamanlarda kontrolsüz bir üretim sürecinin yaşandığına, bunun ise yayın alanını zorladığına işaret etmiştir:

Kitap çok iyi olabilir satmaya bilir, kitap yüzeysel olabilir, milyon satabilir böyle bir piyasa var çok da fazla. Yani bu son 10-15 yılda yaşanıyor gibi. Babalarımızın zamanında bu belki tam tersmiş ama bizim zamanımızda böyle. Belli bir süzgeçten geçiyordu eserler eskiden en azından kitap. Şimdi şu da var yani eskiden süzgeçten geçmese bile eskiden her şey zormuş hocam şimdi bir şey ortaya çıkartmak bir kitabı yayınlamak yani babam anlatır baskı şeylerini anlatıyor, geçtiği merhale işte taş baskılar. İşte dizgiler şöyle yapıldı vs. insanın aklı hayali almıyor. Şimdi biz burada iki tuşlan matbaaya yolluyoruz o da bir hafta da basıp getiriyor. Şimdi zorluk zamanında tabii bunu çok kişi yapamıyor, çok kişinin yapmadığı şeyde de çok fazla hatalı ve bozuk iş olmuyor. Ama şimdi iş basitleştikçe, bir kitabı meydana çıkarmak basitleştikçe, çok böyle değerli olmayan kitapların sayısı da artıyor.

Niceliksel büyümenin aynı oranda nitelik kaybını da yaygın hale getirdiği çokça vurgulanan bir durum olmakla birlikte modern eğitim kurumlarında yetişen ve modernleşmenin etkileri ile dinsel eğilimleri farklılaşan bir neslin varlığı söz konusu edilmiştir. Bu anlamda modernitenin kavramları ile kendini inşa eden yeni bir Müslüman tipolojisinin yolu açılmıştır. Sözlü kültür dünyasından kopan gelenekli düşünce hem göç hem de eğitim öğretimin kanalları ile yeni bir söylem haritası ile karşılaşmaktadır (Subaşı N. , 2018, s. 123). Bu karşılaşmalar dini kitap tercihlerinde de dönüşümü beraberinde getirmektedir.

Okuma pratiklerinin dönüşüm sürecinden sadece düşünümsel kitaplar değil geleneksel halk kitapları da payını almış görünmektedir. Osmanlı kültür ikliminden tevarüs edilen kitaplar uzun yıllar Türk toplumunun dini bilinci içerisinde stoklanmış olmasına rağmen toplumsal değişime direnememiş ve yerini daha farklı içerik ve biçimde ve aynı zamanda farklı niteliklerde kitaplara terk etmeye başlamıştır. Bu kitaplar hali hazırda belli çevrelerde –özellikle medrese eğitimi veren kurumlarda- kurumsal anlamda okunmaya devam edilse de toplumun genelinin talebine ve tercihinin ulaşabilecek güncelliğini kaybettiği kaydedilmiştir.

Aynı zamanda Yasin-Amme cüzleri gibi merasim kitapları da süreç içerisinde hem çeşitlenmiş hem de kamu beğenisi için farklı formatlarda üretilerek değişime uğratılmıştır. Bu anlamda toplumsal değişim hem geleneksel ritüelleri hem de bilinç düzeylerini etkilemiş görünmektedir. Geleneksel halk dindarlığının ritüel ve merasim kitapları olarak kullanılan Yasin-amme cüzleri her ne kadar dini kitapçılık alanındaki otoritesini devam ettirse de bu kitaplar da toplumsal değişimden nasibini almış; hem farklı etkinliklerin el kitabı olarak çeşitlenmiş hem de renklendirilmiştir:

Özellikle Yasin'ler son dönemde daha revaçlaştı. Çünkü bir moda haline geldi herkesin işte sünnetlerde mevlitlerde o tür şeylerde dağıtımına girildiği için o da otomatikman ve çok daha kısa zamanda şey yapacağı umuduyla insanlar ona yöneliyor (Kerim).

Bu anlamda yayın ve satış politikası özellikle farklı renk ve biçimlerde Kuran cüzleri üretmek üzerine kurulu olan bir yayınevi ve kitabevinin çalışanı olan Ekrem, Kur'an cüzlerindeki biçimsel değişimle alakalı olarak hem yayınevinin çalışmaları hem de kitle beğenisinin işleyişi hakkında bilgiler vermiştir. Kadife kaplı ve süslü Yasin cüzleri ve Kur'an-ı Kerim Mushaflarının arz talep dengesi içerisinde oluştuğunu ve çok satıldığını ifade eden Ekrem aynı zamanda birtakım mevlit, cenaze gibi dini merasimler dolayısıyla sattıkları Kur'an cüzlerinin de renklendiğini ve cinsiyet temalı olarak yeniden üretildiğini ortaya koymuştur.

Bize genelde cenaze dolayısıyla geliyorlar, mevlit olur işte mevlitlerde dağıtmak için işte veya kız çocuğu erkek çocuğu olur onlar için işte böyle mevlitler için geliniyor Sattığımız yayınlar zaten genelde Kur'an-ı Kerim, Yasin cüzleri, elifba türü dini neşriyat öyle söyleyeyim. Kur'an-ı Kerim haricinde de kitaplar var az da olsa eskiden mesela daha fazlaydı, farklı yayınlar da vardı ama şuanda azaldı çünkü ne derler talep az şuanda. Diğer kitaplara talep azaldı. Daha çok kadife kaplı Yasinler mesela ve özellikle de renkli Kur'an-ı Kerimler olur işte kadifelere ilgiden dolayı biraz daha fark var yani.

Bu tür kadife kaplı Kur'an ya da Kâbe desenli Mushaflar gibi renklendirilen baskılara ilginin üretimin arzından sonra mı yoksa kitlenin talepleri sonucunda mı

oluştuğuna dair sorulduğunda Ekrem, her iki sebebin de geçerli olduğunu belirtmiş olmakla birlikte müşteri talebinin bu anlamda belirleyici olduğunun altını çizmiştir:

Şöyle ki kadife kaplı Kuran ve cüzleri zaten ilk çıkartanlardan biri biziz zaten yani ilk çıkartanların olduğumuz için daha sonra talep geldi yaptık. Sonrasında da değişiklikler yapılıyor. Renklendirmeler falan süngerli oluyor işte ne biliyim Allah lafızlı olan oluyor, lale şekilli olan oluyor, yani talebe göre yapıyoruz. Kese falan yapıyoruz ayrıyeten koymak için, alıyoruz daha doğrusu. Biraz daha *süslü görünsün* diye tabii yani çünkü istek oluyor.

Renklendirilmiş Mushaf ya da cüzlere olan taleplerde yaşanan patlama geleneksel merasim amaçlı okuma pratiklerinin de bir düzeyde farklılaştığının bir göstergesi olarak vurgulanmakla beraber kent hayatının gündelik dini pratiklerinde yaşanan değişim ve yenilenme süreçlerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda birer dini pratik olarak kent hayatı içinde mevlit, doğum ya da sünnet törenlerinin merasim kitapları olarak Mushaf ya da cüzlerin cinsiyetlere göre de şekil veya renk kazanması dini metinlerin meta halinde dolaşıma sokulmasının son örneklerinden olmuştur. Burada Ekrem, Kur'an-ı Kerimlerin farklı renklerde baskılarına dair bir çekincenin varlığını ifade etmekle beraber pembe ve mavi ağırlıklı olmak üzere birçok renkte Yasin cüzünün geniş kitlelerce oldukça fazla talep gördüğünü ifade etmiştir.

Genelde pembe ve mavi gidiyordu ama şu anda mesela şey de çok gidiyor farklı renklerde çok yani. Bilemiyorum bordo renkli gidiyor, lacivert gidiyor, fuşya rengi de gidiyor mesela ama renklendi artık. Ama Kuranı Kerimde renkli Kur'an'da pek fazla şey yok. Yani sayfaları gökkuşağı yaptık mesela talep fazla değil, çünkü kimi insan geliyor ya diyor Kur'an-ı Kerim diyor bu kadar renkli pekiyi olmaz diyor

oluyor mesela yani tek renk isteyen oluyor. Kadife Yasinlerde ama genelde farklı renk isteniyor öyle söyleyeyim. Dağıtım yapıldığı için (dini merasimlerde) renk renk olsun isteniyor. Ama bazen müşteri de geliyor mesela yani işte birine pembe renk vereceğiz birine mavi vereceğiz böyle olur mu tek renk alalım diyen de oluyor. O şeye göre değişiyor kitleye göre değişiyor öyle söyleyeyim.

Ekrem'in üretim süreçlerine dair verdiği bilgiler göstermektedir ki renklendirilmiş Kur'an cüzleri gibi bireysel ya da toplumsal dini merasim kitapları popüler dini bilgi alanı içerisinde ritualistik bir dinsel anlayışın yeniden üretimini temsil etmektedir. Son yıllarda kentli ve özellikle kadınlar tarafından temsil edilen dinsel uygulamaların merkezi yayınları olan bu tür baskılar, birçok dini yayıncının uzmanlık alanı olarak yıllardır devam eden bir ticari alana da işaret etmektedir. Türkiye'de yayımlanan bütün dini yayınları bir araya getiren KİTYAY kataloğu incelendiğinde onlarca farklı yayınevinin farklı renk, şekil ve isimlerde cüz yayını yaptığı ayrıca kataloğun reklam verenleri arasında renkli kapaklı Kur'an-ı Kerim ya da Yasin-Amme cüzü basan yayınevlerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Nicelik ve nitelik anlamında okuma pratiği içerisinde aktarılan dönüşüm kitabın hem bir bilgi kaynağı olarak hem de bir uygulama aracı olarak kullanım biçimlerinin gündelik hayatın rutin pratiklerine de bağlı oluşunu ortaya koymaktadır. Schutz'un fenomenolojisinin anahtar kavramı olan ve Berger ve Luckmann tarafından da geliştirilen bir kavram olarak ortak duysal bilgi (commonsense knowledge) "faaliyetlerimizin dayanağını oluşturan ve doğal tutumla sorgulanmayan, hazır kabul edilen, düzenli, "tipikleştirilmiş" bilgi yığınlarıdır" (Subaşı N. , 2018, s. 30). Modernlik öncesi geleneksel toplumların belirgin bir özelliği sembolik bütünleşmenin dini anlam çerçevesinde

gerçekleşmesidir. Modern toplumsal yaşamdaki yapıların çoğunda ise din, gündelik yaşam üzerindeki ekinlik alanlarını kaybetmeye başlamıştır. Bu anlamda modernite ile birlikte gündelik hayatın dönüşümü dinin metalaşma görüntüleri sunması şeklinde tebarüz etmektedir (Subaşı N. , 2018, s. 37).

Geleneksel toplumdan modernleşen Cumhuriyete geçişle birlikte dini alan açıkça zayıflamış olsa da farklı dinsel görünümeler geleneksel uygulamalar, ahlak ve adetlere bağılı olarak yaşamını sürdürmüştür. Bu anlamda popüler bilgi stoğu dâhilinde İslam'ın ibadet ve ritüel sürekliliği geniş halk kesimlerinde taşınırken bir takım formel dönüşümlere de uğramıştır. İslam'ın gündelik hayat içerisinde taşıyıcı unsurlarından olan ritualistik yönelimlerin hem modern hem de geleneksel temaları aynı anda içerisinde barındırması popüler dindarlığın dinsel eğilimlerini modern toplumun araçlarını kullanarak dönüştürme ve bireyselleştirme çabaları olarak gözlemlenmektedir.

Bir sonraki bölümde katılımcılar tarafından öne çıkarılan örnekleri ile ele alınacak olan popüler dini kitaplar iç içe geçmiş iki farklı kültürü yansıtmaktadır. Bir taraftan geleneksel halk dindarlığına eklenen ve asırlardır devam eden bir anlayışın besleme kaynakları olan kitap veya kitapçıklar kitlelerce rağbet görmeye devam etmektedir. Öte taraftan hem klasik halk kitapları modernleşmeye başlamış hem de edebi formlarda farklılaşan yeni bir dini anlatı ve söylem biçimi çoksatar kitap piyasasında oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaktadır. Bu sarmal gerçeklik dini bilgiye dair değişen toplumsal gerçekliğin bir kesitini sunarken yeni dini anlayışlara dair erken örnekler vermesi anlamında ilgi uyandırmaktadır.

2.3. POPÜLER DİN KİTAPLARI, YENİ TÜRLER VE ARAYIŞLAR

Türkiye’de yayınlanan dini kitapları tasnif etmek birkaç farklı bakış açısıyla hareket etmeyi gerektirecek meşakkatli bir meseledir. Özellikle dini yayın alanının kendisini her geçen gün geliştirdiği ve Cumhuriyet döneminin bütünü göz önüne alındığında devasa bir dini kitap üretiminin olduğu günümüz şartları bu tasnifi oldukça zorlaştırmaktadır. Tür temelli bir tasnif girişiminin her ne kadar dini kitap piyasasını tam manasıyla temsil edeceği iddiasında bulunmak zor olsa da bu araştırmanın saha verileri popüler dini kitaplar anlamında bir tasnifi mümkün kılmaktadır.

Dini yayınların bütününe içerisine alacak şekilde daha ayrıntılı ve konuları temele alan bir sınıflandırma da gerekmektedir. Bu anlamda klasik İslami literatürü takip ederek ilimler sınıflandırmasını temele alan bir tasnif farklı alanları bünyesinde barındıran yeni hibrit türleri dışarıda bırakabilecek bir sonuç doğuracaktır. İçerik ve tür itibarıyla din, edebiyat, tarih ya da felsefe başlıkları içerisinde değerlendirilebilecek hibrit türleri de içine alan bir tasnif güncellemesi yapma ihtiyacı söz konusudur. Örneğin özellikle son yıllarda din içerikli olmakla birlikte klasik dini literatüre de dâhil edilemeyecek mistik-romantik bir anlatı geliştiren ama dini temalı kitapları da böylesi bir kategori içerisine yerleştirme gereği söz konusudur.

Bir tasnif girişimi ifade etmemekle beraber Şerif Mardin’e göre modern dönem İslam’ın biçimlendirilmesinde üç anlatı biçimi söz konusudur. Bunlar İslam’ın temel eserlerinin âlimlerce yapılmış tercümeleri, sürümü bol olan popüler “ilmihaller” (ki bu anlatıya Mushaf, cüz, elifba ve dua kitapları da dâhil edilebilir) ve İslam’ın mitsel/menkıbevi yönünün gözde olduğu yaygın hayal ürünü anlatılardır (Mardin, 2018,

s. 159-160). Bu anlamda Mardin üç tür üzerinden İslam'ın üç düzeyde biçimlendirildiği ve temsil edildiğini ifade etmiştir: İlmi, popüler (geniş kitle anlamında) ve mitsel/menkıbevi. Mardin'in ayrımı bu çalışmanın saha verileri ile uyum içerisinde olmakla birlikte hem yüksek okuma hem de popüler okuma biçimlerini içermesi açısından daha geniş bir alanı ifade etmektedir. Ayrıca bu ayrım, 1950'ler sonrası basılmaya başlanan ve çokça yayılım alanına sahip olan siyasal İslamcı tercüme eserleri dışarıda bırakmış gözükmektedir.

Son yıllarda yapılan diğer bir çalışmada ise Güngör dini kitapları tasnif girişimine öncelikle “İslami kitaplar” ve “İslam ile alakalı kitaplar” kategorik ayrımı ile başlamıştır. Daha sonra İslami kitapları kendi içerisinde alt kategorilere ayırarak “İslami metin” ve “İslami literatür” ayrımı yaparken “İslami literatür” kategorisini klasik İslami literatür, ibadette kullanılan İslami literatür, ilmi/fikri İslami literatür, pedagojik İslami literatür ve edebi İslami literatür olmak üzere beş alt başlıkta değerlendirmiştir. İslam ile alakalı kitap kategorisinde ise ister onaylayıcı isterse eleştirel olsun “kendi üzerine düşünümlü” kitaplar ile “İslami olmayan ama İslam'la alakalı” kitaplar iki alt kategori olarak belirlenmiştir(Baylak, 2019, s. 12; Güngör, 2020, s. 128-129).

Dini kitapların geniş kapsamlı bir tasnifi popüler ya da yüksek kültür ürünü olsun dini kitapların ve hızla gelişen dini yayıncılığın değerlendirilmesi çerçevesinde önemi haizdir. Bu amaçla Türkiye’de internet satışı yapan *kitapyurdu* (www.kitapyurdu.com) ve *idefix* (www.idefix.com) sitelerinin dini kitap listeleri incelendiğinde bir tasnif karmaşası yaşandığı görülmektedir. *Kitapyurdu* sitesinde “din” kategorisi altında (940 kitap listelenmiştir) harf sırasıyla Ateizm, Budizm, Diğer, Diğer Dinler, Dini Hukuk, Dini Metinler, Felsefe-Sosyoloji-Psikoloji, Hristiyanlık, İslamiyet, Kavram-Kurum,

Musevilik ve Tarih başlıkları yer almaktadır. Aynı sitede din kategorisinden ayrı olarak bir de “İslam” (10609 kitap listelenmiştir) kategorisi açılmış; burada ise Araştırma-Inceleme, Alevilik-Bektaşilik, Diğer, Dini Hikâyeler-Menkıbeler, Dualar, Edebiyat, Eğitim-Öğretim, Ekonomi, Felsefe, Fıkıh, Günümüz İslam Düşüncesi, Günümüz İslami Hareketler, Hadis-Sünnet, Hayat, Hukuk, Kavramlar-Kurumlar, Kişiler, Kuran/İncelemeleri, Kuran/Mushaf, Kültür, Mantık-Akaid, Siyer, Tarih, Tasavvuf, Tefsir-Meal başlıklarıyla daha da ayrıntılandırılmış bir tasnife yer verilmiştir. *İdefix* sitesine bakıldığında ise *kitapyurdu*’na göre nispeten daha kısa bir sınıflandırma yapıldığı görülmüştür. Dini kitapları “din-tasavvuf” başlığı ile listeleyen sitede (10104 kitap listelenmiştir) İslamiyet, Tasavvuf, Din, Alevilik-Bektaşilik, Hristiyanlık, Diğer İnançlar, Musevilik, Din Adamları, Budizm başlıkları açılmıştır. Yayınlanan kitaplar farklı yayınevlerinde tekrar yayınları da içermekle birlikte başlıklar içerisinde hem İslami kitaplar hem de olumlu ya da olumsuz içeriğe sahip İslam’la alakalı kitapların listelendiğini belirtmek gerekir.

Mevcut dini yayınları tür temelli bir tasnife tabi tutmak için farklı sınıflandırma sistemleri kullanılabilir. İslam tarihi boyunca üretilen ve hala yayımı gerçekleştirilen devasa literatürün ve yukarıda görülen konu çeşitliliğinin sınıflandırılması elbette oldukça meşakkatli ve tartışılması gereken bir meseledir. Klasik ilimler sınıflandırmaları yanında modern literatürü de kapsayacak şekilde meselenin ele alınması gerekmektedir. Ancak popüler dini kitap türlerini temele alması dolayısıyla bu araştırmada genel anlamda dini kitapların tasnifi tartışma dışı bırakılmıştır. Araştırmanın ilgi alanı geniş halk kesimlerince tercih edilen popüler kitaplar olduğu için katılımcı konuşmalarını veri kabul

ederek burada geniş kitlenin araştırma mekânları örneğinde ne tür kitapları tercih ettiğine dair bir ayırım yapılacaktır.

Görüşmeye katılan katılımcı kitapçıların uzun yıllar devam eden dini kitapçılık tecrübeleri temele alındığında geniş kitlenin uzun yıllardır belli türdeki kitapları tercih ettiği gözlemlenmiştir. Son çeyrek asırdaki hızlı kültürel dönüşüm dönemine dair veriler farklılık gösterse de kitlesel bir dini kitap okuma karakteristiğinden ve popüler din okuryazarlığı profilinden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda mülakat verilerinden hareketle dört ana tema üzerinden popülerleşmiş okuma alışkanlıklarından ve kitap türlerinden bahsetmek mümkün gözükmektedir.

- Türk toplumunda geniş kitlenin sürekli olarak tercih ettiği kitapların başında bireysel ya da topluca yapılan bir takım dini merasimlere kaynaklık eden kitaplar gelmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu tür “merasim kitapları” Mushaflar, Kur’an cüzleri, dua kitapları, elifba cüzleri, din kaynaklı şifa kitapları, mevlit ve ilahi kitaplarını muhtevidir. Bu tür merasim kitapları hem bireysel dindarlığın hem de grup dindarlığının besleme kaynakları olarak dini kitap piyasasında tüm zamanların en çok satılan popüler kitapları olagelmıştır.

- Türkiye’de geniş kesimlerin “temel dini bilgi kaynakları” olarak ilmihal ve türevi olan kitaplar dini bilgi stoğunun besleme kaynağı olarak varlığını korumaya devam etmektedir. Toplumun geniş kesimlerinin şekilci, taklitçi ve derin teolojik konulara yer yermeyen ritualistik tipolojisine uygun ürünler olarak ilmihaller ve onun türevleri olarak kabul edilebilecek namaz hocaları, oruç rehberleri, hac rehberleri ya da tematik ilmihaller (Kadın ilmihali, cinsel hayat ilmihalleri, çocuk ilmihalleri vs.) Türk halk dindarlığının

vazgeçilmez ürünleri olmuştur. Bu tür temel dini bilgi kitapları özellikle geniş halk kesimlerinin yolu dini kitapçıya düştüğünde ilgilendiği kitapların başında gelmektedir. Bu durum hem katılımcı kitapçılar tarafından dile getirilmiş hem de mülakatlar esnasında da birçok kez gözlemlenmiştir.

- Dini kitap piyasasında son yıllarda yaşanan dönüşüm dikkate alındığında geniş halk kesimlerinin kitap seçim tercihlerinde öne çıkan bir diğer tür olarak ise “dinî kurgu” kaydedilmiştir. Bu tür içerisinde hem doğrudan İslami içerikli tasavvuf anlatıları, evliya anlatıları (menkıbeler), dini-edebi kurgular, menkıbe kitapları, sahabe hayatları gibi geleneğe bir şekilde eklemlenen kitaplar hem de modern mistisizm içeriği ile geleneksel literatüre eklemlenemeyecek yeni maneviyatçı anlatı kitapları söz konusudur. Bu tür kitaplar ilerideki örneklerinde de görüleceği üzere kısa zaman içerisinde popülerleşerek oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilme özelliği ile de dikkat çekmektedir.

- Popüler dini kitap evreni içerisinde karşılaşılan bir başka okuma pratiği olarak İslam’a dair “düşünsel kitaplar” ifade edilmiştir. Dini yayıncılık tarihinde İslam’ın farklı boyutlarına dair düşünsel bir takım kitaplar -diğer üç kategori kadar kitleselleştiğini söylemek zor olsa da- kitle dini bilgi stoğunda kendisine yer edinmiş görünmektedir. Bu tür kitaplar içerisinde özellikle Hint alt kıtası, Mısır ve İran’dan ihvancı ya da Şii-Devrimci gelenek içerisinde yapılan tercüme eserlerin başı çektiği katılımcılar tarafından vurgulanmıştır. Bu kitapların özellikle ülke içerisinde yeterli literatürün üretimi ile birlikte son yıllarda okur sayısında azalma olduğu gerçeği de gözlemlenmiştir. Aynı gerçeği toplumun okuma niteliklerinin zayıflamasına ve genel bir konformizm etkisi dolayısıyla yaşanan bireyselleşme ve yüzeyselleşmeye bağlayan katılımcılar da olmuştur.

Bu dört ana grup dönemsel olarak farklılaşsa da geniş kitle dini kitap tercihinde ön plana çıkan okuma pratiğinin bir izdüşümü olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede Türk toplumunda halk dindarlığının bir yansıması olarak ritualistik tipolojiyi yansıtan “merasim kitapları” ile “temel dini bilgi kitapları” hali hazırda tercih edilen en önemli kitaplar iken popüler dindarlığın da kendi yeni türlerini üretmeye başladığı, katılımcı örnekleri üzerinden görülmüştür.

2.3.1. Çok Satan Dini Kitapların Karakteri

Kitap piyasasında sıklıkla “bestseller” olarak ifade edilen kavram bir kitabın belli sayıda okura ulaşarak çok satması, kitleselleşmesi, tanınır olması ve kamu beğenisi kazanması anlamında kullanılmaktadır. Çoğunlukla edebiyat-kurgu türü kitaplar için kullanılan “bestseller” tanımlaması son zamanlarda “popüler kitap” gerçeği ile birlikte hemen hemen her tür için kullanılmaya başlamıştır. Konunun tarafı olan yayıncılara göre Türkiye ölçeğinde bir kitabın “bestseller” olabilmesi için asgari 50 bin olmak üzere ortalama 100 bin ile ifade edilen sayılarda satış yapması gerekmektedir. Ki bu sayıyı 250 bin olarak da ifade eden yayınevi sahipleri de vardır (Büyükdağ, 2017, s. 87).

Belirli bir kitabın çok satması Kracauer’e göre (1965) bazı içerikleri hızlıca tüketip diğerlerini bir şekilde reddeden okuyucuların ihtiyaçları ile açıklanabilir. Belli bir kitabın satış başarısı toplumsal talebin ihtiyaçlarını karşılaması ölçeğinde ele alınmalıdır. Kitabın ünü bu anlamda yaygın toplumsal eğilimlere verdiği yanıt ölçüsünde sağlanmaktadır. “Bir kitabın meta olarak başarısı, nihayetinde kitabın geniş bir tüketici kitlesinin taleplerini karşılama yeteneğine bağlıdır. Bu talepler, yönlerini özel eğilimler

veya sadece tavsiyelerle belirlenemeyecek kadar genel ve sabittir. Tüketicilerin toplumsal koşullarına dayanmalıdır” (Kracauer, 1965, s. 92).

Toplumsal koşullar değıştikçe çoksatan kitaplar da bu değışime uygun olarak yayın dünyasında yerini almakta ve toplumsal olanın bir kesitini sunmaktadır. Sutherland’ın da vurguladığı gibi büyük bir edebi eser bir döneme ait olmayıp her dönem için anlam ifade ederken, çoksatanların durumu yaşanan çağın enstantanesini sunmasıdır (2007, s. 3). Çok satan kitaplar giderek farklı mecralarda daha fazla ilgi konusu olurken bu ilgi geniş toplumsal kesimlerin bir dönemini yansıtmayı açısından dikkat çekmektedir.

Yeni baskı teknolojileri, kitapçıdaki ve halk kitaplığındaki geleneksel üretim ve tüketimin tüm sosyolojisini ve devrelerini değıştirmiştir. Elektronik teslimat zinciri, son 20 yılda, müşterilerin önemli ölçüde daha fazla harcanabilir gelire sahip olmasıyla aynı zamanda müşteriye ürünü önemli ölçüde ucuzlatmıştır. Bu, kısmen, çoksatan kitaplardaki hem kümülatif olarak hem de tekil başlıklar için devasa büyümeyi de açıklamaktadır (Sutherland, 2007, s. 110).

Türkiye’de kitap okur profillerine dair yapılan Konda araştırması göstermiştir ki dini kitaplar Türk toplumunun kütüphanesinde önemli ölçüde yer bulmaktadır (Bkz. Şekil 7). Bu nicel durum dini yayıncılık alanının her geçen gün kendisini genişlettiği ve ürünlerini çeşitlendirdiği gerçeği ile uygunluk içerisindedir. Yayımcı Meslek Birlikleri Federasyonu (YAYFED) verileri dikkate alındığında ise Türkiye’de yılda ortalama 3000 civarında yeni dini kitap üretilmektedir.

Dewey	Konu	Yayımlanan kitap sayısı
000	Genel Konular	901
100	Felsefe ve Psikoloji	1933
200	Din	2826
300	Toplum Bilimleri	14542
400	Dil ve Dilbilim	651
500	Doğa Bilimleri ve Matematik	656
600	Teknoloji (Uygulamalı Bilimler)	2104
700	Sanatlar (Güzel Sanatlar)	1420
800	Edebiyat ve Retorik	14726
900	Coğrafya ve Tarih	2867
Toplam		42626

Tablo 1 2012 Yılında Konularına Göre Yayımlanan Kitap Sayıları

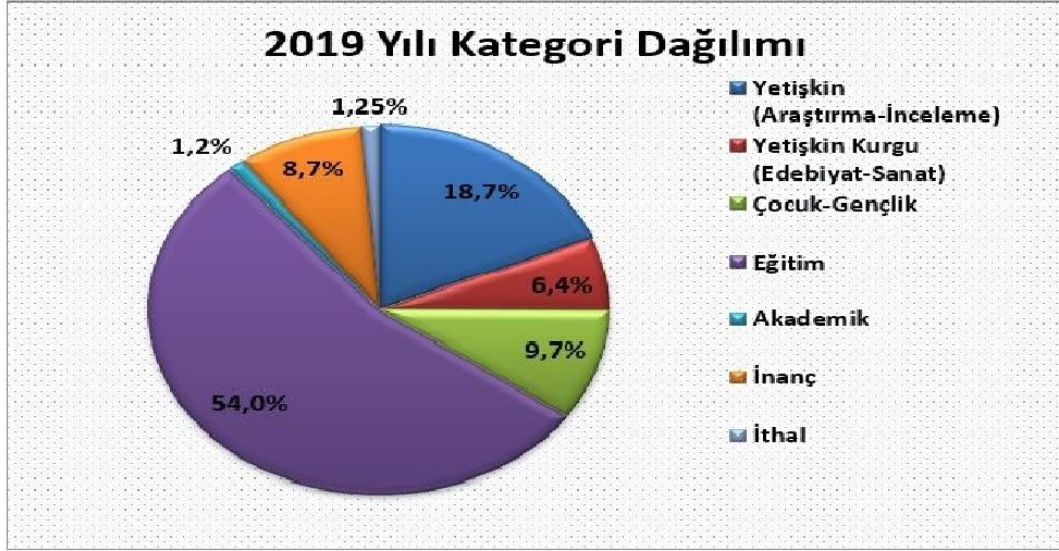
Bu yönde YAYFED tarafından yayınlanan son yıllık rapor 2012 yılına ait olup bu rapora göre her türlü dini yayın anlamında 2826 yeni başlık yayımlanmıştır (Bkz. Tablo 1).

Genel bandrol satışları içerisinde 2018 ve 2019 verileri dikkate alındığında bir yıl içerisinde 40 milyon civarında bandrollü dinî kitap üretimi gerçekleşmektedir. Yıllar içerisinde farklılaşmalar yaşansa da son yıllarda Türkiye’de toplam 450 milyona dayanan kitap üretim piyasasının yaklaşık %9’luk bir kısmını dini kitaplar oluşturmaktadır (Bkz. Tablo 2).

Yaşanılan çağın hızlı ve akışkan doğasının bir yansıması olarak dini kitap piyasası da binlerce yeni ürün ile dönüşümü ve piyasa hızını yakalama gayreti içerisinde görünmektedir. Bu nicel çerçeve içerisinde çoksatan dini kitaplar toplumsal gerçekliğin geniş görüntüsüne dair bir izlenim vermek ve aynı zamanda ne tür bir dini bilgi alanının toplumsallaştığı ve dindarlığın hangi bağlamda farklılaştığını görmek açısından niteliksel bir analiz için bir alan açmaktadır.

Yapılan kültürel üretim toplumsalın bir yönünü vurgulaması açısından önemlidir. Buradaki bilgi üretimi toplumsal gerçeklik tarafından inşa edilen bir alana mı işaret etmektedir, yoksa üretilen bilgi toplumsal gerçekliği yönlendirebilecek bir güce sahip midir? Bu soruya tek taraflı bir cevap vermenin zorluğu bir tarafa toplumsal gerçekliğe inşacı bir gözle bakıldığında her iki durumun da doğru olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Zira bu bakış gerçeklik dünyasının kendi iletişim biçimlerini toplumsal olarak ürettiğini, bu üretim içerisinde varlık bulan öznel dünyaların nesnel gerçekliğe katılmakla beraber onu yeniden üretmeye devam ettiğini kabul etmektedir.

	Yetişkin (Araştırma, inceleme vb.)	Yetişkin Kurgu (Edebiyat, sanat vb.)	Çocuk- Gençlik	Eğitim	Akademik	İnanç (Her türlü dini yayın)	İthal	Genel Toplam
2019 Ocak-Aralık	79.387.610	27.303.062	41.271.110	228.559.913	4.890.495	36.899.907	5.290.731	423.602.828
2018 Ocak-Aralık	74.484.289	24.719.651	41.273.395	215.370.387	4.461.008	44.431.096	5.901.479	410.641.305
Değişim(%)	%6,5	%10,4	%0	%6	%9,6	-%17	-%10,5	%3,16

Tablo 1 2019 Yılı Bandrol Raporu, Kategorilere Göre Dağılım (YAYFED, 2019b)

Bu iç içe geçmiş anlam dünyasında toplumsal olanın üretimi ve toplumsalın kendini üretimi bir arada bulunmaktadır. Bu açıdan kültürel üretim faaliyeti olarak bilginin inşası anlamında kitap yayın alanı sadece toplumsal talep doğrultusunda anlaşılamayacak bir olgudur. O hem kendi gerçekliğini inşa etmeye hem de toplumsal gerçeklik tarafından inşa olunmaya devam etmek durumundadır. Bu süreç toplumun devamını sağlamakla beraber ucu açık bir geleceği de işaret etmektedir. Mesele kültürel bir üretim olduğu için burada toplumsal gerçeklik (kitle) ile öznel gerçeklik (yayıncılık) arasında bir gerilim oluşması da mümkündür.

Katılımcı kitapçıların bir kısmında idealize edilmiş bir dini anlayış çerçevesinde geniş kitlenin okuma pratiklerine dönük eleştirel tutumun temelinde bu çatışma noktaları bulunmaktadır. Son dönemde ‘dini bestseller’ olarak ifade edilen kitaplara dair belirgin olumsuz yargılara sahip kitapçılar da bu gerçeklik üzerinden kendilerini konumlandırmaktadır.

Dini kitaplar içerisinde çoksatar (“bestseller” kavramı yerine “çoksatar” kavramı tercih edilmiştir) gerçeği, hemen hemen tüm katılımcı kitapçılar tarafından farkında olunan ancak farklı konumlanmalara sebep olan bir gerçeklik olarak görülmüştür. Öncelikle meselenin anlamlandırılmasına dair görüşlere bakıldığında katılımcılardan Ali konuşmanın bir bölümünde bir kitabın neden ve nasıl çoksatar olduğunu anlamakta güçlük çektiğini ifade ederken bu olgunun dini kitap piyasasında yeni bir olgu olduğunu, daha çok sürekli satan (hepsatar) kitaplara rastlandığını ancak bir tüketim metaı olarak yeni tür çoksatar dini kitapların son zamanlarda gündemde olduğunu belirtmiştir:

Böyle şey yoktu yani saman alevi gibi bu şekilde. Mesela bir tane Minyeli Abdullah mesela çıkar ama o satar. 10 sene boyunca yani uzun soluklu 15 sene boyunca satar. Şöyle bir şey olursa tabii bu genel yaşadığımız çağla ilgili bir problem. Yani sadece bunu bir yayıncılığa has bir şey gibi düşünmemek lazım. Belli kitaplar artık klasikleşiyor yani genel anlamda diyelim ki mesela bir Küçük Prens işte klasikleşiyor, her zaman satıyor gibi ama onun dışında bu bahsettiğiniz zaman zaman böyle saman alevi gibi parlayan, çok satan kitaplar çıkıyor. Bu biraz da genelde nasıl diyelim bazı zamanlarda bu özel bir çalışma olduğunu düşünmüyorum ben. Yani çünkü biz bunu çok düşündük, kendi aramızda da zaman zaman diğer yayıncı dostlarla konuşurken yav nedir bunun sırrı çoksatan kitabı sırrı

nedir? Her yayıncı da çok satan bir kitap yayınlamak ister neticede. Çünkü her ne kadar yaptığımız işin bir boyutunda kendi açımdan söyleyeyim, yani işte hizmet boyutu falan gibi şeyler varsa da veya idealler varsa da bir taraftan da burası ticari bir müessese ise buranın yürümesi lazım onun için de kitapların satması lazım ki burası tekrar dönsün. Yani yapı kredi değilsin ki arkamda bankalar var mesela. Bunu emin olun bir sırrını biz yani kendi açımdan söylüyorum, ben bulamadım kiminle konuştusam da bunun sırrı şudur diyemiyor.

Konuşmanın devamında ise yaşanan süreci kültür endüstrisinin bir boyutu olduğu gerçeğiyle açıklayan Ali kendi deyimiyle “saman alevi” gibi parlayıp sönen popüler kitapların dönem dönem oluş/turul/an trend kitaplar kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır:

Şimdi Elif Şafak işte mesela diyelim ki Mevlana'yı niye yazdı? Durduk yerde yazmadı, o trend. Trend dediğimiz şey o şeyin Türkiye ayağında da o vardı. Yani şimdi konu oldu diye söylüyorum. Bu kitabı yayınlandığı anda 20 tane yerde söyleşi çıkıyor 30 tane yerde. Bunu yapmanın imkânı yok ki. Nedir onun gerisinde bir ekip çalışması var. Onu pazarlayan yani bir yaşadığımız dünyada kapitalizm dediğimiz sistem bir kültür endüstrisinden bahsetmek gerek mesela, bu da öyle bir şey.

İlk kez 1940'lı yılların sonunda Adorno ve Horkheimer tarafından kullanılmış bir kavramsallaştırma olan “kültür endüstrisi” Adorno’nun ifadesiyle halk kültüründen farklı olarak daha çok temelinde kar güdüsü olan ve kitlelerin bilinçleri üzerinde ya da bilinçsizlik düzeyleri üzerinde spekülasyon yaparak tüm kültür dallarında tüketime uygun ve bu tüketimi belirleyen üretimi ifade etmektedir (Adorno, 2016, s. 109-110). Bu

anlamda kültür endüstrisi ürünü kabul edilen düşünsel yapıtlar da tam anlamıyla birer meta olarak kabul edilmektedir. Bu kültür metalarının ortaya çıkışında sermaye ve ticari faaliyetlerin ilişkisi merkezi bir konumdadır. Ali'nin de ifade ettiği gibi sermaye sahibi yayıncı ve kitapevleri bu tarz üretimi kolaylıkla yapabilmektedir.

Dini kitap alanı içerisinde oluşan trendin içinde dini anlamda nasıl doldurulduğıyla alakalı olarak bir takım örnekler de veren Ali “din soslu maneviyat” içeren kitapların çok fazla alıcıya ulaştığını vurgularken, kolaylaştırılmış bir din söyleminin özellikle gençler tarafından alınıldığını aktarmıştır:

Mesela bazı kitaplar var işte “Yeter ki İste” falan gibi kişisel gelişim dediğin birazcık da işin içerisine işte efendim biraz nasıl diyelim metafizik konuların serpiştirildiği din soslu kitaplar. Onlarda da ama çok tehlike var. Orada şöyle diyeyim ben mesela o kitaplardan birisine baktım adam resmen yani bize Budizm pazarlıyor. Ama çok eleştiri süzgecinden de geç geçmiyor bu kitaplar geçmiyor. Yani “Allah de yeter” içine bakıyorsun din yok, içerisinde de bir şey yok, iste ondan. Bu ama nedir yani kapitalizm böyle bir şey istiyor. Ama gençlerin elinde, çok satıyor, gençlerin de hoşuna gidiyor yani çok dinin çünkü kurallarına yani işte namaz kılacaksınız şimdi oturup yani haram yemeyeceksin gözünüz sakınacaksınız buna gerek yok kardeşim, Allah de yeter cennetin kapısındasın. Cennet'te başköşedesin. Şimdi bu bir yerde böyle, bir taraftan da şunu kabul etmek lazım dediğim gibi trendler var, moda trendleri var bu moda trendler Avrupa’da, bizden çıkmıyor zaten bu moda trendler ama bizdeki bir yayıncı da o trendi yakalayabilirse, o da bu furyadan nasibini alıyor. Yani birisi “Allah de yeter” diye kitap yazdığında, öbürü de “dua et yeter” diye yapıyor.

Benzer metaforlarla konuyu ele alan Kerim, yeni tür dini çoksatar kitapların “tatlı” türü karın doyurmayacak, ikame doyum hissi ile hayali mutluluk veren kitaplar olduğuna işaret etmiştir:

90 öncesi kaynak eserler insanın yemek de diye tabir ettiğimiz kitap konusunda bu tür eserler giderken 90 sonrası bizim tatlı diye karın doyurmayacak belki mideyi bozacak şekilde kitaplar yayınlanmaya başladı bu da otomatikmen kültür erozyonuna sebep oldu. Bireyselleşme yerleşti yani insanlarda bu da maneviyatın bozulmasına, insanlar arasındaki kardeşliğin ortadan kalkmasına, her şeyin madde bazında bakılmasına sebebiyet verdi. 90 öncesinde yani okumak isteyen kesim kitlesi vardı ama 90 sonrası herkesin bir şeyi çok kolay kazanma şey başladığı gibi Cennet de kolay kazanmak isteniyor. Onun için de bir an önce Cennet'e sokabilecek işte Yasin cüzü gibi, dua kitapları gibi yani şu kadar okursan şöyle olur şeklindeki kitaplar revaçta. Yani biraz önce de ifade ettiğimiz gibi karın doyurmayacak kitaplar şuanda revaçta.

Okur davranışlarında ve yayın politikalarında doksanlı yıllarla birlikte yaşanan değişimi yorumlayan Kerim, Adorno'nun kültür endüstrisi eleştirisine oldukça yaklaşarak içinde bulunulan duruma dair kaygılarını ifade etmiştir. Kültür endüstrisini eleştirirken Adorno'nun böylesi kültürel üretimin kıt, yüzeysel ve konformist bir biçimde içinin boşaltılması gerçeğini ifade etmesi gibi (Adorno, 2016, s. 115) o da popüler din kitaplarının benzer etkiye sahip olduğunu dillendirmiştir:

Yani şimdi şöyle bir şey var: birincisi televizyon etkisi var. Çıkan hocaların veya göz önünde olan insanların kitapları revaçta oluyor. Reklam etkiler yani otomatikmen ve fakat bu da şeyi oluşturacak yapıda değil, yani kişiliği oluşturacak

bir yapı olmuyor. Çünkü zemin olmayınca üstüne ne kadar güzel bir bina yapmaya kalkarsanız kalkın onun yıkılması kaçınılmaz oluyor.

Medyada dinin görünürlüğüne artması ve aktarılma biçimlerinin çeşitlenmesi toplumun geniş kesimlerinde karşılık bulmaktadır. Yaşanan neoliberal süreç dini kitap üretimini piyasa şartlarına bağlamaya başladığı gibi ticari amaçlar dolayısıyla kitleleri değişmez gerçekliğe ikna etmeyi değil kitle beklentilerine uygun dinsel ürünler arz etmeyi de doğurmaktadır. Bunun neticesinde sunulan dinsel ürünler muhafazakâr ılımlı bir mecrayı hedeflemekte ve daha soft hale getirilmektedir (Haenni, 2014, s. 54). Aynı zamanda dini duyarlılıkları belirgin olmayan bir kitlenin de hedeflenmesi dolayısıyla çoksatar dini kitapların söylem gücü de özellikle seksenli yıllarla kıyaslandığında zayıflamaya başlamıştır.

İkame doyum ve geçicilik hissi dini çoksatar kitapların temel karakteri olarak birçok katılımcı tarafından nitelendirilmiştir. Kültür endüstrisinin bir tezahürü olarak kabul edilebilecek popüler kitaplar hızlı tüketim alışkanlıklarının bir yansıması olarak toplumun geniş kesimleri tarafından talep görmektedir. Bu hızlı tüketim davranışını farklı şekillerde ifade etseler de popülerin doğası, katılımcı kitapçılar tarafından görülmüş ve yansıtılmıştır. Son yıllardaki popüler dini kitaplara dair katılımcı kitapçıların “saman alevi”, “fast food”, “çerez”, “cips”, “tatlı”, “trend” gibi tanımlamaları göstermektedir ki kitap endüstrisi içerisinde dini kitaplar için de böylesi bir süreç söz konusudur.

“Saman alevi” metaforuyla çoksatar kitapları açımlayan Ziya klasik dini kitaplarla karşılaştırıldığında yeni tür popüler kitapların geçiciliğine ve hızlı tüketimi nesneni oluşlarına vurgu yapmıştır:

Normal medyada çok satanlar falan diye çıkarıyorlar bilmem kimin romanı onlar bence saman alevi gibi yani çok uzun bir zamana yayılmıyor. Ama mesela İmam Gazalinin kitaplara baktığımızda 65'ten 70'ten beri İslami yayın yapılıyorsa bu güne kadar şeyini kesmemiş sürekliliğini devam ettirmiş. Ama bakarsınız şimdi dediğimiz minvaldeki kitaplar veya yazarları çıkıyor 6 ay sonra veya bir sene sonra kimse adını hatırlamıyor.

Benzer bir kullanımla “fast food” örneğini vererek okuma alışkanlıklarının hızlı tüketim ürünlerine yöneldiğini ifade eden Salih geniş kitleler söz konusu olduğunda nitelikli kitap okuma becerilerinin zayıf kaldığı yönünde fikir beyan etmiştir:

Faydalı şeyler ağır olur. Sindirmesi zor olur biz o yüzden daha çok böyle şey istiyoruz anlık fast food gibi yeme alışkanlığımız gibi okuma alışkanlığımız oluştu. Ayaküstü tamam o anı geçiştirelim veya hocamızı tatmin edelim ya da öğretmenimize geçecek notun cevabını almak için aynen böyle.

Geniş kitlelerin dini kitap yönelimleri dolayısıyla nitelikli yayınlarla kitapçılığı devam ettirmenin zorluğundan bahseden Kerim, aksi durumda mesleği devam ettirmenin zorlukları dolayısıyla, dini kitapçılığın “tatlı cinsi” ve “uçuran kaçırın” olarak tabir ettiği hızlı tüketim ürünü olan kitaplara yönelmek zorunda kaldığından şikâyet etmiştir:

Bu kitap sevgi işi, para ile ilgili şey değil. İlgili olursa seversen kitapçılığı yaparsın bu işi, yoksa eğer sırf maddi düşündüğünde kitapçılığı yapmanın bir mantığı yoktur. Çünkü en az kazanılabilecek alandır kitap işi. Ama şeye yönelirseniz işte biraz önce dediğimiz gibi tatlı cinsinden kitaplara, uçuran kaçırın cins diye tabir edilebilir, o kitaba da şu anda revaç var.

Dini kitap piyasasında çoksatar gerçeğinin inşa sürecini benzer şekilde açıklamaya çalışan katılımcılar medya etkisi, yazar tanınırlığı ve konu seçimini bir kitabın çoksatar olmasını etkileyen faktörler olarak ön plana çıkarmışlardır. Özellikle medya etkisi ve yazar tanınırlığı bir kitabın çoksatar olmasını sağlayan temel faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Popüler kültür ürünlerinin tamamında geçerli kabul edilebilecek bu olgu popüler dini kitaplar söz konusu olduğunda geçerliliğini korumaktadır. Bir anlamda kitle tüketiminin metayı olarak kurgulanan ve kamu beğenisine hitap ederken aynı zamanda bu beğeni alışkanlıklarını da belirlemeye devam eden popüler kültür ürünleri olarak kabul edilebilecek çoksatar kitaplar da temelde görünür olmayı hedeflemektedir. Bu açıdan çoksatanlar, beraberinde yeni bir okuma ve tüketim sosyolojisi getirmektedir.

Farklı medya kanallarında görünürlük kazanması o ürünün satın alınması ve yaygınlaşmasını temin edebilmektedir. Bu açıdan benzer şekilde kitle beğenisini hedefleyen popüler dinsel ürünler olarak dini kitaplar görünür olma süreçlerini sağlama çabası içerisine girmektedir. Bir kitabın görünürlüğünü sağlayan şey ise farklı mecralarda kitabın öne çıkarılması ya da yazarın tanınırlığı üzerinde yapılan reklam stratejileri olabilmektedir. Yasin bu süreci birkaç yönüyle ele alırken özellikle kitap yazarının görünürlüğünün kitabın reklamını doğal olarak yaptığını vurgulamış ve bu durumun normal bir süreci ifade ettiğini belirtmiştir:

Bir kitabın bestseller olmasında bence bilinirlik, reklam, yani şöyle adam yazarın bir tanesi çıkıyor, hiç alanı olmayan bir alandaki kitap yazıyor ve çok çok satıyor. Niye o adam bilinir. Belki çok meşhur bir kişi ve televizyona şöyle bir görüldüğünde hemen habere giriyor. Bizim normal kitaplarımız böyle girmediği için belki satışı düşük çıkıyor. Onların tabi bir de takipçisi çok olduğu için yine

meşhur ya da bağılıları çoksa her sözünü artık doğru kabul ediliyor. Hayranlık şeyi çok fazla, reklam üzerinden bu işin, yani kitap piyasasında böyle bir şey var. Ama o bildiğimiz reklamlara benzemiyor bu. Öyle televizyon reklamı gibi değil. Yani insanların kişiye güvenmesi ile alakalı mı diyelim şöyle mesela. Diyelim ki meşhur bir yazar olsun, insanlar ona bir kere hayatını takip ettiği için hiç kötü bir şey görmediği için o insanı çok iyi bildiği için onun söylediği şeyleri doğru kabul edip o çizgiyi takip eden insanlar çok ve öylesi yazarların kitapları milyonlar satıyor. Diğer türlü sıfırdan vardır yine yeni kişilerinde kitapları satılabilir o da bir şey yakalıyor yani daha çok dönemsel bir şeyleri yakalıyor ya da günümüze uyduracak bir şey uyduruyor. Veya bir ihtiyaca cevap verebiliyor öylece artıyor satışı da. (Yasin)

İsmet ise medya etkisiyle oluşan çoksatar kitap kavramının “yeni bir olgu olduğunu eskiden bu kadar yaygın olmadığını özellikle son yıllarda karşılaşılan bir oldu olduğunu” ifade etmiştir. Aynı zamanda belli dönemlerde belli konuların toplumda gündem oluşturması da yayıncıları ve okuru yönlendirebilmekte ve böylece dönemsel, konu bazlı çoksatar kitap üretimleri de gerçekleşebilmektedir.

Kuranı kerim, Yasin-amme cüzü, ilmihal bunlar zaten sürekli çoksatar. Bunlar da var ama onun haricinde mesela bir dönem mesela atıyorum örnek olsun diye söyleyeyim bir dönem bir Mevlana furyası vardı hatırlarsın işte aşkın gözyaşları vs. tam manasıyla belki İslami kitap olarak değerlendirmeyiz ama sonuçta din temalıydı. Ondan başka bir ara da 5-6 sene önce, bir Çanakkale savaşları, Çanakkale kitapları revaçtaydı. Mart ayı gelince birkaç hafta öncesinden bu okullarda öğrenci öğretmen bunun üzerine gerek tavsiye ile gerek hafta kutlamaları

yapıyorlar ya işte öyle geliyor. Gayet şeydi, iyi gidiyordu falan fakat şuanda yok öyle bir şey (İsmet).

İsmet'in de vurguladığı gibi popüler tüketim ürünlerinin dini içerikli dahi olsa temel niteliği olarak dönemsellik vurgusunu yineleyen Cemil bu tür kitapların reklam ürünü olduğunun ve belirli satış stratejileri ile yaygınlaştığının altını çizmiştir:

Yani değişmez kitaplar var. İlmihaldir, mealdir, Kur'an'dır, dua kitaplarıdır bunlar her dönemde koşan kitaplar. Hatta bunları geçen de yok sanki yani kitap anlamında. Ara ara dönemseller oluyor. Bununla birlikte üniversite öğrencilerinin okula başladığı dönemler var. Onların yaptığı okumalar var. Onlar o dönemlerde daha ön plana çıkıyor. Yeni bir kitap çıkmış, reklamını yapmış, vatandaş yapmış, yayınevi yapmış, hasbelkader o kitabın peşinden koşan insanlar zaman zaman çok oluyor. Mesela o kitapların peşinden koşan insanlar bakıyorsun bir ay sonra kitap bitivermiş çok böyle uzun soluklu olmuyor. O tarz kitaplar zaten reklam boyutu ciddi anlamda var yani burada sosyal medyayı kullanan insanlar, oradan da reklamı yoğun yapılan kitaplar bir anda yaygınlaşabiliyor.

Katılımcı kitapçılar ve araştırma sahası ile sınırlı olmak üzere ifade edilen bu gerçeklikler elbette dini yayın alanının toplumun geniş kesimlerine dönük bir boyutunu ortaya koymaktadır. Geniş toplum kesimlerinin dini yönelimlerinin dönemsel bir enstantanesini sunması anlamında birçok katılımcı kitapçı tarafından olumsuz bir tonlama ile ele alınan popüler dini kitaplar gerçeğinin yazar, yayınevi, içerik ve okur paydaşları ile alakalı yapılacak başka çalışmalarla ele alınması konunun tüm yönleriyle anlaşılması açısından gerekli görülmektedir. Burada katılımcı kitapçılar her ne kadar çoksatan kitaplara dair olumsuz bir bakış açısı yansıtmış olsalar da geniş kitlenin okuma

becerilerini ve toplumsal dünyanın hızla dönüşen yönlerini anlamak ve anlamlandırmak için konuyu tüm yönleriyle ele alacak bir tartışmaya da ihtiyaç vardır. Zira konu sadece kültürel değil ekonomik boyutları ile de ele alınması gereken bir genişliktedir. Bu bağlamda konunun ekonomisine değinen Ziya dinî çoksatar kitapların kitapçılara sağladığı ekonomik faydalar dolayısıyla olumlu bakılması gereken bir olgu olduğunu da dile getirmiştir.

Çok satanlar bizde olumsuz manada etkilemez. Satılan kitap bize olumlu manada etkiler. Biz de faydalanıyoruz yani bir yayınevinin, bir yazarın kitabı ne kadar çoksatarsa bütün kitapçılar yayıncılar o kadar istifade eder.

Ticari bir gerçeklik olarak özellikle 1990'lı yıllarla birlikte yayın dünyasının tanışmaya başladığı çoksatar kitap olgusu bu anlamda dini yayıncılığın içerisinde de ciddi oranlarda varlığını hissettirmekte ve yer yer eleştiri konusu haline de gelmektedir. İkinci bölümde de üzerinde durulduğu gibi özellikle 28 Şubat süreci sonrasında muhafazakâr kitlede yaşanan içe dönüş, aynı zamanda postmodern kültürün etkilerini yayın dünyasında hissettirme biçimleri ile farklı dini yayınların bireyci bir tonda geniş kitlenin beğenisini kazanmaya başladığı görülmüştür. Katılımcı kitapçıların saman alevi, çerez, tatlı cinsi ve fast-food nitelermelerini kullanarak geçici karakterine vurgu yaptıkları bu tür kitaplar 2000'li yıllarla birlikte oldukça yoğun bir şekilde kitapçı raflarında yer almaya, kitlelerce alınılanmaya ve dini bir söylem biçimi oluşturmaya başlamış gibi görünmektedir.

2.3.2. Hep Satanlar, Çok Satanlar: Din Okurunun Değişmeyen Gündemi

Görüşmelerde katılımcılar belli bir düzeyde devamlı olarak sattıkları ve dönemsel olarak çok sattıkları bazı kitap tür ve örneklerinden bahsetmişlerdir. Bu açıdan dini kitaplar içerisinde bir ‘hepsatar’ ve ‘çoksatar’ kitap olgusu gözlenmiş ve kaydedilmiştir. Kitap endüstrisi çalışanları, yılın (veya sezonun) yeni kitapları anlamına gelen ön liste ile her yıl satılmaya devam eden eski başlıklar olarak arka liste arasında bir ayrım yapmaktadırlar (Miller, 2006, s. 68). Bir kitapçı için kitabevi raflarında arka listeyi temsil eden ve sürekli olarak bulundurulmaya gayret edilen kitaplar ‘hepsatar’ olarak tanımlanırken bunun yanı sıra dönem dönem kitle beğenisi kazanan, belli dönemlerde gündeme gelmekle birlikte süreklilik kazanmaktan ziyade daha çok ‘bestseller’ kategorisinde değerlendirilebilecek bir takım ‘çoksatar’ dini kitaplardan da bahsedilmiştir:

İki grup kitap var. Birincisi talebi hiç kesilmeyen yani bu modası diyelim hiç geçmeyen türden birinci grup var. Mesela buna en iyi örnek Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim tüm zamanların kitabı ve bundan sonra da böyle olmaya devam edecek inşallah. Yine Yasin cüzleri, İslam ilmi hali türü şeyler, hadis üzerine olan şeyler bunların şeyi hiç geçmez. Çünkü bunlar her daim ana kaynaklar anlamındadır. Bir de ikinci grup kitaplar var. Bir şey çıkıyor mesela moda gibi yani bir konu çıkıyor veya bir yazar çıkıyor, ortaya bir eser koyuyor, kamuoyunun da ilgisini çekiyor ve bayağı bir rağbet görüyor. (İsmet)

Özellikle hepsatar kitapların belirlediği ‘arka liste’ her kitapçının çoğunlukla kendi ideolojik ve söylemsel tercihleri ile birlikte okur tercihlerine göre belirlenmekte ve belli noktalarda kitapçının ve genel okurun anlayışını da yansıtmaktadır. Ön liste olarak

da ifade edilebilecek ‘çoksatar’ kitaplar ise sürekli güncellenmek durumunda olan ve kültürel anlayıştan çok ticari değerlendirmelerin sonucunda oluşan bir alanı ifade etmektedir.

Hiçbir kitapçının tüm kitapları basılı olarak taşımaya yaklaşamayacağı gerçeğinden hareketle kitapçılar da kitabeveleri için seçim sürecine girmek durumundadır. Bir kitabevinin söylemsel karakterini diğerinden ayıran arka liste olsa da, son yıllarda popüler okuyucuların çoğunlukla ön liste ile ilgilendiklerine dair bir izlenim söz konusudur. Eski bir başlığın stokta tutulması ile ilgili tespitler büyük ölçüde önceki satışları değerlendirerek yapılabilirken kitapçıların kendi ideolojileri dolayısıyla bir takım kitaplara olan kişisel bağlılıkları da önemlidir. Böylesi bir bağlılık da gözlenmiştir. Özellikle kişisel ideoloji ya da dini anlayışı dolayısıyla belirli kitapları müşterilerine okutmak idealini dillendiren Cemil, bu kitapların içerik anlamında modası geçmeyecek bir karakterde olduğunu da vurgulamıştır:

Şöyle ki bu kadar yıldır biz hep işte "Mevdudiler" "4 terimler" tarzı kitaplar satıyoruz, daha çok Kuran'ın yanında sünnetin yanında olabilecek tarzda kitaplar yani bir anlayış katan. Yani bunların da bir okuyucu kitlesi de vardır tabii ki. Bizim özellikle okumalarını da istediğimiz yönlendirdiğimiz kitaplardır bunlar. Hasan El Benna'dır, Mevdudi'dir ne bileyim İhsan Süreyya Sırma'yı ben hiç eksik etmem mesela çok okumalarını istediğim yazarlardandır. Kardavi son dönemlerde çok okutmayı istediğim yazarlardandır. Yani bunun gibi bunlar sürekli giden şeylerdir, kitaplardır. Diğer çok satan bestseller falan dedikleri kitaplar hep dönemsel bir dönem satıyor sonrasında demode olup bitiyor yani zamanla.

Kitapçının kişisel anlayışı doğrultusunda oluşturulan arka liste bir mağazanın temel karakteristiğini gösterebilirken ön liste çoğunlukla ticari imkânlar sunmak açısından önemli görülmektedir. Kitap seçim mekanizması ana hatlarıyla basit olsa da, pratikte süreç oldukça karmaşıktır. Kitapçıya gelen alıcı, yalnızca bir kısmı kitabın içeriğiyle ilgili olan çok sayıda farklı faktörü değerlendirmek için çok kısa bir süreye sahiptir. Kitapçılar ise her yeni başlık için, yazarın önceki eserlerinin geçmiş satışlarını, kitabın türünün mevcut popülaritesini, yayıncının tanıtım bütçesini ve planlarını, yazarın tanınırlığını veya medya görünürlüğünü, satış temsilcisinin veya editörün coşkusunu ve tavsiyelerini dikkate alır. Aynı zamanda kitabın tedarikçiden sipariş verme ve alma kolaylığı, kitabın sunulduğu koşullar (indirim, nakliye masrafları, ödeme ve iade politikaları), kitabın liste fiyatı, üretim kalitesi ve kapak tasarımı, kitabın güncelliği, alıcının yerel ve kişisel zevkleri ve alışkanlıkları ve son olarak bir kitabın kalitesinin çeşitli göstergelerini de ele alması gerekir. Tüm bu faktörlerin birleştirilme ve tartılma yolları, hem belirli bir kitabın stoklanma şansını hem de belirli yayıncıların başlıklarının seçilme şansını etkilemektedir. Bu çerçevede bağımsız kitapevlerinin kitap seçimi için son yüzyılın büyük bir kısmında yürürlükte olmuştur (Miller, 2006, s. 69). Bahsedilen faktörler çerçevesinde dini kitapçılarda da arka liste olarak hepsatan kitaplar yanında ön listeyi temsil eden, bölüm 2.3.3.'te ele alınan çoksatan kitapların varlığı yansıtılmış ve her iki kategori ile alakalı da veriler sunulmuştur.

2.3.2.1. Sürekli Satanlar: Her Dönem Koşan Kitaplar

Mevcut dini yayın ve kitapçılık alanı içerisinde katılımcılar tarafından ortak bir kanaat olarak aktarılan gerçeklik ‘hepsatar’ dini kitaplar kategorisi altında ‘merasim kitapları’nın ve ‘temel dini bilgi kitapları’nın neredeyse dini yayıncılık tarihi boyunca sürekliliğini koruyarak halk dindarlığının geleneksel kaynakları olmaya devam etmiş olmasıdır. Bu tür kitaplara dair örnekler sorulduğunda katılımcı kitapçılar çoğunlukla Mushaf-cüz, dua kitapları gibi merasim kitaplarını, ilmihal ve namaz hocaları gibi temel dini bilgi kitaplarını ön plana çıkarmışlardır.

Dini kitapçılık alanında geniş halk kesimleri tarafından en çok alınılan kitaplar daha önce de ifade edildiği gibi ‘merasim kitapları’ ve ‘temel dini bilgi kitapları’ olagelmıştır. Bu kitapları ise ‘İslami kurgu’ ile ‘düşünsel’ kitaplar takip etmekle birlikte bu kitaplar daha sonra bahsedileceği üzere geleneksel dini bilgi formlarından ve halk dindarlığından farklılaşmaları da ifade etmeye başlamış görünmektedir.

Dini kitap yayını Cumhuriyetin ilk yıllarına göre oldukça genişlemiş ve çeşitlenmiş olsa da bu tür kitaplar halk dindarlığının talebini oluşturmaya devam etmiştir. Son yıllardaki nicel yoğunluk ve çeşitlenme içerisinde katılımcı kitapçıların dikkatini çeken bir takım kitap örneklerinden bahsetmek mümkündür. Dini kitap satıcısı olmaları dolayısıyla verilen örnekler ya doğrudan İslami içerikli kitaplar olmuş ya da İslami bir tona sahip olmakla birlikte doğrudan dini anlatı içermeyen “şifa”, “arayış” ve “kişisel gelişim” gibi temalara sahip kitaplar olmuştur.

Halkın rağbet ettiği kitaplar içerisinde merasim ve temel dini bilgi kitaplarında tür anlamında bir değişimin olmadığı, yeni olan şeyin dönemsel olarak değişim gösteren ve

belli saiklerle ön plana çıkan bir takım İslami kurgu ve düşünümsel kitaplar olduğu da ifade edilmiştir. Burada bu farklılaşmayı belirleyen şey ise konunun güncelliği, dönemsel olarak kamu beğenisini çekiyor olması, resmi ya da gayri resmi anlamda kurumsal olarak tavsiye edilmesi gibi etkenler olmaktadır. İsmet bu çerçevede sürekli olarak geniş kitlelerce talep edilen kitapların yanı sıra farklı dönemlerde farklı konuların öne çıktığını belirtmiştir:

Kur'an-ı Kerim, Yasin-amme cüzü, ilmiyal bunlar zaten sürekli çoksatar. Bunlar da var ama onun haricinde mesela atıyorum örnek olsun diye söyleyeyim bir dönem bir Mevlana furyası vardı. Hatırlarsın işte *Aşkın Gözyaşları* vs. tam manasıyla belki İslami kitap olarak değerlendirmeyiz ama sonuçta din temalıydı. Ondan başka bir ara da 5-6 sene önce, bir Çanakkale savaşları, Çanakkale kitapları revaçtaydı. Mart ayı gelince birkaç hafta öncesinden bu okullarda öğrenci öğretmen bunun üzerine gerek tavsiye ile gerek hafta kutlamaları yapıyorlar ya işte şöyle geliyor gayet şeydi, iyi gidiyordu falan fakat şuanda yok öyle bir şey.

Katılımcılar tarafından verilen örneklerle geçmeden önce ifade etmek gerekir ki alan araştırmasının mekânsal sınırları çerçevesinde konu edinilen kesitin geniş halk kesimleri olarak ifadelendirilen, nispeten düşük bir okuryazarlık seviyesine sahip dini hassasiyetleri olan yetişkin kişilerden oluştuğunu yinelemek gerekir. Bu anlamda geniş halk kesimlerinin kitap seçim tercihlerinde daha önce ifade edilen dışsal süreçlerin etkin olduğu kabul edilmektedir. Bu tercihler çerçevesinde katılımcılar geniş kitlenin sürekli rağbet ettiği “hepsatar” kategorisinde değerlendirilebilecek kitap örnekleri sunmuşlardır.

Geniş halk kesimlerinin hangi dini kitapları daha çok tercih ettiğine dair sorulan soruya birçok katılımcı Tam Dua Kitabı, Şifalı Dualar, Güllü Yasin, Namaz Hocası gibi merasim kitaplarına dikkat çekerek cevap vermiştir. Bu ve benzeri kitaplar belki de Cumhuriyet tarihi boyunca dini kitaplar içerisinde en çok okuyucuya ulaşan ve bu özelliğini devam ettiren kitaplar olmuştur.

Mesela klasiktir belki duymuşsunuzdur mesela Tavaslı Yayınları'nı *Tam Duası* ömrünüz diyelim 45, 45 sene önce de vardı bu kitap ama 45 sene sonra da var ve hala devam ediyor. Bu *Tam Dua* kitabı klasiktir hiç değişmez. Hacetler için sıkıntılar için Arif Pamuk'un yayını aynı şekilde. Ha doğru yanlış bilemem (Salih).

Dinin, bilgi ve özellikle duygu boyutuna hitap etmekle beraber birer merasim kitabı olmaları dolayısıyla Türkiye'de temel ibadetlerin başucu kitapları olan bu tür kitaplar kitle dindarlığının beslenme kaynakları olarak varlıklarını sürdürmüş ve bir takım formel değişimlerle birlikte sürdürmeye devam edecek görünmektedir.

2006 yılında çıkan bir gazete haberinde, Salih'i doğrulayan bir şekilde bu kitapların Türk popüler dindarlığının temel ürünleri olduğu ve 10 milyonlarla ifade edilen tirajlara ulaştığı aktarılmıştır. Halk tipi merasim türü dini kitap yayıncılığının Cumhuriyet döneminde kurucu isimleri olarak gösterilen Yusuf Tavaslı, Arif Pamuk ve Mustafa Varlı gibi isimlerin satış başarılarından bahseden haberde halk arasında *Güllü Yasin* olarak bilinen Kuran cüzleri ve özellikle *Surelerin ve Duaların Esrarı, Hikmeti ve Fazileti* adlı dua kitabı ile tanınan Arif Pamuk milyonlarca okuyucuya ulaşmasının sırrını şöyle ifade ediyor:

“Bazı kısa tespihler atom kuvvetindedir” diyen Pamuk, sözlerini şöyle sürdürüyor:
“Ahiret Azığı” kitabım için bir okuyucu, “Cennetten arazi mi satıyorsun?” başka biri, “Kur’an’dan başka kaynak tanımam” dedi. 1400 yıllık hadis kültürümüz var, bunu inkâr edemeyiz.” Pamuk, başarısının sırrını ise kitaplarında basit ve renkli bir dil ile rahat ve farklı punto ve karakter kullanmasına bağlıyor ve genç yazarlara şu öğüdü veriyor: 'Tatlı tatlı anlatacaksın... Cehennem zebanisi gibi kürsüye çıkıp insanları cehenneme doldurmak yanlış!'”(Yıldız, 2006)

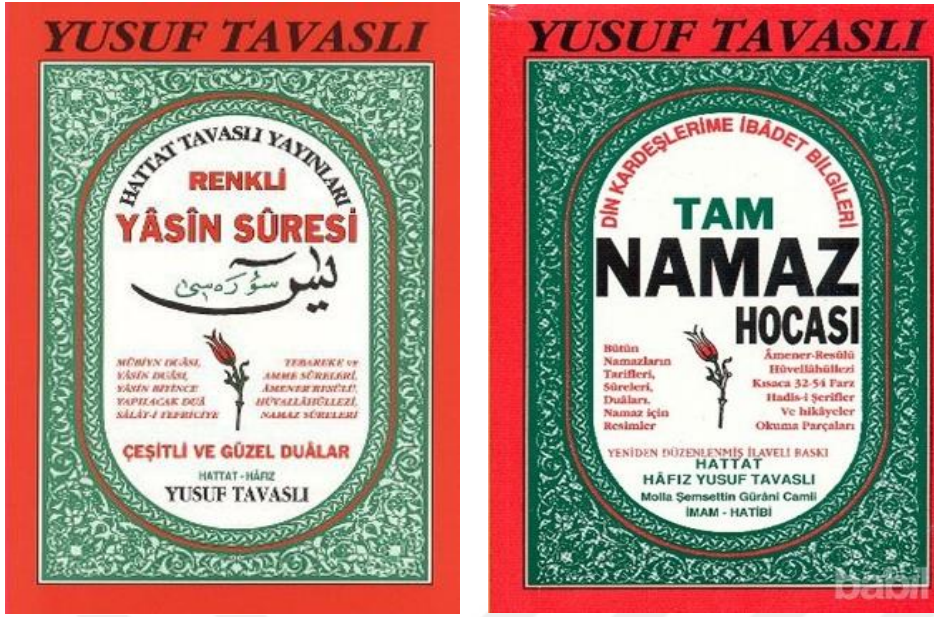
Basit ve renkli bir dil ile rahat ve farklı punto ve karakter kullanımı. Aslında Pamuk, bu ifadeleri ile geniş kitlenin talebini de açığa çıkarmaktadır. Nitelikten ziyade niceliğin öncelendiği ve kolay okunabilir, umut verici bir dile sahip olan eserler geniş kitlelerin dindarlarının bir yansıması olarak görülmelidir.

Benzer şekilde halk tipi dini yayıncılığın önde gelen isimlerinden Yusuf Tavaslı da özellikle kırmızı ve yeşil renkli *Tam Namaz Hocası* (bkz. şekil 10) ile neredeyse bütün evlere girmeyi başarmış popüler bir yayıncı olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra çok fazla renk ve çeşitte dua ve cüz kitapları yayınlayarak hem Türkiye’de hem de dünyada birçok ülkede milyonlarca satış yapmıştır(Yıldız, 2006). Bu gerçek Tavaslı’nın *Tam Dua* kitabının (bkz. Şekil 9) ön yüzünde de 10 Milyondan fazla baskı yapıldığı şeklinde bir reklam unsuru olarak eklenmiştir.

Şekil 9 Geniş kitle içerisinde milyonlarca satış yapan popüler dua kitapları

Gündelik dini hayatın pratik unsurları olarak karşılaşılan bu tür kitapların ülke genelinde bir satış başarısı yakalaması elbette dua ve ibadet temelli dinin geniş halk kesimlerindeki karşılığını ifade etmeye devam etmektedir. Araştırma sahasının sosyolojisi göstermektedir ki geniş halk kesimleri belli düzeyde bu türdeki merasim ve temel dini bilgi kitapları talep etmeye devam etmektedir. Saha gözlemleri içerisinde Hacı Bayram Çarşısı kitapçılarının ya da kitap dışı ürünlerle beraber kitap satan dükkânların raflarının bu tür bir yönelimin fotoğrafını verdiği görülmüştür.

Şekil 10 Türk popüler dindarlığının neredeyse her eve girmiş bestseller yayınları.

Şekil 11 Halk arasında meşhur “Güllü Yasin” ve Dua kitapları

Bu tür halk kitaplarının hemen ardından ise “İslami kurgu” kategorisinde değerlendirilebilecek kitapların geniş halk kesimleri arasında popüler olduğu vurgulanmıştır. Ne tür kitapları çok sattığına dair sorulan soruya verdiği cevapla geniş kitlelerin ilgisini özetleyen Mehmet, bu toplumsal düzlemi açığa çıkarmıştır:

Yani şöyle söyleyebilirim, Yasin cüzleri en fazla satılan kitap çeşididir. Küçük büyük çok çeşidi var. Bundan sonra sırada Kur'an-ı Kerim vardır yani Kur'an-ı Kerim'in kendisi ya da meal. Bunların haricinde, bunlardan sonra üçüncü sırayı her halde dua kitapları ve ilmihal kitapları alır, bunlardan sonra roman türü eserler yine halkımızın okuduğu kitaplardan.

Roman derken yine İslami camiada üretilen romanlar mı yoksa klasik eserler anlamında mı söylüyorsunuz?

Mutlaka öyle, İslami içerikli roman.

Kişisel kitapçılık tecrübesi üzerinden geniş kitlenin kitap tercihlerinin yönünü özetleyen Mehmet, cüz-mushaf, meal, dua ve ilmihal kitapları ile İslami kurgu kitaplarının sürekli satan kitaplar olarak belirtirken Cemilde benzer bir şekilde bu tür kitapların dini kitap piyasasında her zaman zirvede olduğu gerçeğini “yani değişmez kitaplar var. İlmihaldir, meal, Kur'an'dır, dua kitaplarıdır bunlar her dönemde koşan kitaplar. Hatta bunları geçen de yok sanki yani kitap anlamında ara ara dönemseller oluyor” şeklindeki sözleriyle hatırlatmıştır. Geniş halk kesimlerinin rağbet edegeldiği kitapları “her dönem koşan kitaplar” olarak nitelendirirken dönem dönem çok satmakla beraber süreklilik kazanamayan ancak alımlanma oranı yüksek olan –sonraki bölümlerde değinilecek olan- kitaplara da dikkat çekmiştir.

Genel anlamda tüm katılımcıların birleştiği nokta Kuran cüzleri, dua kitapları ve namaz hocalarının dini kitap piyasasında Hakim konumunda olduğu ve satışların geniş halk kesimlerine yapıldığı şeklinde olmuştur. Özellikle dua kitaplarının içerik itibariyle gündelik hayatın bir takım sıkıntılarından, zorluklarından ve hastalıklarından kısa yoldan kurtuluş umudu, aynı zamanda dünyevi başarı beklentisi taşıyan karakteri ön plana çıkmaktadır. Halk dindarlığının bir özelliği olarak zikredilen ayinsellik, hayallerin ve duyguların egemenliği ve bu dünyada refah arayışı (Gumucio C. P., 1998, s. 205) okuma biçimlerine ve pratiklerine yansiyarak kitap tercih davranışlarını da etkilemektedir.

Long, popüler dinin farklı anlamları ve biçimlerini hesaba katarken köylü ve halk koşullarında kültürün iletim tarzının geleneksel toplumlarda nispeten daha ağır ve daha çok sembol ve arketiplerle sağlandığını; modernleşen toplumlarda ise iletim tarzlarının okuryazarlık, medya, gazeteler ve kitaplar vs. gibi çeşitlendiğini dile getirmektedir (Long, 2013, s. 157). Bu anlamda dini kültürel iletimdeki çeşitlenme ve yoğunluk sebebiyle muhtevadan ziyade formun daha çok öne alındığı, belirli görsellerde ve imgelerde kitapların yaygınlaşırken okur taleplerinin de bu yönde geliştiği saha verileri içerisinde kaydedilmiştir. Bekir ve Ekrem tarafından daha önce ifade edilen şekil ve renk üzerinden kitap arayışları da bu gerçeği yansıtmıştır. Bu olgu geleneksel iletim biçimlerinin modern dünyada kendi gerçekliğini oluşturma ve yeniden üretme süreci olarak ele alınmaktadır.

Bu tür halk tipi kitaplar sadece geleneksel folk inançların bir tezahürü olarak değil aynı zamanda modern bazı etkiler aracılığıyla da devamlılığının sürdürmektedir. Hem geleneksel halk inançlarından gelen damardan hem de modern bazı etkilerden beslenerek varlıklarını sürdürmektedir. Cenaze ve mevlit merasimlerinde dağıtılan cinsiyete göre

renklendirilmiş Kuran cüzleri, dini sohbet toplantılarında topluca okunup takip edilen *Güllü Yasin*'ler, dış mekânlarda yapılan bebek mevlit merasimlerinde dağıtılan renkli Kur'an cüzlerinin dünyası birer modern ve çoğunlukla şehirli etkileşim ve karşılaşma alanlarıdır.

Hem modernitenin toplumsal hayat üzerinde varlığını hissettirdiği hem de köyden şehre göçün de etkisi ile yüksek ve kitle kültürel karşılaşmalarının alanı olarak şehir, popüler dini anlayış ve uygulamaların üretim sahası olmaktadır. Burada üstte ve altta olan görece karşıt öğeler farklı karışımlarla iç içe geçmektedir. Bu bağlamda halk arasında yaşanan popüler dini uygulamaları sadece taşraya ait bir folk ve geleneksel çerçevede düşünmek de yanıltıcıdır. Böylesi uygulamalar geleneksel birçok öge barındırsa da modern bir olgu olarak karşılaşılmaktadır (Arslan M. , 2008, s. 169-170).

Şehir hayatının imkânları ile geleneksel inançların biraradalığının sosyolojisini ifade eden popüler din, farklılıkları bünyesine almakta güçlük çekmemektedir. Farklı kültür biçimlerini iç içe geçirirken meydana gelen kültürel senkretizm yeni üretimleri de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda yukarıda ifade edilen popüler halk tipi kitaplar çoğunlukla şehir hayatı içinde yeni bir var olma biçimi üreten geniş dindar kitleler için dini merasimlerin kaynağı olduğu kadar hayatlarını iyileştirme ve umut aşılama gibi destekler de sunabilmektedir. Özellikle hacet ve dilek temalı dua kitapları ile toplu ya da bireysel dini merasimlerde kullanılan farklı kitapların oluşturduğu gerçeklik alanı pejoratif bir bakış açısından ziyade toplumsal gerçekliğe dair sosyolojik bir temelde değerlendirildiğinde bir anlama zemini bulunabilecektir.

2.3.2.2. Dinsel Şifa Arayışı: Okuyarak Tedavi

Popüler dindarlığın genel bir yönelimi olması yanında insanoğlunun temel güdülerinde olan hayatta kalma güdüsü farklı şekillerde kendi gerçekliğini ifade etmektedir. Toplumsal anlamda kültürel bir karşılığı olan sağlık ve şifa arayışı farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerde halk inançları içerisinde kendisine yer bulmuştur. Popüler dini inanç düzleminde varlığını daha çok türbelere adak adama ya da dilekte bulunma şeklinde gösteren bu arayışın başka bir boyutu katılımcı kitapçılar tarafından öne çıkarılmıştır. Bu boyut şifa arayışlarının dini bilgi ile birlikte kitap satışlarında da ciddi bir yer edinmesi şeklinde ifade edilmiştir. Din ve bedensel şifa arasında kurulan bağ hem tıbb-ı nebevi türevi kitaplar üzerinden ifadesini bulmuş hem de modern tıpla eklemlenmiş yeni bir yazın türü de oldukça popüler hale gelerek bu bağı güçlendirmiştir.

Maddi veya manevi anlamda şifa arayışı ile dinsel metinleri bir araya getirerek derlenen birçok “şifalı dualar” türü kitap, dini kitapçı raflarının vazgeçilmez ürünleri olagelmıştır. Arif Pamuk (bkz. şekil 12) ve Yusuf Tavaslı (bkz. şekil 14) başta olmak üzere halk tipi dini yayın yapan birçok yayınevinin dinsel şifa temalı kitap yayınlaması bu konudaki kitlesel talebi göstermektedir.

Çok satan dua kitapları hem içerik hem de kapak görselleri ile birer şifa dağıtıcısı olarak geniş okur kitlelerinin talebini karşılama iddiası bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu tür dini dua ve şifa kitaplarının yaygın hale getirdiği dinsel şifacı söylem bir

bakıma geleneksel dindarlığın çare arayışı ve umut beklentisinin dinsel tezahürlerini temsil etmektedir

Şekil 12 Şifa temalı dua kitapları 1

Modernleşme ile birlikte geleneksel şifa arayışlarının yerini modern tıbbı bırakacağı yönündeki beklentileri aşan dua temelli şifa pratikleri geniş kitlelerde bir karşılık bulmaya devam etmektedir. Özellikle bir *sır dili* oluşturarak dünyevi beklenti, sıkıntı ve hastalıklara karşı şifa olduğu iddiasındaki bu tür kitaplar temelde geniş kesimlerin şifa arayışının mistik ve dinsel karakterinin devam ettiğinin göstergesi olarak ele alınmalıdır. “Sırlı Dualar”, “Dua ile Gelen Şifa”, “Şifalı Dualar”, “Faziletli ve Şifalı Dualar”, “Zırhlı ve Şifalı Dualar” (şekil 13 ve 14) gibi mistik aynı zamanda iddialı isimlerle popülerleştirilen kitaplar içeriklerindeki sır temalı şifa dağıtıcılığı iddiasıyla da hem bu dünyacı hem de öteki dünyacı umudun dinsel çağrışımını sunmaktadır.

Şekil 14 Şifa temalı dua kitapları 2

Şifayı dinsel bir tonda farklı dua ritüelleri ile birlikte sunan bu tür kitaplar hem maddi hem de manevi şifa için ritualistik bir cevap verirken bu anlayışı eleştiren Kerim, kitlelerin de bu söylemi talep ettiğini “*Cennet de kolay kazanmak isteniyor. Onun için de bir an önce cennete sokabilecek işte dua kitapları gibi yani şu kadar okursan şöyle olur şeklindeki kitaplar revaçta*” sözleriyle açığa çıkarmıştır. Bir anlamda gelişen kolaycı ve sonuç odaklı dua ve şifa anlatısı geniş toplumsal kitlelerce talep edilmesi bu yöndeki yayınların sayıca da artmasına ve yaygınlaşmasına sebep olmaktadır.

Katılımcılar tarafından en çok vurgulanan kitapların başında gelen Arif Pamuk’a ait *Şifalı Dualar* isimli kitabın fihristine yerleştirilen “hacet”, “şifa”, “korunma”, “nazar”, “bereket”, “evliya”, “sihir”, “Esmâ-i- Hüsnâ”, “bitkiler”, “taşlar” gibi gösterge başlıklar

bu türün halk arasında neden çokça rağbet gördüğünü açıklar niteliktedir. Pamuk’un sahibi olduğu yayınevinde yayımladığı kendi kitaplarına bakıldığında benzer içeriklerde birbirini tekrar eden kitaplar yayınladığı görülmektedir. Toplam yayımladığı 238 kitabın 91’i dua kategorisinde iken 78 yayın ise Yasin-i Şerif kategorisinde yayınlanmıştır. Bir tane sure üzerinden 78 kitabın nasıl yayınlandığı incelendiğinde ise farklı ebat ve şekillerde olmak üzere büyük punto başlıkla yazılan “Yasin” kapak isminin alt veya üst kısmında ikinci başlık olarak farklı dua örnekleri ön plana çıkarılarak çoğaltma yoluna gidilmiştir (bkz. Şekil 15).

Şekil 15 Aynı yayınevine ait popüler Yasin cüzlerinden iki farklı! örnek

Burada Yasin cüzlerinde farklı sureler mealleri ile birlikte verilirken “şifa çağlayanı”, “şefaât pınarı”, “nur demetleri”, “münacaat duaları”, “her derdin çaresi”, “mutluluk duaları” (pamukyayincilik.com, 2020) gibi popüler dinin mutluluk ve refah

umudu ile hastalık ve sıkıntılara şifa aramak gibi temel hedeflerine (Arslan M. , 2004, s. 321) atf yapmaktadır. Ancak bu kitaplar “güllü Yasin” kategorisi içerisinde hem araştırma sahasında hem de ülke genelinde popülerlik kazanarak milyonlarca baskı adetine ulaşarak kitleselleşmiştir.

Türk popüler dindarlığının bir boyutu olarak çare ve şifa arayışının merkezi mekânları olan türbelere yapılan ziyaretler de çoğunlukla bu amaca matuftur. Bu anlamda aynı zamanda bir ziyaret mekânı çevresinde bulunan Hacı Bayram kitapçılarının bu dinsel boyutun besleyici kaynaklarını yansıtmaları bu tür kitapların geniş kitlelerce talep görmesini açıklamaktadır.

Başka bir çoksatan dinsel şifa arayışına karşılık gelen örnek olarak Esmâ Muratoğlu’nun yazdığı bir dua kitabı olan *Her Anneye Lazım* (bkz. Şekil 16) isimli kitabı veren Cemil, içeriğinin sakıncalı olduğunu düşündüğü için kitabı satmamaya karar verdiklerini de ifade etmiştir.

Mesela bir kitap yazmış, kadıncağız yazmış “her anneye lazım” diye bir kitap yani müthiş sattı, yani bu kitap kadar hızlı satan bir kitap bilmiyorum yani çok kısa sürede çok sattı. Kitabı aldık satalım mı satmayalım mı diye şöyle bir inceledik kesinlikle satılmayacak bir kitap yani. İşte şu duayı şu kadar kere okursanız çocuk kız doğar, şu kadar okursanız diyor işte çocuk erkek doğar diyor bilmem ne. Yani garip bir kitap bunun gibi çok kitaplar var.

İsmailağa grubuna yakınlığı ile bilinen Muallim Neşriyat tarafından yayınlanan kitabın insanların temel dünyevi beklenti ve umutları ile alakalı oldukça güçlü yanıtlara sahip olduğuna dair iddiası onlarca baskı yapmasını sağlamış olmalıdır. Kitabın arka

kapağındaki ifadeler aynı zamanda dinsel şifa umudunu besleyen türden bilgilere sahip olduğu iddiasını ortaya koymaktadır.

Şekil 16 Her Anneye Lazım, Baskı rekorları kıran dua kitabı

Her ne kadar rivayetlerin kaynaklarına dair bir tartışma, bahsi geçen birçok dua kitabında görülmesi de geleneksel dua motiflerinin şifa ve sır dili içerisinde kitlelere sunulması yanında ilgi çeken ve katılımcılar tarafından dile getirilen bir tür ise modern tıp ile İslami literatürü bağdaştıran ve yeni bir alan açan kitaplar olmuştur. Örnekleri verilen geleneksel anlamda alternatif tıp ve nebevi tıp eserlerine olan ilgi yansıtılmakla beraber aynı zamanda Aidin Salih ve Ahmet Maranki gibi isimler üzerinden ifadesini bulan modern tıbbı eklemlenen bir dinsel şifa arayışı toplumun geniş kesimlerince talep bulmuştur. Birçok katılımcı tarafından örnek olarak verilen bu yazarlar modern tıp ile İslami literatüre dair ilgiyi göstermesi açısından bu alanın başını çeken isimler olarak dile

getirilmiş ve dönem dönem dini kitapçılarda da çok satanlar listesine girmiştir. Bu anlamda örnek olarak Aidin Salih ve Ahmet Maranki'nin kitapları verilmiştir.

Şöyle ki sürece göre dönemsel olarak değişiyor son dönemde Aidin Salih diye geleneksel tıp alanında ilgili bir hanımefendi var mesela onun kitapları yaklaşık beş yüze yakın iki ay içerisinde sattı(Bekir).

Dini kitapçılar çarşısında çok satan kitaplar içerisinde gösterilen *Gerçek Tıp* isimli kitap aynı zamanda ülke genelinde de gündeme gelen bir kitap olarak dikkat çekmiştir. Sadece dini kitapçılarda değil başkaca bağımsız kitabevlerinde de çok satanlar listesinde girmiştir. Aynı zamanda halen de tıp ve sağlık alanında olukça talep edilen bir isim olarak dikkat çekmektedir. *Kitapyurdu*² ve *İdefix*³ kitap satış sitelerinde sağlık ve tıp alanında hâlâ çok satan kitaplar arasında ön sıralarda kendisine yer bulabilmektedir.

Bir önceki grupta gösterilen dua merkezli şifa yaklaşımlarının aksine her ne kadar eleştirel bir tavır takınsa da modern tıbbın verileri ile Kuran ayetleri ve hadis metinlerini sentezleyerek farklı bir anlayış geliştiren Salih, kitabının başında “ırsi hastalıklar hariç, hemen hemen bütün hastalıkların sebebi hayret verici derecede aynıdır. İlginç olan, bütün hastalıklardan iyileşme yolu da hemen hemen aynıdır. Elinizdeki kitap bu hakikati Allah'ın izin verdiği ölçüde anlatma yolunda atılmış bir adımdır. Bu kitap, hesap gününe inanan, bedenine ve Allah'ın yarattığı canlı cansız bütün varlıklara karşı sorumluluk taşıyanlar için sade bir dille hazırlanmıştır” diyerek amacını ifade etmiştir. Hem modern

²https://www.kitapyurdu.com/index.php?route=product/category/&filter_category_all=true&category_id=344&sort=purchased_365&order=DESC&filter_in_stock=1

³ <https://www.idefix.com/kategori/Kitap/Egitim-Basvuru/Saglik/grupno=00214?Page=2>

hem de geleneksel tıptan yararlanarak hazırlanan çalışma dinsel bir söylem biçimiyle inşa edilmiş İslami bir tıp arayışının ifadesidir. Bu yönüyle olsa gerek dini kitapçılarda uzun süre çoksatar listesinde bulunmuş ve okuyarak tedavinin ötesinde ilmi-pratik yönüyle farklı bir kulvar açmıştır.

Aidin Salih'in yanı sıra modern tıpla birlikte alternatif tıp literatürünü sentezleyen aynı zamanda İslami bir tonla bir dönem televizyon kanallarında çokça görünen, ülke çapında konferanslar veren Ahmet Maranki'nin kitaplarının oldukça yoğun satıldığı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir.

Örnek vermek gerekirse Ahmet Maranki var mesela profesör televizyona zamanında çok çıktı, hatta öyle ki bir akşam iki kanallı üç kanalda veya haftada değişik kanallarda, kanallarda da çıkıyordu konuşuyordu. Şeyle ilgili olan meşhur bir şeyi var şifalı bitkiler üzerine ki bu televizyonda çokça bunu gösterdiği sıralarda o kitap kapış kapış satılıyor. Yani yayınevi satmaya yetiştiremiyor. Yani o derece. Bu bir süre böyle devam etti (İsmet).

Her ne kadar daha çok reklam ve görünür olmaya dayalı bir popülerlik kazandığı yönünde vurgu söz konusu edilmişse de şifa umudunun bir yansıması olarak muhafazakâr kesimlerde oldukça rağbet gördüğünü ifade etmek gerekir. Bu açıdan şifa beklentisine dua ile ulaşmanın yanı sıra modern ya da alternatif tıbbın verilerine de bir kapı açıldığı, dini duyarlılıklara sahip bir söylemi benimseyen yayınların hızlı bir şekilde geniş dindar kitlede karşılık bulduğu söylenebilir. Ancak Hikmet'in “anormal sattı, şimdi o kadar satmıyor” şeklinde vurguladığı gibi satış hızı zamanla azalsa da çok sattığı sürede yüzbinlerce baskı adetine ulaştığını da hatırlatmak gerekir.

Bir dini bilgi üretimi olarak ele alınamasa da bu tür kitaplar araştırma sahası içerisinde öne çıkarılmasıyla geniş dindar kesimlerin yönelimlerine dair ipuçları vermesi açısından önemli görülmüştür. Genel anlamda insan sağlığı ile alakalı yüzlerce modern ya da alternatif tıbbıa dair kitap yayımı söz konusu olduğu halde Kuran ve hadis metinlerini dikkate alarak İslami duyarlılıklarla söylem geliştiren bu örnekler dua ve şifa bağlantılı beklentilerin çok boyutlu olarak geniş kitlelerin anlayışlarına konu olduğunu ortaya koyabilmektedir.

Geniş halk kesimlerinin okuma pratikleri içerisinde önemli bir yer tuttuğu gözlenen din ve şifa temalı kitaplar uzunca bir süre dua ve şifa ilişkisi içerisinde devam etmiş ve hâlihazırda da bu yönde bir talebi beslemeye devam etmektedir. Hepsatar dini kitaplar içerisinde kendisine anlamlı bir yer bulmuş olan bu tip kitaplar sağlık ve refah arayışının dinsel ürünleri olarak varlığını korumaya devam etmektedir. Son zamanlarda (2000li yıllar itibariyle) ise modern bilimsel verilerin ışığında yazılan Ahmet Maranki ve Aidin Salih örneklerindeki gibi kitaplar dini literatürü yok saymamaları ve yazarlarının dini bir söylem de kullanmaları dolayısıyla olsa gerek dini kitapçılarda oldukça fazla okura ulaşmış görünmektedir.

Dinsel şifa arayışı ve umut dininin toplumsal gerçekliğini bulunduğu mekân üzerinden okuyan Salih, müşteri kitlesinin gündelik problemlerine umut arayışı içerisinde kitap tercihinde de bu umudu taşıyacak ürünlere yöneldiğini ifade etmiştir:

Bazıları da var yani dünyadır kaderimizdir, çocuğunu kaybetmiş eşini kaybetmiş, annesini babasını kaybetmiş, benim annem babam mesela ne yapıyor diye ahiret hayatını merak eden, bugüne kadar ahirete iman ettiğini söyleyen ama ahirette yani berzah âleminde daha sonraki adımda ne olacağını bilmeyip bunu merak eden

müşterilerimiz olur. Ekseriyeti duadır hacettir. Nitekim bu da bizde bir acizliktir yani işine sıkıştıkça daraldıkça rablerine yönelecek. İşte çocuğu işte büyük bir sınava girecek bir işe girecek kızı evlenecek. "onlar daraldıklarında gemi ehli gibi rablerine teveccüh edip onları Allah selamete erdirdiğinde tekrar eski hallerine dönenler" ayeti gibi yüzden bu dua hacet bu tip eserler kitaplar da daha fazla gidiyor hep.

Birinci bölümde ele alındığı üzere, popüler dinin kendisini ifade ettiği temel alanlardan bir tanesi ölümle ilişkili olarak bu dünyacı ilgiler iken bir diğeri sağlıklı bir yaşam arayışındaki kitlesel yönelimler olmuştur. Sürekli bir sağlık arayışının iz düşümü olarak dini bilgiler temelinde şifa vadeden kitapların halk kitaplığında sürekli olarak yer alması ve yayıncılık alanının vaz geçilmez ürünleri olması anlaşılır bir gerçekliktir. Genel anlamdaki yayıncılık içerisinde de benzer ürünler fazlasıyla talep görürken dindar kitlelerin sürekli olarak din ve şifa merkezli bir okuma pratiği geliştirdikleri görülmüştür. Bu gerçeklik popüler inançların bir yansıması olarak dikkate değer görülmüştür.

Türk toplumunun büyük bir kesimi yaşadıkları sıkıntı ya da hastalıklara çare arayışı içerisinde farklı ziyaret mekânlarını dini bir ritüel olarak ziyaret etmektedir. Bu amaca matuf birçok ziyaretgâh sürekli olarak talep görmektedir. Araştırma sahası içerisindeki Hacı Bayram Veli türbesi de bu anlamda aynı zamanda bir ziyaretgâh olması dolayısıyla benzer taleplerin odağı konumundadır. Ziyaret fenomeninin toplumun dini, toplumsal ve kültürel yaşantısı ile bütünleşmiş olması sebebiyle gündelik hayat dininin yansımalarını görmek mümkündür.

Çapcıoğlu'nun saha araştırmasında ortaya koyduğu gibi bu tür ziyaretlerde bulunanların dilekleri "özellikle üniversite ve lise giriş sınavlarında başarı, iş bulma,

istenilen şehre tayin, kısmet açma, çocuk sahibi olma, hastalıklara şifa, ev ve araba sahibi olma gibi niyetler taşımaktadırlar” (Çapcıoğlu, 2016, s. 286). Özellikle şehir hayatı içerisinde kendisini gösteren umut ve güven arayışının bir mecrası olmak ve manevi motivasyon sağlamak gibi işlevleri dolayısıyla türbeler uğrak yerleri olmaya devam etmektedir. Türbe ziyaretleri bu bağlamda, gündelik hayatın sorunlarına çare arayışının yanında, yabancılaştırmacı şehir hayatının problemlerine karşı korunma ve sığınma gereksinimlerine cevap verme potansiyeli de taşımaktadır (Çelik, 2004, s. 238). Bu açıdan araştırma sahasında aynı zamanda türbe ziyaretine gelen okur kitlesinin çare ve şifa arayışlarını belirleyen düzlem içerisinde dini içerikli şifa kitapları ile dua kitapları varlıklarını güçlü bir şekilde devam ettirmektedir.

2.3.2.3. İhvacı Okumaya Veda mı?

Merasim ve temel dini bilgi kitapları dışında özellikle bir sonraki bölümde değinilecek olan dini kurgu ile birlikte düşünsel kitaplar içerisinde de sürekli satıldığı ifade edilen bazı örneklerden bahsedilmiştir. Bu kitaplara örnek olarak genellikle Hint alt kıtası ve Mısırdan yapılan İhvacı tercüme eserler verilmiştir. Bu anlamda katılımcılar tarafından Seyyid Kutub’un *Yoldaki İşaretler*, Mevdudi’nin *Dört Terim*, İbn Kayyım’ın *Sabredenler ve Şükredenler* gibi kitaplarıyla Said Havva, Abdullah Azzam, Abdulkadir Geylani, Mevlana, İhsan Süreyya Sırma isimleri zikredilmiştir. Burada ifade etmek gerekir ki kimi kitapçılar özellikle ihvacı gelenekten yapılan çevirilerin bir dönem çokça okunsa da artık eski popüleritesinin kalmadığı görüşündedir.

Dinin toplumsal ve siyasal boyutlarına dair düşünce içeren bu tür kitaplar dini yayın alanının sürekli gelişen ve çeşitlenen tarafını da ifade etmektedir. Özellikle merasim ve temel dini bilgi amaçlı halk tipi kitapların çerçevesinin sınırlılığı ile kıyaslandığında düşünsel kitaplar tür ve tema anlamında oldukça hareketli ve geniş bir sahaya işaret etmektedir. Yıl içerisinde binlerce yeni yayının baskıya verildiği, yeni tema ve anlayışların geliştirildiği, konu çeşitliliğinin sınır tanımadığı bir ortamda halk kesimlerine hitap ederek kalıcı olmak ve buradan bir dini anlayış ortaya koymak oldukça zor bir sürece işaret etmektedir. Bu anlamda bu tür düşünsel kitapların belirli seviyede süreklilik kazanmasının sebebi sorulduğunda Mehmet, bu durumu yazar samimiyetine ve içeriğin genel geçer oluşuna bağlamıştır. Burada örneklendirme yaparken verdiği örnekler ise yine İslamcı geleneğin bir dönem çokça alımladığı tercüme eserler olmuştur:

Şuanda İslami piyasada Seyyid Kutub'un *Yoldaki İşaretleri*'nin üç farklı yayınevinden baskısı mevcut. Hepsi her baskıda biner tane en az basıyorlardır. Yani bunu tek yayınevi üzerinden hesap etmek zordur. Ben tabii kitabın çok satılıyor olmasının özellikle kitaptan anlayan insanların ya da kitapların, kendisi güzel olan kitapların öyle söyleyeyim, genel bir tabir olarak güzel olan kitapların çok fazla satılıyor olmasının birinci nedeninin yazarının samimiyeti olduğuna inanıyorum. Yani yazarı o kitaba öyle bir samimiyetle yaklaşmış ki, Allah ona bir bereket vermiş. Uzun yıllar satılıyor bir de. Yani bunu nasıl anlayacağız? Yani İbni Kayyım'ın *Sabredenler ve Şükredenler* kitabının ki yazıları neredeyse işte 700 yıl oldu yaklaşık hala bu kitabın satılıyor olmasını okunuyor olmasını anlamak kolay değil. Eski âlimlerimiz zaten günübürlük şeyler yazmamışlar. Yani zaten hem öze dokunur şekilde yazmışlar hem de yani gündemin meşguliyetleri insanların ilişkilerinden doğan kısır döngünün içerisinde meydana gelen şeyler bunlar yani

bugün var olan yarın olmayacak şeylerdir. Bunları bir kitaba konu etmenin mevzu bahis etmenin çok anlamı yoktur, ben ona bağlayanlardanım. Yani Said Havva'nın kitaplarını Hasan El-Benna'nın kitapları örneğin. Benna kendisi hiç kitap yazmamış, sadece konuşmuş olan birisi. Birileri, talebeleri onun konuşmalarını risaleler olarak kayda geçirdiler. Abdullah Azzam'ın cephede yazmış olduğu şeyler Afgan savaşında yani bunlar samimiyyetin ürünü olan şeyler. Yani Seyyid Kutub'un *Yoldaki İşaretler* kitabının kaç tane satıldığını ben hesap edemem. Ve hala satılır. Allah bu işlere bereket veriyor, başka hiçbir açıklaması yok. Yani Allah'ın verdiği berekettir. Bütün zamanları ve zeminleri de kapsıyor.

Uzun yıllar süren kitapçılık tarihi içerisinde sürekli olarak satışını yaptığı düşünsel çalışmalar sorulduğunda Cemilde konuyu benzer kitaplarla örneklendirmiştir. İslamı anlama biçimi ve total ideolojisi bağlamında dini anlayış katacak kitaplarla birlikte özellikle İhvanî geleneğe ait kitapları müşterilerine tavsiye ettiğini de vurgulamıştır:

Şöyle ki bu kadar yıldır biz hep işte "Mevdudiler", "Dört Terimler" tarzı kitaplar satıyoruz, daha çok Kuran'ın yanında sünnetin yanında olabilecek tarzda kitaplar yani bir anlayış katan yani bunların bir okuyucu kitlesi de vardır tabii ki. Biz özellikle okumalarını da istediğimiz yönlendirdiğimiz kitaplardır bunlar. Hasan El Benna'dır, Mevdudi'dir ne bileyim İhsan Süreyya Sırma'yı ben hiç eksik etmem mesela çok okumalarını istediğim yazarlardandır. Kardavi son dönemlerde çok okutmayı istediğim yazarlardandır. Yani bunun gibi bunlar sürekli giden kitaplardır. Diğer çok satan bestseller falan dedikleri kitaplar hep dönemsel bir dönem satıyor sonrasında demode olup bitiyor yani zamanla.

Bir düşünsel eserin sürekli alıcı bulmasına dair benzer ifadeleri Hikmet de kullanmış ve bir kitabın uzun süre insanların gündeminde yer edinebilmesi ve

satılabilmesi için ciddi bir emek ve gözyaşı ürünü olması gerektiğini ifade ederken konuyu Abdulkadir Geylani ve Mevlana gibi tasavvufi şahsiyetlerin kitaplarıyla örneklendirmiştir:

Kitapların ömrü var, yani ömrü bir ay da olabilir, bir yıl olabilir ve aynı zamanda yıllarca satanlar da var tabi. Şöyle ki bir hocamız diyor ki kitabın içinde gözyaşı varsa diyor o şey yapmaz geçici olmaz diyor. Nasıl bir emek vermişse uykusundan kalkmışsa ya da uykusunda bir kitabı yazmak için uğraşmışsa o zaman o İmamı Azam efendimizin kitabı, Abdulkadir Geylani hazretlerinin kitapları, İslam tasavvuf kitaplarımız yani yıllarca sürekli satılıyor. Mesela Mevlana'nın kitabı Türkiye'yi bırak yani İran'ı bırak Arap ülkelerini bırak dünyanın her tarafında satılıyor niye? Çünkü bir emek verilmiş yani bir ilimle gelmiş.

Tercüme dini kitapların son dönemlerdeki alımlanması ile ilgili soru yöneltildiğinde Hikmet, bir dönem oldukça fazla okura ulaşmasına rağmen ihvancı okumaların azaldığına dair gözlemini paylaşmıştır. Bu durumu Türkiye'de fikri ve siyasi anlamda şahsiyetlerin yetişmesine ve ülkenin kendi bilgi ihtiyacını karşılayacak, kendi gerçekliğine uygun fikir beyan edecek ilim adamlarının kamuoyu önüne çıkmasına bağlamıştır:

Onlar (İslamcı tercüme kitaplar) azaldı, ama orada şöyle bir şey vardı: Türkiye'de İslami akımlar o kadar fikir beyan edemiyorlardı. Fikirde bir boşluk vardı, şimdi o boşluk doldu. Yetişmiş siyasi ve fikri şahsiyet çok yoktu. O zaman çeviri gerekiyordu ve böyle sert geliyordu o zamanki söylemler ama şimdi Türkiye'de onlardan daha net söylemleri yapabilecek hocalar da var, ilim adamları da. Yani Türkiye ihtiyaçlarını duyacak hocalar artık çıktı ve bu ihtiyacı karşılama meselesi.

Yani bu iki tane farklı kap gibi düşün kabın bir tanesi de fazla su var, ya daha fazla hava var öbüründe daha az yoğunluk olduğu için oraya aktarıyor. Yoğunlaşınca dengeleniyor. Mesela ben hatırlıyorum gençliğimden. Biz imam hatipliydik ve o zaman fikri olarak şimdiden daha katıydık elhamdülillah, o zaman şimdiden iyiydik. Şimdi büyüdük mü yoksa bizi de mi hayatı değiştirdi bilmiyorum. Açık oturumları falan dinlerken çok heyecanlanırdık o zaman. Ama şimdi sadra şifa gelecek şeyler var.

Daha çok İslamcı düşüncenin seyri içerisinde değerlendirilmesi gereken bu tür tercüme kitapların altmışlı yıllardan sonraki etkisinin azalmaya başladığı birçok katılımcı tarafından vurgulanmıştır. Yaşanan değişim postmodern popüler kültürün de etkisi ile İslami siyasi ideoloji ve ideallerin yeni nesillerin gündeminden uzaklaşmaya başlaması şeklinde cereyan etmiştir.

Patrick Haenni'nin (Piyasa İslamı, 2014) *İslamcılığı Aşmak* başlığında ifade ettiği bir gerçeklik olarak hareketin nefesinin kesilmesi bu anlamda üç başat gerçeklikle karşılanmıştır. Birincisi İslami örgütlenme biçimlerinin sorgulanması; ikincisi bu örgütlenmeleri temeli olan paradigmanın göreceleştirilmesi; üçüncüsü ise devlet ve siyaset merkezli yaklaşımların yerini kültürel dışa dönüklük ve görünürlüğe bıraktığı yeni dinsel ortaya çıkmasıdır. Bu gerçeklikler üzerinden düşünüldüğünde kitap tercihleri açısından kültürel dışa dönüklük ve görünürlüğün oldukça merkezi bir hale geldiği rahatlıkla ifade edilebilir. Özellikle eski tüfek İslamcılarının çok önemseydiği siyaset ve devlet merkezli İslamcı literatürün eskisi kadar rağbet görmemesi paradigmanın eski gücünü yitirmeye başladığı izlenimi vermektedir. Bu gerçekliği gözlemleyen Bekir şu cümlelerle ifade etmiştir:

Biz şöyle bir şey de müşahede ettik, kendisi belki bu tip kitaplarla büyüyen yani İhvan çizgisinde yürüyen bir zat, tanıdığımız bir müşteri, bu yakın dönemde bir kez kitabevine geldiğinde “Yoldaki İşaretler” kitabını rafta gördüğünde “ya insanlar hâlâ bunu okuyor mu” diyebildi? Tabii yani artık geçtik biz bunları der gibi bir havayla ya da işte yani kendisinde var olanı genele hasretmeye çalışıyor, böyle bir durum da var.

Özellikle tercüme edildiği altmışlı yıllardan bu yana farklı yayınevleri tarafından birçok kez baskısı yapılan ve oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan bir sembol kitap olarak “Yoldaki İşaretler” üzerinden konuyu anlamlandırmaya çalışan Bekir, İslamcı düşüncenin ulaştığı noktayı anlamak açısından işaretler de vermiştir. Esasında her ne kadar geniş halk kesimlerinin ihvancı okuma serüvenine dâhil olduğunu söylemek zor olsa da bu yöndeki İslamcı düşünce eserleri Hacı Bayram kitapçıları içerisinde bilinen ve tavsiye edilen kitaplar içerisinde olagelmıştır.

Hepsatan dini kitaplara dair saha verileri ışığında ifade etmek gerekir ki Türk toplumunda modern dönemde dinin şekilleniş biçimi öncelikle ritualistik, özden ziyade şekilci ve umut merkezli bir şekilde gerçeklik bulmaktadır. “Merasim türü” kitapların uzun yıllardır dini kitapçılığın merkezi ürünleri olması; dua ve şifa kitaplarının milyonlarca baskı yapması; kolay okunur, sade ve anlaşılır bir dille yazılan “temel dini bilgi kitaplarının” neredeyse ülkedeki her eve giriyor olması bu şekillenişin göstergelerinden olarak kabul edilmelidir. Bu gerçeklik Türk toplumunun çoğu zaman tartışılmayan ve “görünmeyen dini” olarak aslında ana gövdesini temsil etmektedir. Bunun yanı sıra daha önce ifade edilen ön liste kitaplar da dini kitapçılıkta varlığını

epesidir hissettiren ve bir dönüşümün habercisi olarak anlatılan ürünler olarak gözlemlenmiştir.

2.3.3. Dini Kitaplarda Popülerlik: Yeni Türler ve Arayışlar

Görüşmelerde genel okuyucu seviyesi ile alakalı olarak gelişen bir popüler yayın anlayışı da söz konusu edilmiştir. Bu açıdan geniş kitlenin çokça talep ettiği kitapların tür ve içerik anlamında tekabül ettiği dini gerçeklik, toplumsal hayatın bir projeksiyonu olarak ele alınmayı ve bu gerçekliğin anlaşılması için çaba gösterilmeyi gerektirmektedir. Bu anlamda geniş halk kesimlerinin geleneksel dinî okuma alışkanlıklarının yanı sıra özellikle son zamanlarda oldukça fazla talep gören, söylem ve biçim olarak geleneksel dini kitaplardan farklılaşan yeni tür popüler dini kitaplara dikkat çekilmiştir. Bahsi geçen kitaplar özellikle popüler kültür eleştirisi içerisinde ele alınabilecek türden bir alanın temsilcisi olarak ifade edilebilir.

Toplumsal dini yönelimleri açığa çıkarmak amacıyla katılımcılara sorulan soru özellikle iki binli yıllarda çoksatar dini kitap kategorisinde değerlendirilebilecek popüler kitapların son zamanlarda neden bu kadar ilgi gördüğü yönünde olmuştur. Bu soru etrafındaki düşünceler katılımcıların müşteri gözlemleri ve kitapların içeriklerine dair oluşturulmuştur. Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki dini yayıncılığın geleneksel sınırlarını zorlayan türlere dair bu gerçeklik yeni bir durum olarak zikredilmiş ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Burada üç tema üzerinden yeni tür dini kitaplar evrenine dair veri oluşmuştur. Birinci tema, temel dini bilgi kitaplarının modernleşen desenlerini sunan ve kısa dönem

aralıklarında oldukça fazla okuyucuya ulaşan kitapları oluşturmaktadır. Geleneksel halk kitaplığında kendisine yer bulan ve hali hazırda oldukça fazla talep gören ilmiyal ve türevi kitaplar (Namaz hocaları, hacc rehberleri, oruç risaleleri vs.) yeni nesil yazarlar tarafından güncellenmiş aynı zamanda farklı reklam ve pazarlama yöntemleri ile kamu beğenisine sunulmuştur. Dini yayın alanında yaşanan modernleşmenin bir yansıması olarak bu durum kitap kapaklarından tutun dini bilgilerin aktarım biçimlerine kadar farklı bir imaj, dil ve üslubu barındırmaktadır. Daha önce Hikmet tarafından vurgulanan “dini kitaplarda gençleşme” eğilimi özellikle örnekleri verilecek bu tür kitaplarda müşahede edilmiştir. Bir bakıma uzun yıllar boyunca homojen ve çokça yetişkin bir kitleye hitap eden temel dini bilgi kitapları son zamanlarda genç ve hatta çocuk kategorilerine dâhil olmaya çalışmaktadır. Özellikle bir takım sivil toplum kuruluşları ya da dini grupların gençlere yönelik sosyal medya çalışmaları yeni bir din dili geliştirmeye başlamış böylesi bir süreç kitap piyasasında da gözlemlenmiştir.

İkinci tema olarak karşılaşılan diğer bir gerçeklik alanı ise tasavvufi anlatıların ülke çapında milyonlara ulaşan bir okur kitlesine ulaşma başarısı göstermesi olmuştur. Geniş din okuru kitleler tarafından dönem dönem çokça alınılan Mevlana merkezli tasavvufi kitaplar ya da tasavvuf edebiyatı katılımcı kitapçılarının genel eleştirel tutumlarına rağmen okur bulmaya devam etmiştir. Katılımcıların daha çok içinin boşaltılarak “tasavvufun hikayeleştirilmesi” ya da “Mevlana furyası” olarak nitelendirdiği bu tür kitaplar sadece dindar-muhafazakâr çevrelerde değil seküler çevrelerde de oldukça fazla okuyucu bularak yeni bir dinsel anlatı geliştirmiş görüntüsü vermektedir.

Üçüncü tema olarak ifade edilecek gerçeklik alanı ise yeni tür çok satan spirüalist (maneviyatçı) kitaplar olmuştur. Birçok katılımcı kitapçı tarafından benzer örneklerin verildiği ve bazen din dışı olarak da nitelendirilen bu tür kitaplar sentetik ve senkretik yapıları, kişisel gelişime odaklanan mistik dinselilikleri ve klasik İslami ilimleri aşan postmodern yapıları ile dikkat çekmektedir. Bu türlerin ilgi çekici tarafı geleneksel halk dindarlığının mekânı olarak kabul edilen Hacı Bayram Çarşısı gibi mekânlarda dahi oldukça fazla sorulur ve satın alınır olmalarıdır.

Örnekleri gösterilen yeni tür maneviyatçı kitaplar İslam'ın klasik öğretisi ve pedagojik sınırlarını zorlayan, aynı zamanda başka kültür ve dinlere ait kavram ve ritüelleri kullanmaktan çekinmeyen bir anlayış geliştirmiştir. Bu yönüyle İslami literatür kategorisinde değerlendirmek zor görünse de bu tür kitapların iddiaları ve kendilerini kabul edişleri dolayısıyla kategori dışında tutulmaması da gerekmektedir. Bu anlamda “dini kurgu” kategorisi içerisinde değerlendirilmesi gereken bu tür kitaplar, dini yayın piyasasında her geçen gün varlığını daha da güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Birçok kitapçı yeni tür maneviyatçı dini kitapların geniş kitlece çokça alınılması ve bulundukları mekânda da fazlasıyla talep görüyor olmasını benzer gerekçelerle açıklamaya çalışmıştır. Bu noktada bu tür kitapların en önemli tercih sebebi olarak daha önce de vurgulandığı gibi popüler kültürün etki alanını genişletmesi ile reklam ve medya etkileşimleri ifade edilmiştir. Dinin anlatılması ve anlaşılması gibi hayati bir konunun herhangi bir entelektüel eleştiri süzgecine tabi olmaksızın bir takım neoliberal stratejiler tarafından yönlendirildiği şeklindeki iddialar dikkate değer bir veri olarak kaydedilmiştir.

Bir önceki bölümde dile getirilen geniş kitlenin geleneksel din okuma pratikleri bir tarafa, özellikle yeni türler söz konusu olduğunda katılımcı kitapçılar eleştirinin

dozunu artırmış ve hem bu türlerin yazarlarına hem de okura dönük ciddi eleştiriler geliştirmiştir.

2.3.3.1. Modernleşen İlmihaller: ‘Namaz Hocası’ndan ‘Sabah Namazına Nasıl Kalkılır’a

Geniş kitleye hitap eden dini kitap yayıncılığında daha önce bahsedilen geleneksel okuma pratiklerinin yanı başında yeni tür temel dini bilgi kitapları varlık bulmuş ve yoğun bir kitle talebine erişmiş görünmektedir. Modernite ile birlikte dinin anlaşılması ve yaşanması süreçlerinde yaşanan büyük toplumsal değişim kendi gerçekliği içerisinde yeni bir söylem alanı da ortaya çıkarmış görünmektedir. Bu dönüşüm dolayısıyla ilmihal yayınlarında da farklılaşmalar yaşanmıştır. Bilindiği üzere ilmihal türü kitaplar genel anlamda inanç, ibadet ve ahlak konularını içermekle birlikte Müslüman bireylerin günlük yaşamındaki dini bilgi ihtiyacının karşılanması amacıyla yazılmaktadır. İslam fıkhnın bir takım ekleme ve çıkarmalarla özeti mahiyetindeki ilmihal kitapları inanç, ibadet, ahlak ve siyere dair temel dini bilgileri bir ölçüde toplumun geniş kesimlerinin anlayacağı dilde toplumsallaştırmaktadır. Geniş halk kesimlerinin temel dini bilgilerinin başvuru kaynakları olan ilmihaller gündelik hayata dair daha çok pratik dini bilgiler sunmaktadır (Okumuş, 2006, s. 4). Bu yönüyle ilmihaller geniş kitlelerin sözlü kültürel dünyada elde ettikleri popüler dini bilgilerini kitabi kaynaklar yoluyla yeniden üretmesi açısından oldukça önemli bir işleve de sahip olmuştur (Okumuş, 2006, s. 9).

İslami anlamda gündelik hayata dair dini bilgilerin sunumu olarak yazılan ilmihaller Osmanlı kültür coğrafyasında on dördüncü yüzyıl ile birlikte bir tür olarak

örneklerini vermekle birlikte özellikle Tanzimat dönemi ve modern okulların açılması ile birlikte yeni bir sürece girmiş ve oldukça artan sayıda telifler söz konusu olmuştur (Arpaguş, 2002, s. 35-36). Zira Tanzimat'tan itibaren Cumhuriyete kadar yaklaşık 200 civarında ilmihal telif edilmiştir. Bu teliflerin birçoğu ilk ve orta dereceli okullarda ders kitabı niteliğinde hazırlanmışken aynı zamanda halka yönelik telifler de söz konusu olmuştur (Güman, 2014, s. 200). Cumhuriyet dönemi ile birlikte toplumun genel anlamda bilgi seviyesi ve dini bilgi ihtiyacının artması ilmihallerin de hem içeriğini hem de isimlerini (din dersleri, din bilgisi, din kitabı gibi) çeşitlendirmiştir (Kahraman, 2014, s. 150).

Cumhuriyetin ilk yıllarıyla birlikte yeni harflerle yayımlanan farklı ilmihaller bulunmakla birlikte, Latin harfleriyle yayımlanan dört eser Cumhuriyet döneminin başlarından 1980'lere kadarki döneme damgasını vurmuştur. Bu kitaplar *Mızraklı İlmihal*, Ahmed Hamdi Akseki tarafından hazırlanan *İslam Dini*, Numan Kurtulmuş'un (v. 1952) 1943'te hazırladığı *Amentü Şerhi* ve Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk baskısı 1947'de yapılan ve bu zamana kadarki en kapsamlı ilmihal olan eseri *Büyük İslam İlmihali* olmuştur (Kahraman, 2014, s. 151-152). Bu yıllarla birlikte artan ilmihal yayıncılığı iki yüz civarında telif eser (bu kitapların bibliyografyası için bkz. Kahraman, 2004, ss. 162-171) ve milyonlarca baskıya ulaşacak yayın sayısı ile dini yayıncılık alanında önemli bir yer işgal etmiştir.

Temel dini bilgi kitaplarının toplumun genel anlamda bilişsel seviyesi ile alakalı olarak yaygınlaştığının altını çizen Yasin bu çerçevede ilmihallerin yerine getirdiği işlevin toplumun genel bilgi seviyesine hitap etmesi dolayısıyla önemli olduğunu vurgulamıştır:

Fıkıhın en kolay hali nedir ilmihaldir. Bir insan hiçbir şey bilmiyorsa ilmihalden faydalanır fıkıh kitabına girse bunu ben hiç anlamıyorum der bırakır veya okuyup devam edemez. O yüzden ilmihal gibi onun içinden de namaz hocası gibi basitleştirilmiş, herkesin anlayacağı lokma lokma olan kitaplar herkese hitap ettiği için her dönemde de gidiyorlar. H herkese hitap ettiği için, yani o halkımızın seviyesiyle alakalı. Bilgi az oldukça insanlar onlara ihtiyaç duyuyor. Kolaylaştırılmış daha anlaşılır olsun diye o kitapların ayrıca yeri farklı hem de ihtiyaçtır bu kitaplar.

2000’li yıllara kadar gelen süreç içerisinde geniş kitlelerin temel dini bilgilerini öğrenmede başvuru kitapları olarak yaygınlaşan ilmihal türü kitaplar gündelik dini hayatın ortak bilgisini taşıyan metinler olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bu anlamda hâlihazırda Türk toplumunun dini kitap yöneliminin temel eserleri olmaya da devam etmektedirler. Daha önce de ifade edildiği gibi görüşme gerçekleştirilen kitapçıların hemen tamamı halkın en fazla yöneldiği kitaplar içerisinde ilmihal türü temel dini bilgi kitaplarını vurgulamıştır.

Bu tür içerisinde dönüşümü vurgulamak adına Kerim’in *Mızraklı İlmihal* örneği verdiği ve artık halk arasında popüler kitapların farklılaşmaya ve çeşitlenmeye başladığı görülmüştür.

Mızraklı, Karadavud gibi kitaplar tabii ki çok fazla miktarda. Teknolojinin gelişmesiyle, insanlardaki ufakların gelişmesiyle arttı. Ama artık romanlaştırılmış, mesela bu Karadavud’a benzer bir yığın çalışma vardır. İşte “Aşkın Gözyaşları” gibi hikâyeleştirilmiş kitaplardır. Yani günün şartlarına göre hikâyeleştirilen şeyler de o doğrultudadır.

İlmihal kelimesinin bir kitapta isim olarak ilk kez kullanıldığı *Mızraklı İlmihal* (Arpaguş, 2002, s. 52) Osmanlı toplumunda çok okunan aynı zamanda ezberlenerek sözlü kültüre eklenilen bir kitap olmuştur. Aynı zamanda yaygın eğitim haricinde örgün eğitim kurumlarında din bilgisi anlamında başlangıç kitabı olarak da okutulmuştur. *Mızraklı İlmihâl*'in sıbyan mekteplerinde, camilerde, köy odalarında ve evlerde yaygın olarak okunması sebebiyle hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde popüler dindarlık biçimleri üzerinde çok büyük etkisi olduğu kabul edilmektedir (Memduhoğlu, 2016, s. 36). Ancak Cumhuriyet dönemi modernleşme süreçleri ile birlikte değişen din anlayışları ve özellikle yayın çeşitliliği dolayısıyla popülaritesini başka tür ve biçimlere terk etmeye başlamıştır.

1980 sonrası yayın alanında yaşanan devasa gelişim ve dönüşümün yanı sıra 2000'li yıllarla birlikte bireyselleşen okur profilleri, geleneksel okuma davranışlarını da etkilemiş görünmektedir. Kerim'in de vurguladığı gibi *Mızraklı İlmihal* ya da *Karadavud* gibi klasik halk kitaplarında da bir tür modernleşme yaşanmış; hem teknolojinin etkileri hem de toplumun tüm katmanlarında yaşanan modernleşme ile birlikte popüler dini bilginin ifade biçimlerinde de dönüşümler meydana gelmiştir.

İlmihallere göre daha dar kapsamlı ve halk dindarlığının bir yansıması olarak ibadete dair ilmihal bilgilerini daha basit dille anlatan bu tür kitaplar uzun yıllar halk arasında çok daha popüler olmuştur (Okumuş, 2006, s. 8). İlmihal türü temel dini bilgi kitapları içerisinde doğrudan halkın anlayacağı dil ve üslupla yazılarak oldukça geniş bir kitlede yaygın eğitimin bir parçası olan “namaz hocaları” da bu dönüşümden nasibini almış ve yeni biçimler ortaya koymuştur.

Osmanlı klasik döneminden itibaren halk dindarlığının temel kitapları içerisinde yer alan namaz hocaları son yıllarda kabuk değiştirerek bir takım farklı biçim ve söylemlerdeki kitaplar olarak yeniden üretilirken ülke çapında milyonlarca okuyucuya ulaşma başarısı elde etmiştir. Bu anlamda bir ilmihal alt türü olarak modernleşen din dilinin örneklerini sunmuş ve sunmaya devam etmektedir. Bu konuda örneklendirme yapan Hikmet dönem dönem bu tür kitapların o dönemki ihtiyacı karşılamakla beraber gündemle birlikte değiştiğini Halit Ertuğrul'un yazdığı *Sabah Namazına Nasıl Kalkılır* kitabı üzerinden değerlendirmiştir.

Şöyle de bir şey var Halit Ertuğrul kitapları anormal satıyordu mesela “sabah namazı”1-2 sene milyonlar sattı şimdi satmıyor. Yani bunu şöyle düşünmek lazım şimdi o zaman böyle bir ihtiyaç vardı böyle bir *furya* vardı ama şimdi böyle bir ihtiyaç yok. Yani sabah namazına kalkıp kalkmama diye insanların derdi yok. Kalkanlar kalkıyor, kalkmayanlar kalkmıyor. Eskiden hadi sabah namazına kalkın ya da daha farklı bir zamana hitabeden kitaplar vardı.

Belli bir reklam ve tanıtım organizasyonu ile yaygınlaşan modern namaz hocası olarak örneklendirilebilecek bu kitap milyonlarla ifade edilen geniş bir okur kitlesine ulaşırken Hikmet'in belirttiği gibi uzun soluklu olmaktan ziyade kısa sürede çok tüketilen kitaplar içerisinde yer almıştır. Bunun yanında Hikmet, güncelin egemen olduğu dini kitap piyasasında klasik İslami kitapların eskisi kadar alıcı bulmadığını “bestseller kitaplar var ama çok saman alevi gibi duruyor” sözleriyle kaydetmiştir.

Hikmet'in ifade ettiği gibi milyonlar satan *Sabah Namazına Nasıl Kalkılır* isimli kitap esasında modern çağın namaz hocası olarak ifade edilebilecek bir yaygınlaşma ile milyonlarca okura ulaşarak popülerlik kazanmış olmasına rağmen sonrasında talep

edilmeyen bir konuma gerilemiş görünmektedir. Geniş kitle içerisinde klasikleşmiş olan “namaz hocası” ya da ilmiyeler talep etmeye devam ederken böylesi modernleştirilmiş ve oldukça reklamı yapılmış türden kitaplar ilmiyel yayıncılığına yeni bir ton kazandırmıştır.

Şekil 17 Sabah Namazına Nasıl Kalkılır kitabının reklam afişi ve kitap kapağı

Kitabın reklam stratejisi üzerinden düşünüldüğünde klasik kitap satış tekniklerinden “kalabalığa katıl” tekniği (Kaplan, 2017, s. 1581) kullanılmış ve kitabın kapağında milyonlarca kişi tarafından kabul gördüğü ön plana çıkartılarak dikkat çekmeye çalışılmıştır. Temelde toplumun genelinde namaz bilinci oluşturmayı amaçlayan ve bu çerçevede binlerce insanı namaza başlattığı şeklinde iddialı bir anlatı ile bezeyen kitap afişinde de görüldüğü gibi (şekil 17) katılımcılar tarafından da sözü edilen modern teknikleri satış süreçlerinde kullanmıştır.

Daha önce yazdığı aile içi mutluluğa dair *Ömür Boyu Aşk* kitabı ile de çok satanlar içerisinde yer almayı başarmış olan yazar başarısının sırrını kendisi ile yapılan bir mülakatta açıklarken aynı zamanda kendine göre bir kitabın çok satmasındaki temel özellikleri ifade etmiştir:

“Bir kitabın çok satması için birinci şart beklentinin belirlenmesidir. İkinci şart ise sunulan ürünün beklentiye cevap ermiş olabilmesidir. Örneğin ilk kitabımız için konuşursak, 'aşk' deyince satıyor diye benzeri pek çok kitap yazdılar, ama satmadı. Neden satmadı? Çünkü beklentiye cevap veremediler. Ben yazarıym diye söylemiyorum ama bizim eserimiz beklentilere cevap verdiği için sattı. Sabah namazına nasıl kalkılır da bu yüzden tutuyor. Çünkü o da beklentiye cevap veriyor.”(Tokpınar, 2005)

Her ne kadar bir kitabın çok satmasında beklentilere cevap verme biçimi önemli olsa da yazar mülakatın devamında kitabın ülke çapında görünür olmasını sağlayan asıl etkeni açığa çıkarmıştır; reklam ve pazarlama:

Bu kitap üç yıldan beri var. Ben bunu tanıtmak için ne kadar çırpındım, Zaman’da iki günlük tanıtım çıktı... Geniş geniş ama ne kitabın kapağı var... Ya bir kitabın haber olması için yeterlilik kâfi değil mi, bir kitap satıyorsa haber konusudur. Onun için sıfır olmasa da bir şeyler çıktı. Çıktığım televizyon programlarında bu kitabı anlattım. En sonunda Senai Demirci'nin programına konuk olduktan sonra müthiş bir patlama oldu. Yıllardır belki yüz programa çıktım ama sadece iki yayında bu ilgiyi yakalayabildim. Birincisi Kanal7'de Ahmet Hakan ile yaptığım program, ikincisi TV5'te Senai Demirci ile yaptığım program... Yurt içi yurt dışı o kadar çok büyük ilgi gördüm ki kitap bir anda 40 baskı yaptı.

Birçok katılımcı tarafından ifade edilen bir gerçeklik olarak çoksatar kitapların bir şekilde reklam ürünü olarak varlık bulduğu, bu yönüyle de uzun yıllar kalıcılık sağlamak yerine zamansal aralıklarda popülarite kazandığı şeklindedir. Kısa sürede çok satan bu tür dini bilgi kitaplarının zamanla popülaritesini yitirdiği ve dönemsel olarak öne çıktığı katılımcılarca ifade edilse de benzer ürünlerin yeniden geniş kitle tarafından tercih edildiği de gözlemlenmektedir. Bu anlamda son zamanlarda çok satanlar listesinde kendisine yer bulan ve hem görsel olarak hem de söylem biçimi olarak modernize edilmiş namaz hocalarından *Allah'ım Ben Geldim* isimli kitap örnek olarak verilebilir. Son yıllarda yazdığı birçok kitap bestseller listesinde yer edinen Hatice Kübra Tongar tarafından kaleme alınan kitap namaz çağrısı yapmakla birlikte modern bir formasyonla, içerisinde namazla ilgili karşılaşılan gündelik hayat problemlerine çare olacağı iddiasıyla tanıtılmıştır. Yüz binlerce baskı yapan kitap, kapak görselinde bir genç erkek ve genç kız ile öne çıkarılan başörtülü genç kız figürü ile hedef kitlesini açığa çıkarsa da her yaş grubuna hitap ettiğini de ifade etmektedir.

Kitabın tanıtım yazısında ve kitap satış sitelerindeki videosunda şu ifadeler kullanılmaktadır:

“Yarın öbür gün biri yanına gelip de,
‘Boş ver yaaa! Yaşlanınca kııarsın.’
‘Senin kalbin temiz zaten, namaz kıımasan da olur.’
‘Senin namazın kabul olmaz ki! Sen kıiim, namaz kıılamak kıiim?!’
‘Amman yaa koskoca ömür! Kim her gün beş vakit namaz kıılacak şimdi? Zor iş!’
‘Sen namaz kıımasan da Allah affeder.’
‘Allah’ın senin namazına ihtiyacı mı var?’
‘O kadar işin gücün arasında namaz kıılmaya vakit yok ki!’
...gibi cümleler fısıldarsa ona ne cevap vereceğini artık biliyorsun.
Bu cevapları arkadaşlarına da söyle bence.
Günde 5 defa kendine de söyle.
Sonra her ezan çağrısında dön ve Rabbine şöyle de:

‘ALLAH’IM BEN GELDİM!’”

Şekil 18 Son yılların popüler ilmihal kitaplarından biri.

Gündelik hayatın diline atıf yaparak slogan cümlelerle kitabı geniş kitleye yaklaştıran, aynı zamanda basit cevaplarla özellikle çocuk sahibi ailelere rehber olma gayreti de taşıyan kitap, pedagog ve aile danışmanı olan yazarın çok satan kitaplarından bir tanesi olmuştur. Bir ilahiyatçı ya da Fıkıh uzmanı olmamasına rağmen yazarın sosyal medya tanınırlığı ile milyonlarca kişiye ulaştıktan sonra ibadet alanında böylesi bir kitapla da popüler olması katılımcı kitapçıların sosyal medyanın etkisine dair yaptıkları vurguyu güçlendirmektedir. Başkaca örneklerde de görüleceği üzere herhangi bir dini-toplumsal gerçekliğe dair –yazarı alanın dışından olsa dahi- kaleme alınan bir ürün, yazar popülaritesi ya da sosyal medya tanınırlığı dolayısıyla hızlı bir şekilde dolaşıma girebilmektedir.

Bu tür kitaplar kullanılan üslup ve görsellik, gündelik hayatın problemlerine dönük kısa ve net çözüm sunma iddiası ve dindar-muhafazakâr uzman imajı ile tam manasıyla popüler bir kitap olmak için gerekli şartları taşımaktadırlar. Bunların üzerine tanıtım ve reklam çalışmaları da eklendiğinde kısa sürede yüzbinlerce okura ulaşma imkânı elde edilmektedir.

Bir ilmihal alt türü olarak namaz hocası uzun yıllar Türk popüler dindarlığının temel başvuru kitapları olma özelliğini sürdürmüş ve son yıllarda farklı imaj ve söylem biçimleriyle yeni örneklerini vermeye devam etmektedir. Özellikle kullanılan pedagojik dilin başta genç kitle olmak üzere toplumun tüm kesimlerinde karşılık bulmaya başlaması dinin söylem düzeyindeki nesnelleşmesi ve geleneksel temel dini bilginin farklı tonlarda yeniden üretilerek toplumsallaşması açısından ilgi çekici örnekler sunmaktadır. Buradan hareketle geleneksel dini bilgi alanı varlığını sürdürürken aynı zamanda yeni dinî telaffuz biçimlerinin geniş ölçekte yaygınlaşmaya başlaması toplumun klasik din anlatısına alternatif arayışlarına kayıtsız kalmadığına da işaret etmektedir.

Süreç her ne kadar birçok katılımcı tarafından popüler kültür ekseninde belli bir olumsuzlama edasıyla ele alınmış olsa da yenilenen din dilinin bir toplumsal gerçeklik oluşturduğu ve geniş kitlelerde karşılık bulmaya başladığı rahatlıkla ifade edilebilir. Özellikle dinin gerçeklerini çocuklarına anlatmak ve emirleri doğrultusunda bir hayat kurmalarını sağlamak konusunda zorlanan ailelerin bu tür kitaplara yönelimi bir arayışa karşılık gelmesi açısından dikkate değerdir. Yeni nesillere dinin aktarımı çerçevesinde bu tür örnekler göstermektedir ki popüler din dili değişen toplumsal yönelimlere göre yeniden şekillenme eğilimindedir. Bu eğilim dolayısıyla temel dini bilgilerin aile ya da

okul ortamında aktarımının bir aracı olarak yeni formatlarda geliştirilen kitap ya da kitap dışı ürünlere dair bir toplumsal talep gelişmektedir.

2.3.3.2. Hikayeleştirilen Tasavvuf: ‘Karadavud’dan ‘Aşkın Gözyaşları’na

“...esrarengizin peşine insanlar koşuyor, kıssacılık prim yapıyor yani.”

Saha görüşmelerinde çok satan din temalı kitaplara dair örnekler sorulduğunda katılımcı kitapçıların ortak vurgularından bir tanesi de dini kurgu kategorisi içerisinde değerlendirilecek olan tasavvuf temalı dini kitaplar olmuştur. Bu tür kitaplar İslam’ın mitsel/menkıbevi anlatılarını vurgulayarak yaygınlaşan, halk dindarlığının temel kaynaklarından olan bir kategorinin modernleşen ürünleri olarak oldukça dikkat çekicidir. İkinci bölümde ifade edilen geleneksel halk kitapları içerisinde yaygın bir tema olarak vurgulanan tasavvufi anlatıyı merkezine alan menkıbe kitapları hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde Türk halk dindarlığının ortak inşa alanını temsil etmiştir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte tasavvufi kurumların tekke ve zaviye kanunu ile kapatılması toplumun genelinde nesnelleşmiş olan ortak bilginin yüksek kültür düzeyinde aktarılması çerçevesinde önemli bir kırılma meydana getirmişse de geniş toplumsal kesimlerin dini telaffuzunda yer edinmeye devam etmiştir.

Geniş halk kitlelerinin duygu ve ritüel yönelimli dini bilgi stoğu ile ilişkisi hem sözlü kültür dolayısıyla hem de bazı popüler kitapların Cumhuriyete taşınması ile devam edegelmiştir. Bu anlamdaki bir kitle dindarlığı kendi varlığını gündelik hayat içerisinde devam ettiregelmiştir. Bu süreklilik özellikle doksanlı yıllarla birlikte yaşanan

sosyoekonomik ve kültürel değişim ile birlikte modern bir formata bürünerek varlığını sürdürmüştür.

Görüşmeler esnasında vurgulanan geleneksel okuma pratiklerindeki değişim göstermiştir ki modern toplumsal dönüşüm geleneksel kaynaklara olan ilgiyi azaltırken tasavvufun hikâyeleşen dili oldukça geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmeye başlamıştır. Bu anlamda özellikle 2000’li yıllarla birlikte Türkiye’de din ile seküler kültür arasında ara form olarak karşılaşılan, geleneksel tasavvufi kültüre tam manasıyla eklemelenmeyen bir “popüler tasavvufçuluk” (Bölükbaşı, 2016) ile karşılaşılmaktadır. Bu tasavvufçu akım kendisini yayıncılığın farklı kanalları üzerinden inşa ederken özellikle bir takım çoksatar kitaplar tasavvufi bilginin kitlesel hale gelmesinde ve yeni bir anlam evreni kurulmasında en önemli dışsallaşma mecrası olmuştur.

Geleneksel tasavvufi halk kitapları 2000’li yıllarla birlikte form ve içerik anlamında değişime uğrayıp yaygın hale gelirken, klasik halk kitapları daha çok orta yaş ve üzeri dar bir okuyucu tarafından alınılmaya devam etmiştir. Burada tasavvufi tür anlamında bir dönüşümden ya da kayboluştan ziyade Kerim’in de vurguladığı gibi *Karadavud*’dan *Aşkın Gözyaşları*’na doğru gelişen biçimsel ve söylemsel bir evrilmeye dikkat çekilmiştir:

Yani şimdi Mızraklı, Karadavud gibi kitaplar tabii ki çok fazla miktarda. Teknolojinin gelişmesiyle, insanlardaki ufakların gelişmesiyle arttı. Ama artık romanlaştırılmış, mesela bu Karadavud’a benzer bir yığın çalışma vardır. İşte “Aşkın Gözyaşları” gibi hikâyeleştirilmiş kitaplardır. Yani günün şartlarına göre hikâyeleştirilen şeyler de o doğrultudadır.

Özellikle merkezine aldığı tasavvufi aşk anlatısı ile güncel toplumsal gerçeklikle temas kuran ve oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan *Elif Gibi Sevmek* ya da *Aşkın Göz Yaşları* gibi örnekleriyle, bu tür kitaplar tasavvufun mistik ve menkıbevi dili üzerinden 1970’li yıllarla birlikte Türk romanında etkisini göstermeye başlayan dinselleşme sürecinin devamı gibidir. Bu süreç sekülerleşme süreçleri ile birlikte -her ne kadar din kamusal anlamda otoriter konumunu kaybetse de- dini duygunun kaybolmayacağı şeklindeki görüşün yeni biçimlerle karşımıza çıktığı bir alanı ifade etmektedir. Zira geleneksel dini yapılarda kırılmalar yaşanırken edebiyat, müzik, sanat ve diğer kültürel alanlar aynı zamanda dini anlamlar barındıran öğeler olarak ortaya çıkmaktadır (Oswalt, 2014, s. 241). Sekülerleşme her ne kadar dinin kültürel otoritesini aşındırmış olsa da yeni dini ifade biçimleri ve araçları dışsallaşmaya başlamıştır. Bu yeni ifade biçimleri çoğunlukla geleneksel dini dünya dışından gelmekte ve popüler kültürel formlarla birleşmektedir. Bu formlar içerisinde popüler edebiyatın uzun yıllar güçlü bir yeri olmuştur.

1980’li yıllarda İslami çevrelerin modernleşme/batılılaşma eleştirilerinin ve İslam’la ilişkili birçok siyasal ve kültürel tartışmaların temel mecralarından birisi de roman, şiir, deneme ve tiyatro örnekleriyle edebiyat olmuştur. Edebi literatür Türkiye’de İslami hareketlerin 1970’li yıllardaki yükselişi ile birlikte modernleşme karşıtı tavır alışı ve İslam’ın mesajlarını kitlelere iletme kaygılarının merkezi aracı olmuştur. Bu anlamda özellikle 1980 sonrasında yazılan romanların büyük bölümü, İslam’ın modern çağın ahlaki dejenerasyonuna karşı tek çözüm olarak sunulduğu mesaj yüklü anlatılarıyla “hidayet romanları” olmuştur (Çayır, 2015, s. 8-9).

Doksanlı yıllara gelindiğinde hidayet romanları popülaritesini yitirmeye başlasa da günümüzde de belli oranda okuma kültürü içerisinde yer bulmakta ve yeni baskılar yapmaya devam etmek etmektedir. Ancak bu yıllarda “ideolojik kitapların ölümü”nün ilanı ile hem hidayet romanları hem de siyasi içeriği yoğun kitaplar gözden düşmeye başlamıştır (Çayır, 2015, s. 118).

Doksanlı yıllar ve sonrası Çayır’ın ifadesiyle “özeleştiril romanlar” aracılığıyla İslami aktörlerin özdüşünümsel bir duruş benimsediği ve seksenlerin epik ve kolektif İslamcılık anlayışından daha bireyci ve kendine dönük bir anlayışa doğru evrildiği yıllar olmuştur(Çayır, 2015, s. 154, 170). Bireysel dünyalara dönen ve özdüşünümsel bir vurgu kazanmaya başlayan yayın dünyasında bu yıllardan itibaren birçok tasavvuf içerikli edebi eser yazılmıştır.

Söz konusu eserlerde tasavvufun işlenişi ya seyr-ü süluk ve nefis terbiyesi gibi tasavvufun temel konularını işlemek ya da tasavvufi unsurları postmodern romanlarda birer sanat malzemesi olarak kullanmak şeklinde olmuştur. Tasavvufi içerikle yazmış popüler romancılar arasında, kitapları çoksatın Orhan Pamuk, Elif Şafak, İhsan Oktay Anar, Ahmet Ümit, Nazan Bekiroğlu, Sinan Yağmur ve Hikmet Anıl Öztekin gibi yazarlar dikkat çekmektedir (Noyan, 2017, s. 11).

Tasavvufi anlatı türü o kadar genişlemiştir ki tasavvuf temalı kitaplar yayımlayan ve bu konuda uzmanlaşan yayınevlerinin sayısı her geçen gün artmaktadır (Sufi Kitap, Destek Yayıncılık, Hayy Kitap, Nefes Yayıncılık vb.). Ayrıca bu popülarite tasavvufa yönelik içerik ve pratiklerin medyada her geçen gün daha yaygınlaşmasında da görülebilir. Kitle iletişim araçları tasavvufi söylemlerden beslenen, maneviyatçı bir dile

gittikçe daha fazla yer vermektedir. Televizyon ekranlarında tasavvufi ilgili kişilerin görünür olması ya da sosyal medyada tasavvufi içeriklerin alıntılar, aforizmalar, özlü sözler şeklinde bir “alıntılar yığınının dönüşmesi” (Aydemir, 2017, s. 89) tasavvufi dilin toplumsal karşılığını izlemek açısından önemlidir.

Tasavvufun bir dinsel anlatı olarak yansıtıldığı roman ve hikâyelerin kitap piyasasında çoksatar olmasında ortaya koyduğu postmodern maneviyat söylemi oldukça etkili olmuştur. Bu gerçeklik katılımcı kitapçılar tarafından özellikle vurgulanmış ve bu tür kitapların bir tasavvuf öğretisi sunmaktan çok tasavvufun modern kalıplar içerisinde “hikâyeleştirilmesi” üzerinden popülerleştirildiğine dikkat çekilmiştir. İslam’ın geleneksel, doktriner yorumlarının ve İslamcı ideolojik reflekslerden ziyade bu kitaplarda göze çarpan daha soft, gevşek ve kapsayıcı mistik bir maneviyat söylemi üretmek, geniş kitleye ulaşabilmenin, daha çok kitap satabilmenin ticari kaygısını da yansıtmaktadır. Diğer yandan “mistik aydınlanma”, “ruhsal gelişim” gibi hem ülke içinde hem de uluslararası düzeyde popüler konuların, kadın ve erkek arasında geçen tipik popüler aşk hikâyeleriyle süslenmesi, “ilahi” olanın “beşeri” bir aşk içerisine çekilmesi, piyasa şartlarına göre hareket etmeye de oldukça uygun bir reflektir (Aydemir, 2017, s. 102).

Tasavvufi aşk anlatısı ile romantizmi buluşturan kitaplar bireysel okuma tercihlerinde öne çıkan bir gerçeklik alanı oluşturmuştur. Hem akademik literatürde hem de popüler yayınlarda helal aşk, helal romantizm, İslami romantizm (Özel, 2018; Macit, 2019) gibi kavramlarla karşılanan bu yeni dini kurgu, edebiyatın geniş alanıyla birlikte dini argümanları da bünyesinde barındırmasıyla muhafazakâr toplumsal kesimlerde oldukça geniş bir ilgiyle karşılanmıştır. Özellikle Elif Şafak, Ahmet Ümit gibi popüler edebiyatçılar tarafından konu edilen ve çoksatan Mevlana, dinler arası ve dinler üstü bir

kimlikle sunulmuş, öte taraftan Sinan Yağmur ise mezhepler üstü bir dini kimlik ortaya koymaya çalışmıştır (Karlı & Özdoğan, 2018, s. 319). Bu yönüyle tasavvufi romanlarda genel anlamda geleneksel dini anlayışları aşan ve genişleyen bir okur kitlesine hitap etmek gibi bir şey amaçlanmıştır.

2000’li yıllar, özellikle 2010’lu yıllardan itibaren tasavvufun menkıbe ve öğretisini aşk anlatısı ile merkezine alan bu tür kitaplar İsmet’in ifadesiyle bir “Mevlana furyası” şeklinde güçlü bir trende dönüşmüştür. Dönemsel güncellik kazanan bu furya altında Sinan Yağmur’un *Aşkın Gözyaşları* isimli kitabını birçok katılımcı kitapçı örnek olarak vermiştir.

Kur’an-ı Kerim, Yasin-amme cüzü, ilmiyal bunlar zaten sürekli satar. Bunlar da var ama onun haricinde mesela bir dönem atıyorum örnek olsun diye söyleyeyim bir dönem bir Mevlana furyası vardı. Hatırlarsın işte *Aşkın Gözyaşları* vs. tam manasıyla belki İslami kitap olarak değerlendirmeyiz ama sonuçta din temalıydı... İyi gidiyordu fakat şuanda yok öyle bir şey (İsmet).

Her ne kadar İsmet, tasavvufun edebi formlarla sunumunu bir “furya” ve bu anlamda geçici popüler kültür ürünleri olarak görse de farklı edebi tür ve içeriklerle tasavvuf anlatısı, “popüler edebiyatın merkezinde seyreden içeriklerden biri haline gelmiştir. 2013 ve 2017 yılları arasındaki çok satan kitaplar listelerinde dini yaşam, içsel huzur, mutluluk, tevekkül, teslimiyet, dini kişisel gelişim kavramlarıyla tasavvuf felsefesinin harmanlandığı kitaplar sık sık yer almıştır” (Aydemir, 2017, s. 95). Bunlar içerisinde saha verileri dikkate alındığında katılımcı kitapçılar tarafından gündeme getirilen ve çok talep gördüğü ifade edilen kitaplar Hikmet Anıl Öztekin’in *Elif Gibi Sevmek* ve *Eyvallah* serisi ile Sinan Yağmur’un *Aşkın Gözyaşları* serisi olmuştur.

Sinan Yağmur, Mevlana'ya dair araştırma kitabı olan *Tennure ve Ateş*'ten sonra yazdığı birçok kitapla çoksatar yazarlar arasına hızlı bir giriş yapmış ve uzun süre ön liste kitaplar arasında yer edinmiştir. Beş kitaptan oluşan *Aşkın Gözyaşları* serisinin yanı sıra diğer kitaplarıyla da Mevlana, Yunus Emre, Veysel Karani, Hallac-ı Mansur, Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf üzerinden tasavvufi aşk anlatısını hikâye diliyle sunarken aynı zamanda tasavvufi menkıbelerden de yararlanarak oldukça geniş bir kitleye hitap etmiştir.

Sinan Yağmur'un *Aşkın Gözyaşları* adlı romanı her ne kadar birçok katılımcı tarafından popüler kültür düzlemi içerisinde değerlendirilse de tasavvufun popüler yazarlarca kullanılma biçimlerine bir tepkiyi de içermektedir. Yazar, "önsözde Mevlânâ ve Şems-i Tebrizi ilişkisini konu alan romanların, tasavvufun tozunu yutmayan, sahte sözlerle gerçeği çarpıtan, aşkı bilmeden onu yazıya geçiren, kırk kural adı altında aşkı yağmalayan kişiler tarafından kaleme alındığını söyleyerek, adlarını anmasa da Elif Şafak, Ahmet Ümit gibi yazarları eleştirmektedir. Bu nedenle eser, okuyuculara Mevlânâ ve Şems'i gerçek yönleriyle tanıtmayı amaç edinmiştir" (Tural, 2011, s. 93-94).

Tasavvufun önemli konularını modern hikâye dilinde sunmakla birlikte gündelik hayat diline dönüştürmesi bu anlamdaki zor konuları halkın anlayabileceği şekilde ifadelendirmesi dolayısıyla yazar, popüler tasavvuf dili ile toplumun farklı tabakalarından geniş kesimlerinin teveccühü ile karşılaşmıştır. Kitapta konu edilen XIII. yüzyılın Türkçesini yansıtmaktan ziyade kullandığı güncel dil ile örneğin, memur, imaj, dramatize, dekor, kitle, sempati, otorite, komplo, yan çizmek gibi kullandığı güncel kelimelerle (Noyan, 2017, s. 16) geniş kitleye ulaşmanın mantığını yakalamıştır.

Modern bir tasavvufi aşk hikâyesi kurgulayan ve bu hikâyeyi geniş kesimlerin ilgi ve telaffuz biçimlerine dönüştüren Yağmur örneğindeki popüler literatürün yanı başında aynı zamansal aralıkta popülerlik kazanan ve katılımcıların ortak örneklerinden birisi de Hikmet Anıl Öztekin ve onun *Elif Gibi Sevmek* isimli kitabıdır. 1990’lı yıllarda etki gücünü kaybetmeye başlayan hidayet romanları gerçeğini bir adım daha ileri taşıyan Öztekin örneğinde özellikle İslami temalı aşk kitapları ile “helal aşk parolalı; İslami değer, söz, imge ve simgelerle yüklü romantik paylaşımlar sosyal medya üzerinden yoğun bir biçimde yaygınlık kazanmıştır” (Macit, 2019, s. 461).

Katılımcı kitapçılar tarafından örnekleri gösterilen bu türdeki dini kurgu kitapları ön liste kitapların popüler örnekleri olarak işaret edilmiştir. Aynı zamanda bu türün popülerleşmesine dair karşılaşılan bir diğer tema birçok kitapçının olumsuzlayıcı bir tonla meseleyi ele alması ve neoliberal piyasa şartlarının reklam ürünü kitapları olarak değerlendirmeleri olmuştur. Ayrıca birçok kitapçı tarafından bu tür kitapların yaygınlaşması üzerinden bir okur ve kitle eleştirisi geliştirildiği de kaydedilmiştir.

Cemil bu olumsuzlamanın bir örneği olarak bu tür kitapların çoğunlukla reklam stratejilerinin bir ürünü olduğunu ve bu yüzden içerik anlamında tartışılması gereken, hızlı tüketim ürünleri olduğunu vurgulanmıştır:

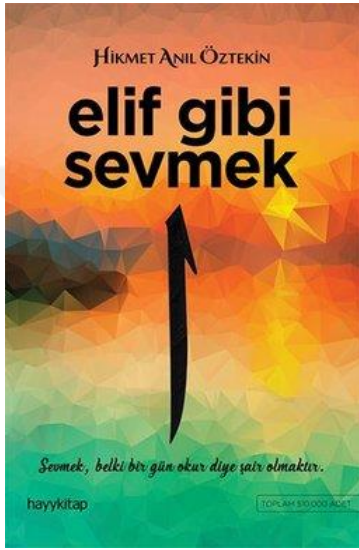
Üniversite öğrencilerinin okula başladığı dönemler var. Onların yaptığı okumalar var. Onlar o dönemlerde daha ön plana çıkıyor. Yeni bir kitap çıkmış, reklamını yapmış, vatandaş yapmış, yayınevi yapmış, hasbelkader o kitabın peşinden koşan insanlar zaman zaman çok oluyor. Mesela o kitapların peşinden koşan insanlar bakıyorsun bir ay sonra kitap bitivermiş çok böyle uzun soluklu olmuyor. O tarz kitaplar zaten reklam boyutu ciddi anlamda var yani burada sosyal medyayı

kullanan insanlar, oradan da reklamı yoğun yapılan kitaplar bir anda yaygınlaşabiliyor. Çok da bir ilmi süzgeçten de geçmiyor o tarz kitaplar.

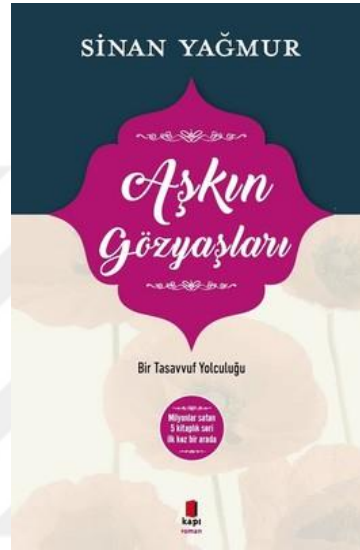
Benzer bir düşünce ile her iki örneği de bu profil çerçevesinden değerlendiren Mehmet de çoksatar bir takım kitap örnekleri üzerinden aslında okuyucuyu etkileyecek reklam ve pazarlama stratejileri ile bir nevi toplum mühendisliği yapılarak bilginin yaygınlaştırılabildiğini belirtmiştir. Böylesi reklam yöntemleri ile kamu beğenisini kazanan kitaplar söz konusu olduğunda özellikle aşk ve tasavvuf temalı, “din soslu maneviyat” kitapları örnek olarak verilmiştir. Buradan hareketle toplumun dini gerçekliğinde sürekliliğini koruyan nesnelleşmiş bir tasavvuf anlatısının gücünden bahsetmek mümkündür.

Nitelikli yayınlar 300 sene 500 sene 700 sene önce de yazılmış olsa o niteliğini koruyor ve devam ediyor diyebiliriz? Yani bunun insanlar da bir karşılığı var. Bir de dönemsel parlatılan eserler var. Birtakım reklam stratejileri artık bugün sadece diğer kitaplarda değil, dini yayınlarda da ciddi anlamda kullanılıyor olsa gerek. İşte ne bileyim bir takım insanların gözü önünde olan şahsiyetler üzerinden hızla yaygınlaşan bir anda parlayan kitaplar var, örnek vermek gerekirse mesela Hikmet Anıl Öztekin’in kitapları. Bir dönem hiç bakılmayan bir kitapmış bildiğim kadarıyla sonradan bir strateji geliştiriyorlar ve ciddi anlamda kitap parlıyor veya işte Sinan Yağmur da Konya da basmış ilk önce aşkın gözyaşlarını yayınevi değiştiriyor falan bir parlatma süreci sonrasında milyonlar satıyor. Dönemsel bu tip kitaplarda herhalde bu yapılabilir artık. Toplum mühendisliği dediğimiz bir şey var yani bu anlamda çalışan insanlar var(Mehmet).

Bir tür olarak öne çıkan tasavvufi kurgu kitapların özellikle sosyal medya araçları kullanılarak görünür hale getirildiği ve böylece geniş kitleye tanıtıldığına dair katılımcılarda genel bir yargı söz konusudur. Görünür hale gelen bir kitabın sonrasında fuar, söyleşi, imza günü gibi farklı etkinlikler yapılarak satışı pazarlanmaktadır ki bu süreçte yazarın popülerliğinin etkisi ön plana çıkarılmıştır.

Şekil 19 Hikmet Anıl Öztekin'in popüler kitabı

Sinan Yağmur'un satış rekorları kıran tasavvufi aşk temalı kitabının yayınevi değişikliği sonrasında "Bir Tasavvuf Yolculuğu" alt başlığı ile yeniden basımı.

Ziya'nın süreci özetlemesi de bu yönde olmuştur:

Artık bunlar çok basitleşti sosyal medyayı artık insanlar çok etkili kullanıyorlar. Biraz bu sosyal medyaya merakı olan bir insan kitaplarını çok güzel tanıtabilir. Bir yerden sonra da zaten fuarlar oluyor efendim işte öyle şeyler oluyor, biraz kendini güzel ifade etmesi gerekiyor veya yazar kendi kendini tanıtıyor.

Elif Gibi Sevmek üzerinden meseleyi benzer bir tonla ele alan Bekir de sosyal medya etkisinin kitap satışında belirleyici olduğu gerçeğinin altını çizmiştir. O da tıpkı Mehmet gibi sosyal medya popülerliğı, reklam ve piyasa oluşturma stratejileri üzerinden konuyu anlamlandırmıştır:

Yani sosyal medyanın etkisiyle ortaya çıkan popülerlik var. Bunlardan bir tanesini örnek vereyim yani kitapçılık tarihinde en çok sattığım kitaplardan bir tanesi "Elif gibi sevmek" diye bir kitap var. Aslında ben kitapçık diyorum. Kendisine saygı duyuyorum güzel bir çalışma ama yani kitap kategorisinde telif bir eser sayılmayacak, daha çok derleme diyebileceğimiz sınıfta bir çalışma. Mevlana üzerine yazılan eserlerin milyon satması falan işte yani biraz sosyal medya popülerliğı ile burada bir şey var, algı oluşturma onu satması için bir reklam stratejisi ile piyasa oluşturma stratejileri var mutlaka... "Elif gibi sevmek" eğer yanlış bilmiyorsam çok daha önce basılmış bir eser. Çok tutulmamış bir eser tekrar gündeme gelmesinin ve patlamaya sebep olmasının sebebi o kitap içinde özel bir sosyal medya ekibinin oluşturulması. Elbette bu tip kitaplara da ihtiyaç var, yok değil. Okumayı sevdirmek için okumaya alıştırmak için ama bunun mutlaka üst seviye aktarıp insanları -hatta Ali Şeriatî'nin bir kitabı var "Ben Sizi Rahatsız Etmeye Geldim" diye- insanların kendisini rahatsız edecek, onları düşünmeye, sevk edeceği, yaşantısında küçük veya büyük değişikliklere sebebiyet verecek kitapları da okumalıdır. Bunlar o tarz kitaplar kesinlikle değil yaşantıya geçirilecek çok fazla bir şeyi yok.

Nitekim Öztekin, muhafazakâr bir popüler kadın dergisi olan Aysha'ya verdiği röportajında (Öztekin, "Aşk, Bir Davadır...", 2017)kitabının ilk yılında hiçbir reklam çalışması yapılmamasına rağmen oldukça yoğun ilgi gördüğünü ifade ederken ilerleyen

zamanlarda sosyal medya çalışmaları yaptığını da dile getirmiştir. Bu anlamda, merkezinde kültür ve ticaret ikileminin oldukça güçlü bir şekilde hissedildiği tasavvuf merkezli literatürün gelişen medya marifetiyle geniş bir kitleye ulaşımının sağlandığı birçok katılımcı tarafından iddia edilmiştir. Yine bu çerçevede ztekin kendisiyle yapılan bir gazete röportajında *Elif Gibi Sevmek* isimli oksatan kitabının hikyesini anlatırken bu sürecin başlangıcının sosyal medya üzerinden olduğunu da işaret etmiştir:

“...Bu düşüncelerimi sosyal medyada paylaşırdım. Arkadaşlarımın hayat ile ilgili sorunları olduğunda ilgilenir ve onları rahatlatırdım. Bir gün bir arkadaşım bana “Seni çok göremiyoruz. Bu yazdıklarını bir kitap haline getir, okuruz” dedi. Ben de matbaaya gidip kendi imknlarımınla 3 bin kitap bastım ve sosyal medyada duyurdum. 3 bin kitap bir günde bitti. Yoğun bir döneme girdik. Kendi başıma matbaadan basarak bir dağıtımcı firmanın da kitapçılara ulaştırmasıyla 70 bin adet kitabı okuyucuya ulaştırdım. Sonra da yayınevlerinden gelen tekliflerden birini değerlendirip ‘Elif Gibi Sevmek’ kitabını bastırdık. Bugün geldiğimiz noktada kitap 600 bine yakın satış gerçekleştirmiş. İşin teknik detayları bunlar. İşin z ise değerışmek ve en ihtiyaımız olan şeyin bu olduğu.” (Uğraş, 2017)

Piyasa algısı oluşturulmasının bir kitabın çok satmasında önemli bir nokta olduğunun altını çizen İsmet de bu bağlamda Türkiye’de yaptığı dini programlar ile geniş kitle içerisinde oldukça popülerlik kazanan Nihat Hatipoğlu ve bazı aktüel konuları örnek olarak vermiştir. Buradan hareketle medya etkisi ile bir dönem oldukça fazla talep edilen yayınlara olan talebin zaman içerisinde azalmaya başladığını vurgulamıştır.

Mesela Nihat Hatipoğlu. O da televizyonlarda program yaptı halen de yapıyor bir ara onun kitaplarına da epey talep oldu fakat zaman geldi o da bu şeyi normale

düştü yani normalüstünden normale düştü. Kalıcılık sağlayan bir noktaya gelemiyor. Veya işte fikri bir kitap çıkıyor, aktüel bir kitap çıkıyor diyelim, Körfez Savaşı ile ilgili, Suriye olayları, 15 Temmuz olaylarıyla ilgili güncel kitaplar ama o da biraz iş yapıyor sonra külleniyor. Birinci grup klasikler dediğim eserlerin arz talep durumu farklı ikinci grubun farklı. Saman alevi gibi yanıp sönüyor diğerleri. Berikiler belki normal bir tabloda gidiyor ama gündemden hiç düşmüyor (İsmet).

Tabii burada yazarın televizyon programları veya internet medyası üzerinden sürekli ulaşılabilir olmasının kitaplarına olan ilgiyi düşürmüş olabileceği de not edilmelidir. Her ne kadar çalışmanın kapsamı dışında olsa da medya vaizliği ya da televizyon hatipliğinin de popüler dinin kapsamı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamak gerekir. Özellikle kitle yöneliminin temel mecrası olarak tasavvufun hikâyeleştirilmesi örneği gibi popüler medya vaizlerinin de genel anlamda dinin duygu boyutu üzerinden programlarını şekillendiriyor olmaları bunun en açık ifadesidir.

İsmet'in ayrıca ifade ettiği gibi kısa zamanda popüler olan bu tür çoksatar dini kitaplar aynı zamanda kısa ömürlü olarak da nitelendirilmiştir. Birçok kitapçı bu gerçeği ifade ederken hızlı tüketim ürünleri olan bu tip kitapların bazen birkaç ay bazen de birkaç yıl içerisinde okuyucu gündeminden düştüğünü vurgulamıştır. Daha önceki bölümde ifade edildiği gibi çoksatar kitapların temel karakteristiklerinden en önemlisi kısa sürede toplumun önemli bir kesiminde hızlı bir şekilde yaygın hale geldiği ancak uzun soluklu bir etkiye sahip olamadığı şeklindedir.

Bekir, tasavvufi aşk anlatısı üzerinden gelişen kurgu kitaplarının geniş kitlelerce oldukça fazla talep görmesini hikâye diline ve romantik anlatısına bağlarken bu durumun aynı zamanda tasavvufun bir tüketim nesnesi haline dönüştürüldüğü kaygılarını da

yinelemiştir. Tasavvufî hikmetin romantik bir tonajla ifadelendirilmesi bu açıdan geniş kitlelerin dini yönelimlerine dair ipuçları da vermektedir.

Ben bu tarz kitaplar anladığım kadarıyla bir mistisizm romantizm falan var ama yani ben çözemiyorum Mevlana'dan Yunus'tan bize kalan şey edebiyat olmamalı ki onların sırf edebi kaygılarının olduğunu da düşünüyorum. Hatta ben edebiyat nazarıyla da bakmıyorum, eskiler hikmet diyor, yaşantıdan süzülen bal, ince tabiriyle. Yani inşallah yeniden Yunuslar Mevlanalar ve onların edebiyatını aşan bir noktaya geliyor olması lazım.

Bu anlamda konuyu yansıtmayı anlamında katılımcı kitapçıların en önemli vurgularından bir tanesi de dini kurgu türü içerisinde kategorize edilebilecek bu türden kitapların bir tasavvuf öğretisi sunma amacından ziyade tasavvufun geleneksiz ve postmodern bir hikâyesini sunduğu şeklinde olmuştur. Bu doğrultuda son zamanlarda tasavvufi eserlerin çokça talep görmesinin nedenlerinin neler olabileceğine dair soru yöneltildiğinde Kerim, geleneksel tasavvuf eserlerinden ziyade “tasavvufun hikâyeleştirilmesinin” gündemde olduğunu ifade ederek kolaycı bir din anlatısı sunmasını sebep olarak göstermiştir:

Ama bu tasavvuf bazında değil, tasavvufun hikâyeleştirilmesi yani biraz artık modern bir film haline getirilmesidir bu. Yani tasavvufun özelliği değil, çünkü asıl tasavvuf şovdan ziyade amele yöneliktir. Yani özü takvadır tasavvufun. Yani bunda da tasavvufun oluşturmasının en büyük yegâne sebebi İslam'ın önce bilinmesi gerekir, çünkü bilmediğin bir şeyin takvasını yaşayamaz, önce şeriat ve tarikat. Yani o bütün şey bakın bu özellikle meşayih dediğimiz bu İslam tasavvuf yönündeki insanların hepsine bakın genelde İslami alanda geliştikten sonra şey yapmış. Sahabe de aynı şeyler meselesi vardı, ikinci gelen bir sureyi gidip de

öğrenmeye çalışmamış niye önce bunu bir hazmediyor. Yani insanlar hazmetmeden öbürünü üstüne alması, o zaman alt alttakinin hiç öne gelmemesini gerektiriyor, ondan dolayı da bu tür şeyler işte biraz da dediğimiz gibi. Yani tatlı cinsi kitaplar bunlar... Şimdi çünkü öbürü biraz sıkıntılıdır. Burası kolay görünüyor yani çünkü bunlar amel gerektirmiyor. Bunlar yani insanın hevesi ile ilgili. Yani belki o tür çalışmalar orijinallikinden de uzaklaştırıyor.

Popüler kültürün dinî alan içerisinde hatırı sayılır bir gerçeklik alanı bulması Kerim'in vurgusuyla tasavvufun özüne dair endişeleri de gündeme getirmektedir. Bu çerçevede popüler kültür anlatıları geniş kitlelere bir dini rehberlik ve tasavvufi tekâmül sunmaktan ziyade bu dünyacı bir rahatlamaya yönlendirmektedir. Üstelik popülerleştirilen tasavvuf pazarlanarak ve maddî kazanca dönüştürülebilir bir forma sokulmaktadır. Böylece geleneksel din anlayışından uzaklaşarak daha soft, yükümlülükleri az ve tüketime yönelik mistik/menkıbevi anlayışlar daha pratik ve kolay hale gelmektedir. Bu anlayışın toplumsallaşması ile din, sorumlulukların ötelenebildiği görece kolaylaştırılmış bir anlatı ile heves, arayış, haz ve gizem tarafı ağır basan ve yaygınlaşan bir takım mistik pratiklere dönüştürülmektedir (Noyan, 2017, s. 10).

Özellikle 2000'li yıllarla birlikte gelişen bir alan olan “Mevlana furyası” oldukça geniş bir kitleye ulaşarak kitap piyasasında “şov” yapmıştır. Kerim bu “şov”un tasavvufun hikâyeleştirilmesi ve böylece orijinalitesinden uzaklaştırılması sonucunda meydana geldiğini iddia etmektedir. Kolaylaştırılmış ve “amel” boyutundan ziyade duygulara hitap eden bir din anlayışı geliştirilmiş olması dolayısıyla tasavvuf temalı anlatıların kitlelerce alımlandığı gerçeğini dile getirmiştir. Sonuç itibarıyla popüler kültürel formlar içerisinde karşılığını bulan edebi türler geleneksel dini söylemden

farklılaşarak daha kolay gerçekleştirilebilen ve kolay anlaşılan bir dindarlık biçimi sunmaktadır.

Burada bahsedilen popüler tasavvuf anlatısı Bölükbaşının vurguladığı gibi kurumsal olmaktan ziyade bireyselleştirilmiş dine; saygı ve itaat konusu olan dinden tüketim nesnesi haline gelen *metalaşmış kutsala* geçiş, sorumluluktan tercih özgürlüğüne geçiş gibi dinamikleri içerisinde barındıran bir dönüşüm süreci olarak ele alınmaktadır. Bu anlamda günümüzde sekülerleşmenin Türkiye’de aldığı biçimler, alışılmış folk İslamı türlerinin postmodern popüler kültürle iç içe geçmiş halleri olarak görülebilir (Bölükbaşı, 2016).

Tasavvufi anlatıların postmodern popüler kültür içerisinde eritilerek birer tüketim metasın olarak geniş kitlelerce alımlanması bireyselleştirilmiş bir dini anlayışın nesnelleşmesinin yansımaları olarak ele alınmaktadır. Burada dini-tasavvufi bilginin yaygınlaşmasından ziyade daha çok tasavvufun hikâye dilinde rafine hale getirilerek dönemsel bir akım olarak gündelik kullanım nesnesi haline getirilmesi de bir eleştiri konusu olarak vurgulanmıştır. Ancak unutulmalıdır ki geniş toplumsal kesimlerin dini duyarlılıklarında oldukça geniş bir yer tutan duygu ve ritüel yönelimli din anlatımı yaşanan dünyanın postmodern dil ve formatına uygun ürünler sunmaktadır. Bu kültür düzleminde kitleye hitap eden böylesi popüler dini ürünler içerik anlamında inceltilmiş ve bireyselleştirilmiş bir edebi formatta sunulan eserler olmuştur. Bu anlamda katılımcı kitapçılar bu tür kitaplarının içeriksel niteliğinin düşüklüğünün yanı sıra bazen de dini açıdan olumsuz fikirler içerdiği şeklinde eleştirel bir tavır takınmışlardır.

Daha önce ifade edildiği gibi hızlı tüketim ve ikame doyum hissi verdiği düşünölen bu tür kitapların dini anlayışı geliştirecek yeterlilikte olmadığı ve geniş kitleyi esrarengize ve mistik anlatılara yönlendirdiği şeklinde bir itiraz söz konusu edilmiştir. Sinan Yağmur, Mustafa Kaya (*Hızır Dokunsun Dualarına, Su Kanunu*) ve Hikmet Anıl Öztekin gibi örnekler veren Cemil bu türlerin dini açıdan nitelikli bir katkı vermekten uzak ama çöksatan dönem kitapları olduğunu belirtmiştir:

Hani ben işte devam edeyim Sinan Yağmur mesela bana çok şey kattı gibi bir şey yok, Sinan yağmur bitiyor zaten diğör o tür şeyler bitiyor. Yani böyle şimdi Mustafa Kaya diye biri çıktı. 4-5 tane kitap yazdı gerçekten çok acayip sattı kitapları. "Hızır Dokunsun Dualarına" diye, arkasından "Su Kanunu" falan filan gibi şeyler çıkardı. Kitabın içeriğine bakıyorum bomboş bir kitap ama müthiş sattı kitaplar. Hikmet Anıl Öztekin mesela bitti yani şuan çok kalmadı en son fesleğen mesleğen tarzında bir şeyler yaptı ondan sonra bitti o dönemde çok sattı ama.

Benzer şekilde Hikmet de bu tür tasavvuf anlatılarının doğası gereği kalıcı bir okuma serüvenine dönüşmekten uzak olduğunu, her ne kadar bir dönem oldukça fazla okuyucuya ulaşmış olsa da unutulmaya mahkûm popüler kültür ürünleri olduğunun altını çizmiştir:

Mesela bir dönem Sinan Yağmur revaçtaydı. Kitaplar 1 milyon falan baskılardan bahsediliyor ama bu kitaplar uzun soluklu koşmuyor bunlar dönemsel kitaplar, yani mesela şüandaki *Aşkın Gözyaşları*’nı soran hiç kimse olmaz. Kesildi, satacağını sattı. O dönem Türkiye’de başka alanlardan yazarlar arasında da mesela roman falan yazarları içerisinde bile öne çıktı bu yazar. Hayal ürünü kitaplar. Yani

denetimsiz kitaplar. Herkesin kabul gördüğü kitaplar yok, bestseller kitaplar var az ama çok “saman alevi” gibi duruyor.

Dönemsellik vurgusu öne çıkmakla beraber okuyucu kitlesi anlamında her geçen gün alanını genişlettiği popüler tasavvufi kurgu kitapları bireysel dini okuma davranışlarının bir iz düşümü olarak değerlendirilmelidir. Özellikle iki binli yıllarla birlikte toplumun geniş kesimlerinde tasavvufi edebiyatın bir şekilde yaygınlaşması tasavvufun popüler kültüre eklemlenerek farklı formlarda yeniden üretilmesini ifade etmektedir.

Yeniden üretilen tasavvuf, popüler kültürel bir alan oluşturmakla birlikte toplumsal kabulleniş ve anlama biçimi içerisinde bir dönüşümün de ifadesini sunmaktadır. Yasin bu dönüşümü gündelik hayat gerçekliği üzerinden ele alarak Mesnevi’den daha çok satan Mevlana hikâyelerinin modern hayata dâhil edilebilecek formatta olduğu gerçeğini hatırlamıştır. Geniş kitlelerin mesnevi okumak yerine “romanlaştırılmış” biçimlerine yönelmelerini de benzer şekilde anlayış seviyesi üzerinden ele almaktadır:

Şöyle bir şey tahmin ediyorum kesinlikle bilgi değil Mevlana’nın mesnevisi direk satmıyor da ondan romanlaştırılmış bir kitap çok satıyorsa ona bir şeyler katılıyor demektir. Yani insanlar ilahi aşk deyince kitabın adında aşkı görüyor başka bir aşk var mı acaba? Bunda bir şey var mı Mevlana acaba burada neyi kastetti, işte bu sevgilisine bile Mevlana’nın kitabını hediye ediyor. Aslında burada beklenen konu yok yani. Bazı cümleleri ona ne cümle denir, değişik cümlelerle kullanıp yazarlar yani özellikle, iki manaya gelecek aşk maşk işleri yazıyorlar, o kitapları çok satıyor. Yani aslında o kitapların içeriği Mevlana ise, Mesnevi ise Mesnevi

duruyor, onun bir milyon satması lazım ama onların aslı dururken onun cüz'isi yok satıyor. Kötü bir şey değil belki ama fıkıhla namaz hocası gibi seviye ile alakalı olsa gerek.

Belli dönemlerde belli temaların öne çıkması gibi bazı yazarların kazandıkları popülerlikle kitaplarının milyonlarla ifade edilen düzeyde satış yapıyor olması hem toplumsal boyutları hem de içerik anlamında sorgulanması ve değerlendirilmesi gereken bir olgudur. Her ne kadar katılımcı kitapçılar verdikleri örnekler üzerinden bir sürekliliğin olmadığını vurgulasalar da bir tür olarak devamlılığın varlığından bahsedilebilecek bir kültür ve ticaret ortamından bahsetmek mümkün hale gelmiş görünmektedir.

Türk popüler dindarlığının temel yönelimleri içerisinde oldukça güçlü bir yere sahip olan tasavvufi-menkıbevi dil ve anlatı Cumhuriyet dönemi ile birlikte ilk yıllarda halkın sözlü kültürel dünyasında varlığını muhafaza edegelmiştir. Her ne kadar katı laiklik politikaları din eğitim ve öğretimi ile birlikte dini yayın alanına da Cumhuriyetin ilk yıllarında ağır bir darbe vurmuş olsa da geniş halk kesimleri kendi gündelik gerçekliği içerisinde ve daha çok sözlü kültür ortamında İslam'ın taşıyıcı taraflarından olmuştur. Bu taşıyıcılık daha çok taşra dindarlığı içerisinde ve tasavvufun menkıbevi anlatıları ekseninde devam etmiştir.

Dini yayın alanının gelişim imkânı bulmasıyla birlikte sözlü kültürden yazılı kültüre doğru dönüşüm yaşayan geniş kesimlerin dindarlık biçimleri sözlü geleneğin yazılı aktarımlarını çok daha fazla talep eder olmuş ve bu aktarımlar çok daha fazla yaygın hale gelmiştir. Gerçekte, tasavvufun hikâyeleştirilmesi sosyolojik olarak geç modernite içinde iç içe geçen iki sürecin bir sonucu olarak anlaşılabilir; bu, popüler dinin

kendi gerçekliğini ifade edişi ve tasavvufun pop lerleşmesidir. Bu yaygınlaşma içerisinde özellikle İslami camiada edebiyata olan ilgi ve beraberinde verilen ürünler 1980’li yıllara gelinirken popülerlik kazanmaya başlamış ve bu popülerlik bir takım dönüşümlerle (hidayet romanları, özdüşünümsel romanlar, tasavvufi romanlar ekseninde) varlığını korumaya devam etmiştir.

Osmanlı kültür havzasından başlayarak günümüz dünyasına kadar halk dindarlığı varlığını büyük ölçüde mistik-menkıbevi anlatılar ve daha çok duyguya hitap eden bir paradigma içerisinde ifade etmiştir. Gelineen noktada Kara Davud’dan Aşkın G z Yaşlarına doğru evirilen üslup halkın telaffuzunda popüler kültür ekseninde modernleşen tasavvufun serencamını ortaya koymakla beraber halk dindarlığının doğasındaki sürekliliği de ifade etmektedir. Bu çerçevede yeni olan şey tasavvuf dilinin modernleşerek aşk dilinde yaygınlaşmasının yanı sıra bir sonraki başlıkta ele alınacak olan batılı spritüalist bir takım anlayış ve uygulamaların din diliyle ifade gücü kazanması ve dini gelenekten daha çok popüler kültüre eklemelenmeye başlaması olarak gözlemlenmiştir.

2.3.3.3. Yeni Bir Tür Olarak Maneviyatçı Kitaplar: Dinin Terapisi

Yukarıdaki bölümlerde gösterilen popüler kitapların genel özelliklerine bakıldığında tarihsel anlamda birtakım değişimler yaşasa da geleneksel İslami anlatı ile bir şekilde uyum ve etki içerisinde olması ya da oradan çıkarımla yeni söylemler ve anlatı biçimleri geliştirmeleridir. İslam’ın sınırları içerisinde, dinin farklı boyutlarını (inanç, ibadet, duygu gibi) yansıtan popüler kültür ürünü kitaplar belli şekillerde geniş kitlelerin dinsel duyarlılıklarını ve toplumsal gerçekliğini yansıtan bir karakter taşımaktadır. Ancak

bu tür kitapların yanı başında son yıllarda görülmeye başlayan yeni bir tür olarak maneviyatçı (*spritüalist*) ve kişisel gelişim dinseliliği altında değerdendirilebilecek bir takım kitaplar oldukça fazla yaygınlaşmış ve kitle beğenisini kazanmıştır.

Maneviyatçı ve bireyci dinsel gerçekliğin grup yönelimi söz konusu olduğunda daha çok laik-seküler çevrelerde kendisine yer bulabildiği şeklinde bir olgu (Mirza, 2018) söz konusu olsa da maneviyatçı ve kişisel gelişim odaklı dini bilgi biçimlerinin yayımlar üzerinden kitleselleşmeye başladığı müşahade edilebilmektedir. Son yıllarda çok satan dini kitaplar söz konusu olduğunda katılımcı kitapçılar tarafından öne çıkarılan bir takım örnekler, “din” ve “spritüel” arasındaki iç içe geçişleri göstermesi açısından yeni bir dışsallaşma ortaya koymakta ve nesnel gerçeklilik olarak geniş kitlelerin anlayış biçimlerinde inşa olunma yönünde bir seyir takip etmektedir.

Birçok katılımcı kitapçı tarafından vurgulanan ve aynı zamanda bir hoşnutsuzluk kaynağı olarak da dikkat çekilen bu ürünlerin kitleselleşmesi Türk toplumunun spiritüel (maneviyatçı) eğilimlerine dair işaretler sunabilir mi? Toplumsal gerçekliğin analizi açısından konuyla ilgili başkaca çalışmalara ihtiyaç olduğu gerçeğini hatırd tutmakla birlikte ülke genelinde milyonlarca okuyucuya ulaşan böylesi yeni maneviyatçı kitaplar bazı katılımcı kitapçıların nitelemesiyle sadece reklam stratejilerinin ürünü olan geçici popüler kültür ürünleri değilse dini kültürün dönüşümüne dair kitleselleşen erken örnekler olarak görülebilir.

Araştırmanın bu bölümünde katılımcı kitapçılar tarafından da anlamlı bir veri olarak vurgulanan bu türün analizi için yine katılımcılar tarafından örneklendirilen iki kitap temele alınmıştır. Bunlar Uğur Koşar tarafından yazılan *Allah De Ötesini Bırak* ve

Tuğçe Işınsu tarafından yazılan ve *El Vedud* isimli kitaplardır. Her ikisi de batıda *spritüallite* olarak adlandırılan ve oldukça yaygın olan yeni dini yönelim ve hareketlerin erken örnekleri olarak Türk toplumunda bir alan açmış görüntüsü vermektedirler. Bu açıdan görüşmelerde yansıtılan bu yazarların kitapları İslami spiritüalliteyi vurgulayacak şekilde yeni bir tür olarak maneviyatçılık (*spiritüalizm*) bağlamında ele alınacaktır. Bu iki popüler ürün haricinde özellikle 2010 sonrasında hem spiritüel düşüncüyü yansıtan hem de kişisel gelişim kavramlarını kullanarak kitleselleşen başkaca kitaplar da dikkat çekmektedir(Çavdar, Yerli Kişisel Gelişimde Eğilimler: Popüler Spiritüellik ve Maneviyat Kitaplarında Retorik, 2019)⁴. Ancak bu iki kitap hem çoksatanlar içerisinde yer alarak toplumsal yönelimin kesitini yansıtabilmeleri hem de içerikleri itibarıyla katılımcı kitapçılar tarafından tartışılmaları dolayısıyla anlamlı kabul edilmiştir.

Spirituality (maneviyat) kelimesi ilk kez 17. yüzyılda pejoratif bir terim olarak bireysel dini uygulamaların formlarına atıfta bulunmak için kullanılsa da bugün kelimenin farklı bir anlamı söz konusudur. Birçok batılı sosyolog, “maneviyat”ın tüketim kültüründeki mevcut dini arayış için daha uygun olması dolayısıyla dinin yerini alacağını öne sürmüştür. Bununla birlikte, maneviyatın sadece dinin yerini almadığı çoğu insanın kendisini aynı anda hem dindar hem de spiritüel olarak görebildiği de birçok çalışmada görülmüştür(Possamai, 2015, s. 790)

⁴ Çavdar tarafından hazırlanan doktora tezinde burada bahsi geçen popüler yazarlara ek olarak Mustafa Kaya, *Hızır Dokunsun Dualarına*, Metin Hara, *Yol*, Metin Hara, *Dem*, Ferudun Özdemir, *Allah Var Problem Yok*, Bülent Gardiyanoglu, *Evrenin İlahi Dili-Uyanış*, kitapları popüler maneviyatçı kitaplar kategorisinde incelenmiştir.

Dünyanın birçok yerinde dini gelenekler ve geleneksel yapılar tarafından beslenen normatif inanç ve uygulamalar -ister Budizm ve Hinduizm, ister İslam olsun- hüküm sürmeye devam ederken geç-modern tüketim toplumlarının büyük çoğunluğunda bu durum farklılaşmaya başlamıştır. Kurumsallaşmış geleneklerin sekülerleşmenin etkileri ile aşındırılması nedeniyle, gelenek sonrası yaşamın, ateizm, agnostisizm ya da sadece dine karşı kayıtsızlık biçimini aldığı iddiası gündeme gelmiştir. Hatta özellikle birçok Avrupa ülkesinde çoklukla dinin yerini sekülerliğin terk etmeye başladığı da iddia edilmiş ve tartışılmıştır (Köse, 2014, s. 12). Ancak modern batı toplumlarındaki kanıtlar kurumsallaşmış dini geleneklerin geç modernite koşullarında pek de başarılı olmadığını gösterirken, aynı zamanda ateistlerin, agnostiklerin ve kayıtsızların sayısında büyük bir artış da olmadığı yönündedir. Aynı zamanda yeni dini anlayışlarla birlikte geleneksel dinlerin görünme biçimlerinde değişim yaşandığı şeklindedir (Oswalt, 2014, s. 193). Burada önerilen açıklama dinin yerini seküler olana vermek yerine, (Tanrı için) dini olanla (yaşam için) spritüel olanın yer değiştirdiği şeklindedir.

Din aşkın bir Tanrı'ya itaat ve onun otoritesine aracılık eden bir gelenek olarak tanımlanabilirken; spritüel ise yaşamda içkin olan ilahi olanın deneyimi olarak tanımlanmaktadır. Bu ayrımда ilki (din) tehdit altındayken, ikincisi (spiritüalizm) dünya çapında başarılı olmuş ve iki alanda yaygınlık göstermiştir. İlk olarak kurumsallaşmış din ile ilgilenmeyenler arasında (kilise, şapel, cami, tapınak) - bu, ateistlerin, agnostiklerin ve dine karşı kayıtsızların sayısının neden olabildiğince hızlı artmadığını açıklamaya yardımcı oluyor. İkinci olarak ise bizzat geleneksel din alanı içinde yaygınlık kazanmıştır (Heelas, 2005, s. 412).

Robert Wuthnow tarafından yürütölen bir araştırmada da görüşmecilerden birisinin ifade ettiği gibi “din, senin dışında bir şeydir. Kürsüde size bir şeyler anlatan biri var ama içeriden bilmem gerekiyordu” (1998, s. 182). Wuthnow konuyu sistematik olarak ele almasa da küçük grup hareketlerinin başarısını maneviyata gösterdikleri ilgiyle (yaşamsal, kişisel, terapötik, ilişkisel ve mahremiyetle ilgili) ilişkilendiren bir örnek içermektedir. Benzer şekilde Roof’un yaptığı çalışmada ankete katılanların yüzde 73’ünün din yerine spiritüalite dilini kullanmayı tercih ettiği gösterilmiştir. Ayrıca laik kategorideki insanların yarısının Tanrı’nın kişinin içinde olduğunu iddia ettiği ortaya çıkıyor. Bu anlamda Amerikalıların yüzde 79’u spiritüal fikirlere sahip görünmektedir (Roof, 1999, s. 173). Wuthnow ve Roof’un çalışmalarında dünya genelinde *dinden spiritüaliteye* dönüşün destekleyici kanıtları söz konusudur. Miller bu fikirlerin yayın dünyasına yansımalarını “Amerikalılar daha çok okurlar çünkü herkes bestseller okuyor” diyerek alaycı bir dille ifade etmiştir ki (Miller, 2006, s. 81) Amerikan oksatan listelerinde spiritüal kitaplar daima ciddi bir ağırlığa sahip olmuştur. Bu anlamda bireysel anlayışlarda maneviyatçı tutumların gelişmesinde temel besleyici kaynakların başında bu türün popüler kitapları gelmektedir.

Spiritüalizm geleneksel normatif dinden ziyade kişisel olanla ilgilenmektedir. İçsel veya içkin olan, kişinin kutsal ile yaşadığı bireysel ilişki ve bu tür deneyimlerden kaynaklanan bilgelik veya bilgi anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda spiritüalite özünde kişisel “yaşam” ile olan bağı dolayısıyla anlam kazanmaktadır. Burada “yaşam”, var olmanın ne anlama geldiğinin mistik olarak bilinebildiği, kişisel, içten, deneyimsel, varoluşsal, psikolojik derinlikleri anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda spiritüalite, kapitalist modernitenin baskı ve gerilimlerinin, hırs ve biçimlenişlerinin sunduğu şeyler

açısından yönlendirilen hayattan ziyade *yaşamın kendisinin* ilahi bir formata büründürülmesidir. Bu nedenle çağdaş maneviyatçılık daha kesin olarak yaşamsal maneviyat (bir bakıma hayatın bir bütün olarak maneviyatçı algılanışı) olarak adlandırılmaktadır (Heelas, 2005, s. 414).

Bu temeldeki maneviyata dair anlayışlar göz önüne alındığında, kurumsallaşmış geleneksel dini yapı ile ateizm/agnostisizm arasındaki alanda maneviyatçı bir alanın meydana gelmeye başladığını iddia etmek mümkün müdür? Bunun kesin olması için henüz yeterli araştırma yapılmamış olsa da bir takım örnekler böylesi bir süreci işaret etmektedir. Türkiye özelinde bakıldığında geleneksel dindarlığın farklı boyutlarının ötesinde gerçekleşmeye başlayan ve popülerleşen yeni tür maneviyatçı anlatı biçimleri büyük ölçüde spirüalite ile bir şekilde ilişkilendirilebilmektedir. Özellikle katılımcılar tarafından örnekleri verilen popüler kitaplarla kitleselleşme başarısı gösteren bu yeni maneviyatçılık aynı zamanda kişisel gelişim odaklı bir dinsel motif de ortaya koymaktadır. Katılımcılardan Ali bu gerçekliği geleneksel normatif din açısından tehlikeli bir süreç içerisinde vurgulamıştır:

Mesela bazı kitaplar var işte "yeter ki iste" falan gibi kişisel gelişim denilen birazcık da işin içerisine işte efendim biraz nasıl diyelim metafizik konuların serpiştirildiği din soslu kitaplar. Onlarda da ama çok tehlike var. Orada şöyle diyeyim ben mesela o kitaplardan birisine baktım adam resmen yani bize Budizm pazarlıyor. Ama çok eleştiri süzgecinden de geç geçmiyor bu kitaplar.

İlk örneklerini ikinci dünya savaşı sonrası veren ve dünya genelinde hızlı bir şekilde kitleselleşen spirüel düşünce türü kitaplar birçok kültürde bireysel anlamda çok alımlanmaya ve aynı zamanda yeni dini hareketlere de kaynaklık etmeye devam

etmektedir. Özellikle Hristiyan batı kültüründe yadsınamaz bir niceliğe ulaşmış görünmektedir (Roof, 1999, s. 9). ABD'de yapılan büyük bir araştırma, ikinci dünya savaşı sonrası doğan neslin (baby boomer) yüzde 31'inin “insanların içinde Tanrı var” şeklinde bir mistik anlatıya inandığı şeklindeki maneviyat anlayışını ortaya koymuştur. Yine kendilerini kurumsal dinin ötesinde “metafizik inançlılar ve arayanlar(seeker)” olarak tanımlayanlar yüzde 14'ü oluşturmaktadır (Dolby, 2005). Bu açıdan Hristiyan batı toplumunun ana akımı içinde işleyen ve mevcut kurumsal dinsel düzeni daha kişisel olarak aydınlanmış ve yaşamı yücelten spiritüalite (maneviyat) ile değiştirmeyi hedefleyen yeni bir piyasa söz konusudur. Özellikle kişisel gelişim kitaplarının baskın karakteri olarak karşılaşılan spiritüel fikirler endüstriyel batı toplumlarının kişisel gelişim teorilerinde oldukça fazla yer bulmaktadır.

Bu alanda yaptığı çalışma ile Amerikan kişisel gelişim kitaplarını değerlendiren Dolby bu gerçeğe dikkat çekmiştir. Ona göre bu kitapların çok okunmasını etkileyen birkaç faktör söz konusudur. Birincisi spiritüel kişisel gelişim literatürünün bağımlılık yarattığı ve okuyucuların, tıpkı sigara içenlerin kasıtlı olarak nikotine bağlanması gibi, kişisel gelişim tavsiyesine bağlandığı şeklindedir. İkinci olarak okurlar ve yazarlar, “mutluluk arayışının” katılımcıları olarak görülebilir. Üçüncü olarak ise kişisel gelişim kitaplarının kolektif popüler kültür geleneği içindeki bireysel performanslar olarak karşılaşılmıştır. Ancak Dolby bunlardan hangisinin gerçeğe yakın olduğu ile alakalı daha fazla çalışma yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Self-Help Books: Why Americans Keep Reading Them, 2005).

Konuyu psikososyal açıdan ele alan Dolby'den farklı olarak Ronald Inglehart konunun sosyoekonomik boyutlarını öne çıkarmış ve ekonomik ilerleme ile birlikte,

toplumların dikkatlerinin bir yaşam kurma zorunluluğundan bireysel refahı maksimize etmeye, sübjektif yaşam kalitesi ile ilişkili olan bir konfor biçimine kaydığını iddia etmiştir. Ona göre “sosyoekonomik gelişme, bireysel özerkliği, cinsiyet eşitliğini ve demokrasiyi gitgide daha olası hale getiren kültürel değişiklikleri getirerek, birçok cephede insan özgürlüğünü destekleyen yeni bir toplum türünün doğmasına neden olmakta ve kendini ifade değerlerine artan bir vurguya doğru kültürel bir geçişi içermektedir” (Inglehart & Welzel, 2005, s. 2-3). Aynı zamanda sosyoekonomik gelişmeler daha önce Kerim’in dile getirdiği gibi geleneksel dinî anlayışlardan bireyci bir din diline geçişin de yolunu açmaktadır. Özellikle kozmopolit kentlerde görülen neoliberal sosyoekonomik gelişmeler, içsel yaşamı merkeze alan maneviyata ilginin artmasıyla sonuçlanmaktadır.

Maneviyatçı anlayışlar gelişmeye devam ettiği sürece, dışlayıcı gelenekçiliğe karşı muhalefet, özellikle eğitimciler başta olmak üzere, kamuoyunu etkileyenler arasında güçlenmektedir. İnsanlar anlam peşinde koşacak zamana, güvenliğe ve enerjiye sahip olmaya başlamışlardır. Bu nedenle, Inglehart'ın tahmini, manevi kaygıların ve bu yöndeki eğilimlerin daha yaygın hale geleceği yönünde olmuştur (Inglehart & Welzel, 2005,).

Bahsedilen çalışmalar, spirüalitenin artık sadece New Age hareketlerle başka bir ifadeyle bu etiketi kabul etmeye istekli olan insanların nispeten küçük bir bölümüyle sınırlı olmadığını göstermektedir. Aksine, maneviyatçı anlayışlar ana akım kültürde büyüyen bir güç olarak durmaktadır. Türkiye açısından düşünüldüğünde batıda yaşandığı gibi maneviyatçılığın toplumsal anlamda geleneksel din anlayışlarını büyük ölçüde geride bıraktığı sonucuna varmak elbette mümkün olmasa da bireysel maneviyatçı (spirüalist) bir dönüşümün yaşanmakta olduğu iddia edilebilir. Bu iddia, yaşamın maneviyatını

merkeze alan fikirlerin gündelik yaşam kültüründe ve dinsel söylemlerde yaygınlaşmaya başlayarak popülerlik kazandığı, ayrıca geleneksel dini tutum ve davranışlara göre büyümeye dair kanıtlara işaret etmeyi içerir. Bu açıdan katılımcılar tarafından örneklendirilen metinler spiritüalizmin/maneviyatçılığın erken kitlesel örnekleri olarak görülmektedir.

Katılımcı kitapçılar tarafından son dönemlerde kitap piyasasında adından çokça söz ettiren ve oldukça fazla okuyucuya ulaşan maneviyatçı türün ilk kitleselleşmiş örnekleri olarak ifade edilebilecek bu kitaplar İslami geleneğin terminolojisini kullanmakla beraber klasik dini literatürde daha çok tasavvufun maneviyatçılık için kullanışlı hale getirildiği örnekler olarak ele alınabilir. Bu anlamda, tüm sınıflar tarafından kullanılan bir dindarlık biçimi olarak maneviyatçı türlerin tasavvufun demokratikleşmesi olduğu da ileri sürülebilir.

Bu tür kitaplar satış stratejileri kadar tartışmalı içeriği ile de gündeme gelmiş ve hem kitapçılar tarafından eleştirilmiş hem de kamuoyunda tartışılmıştır. Tüm tartışmalı konumuna rağmen toplumun hemen tüm kesimleri tarafından alınılan bu tür kitaplar birer popüler kültür ürünü olmalarının yanı sıra popüler dinselliğin son yıllarda ifade ettiği toplumsal gerçekliği göstermesi açısından da ilgi çekici görülmüştür.

Klasik anlamdaki ‘halk tipi’ kitapların süreklilik gösteren doğasının aksine bu türden geleneğe eklemlenemeyen maneviyatçı kitaplar belli dönemlerde belli içerikler ile ön plana çıkıyor görüntüsü vermektedir. Son yıllardaki çoksatar yeni dini kitaplara dair katılımcı düşünceleri dikkate alındığında bireyci, senkretik, mistik ve kolaycı din söylemi içeren kitapların oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığı ifade edilebilir. Bu tür

eserlerin birbirine olan benzerliğine dikkat çeken Salih yeni tür maneviyatçı kitapları bu anlamda kuşkuyla karşılamaktadır:

Acı ama gerçek hepsi birbirinin mübdili, fotokopisi. Daha çok tasavvufun hikâyeleştirilmesi şeklinde kitaplardır. Ama işte ne kadar yerini bulduğu ne kadar sağlamlık arz etti neye hizmet etti bunlar da önemli.

Katılımcılar tarafından dinî anlamda içeriksel nitelik düşüklüğü olarak ifade edilen olguyu aynı zamanda genel anlamda okuma becerilerindeki düşüklüğe bağlayan Mehmet, dindar camianın da bu yönde evrildiği gerçeğini dillendirirken dini kitap okuma pratiklerinin son zamanlarda popülere yönelmek şeklinde gerçekleştiğini vurgulamıştır:

Genel anlamda zaten okuma kültürüyle de alakalı problemimiz var. Yani ne okuyacağımızla alakalı bizde sıkıntı var. Okuma kültürü, Türkiye'nin okuma haritası falan bunları hani hep sıkıntılıdır ya da altlarda çıkarız. Şu kadar kişi başına okuma sayısı vardır işte bir yılda 5-6 kitap dergi okuyoruz falan gibi. Yani bu dini kitaba da yansıyor haliyle ya hiç okumuyoruz veya dindar nesil dindar camia genel itibariyle okuyorsa da burada da herhalde bir anlamda çoksatar algısı oluştu gibi.

Yaşamı önceleyen, kolaycı ve normatif olmayan bir din söylemi ile bireyselleşen okur profilinin bir araya gelmesiyle bu tür kitapların ortaya çıktığını eleştirel bir dille ifade eden Kerim ise, yayıncıların da maddi sebeplerle bu türlere yöneldiğini dile getirmiştir:

İşte bir an önce kısa yoldan cennete sokabilecek şeylere yöneliyorlar. Şu anda yayınlar da o doğrultuda insanlar. Çünkü maliyetler artınca yayıncılar da seçiciliğe yöneldi. Kısa yoldan para getirecek eserlere yönelim oldu. Kaynak eser bassa yani 10 ciltlik bir eser varsa maliyet süper derecede yüksek olacak dönüşü çok zor

olacak. Ama öyle tatlı dediğimiz çerez dediğimiz kitaplar olursa çok daha hızlı bir şekilde satılıyor ve dönüşümü de yüksek oranda oluyor çünkü fiyatları da çok yüksek onların.

Yasin ise bu durumu anlamlandırırken nitelikli dini kitapların az satmasının normal olduğunu; bazı metinleri anlamak için belli bir eğitim seviyesi gerektiğini; bu yüzden kolay okunan ve kolay anlaşılır kitapların böylesi bir eğitime sahip olmayan geniş kitle tarafından talep gördüğünü ifade etmiştir. Bu anlamda bu tür kitapların toplumun genel anlamda okur-yazarlık seviyesi ile bağlantısı olduğu gerçeğini de vurgulamıştır:

Türkiye'de çok kaliteli kitaplar az satar. Bu kötü manada bir şey söylemiş olmayalım da yani kaliteli kitaptan kastım şu: eğitim seviyesi çok yüksek kişilerin anlayıp okuyacağı veya alanında iyi olan kişilerin anlayacağı kitapları iyi kitap diye düşünelim. Bu kitaplar zaten anlayacak az kişi olduğu için az okunuyor, o yüzden yani yoksa mesela basit konularda çok kitap basılır, çok kitap satılır. Onun artık adını siz koyun yani ona nitelik mi diyorsunuz başka bir şey mi?

Din okuryazarlığının bu bağlamda önemine dair düşüncenin hakkı teslim edilmekle birlikte modern insanın maneviyata dair yaşadığı eksikliğin bir arayışa dönüşmesinin yeni maneviyatçı söylemleri güçlendirdiğini ifade etmek gerekir. Toplumun dindar ya da değil tüm kesimlerinin din ile olan ilişkisinin hangi boyutlarda olduğu bu noktada önem kazanmaktadır. İster seküler isterse muhafazakâr bir çevrede olsun dinin anlaşılması ve hayatın farklı yönlerine anlam katması açısından kitlesel dini duyarlılıklar büyük ölçüde popüler ilgiler tarafından beslenmeye devam etmektedir. Araştırma sahasının ortaya koyduğu veriler toplumun farklı sosyo ekonomik ve kültürel tabakalarından olmasına rağmen geniş kitlelerin popüler dini nesnellikle bir şekilde bilgi

alışverişi içerisinde olduğunu göstermektedir. Salih, müşteri profilini tarif ederken bu gerçeği açığa çıkarmaktadır:

Hacı Bayram'ın bir tabiri var eskilerden velisi ve delisi eksik olmaz. Hacı Bayram 'da çok farklı simalara şahitlik edebilirsiniz. Bunun ekseriyeti, Hacı Bayram herkesi kabul eder, Hacı Bayram olması hasebiyle bugün görüşü sol kesimden de olsa Hacı Bayram'ın maneviyatına hürmeten ziyaretine gelirler ve o yüzden sınıflandırma yapmamız biraz zor olur ama Anadolu halkı daha baskın olmakla beraber elit, seviyesi yüksek insanlar da ağırlıyoruz zaman zaman diyelim.

Bu örnekler üzerinden mistik anlatıların etkisini vurgulayan Salih, Uğur Koşar'ın kitaplarının popüler çoksatan kitapların tümünde görüldüğü gibi benzer şekilde sosyal medya ile popülerlik kazandığını ve geniş kitlenin ilgisini çekmeyi başardığını daha eleştirel bir üslupla dile getirmiştir. O, bu kitabı içerik anlamında derinlikli bir çabanın ürünü olmaktan uzak, sanal âlemde popülerleşmiş ve dahası gayri İslami bir propagandaya sahip olmakla itham etmiştir:

Malum sanal âlem bizi çok etkiliyor sanal dünyanın esiri olmuş durumdayız tabii bunu hayra kullanmaya çalışan arkadaşlar var ama belli bir yerden sonra iş maddi boyutunu taşıdığı için bu da maalesef insanların manevi boşluklarını tırmalamaya giriyor. Sosyal ortam bu kitapları çok etkiliyor. Yani bir gün bir instagramda bir facebookta bir alanda, bir şeyde sayfada ortamda bu şey tavsiyelerle bilmem ne yürüyor. Bugün mesela Uğur Koşar diye bir zat bir dönem sanal âlemde çok yaygındı. 'kopy paste'dir yazdıkları çoğunlukla wikipedie'den yapıştırıp kitap yapar. Yani bu bizim Türk halkının maalesef ambalaja kapılması. "Allah de ötesini bırak", "Allah yeter" falan bu kitapların hepsini ben incelenmiş olmakla beraber tamamıyla misyonerlik algısı vardır o kitaplarda. Öyle şeyler ki içerisinde din yok

da deizm falan yani sen ve tanrı ve sen mutluluk yani bu aslında Hristiyan öğretisinin bize aktarılmış hali. Hâlbuki tasavvufun özü ile ciddi manada tasavvufla züht ile alakası yok o yüzden ben bu tip şeylere özellikle sınırlandırılması gerektiği tavsiyesini sunarım. Çünkü zehirliyor yani farkında olmadan. Ailelerin özellikle çocuklarının ne okuduklarının farkında olması gerek.

Şekil 20 Uğur Koşar'ın çok satan kitabı

Salih tarafından ifade edilen bu türdeki bazı kitapların içerik anlamında tehlikeli ve dini anlamda olumsuz bir etkiye sahip olduğu şeklindeki görüşü Ali'de de bulmak mümkündür. Ali'nin bu yöndeki eleştirisi daha önce “kişisel gelişim dini” olarak da ifade ettiği bu türün normatif olmayan ve yaşamı önceleyen bireyci karakteriyle özellikle genç kitlenin okuma kültüründe önemli bir yer edindiğine yönelik olmuştur. Düşüncelerini desteklemek amacıyla o da Uğur Koşar'ın *Allah De Ötesini Bırak* (şekil 20) isimli kitabını örnek olarak vermiş ve bu ve bunun gibi kitapların dinin normatif yönünü yok sayarak

kolaycı bir dinsel söylem geliştirdiği; bu yönüyle de özellikle genç kitleye popülerlik kazanabildiği görüşünü tekrar etmiştir.

Yani "Allah de yeter", içine bakıyorsun din yok içerisinde. Bir şey yok işte ondan bu nedir yani kapitalizm böyle bir şey istiyor. Ama gençlerin elinde, çok satıyor, gençlerin de hoşuna gidiyor. Yani çünkü dinin kurallarına yani işte namaz kılacaksınız, şimdi oturup yani haram yemeyeceksin, gözünüz sakınacaksınız, buna gerek yok kardeşim, Allah de yeter cennetin kapısındasın. Cennet'te başköşedesin (Ali).

Ali'nin "din soslu maneviyat" ve "kişisel gelişim dini" olarak pazarlandığı yönündeki endişelerini destekler nitelikteki bir dergi mülakatında Uğur Koşar (Koşar, 2014) "modern çağın bilgesi" gibi iddialı bir ifadeyle tanıtılmıştır:

Uğur Koşar; "Doğunun zen öğretisi (farkındalık) ile sufiliği (kalp gözüyle bakışını) harmanlayarak, kendine özgü üslubu ile insanların zihinsel ötesi uyanışına, aydınlanmasına yardımcı olan modern çağın bilgesidir" diye tanımlanıyor. Biz bu röportaj sonrasında bir de; "Yazdığı her satırda okuyucunun yüreğine dokunan üslubu, bulduğu çözümleyici uygulama tekniği ile hayata kattığı değer ve maneviyatla bütünleşmede sorgulamadan kabullenişin hafifliği onu en güzel şekilde ifade ediyor" diyebiliriz. *Allah De Ötesini Bırak, Bana Allah Yeter, Rabbini Bilen Kendini Bilir* ve *Rabbin için Sabret* kitapları ile sadece Türkiye'de değil, henüz başka bir dile çevrilmeden dünya kitap satış listelerine giren ve 10 haftadır listelerden inmeyen Uğur Koşar, çok büyük bir okuyucu ve danışan kitlesine sahip. Uğur Koşar ile 2014 yılının ekim ayı sonuna kadar dolu olan randevularının ve şehirlerarası grup terapilerinin arasında buluştuk ve sorularımızı

sizler için sorduk. Tüm zamanların en çok satan kitaplarının yazarının cevapları da, tıpkı kalemi kadar sade, dingin ve etkileyiciydi.

Bir kişisel gelişim dergisinde tanıtılan Uğur Koşar'ın bahsi geçen senkretizmi, halkın seviyesine hitap eden maneviyatçı doğası, sade anlatımı ve tanıtım stratejileri onun kitlece alımlanmasında en önemli etkenler olarak vurgulanabilir. Ancak içerik anlamında İslam ile doğu ritüellerini bir araya getiren senkretik ve bireyci din anlayışı katılımcı kitapçılar tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirel bakış açısını yansıtmaması açısından bu tür kitaplar Mehmet tarafından İslamsız İslam olarak değerlendirilmiştir:

Yani kendisi Şeraiti'nin bahsettiği, dine karşı din söylemi gibi bir şey herhalde bu. İslamsız İslam, yani adı İslam ama hayatlarına yaşantılarına, evlerine, işlerine, yani çocuklarına eşlerine sirayet etmeyen, bunları bırakın kendi kalbine bile sirayet etmeyen bir din anlayışı ve bu din anlayışının içerisinde sen işte Allaha dua et, şu kadar şeyi şu kadar oku yok şöyle güzel insan ol, iyi insan ol. Batının hümanizm denilen -ki tamamen yanlış anlaşılan- o felsefesinin de etkisiyle.

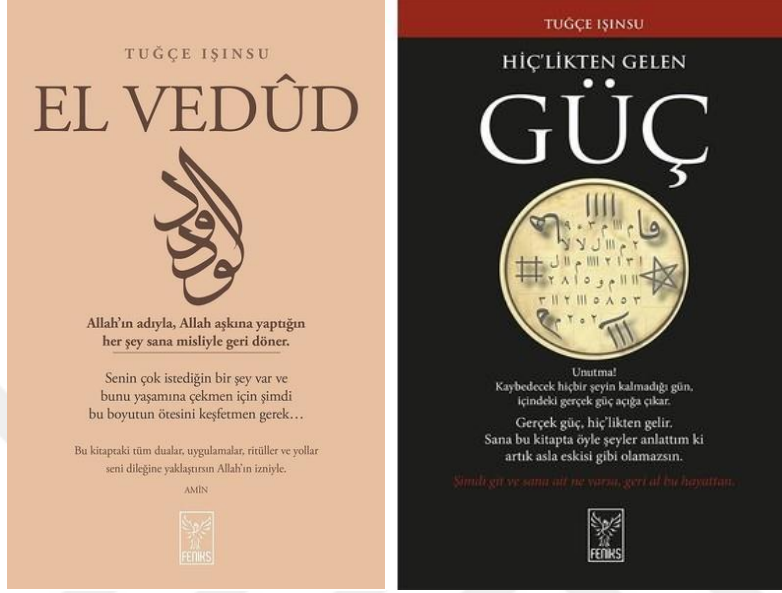
Esasında Koşar'ın kitabına bakıldığında (Allah De Ötesini Bırak, 2013) İslamsız bir İslam söylemini destekleyecek bir anlatıdan ziyade İslam tarihinin tasavvufi-menkıbevi birikiminin kendi terapötik maneviyatçı düşüncesini destekleyecek şekilde seçmecî bir harmonisini bulmak mümkündür. Kitabının başında (s. 3) *theatrical therapy system* ve *nur terapisi* olarak ifade ettiği terapötik din dili hem İslam'ın kendince uygun görünen farklı boyutlarının harmanlandığı hem de farklı kültürlerin bir takım dinsel öğelerini barındıran bir senkretizmi yansıtmaktadır. Koşar “doğunun zen öğretisi ile sufiliğin kalp gözüyle bakışını harmanladığı ”şeklindeki iddiasıyla bu senkretizmi ifade etmiştir.

Dinin temel metinlerini ve bir takım ibadetlerin kendi maneviyatçı terapötik anlatımı için kullanışlı hale getirerek tüketim ürünlerine dönüştürmek noktasında hem kitapçılar tarafından oldukça eleştirilen hem de medyada içeriği çokça tartışılan çok satan kitaplar içerisinde diğer örnek Tuğçe Işinsu'nun el-Vedud isimli kitabı olmuştur. Yazarının dini anlamda hiçbir ehliyet ve yetkinliğe sahip olmamasına rağmen çok geniş bir kitleye ulaşmış olduğu ve Hacı Bayram kitapçılar çarşısında dahi popüler kitaplar listesine girdiği ifade edilmiştir:

İsmi şuan aklıma gelmedi ama bir kitap vardı. Bu kitap çok fazla sorulur oldu kitabı bilmiyoruz tabii, yazarını da bilmiyoruz, bir araştırma yaptık. Yani kitabı yazan kişinin hiçbir ehliyeti yok, öylesine yazmış ve yazdığı kitabı da sonradan temin ettik araştırmasını yaptık popüler kitap bu. Yani günlük 3 kişi 5 kişi soruyor. Yani bu kadar fazla. Tuğçe Işinsu diye bir kadının kitabıydı şimdi hatırladım, 'el vedud' kitabın ismi. Yani bu insanlar kendileri yani bırakın dini bilmeyi namaz kılmayan insanlar, hayatlarında namaz kılmayan insanlar bunlar yani hayatlarına bakıyorsunuz dine dair hiçbir şey göremiyorsunuz. Gördüğünüz şey nedir Hint'ten bir şeyler almış bir mistik şey almış yoga almış, biraz batıdan, İslam'ın tasavvufi yönünden, İslam'dan demiyorum, İslam'ın tasavvufi kanalından bazı şeyleri almış bunları harmanlamış yani affedersiniz üfürmüş de üfürmüş diyeceğim yani başka hiçbir şey denmez. Zırvalamış resmen ama insanlar buna çok ciddi rağbet ediyorlar, yöneliyorlar (Mehmet).

Özellikle yazdığı "tılsımlı" kitapla gündeme gelen ve kitabını okumanın yeterli olmadığı satın almanın gerekli olduğu şeklinde farklı bir satış tekniği uygulayan bahsi geçen yazar kendisini "spritüel danışman" olarak tanıtır kitaplarında birçok dinden

kavram ve ritüeller kullanırken özellikle kapak resimleri ve isim tercihlerinde çoğunlukla İslami bir ton kullanmayı tercih etmektedir (bkz. Şekil 21).

Şekil 21 Tuğçe Işinsu'nun uzun süre hem ana akım kitapçıların hem de ülke genelinde birçok kitabevinin ön raflarından inmeyen iki popüler kitabı. Kapak resimlerindeki İslami ton açıkça görülmektedir.

Yazdığı kitaplarla daha çok bir spirüel dua terminolojisi ile terapötik bir dinsel ritüel manzumesi geliştirmeye çalışan ve belirli duaları ya da Kuran ayetlerini belirli amaçlar doğrultusunda belirli ritüeller içerisinde okumakla “bu dünyacı” hedeflere ulaşılabileceği iddiasını tekrar eden Işinsu bu kitapların başarısını kitaplarının çözüm odaklı olması ve mistik içeriği ile duaları insanlara sevdirmesi olarak açıklamıştır. (Işinsu, 2020) İslami dua terminolojisi ile spirüel anlatıyı birleştirerek yeni bir tür ortaya koyan yazar çözüm odaklı ve “bu dünyacı” amaçlara dönük ritüeller ortaya koymakta ve sonuç aldığını iddia etmektedir. Sosyal medya üzerinden kitabının başarısını oldukça etkin bir şekilde kullanırken, okuyucularının dönüşlerini paylaşarak inandırıcılığını artırma yoluna da gitmiştir (şekil 22).

Özellikle Hristiyan batıda uzunca bir süredir tartışılan bir alan olarak dikkat çeken spritüallite ile kişisel gelişim temelli dinselilik üzerine ilgide ve bunun bir yansıması olarak popüler literatürde dünya genelinde bir patlama söz konusudur. Bu anlamda pek çok insan için, eski bağlılıklar ve toplumsal kimlikler modernite tarafından dönüştürülürken, daha önce de ifade edildiği gibi spritüallite de dünyanın birçok yerinde dinin yerini almaya başlamıştır. Her ne kadar Türkiye’de benzer bir durumdan aynı yoğunlukta bahsetmek mümkün olmasa da özellikle endüstriyel batı toplumlarında giderek daha popüler hale gelen “spritüallite” söylemi aracılığıyla çağdaş kapitalist ideolojiler tarafından “din” sessizce ele geçirilmektedir. Carrette ve King (2005) bu kavramın, insan hayatının tüm alanlarında giderek artan bir şekilde uygulanan neoliberal ideallere yönelik toplumsal ve ekonomik politikaları yansıtır ve destekleme aracı olarak çağdaş kullanımına dikkat çekmişlerdir.

McChesney’in eleştirel okuması çerçevesinde, kişisel çıkarları maksimize etmek için özel menfaatin mümkün olduğunca toplumsal hayatı kontrol etmesine izin verilen politika ve süreçleri ifade eden Neoliberalizm, zamanımızın tanımlayıcı, baskın küresel, siyasi ve ekonomik paradigması olarak görülmektedir. (McChesney, 1999, s. 8)Spritüallitenin ekonomi ve politika sorunlarıyla da ilişkili olduğu görüşü ifade eden Carrette ve King’e göre toplumsal gerçeklik alanı olarak sosyo-politik ve ekonomik dünyadan ayrı olarak var olan bir din alanından bahsetmek mümkün değildir. Bu anlamda saf homo religious olmayabilir, ancak temel insan motivasyonunun ve eyleminin açık bir göstergesi olarak iktisadın artan hâkimiyetine rağmen, homo economicus da yoktur. Modern bilinçte din olarak sınıflandırılan gelenekler, her zaman ekonomi ve mübadele tarzlarıyla bağlantılı olmuştur. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi örgütlerin gelişmesi ve

zamanımızın baskın ekonomik ideolojisi olarak neoliberalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte, bu kültürel ve politik değişim şimdiden küreselleşmiştir(Carrette & King, 2005, s. 4).

Aydınlanma düşüncesinden bu yana, bilimsel akılcılığın, hümanizmin ve ulus devletin modern, liberal demokratik modellerinin (genellikle sekülerleşme olarak adlandırılan bir süreç olarak) yükselişiyle dinin toplumsal otoritesinin aşınmaya maruz kaldığı sıklıkla kabul edilmektedir. Bu durum modern batı toplumlarında genellikle kendisini din kavramının, değişen derecelerde, özel alana hapsedilmesi olarak göstermiştir.

Küreselleşme biçimleri içerisinde kapitalist ve bireyci bir maneviyatçı söylemin ortaya çıkışıyla birlikte, geleneksel olarak “dinler” tarafından mesken tutulan kültürel alan belirli bir ekonomik ajanda tarafından ele geçirilme girişimi ile karşı karşıya görünmektedir. Bu küresel durumun erken örnekleri olarak özellikle seküler çevrelerde görünen sprital ritüeller ve küçük grup oluşumları Türkiye’de de izlenmeye başlamış (Mirza, 2018) ve kitleselleşme eğilimini kitap piyasasında göstermeye başlamıştır. Oldukça büyük bir kitlesel başarıya ulaşan ve aynı zamanda ticari başarı da sağlayan Koşar ve Işınsu kitapları örneğinde görüldüğü üzere geleneksel dini anlayış ve pratikler yerine ikame edilen İslami eğilimli maneviyatçılık (spiritüalizm) Türkiye’de de geniş kitlelerin anlam dünyalarında karşılık bulmaya başlamıştır.

Gittikçe popüler hale gelen yeni maneviyatçı türün içeriksel değerini farklı disiplinlerce ortaya koyacak çalışmalara oldukça fazla ihtiyaç vardır. Bu alışma böyle

bir iddiayı taşımasa da bu tür spirüalist kitapların ortaya koyduğu sosyolojik gerçekliği anlamak adına belli başlı ortak vurgularını ifade etmek gerekir.

Yeni maneviyatçı paradigma, daha çok kalbin bireysel maneviyatı ile ilgilenmekle birlikte hayatın bütün yönlerine hitap etmektedirler. Yanlış benlik türünden kurtulma sözü vererek burada ve şimdi mümkün olan en iyi yaşamı vaat ederek hayata hitap etmektedirler. Bu anlamda maneviyatçı biçimin başarısı, insanların içten ve kişisel yaşamlarına hitap ettikleri gerçeğiyle bağlantılıdır. Bu bağlamda yaşamın bütünüyle maneviyatına özellikle de içsel yaşama özel bir vurgu söz konusudur. Yaşamsal anlam arayışı, popüler dinlerde, eşitsiz sistem ve kurumsal ve politik kriz tarafından ezilen alt sınıfların çılgınlıklarının bir sonucu olarak mevcuttur. Tüketici toplumundaki yabancılaşmanın, şiddetin veya adaletsizliğin üstesinden gelme arayışı, yaşam ve kutsal kozmos duygusunu inşa etmenin yeni yollarını vurgulamaktadır(Gumucio, 2016, s. 40).Bu vurgu toplumsal duyarlılıklardan daha çok bireysel manevi gelişime odaklanarak kabul görmektedir. Tıpkı Uğur Koşar'ın kitabında ifade ettiği gibi yaşamın bütünüyle kutsiyeti vurgulanmaktadır: *“Bu yola çıkarken bilgelik adına çıkmıştım ve huzuru velilik yolunda buldum! Çünkü onun içinde Allah vardı!..”* (s. 11).

Maneviyatçılığın Türk toplumundaki karşılığını örneklendirilmesi anlamında bu tür kitaplara eğilimde temel etkenin bireyselleşen din düşüncesi olduğunu ifade eden Kerim “herkes kadar din” oluştuğunu ve gerçek dinden bahsetmenin zorluklarını dile getirmiştir. Herkesin din hakkında ve din adına konuşabildiği bir sosyolojik gerçekliği dile getirirken yeni tür maneviyatçı kitapların böylesi bir ortamın ürünü olduğunu da işaret etmiştir. Ona göre bireyselleşen Müslümanlar zamanla kendi iç dünyalarına

dönmeye ve toplumsal duyarlılıklarını kaybetmeye varan bir konformizme doğru yönelmektedir:

İnsanlar da böyle bir eksikliği hissetmiyor önceden insanlar bir takım rahatsızlıklar duyabiliyordu bir şey yapmadığından dolayı ama şimdi öyle bir yapı yok. Niye herkes kendi tabi olacağı dinini oluşturduğu için oluyor. İnsan kılıfını çok rahat bulur. Yani bir ateist bile bugün desen ki ya başım ağrıyor bana bir ilaç tavsiye et ben doktor muyum der ama desen ki İslami bir konuda bir şey desem hemen ahkâmını veriyor. Bu dünya üzerinde de bu şekilde şekilleniyor. Bugün dünyada Müslümanlar artık bu konumda ise, yani her türlü şeyin silahların, ilaçların denendiği hiç kıymetin olmadığı bir şeyde ise asliyetten uzaklaştığının da en büyük öncü göstergesidir. Öncesinde insanlar kendi yaşama alanındaydı. Çünkü sıkıntı insanlara altını ortaya çıkarttırdığı gibi insanlardaki imanı ortaya çıkarır. Rahatlık insanların özelliklerini bozdu yani en ufak bir şeyi şu anda bile mesela bir haber izliyorsun bakıyorsun ki Filistin'de olsun, değişik ülkelerde insanlar Müslümanlar katlediliyor, belki o anda ufak bir şey duyuyoruz üzüntü, herkes kendi kültürüne göre bir tepki koyuyor ama ikinci habere kadar. İkinci haberde bu özellik bitiyor (Kerim).

İlk olarak Avrupa aydınlanması, dini söylemi siyaset, ekonomi ve bilimin alanından dışlama eğiliminin artmasına yol açmıştır. Esasen bu, dinî olanı öncelikle bireysel tercihler, inançlar ve özel manevi eğilimler açısından temsil ederek başarıldı. Bu, dinin bireyselleşmesi olarak ifade edilebilir. Bu kültürel değişim, çok daha fazla bireysel deneyime ve dini alternatifleri keşfetme özgürlüğüne izin vermiş ve örneğin, genellikle New Age olarak adlandırılan dini hareketlerin ve spiritüalizmin erime potasının gelişiminde etkisi çok önemli olmuştur (Carrette & King, 2005). Bununla birlikte, dini

duyarlılıkların bireyselleşmesi, Kerim'in de yukarıda şikâyet konusu yaptığı gibi modern toplumlarda bir topluluk duygusunun ve başkalarına karşı sorumlulukların erozyona uğraması konusunda endişelere neden olmuştur.

Dinsel olanı dışladığı kabul edilen seküler modernite, belirli bir din tarihinin (Avrupa Hristiyanlığının) ve bu tarihe genel anlamda batılı Aydınlanmanın tepkisinin bir ürünüdür. Seküler-dinsel ayrımının Batı dışı kültürlerle tam olarak eşleştirilebileceği de açık olmasa da dünyanın birçok yerinde daha fazla insan kendilerini dinden ziyade spiritüel alana ait olarak görebilmektedir. Gündelik yaşamda din kurumsallaşmış/organize formlarla bağlantılı görünürken, spiritüel daha çok içe dönük ve bireyler tarafından kendine yeter bir arayış olarak görülmektedir. Sekülerleşmenin etkileri ile geleneksel dini kurumların kültürel varlığı azalmış, ancak dine olan bireysel bir bağlantı, yani bir bakıma maneviyat arayışı artmıştır(Possamai, 2015, s. 790). Bu artış dolayısıyladır ki tüm dünyada spiritüel yönelimleri besleyen literatür çokça talep görür hale gelmiştir.

Aynı zamanda, yirminci yüzyılın sonlarında ve özellikle 2. Dünya Savaşı sonrasında dinin ikinci bir özelleştirme biçimi daha meydana gelmiştir. Kısmen önceki sürecin yani dinin bireyselleşmesi üzerine inşa edilmekle birlikte onunla arasında önemli süreklilikler de vardır. Dinsel yapıların, fikirlerin ve iddiaların bireysel/kurumsal kâra hizmet söz konusu olduğunda özgünlük iddialarının satılması ve belirli bir dünya görüşünün ve yaşam tarzının teşviki olan *dinin metalaştırılması* olarak nitelendirilebilir(Carrette & King, 2005, s. 15).

Türkiye'de özellikle kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve çeşitlenmesiyle birlikte dini alanın görünür hale gelmesi sonucunda bu süreci destekleyen metalaştırma

biçimlerine şahit olunmaktadır. Ramazan ayında banka reklamlarının dinsel bir anlatıyı sahiplenme çabaları ya da dini bayramların bir satış kampanyasına dönüştürülmesi gibi birçok metalaştırma örneği dinin sermaye tarafından spirüel bir unsur olarak kullanılmasını işaret etmektedir. Dinin kültürel kaynakları bir bakıma paketlenmekte ve yeniden markalanmaktadır. Bu yeniden üretim, dini geleneklerin tarihsel saygınlığını ve otantiklik havasını istismar ederken, aynı zamanda kendisini modern laik bağlamda din ile ilişkili kendilerince olumsuz çağrışımlardan ayırmaktadır. Bu bağlam içerisinde spirüel kavramının yükü tam da budur. Aynı anda hem dine selam vermekte hem de ondan ayrılabilir. Burada din, kapitalizmin ideolojisini desteklemek için “maneviyat” olarak yeniden markalaşmıştır. Dini fikirler ve pratikler, modern, yalıtılmış bireyin kaygılarını hafifletmek için satılacak meta haline gelmiştir.

Spirüalitenin “şekerli kaplamasının” arkasında, artık insan hayatının tüm boyutlarının pazarlanmasına giderek artan bir şekilde bağlanan ince bir özelleştirme biçimi yatmaktadır. Aslında bu, dinin sessizce ele geçirilmesin ve kullanışlı hale getirilmesinde önemli bir adımdır. *Spirüalite* kavramının muğlaklığı ve kullanışlılığı, onun ideolojik uygulaması için etkili bir örtü görevi görmektedir (Carrette & King, 2005). Haenni’nin belirttiği gibi Ak parti döneminde geleneksel İslamcı yorumların terk edilerek burjuvazi güdümlü yeni bir İslamlaştırma sürecinin ortaya çıkışı, kurumsal demokrasi ve farklı hayat biçimlerine karşı tahammülsüzlüğü bir potada eritebilmiştir. Piyasa islamı birçok değer yanı sıra serbest girişimcilik ve bireysel başarı mitini ortak idealleri olarak paylaşmaktadır (Haenni, 2014, s. 120). Dinsel anlayışların aktarım aracı olarak yayıncılığın da benzer idealler ve üretim süreçleri içerisine girmeye başladığı katılımcılar tarafından ifade edilirken, seç-karıştır tarzı senkretik dini söylemler spirüel olanın

sterilize edilmiş dindarlığını sürekli gündeme getirmektedir. Bu noktada neoliberalizmin bir tonu ve dinin metalaştırılmasının bir biçimi olarak piyasa İslamı, piyasa ve bireyselleşmenin erdemlerini içselleştirmesiyle tartışılmaya devam edecek görünmektedir.

Bu tür kitapların bir diğer temel özelliği her türlü kişisel ihtiyaçları veya arayışları ele alıp cevaplar üretme iddialarıdır. Bu açıdan bu tür spirüel yayınlar toplumun önemli bir kesiminde var olan anlam arayışına maneviyatçı bir tonla hitap etmekte ve bir *arayış dini* ortaya koymaktadır. Dinsel şifa arayışını yansıtan kitaplarda hem maddi hem de manevi şifanın bir arada İslami gelenekle birlikte sunulması gibi bu tür kitaplarda da kişisel manevi gelişim, kullanışlı hale getirilen İslami kaynaklara kısmi atıflarla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Her iki örnekte de görüleceği üzere maneviyatçı terapiyi merkezine alan (Uğur Koşar, *Nur Terapi* – Tuğçe Işınsu *Melek Terapi* ve farklı maneviyatçı ritüel örneklerinde olduğu gibi) ve bunu yaparken İslami terminolojiyi ve kutsal metinleri kullanışlı hale getirerek *sentetik* ve İslam’la birlikte farklı dini tecrübeleri bir arada kullanması dolayısıyla *senkretik* bir dil oluşturulmuştur. Aynı zamanda gittikçe artan bir şekilde yaşamın kutsallaştırılması anlayışını yansıtan maneviyatçı örnekler gündelik hayata dair problemlerin çözümü için bir takım dinsel terapi uygulamaları önermektedirler.

Işınsu kitabında (El Vedud, 2017) bolluk, bereket ve kazanç için okunacak dua ritüellerinden kısmet açmaya(s.16-17), blokaj ve nazar kaldırma dualarından (s. 52) şifa ve başarı dualarına (s. 69) kadar birçok gündelik popüler istek ve beklentilere dair kısa ve etkili reçeteler sunduğu iddiasıyla kolaycı bir dinsel-manevi hayat stratejisi geliştirmiştir.

Bu maneviyatçı anlatım Işınsu'nun kitabında dua ve bir takım sağaltıcı ritüellerle bezenmiştir. Bu ritüeller bir takım nesnelere (taş, çiçek, bakliyat gibi) bazen dua bazen zikir bazen de Kur'an ayetleri okumak şeklinde yapılırken terapötik bir ritüeller manzumesi sunmaktadır.

Benzer terapi dilini Koşar'da da görmek mümkündür. Farklı inanç sistemlerinin bir takım uygulamalarını İslami kavramlar ve tasavvufi kıssalarla birleştirerek senkretik bir din dili kurgulayan Koşar böylece muğlak bir gerçeklik ortaya koymuş aynı zamanda kitabında (s. 9) oldukça iddialı bir şekilde terapötik çareler sunduğunu ifade etmiştir:

İnsan zihni kullanmasını bilmiyor, çünkü onun kullanma talimatını kimse vermedi!
Ben insanlara zihnin nasıl kullanılacağını gösteriyorum ve onlar kolayca özlerine ulaşıyor, kalıcı sonsuz huzurla tanışıyorlar, tek sırrım budur.

Kitabında bir tefekkür çalışması olarak *nur terapisi* adını verdiği maneviyatçı uygulamayı “ruhun gıdası”, “ruhun suyu” olarak nitelendirirken bu terapi ile oldukça iddialı bir şekilde kısa süre içinde kutsallığı tecrübe vaat edilmektedir:

“Belki de Allah'ı, sonsuz rahmetini, enerjiiyi, ilk defa bu kadar yakından, iliklerine kadar hissedeceksin. Bu çok derin bir çalışmadır, niyetin Allah'ın rızasını, dostluğunu kazanmak adına olsun ve ister parkta otur, ister balkona çık... Günde 1 dakikayla izlemeye başla, her ne oluyorsa Allah'ın üzerinde bulunan o kesintisiz emrini, rahmetini gör...”

Son yılların özellikle medya ve sinema ürünleri ile oldukça ilgi çeken ve bu yönde birçok kitabın yayınlandığı terapi anlatıları dini kitap piyasasında karşılaşılan bir gerçeklik alanı ortaya koymuştur. Maneviyatçılığın hâkim bir tonu olması yanında

tasavvuf edebiyatı üzerinden de bir terapötik dil geliştirilmeye başlanmıştır. Dini yayıncılık yapan birçok yayınevinin *Mesnevi Terapi*, *Aşk Terapi*, *Yunus Terapi*, *Kupa Terapi (Hacamat)*, *Sufi Terapi*, *Rumi & Aşkın Terapi*, *Esmâ Terapi*, *Nefs-i Terapi*, *Manevi Terapi*, *Dualarla Terapi*, *İman Terapi*, *Ruhsal Terapi* gibi kitaplarla bu yöndeki popüler eğilime karşılık verdikleri görülmektedir. Ali, dini yayıncılıkta yeni bir ton olan bu tür kitapların ilgi çektiğini ifade etmekle birlikte dini anlamda zorlama çalışmalar olduğunu ifade etmiş ve senkretik içeriklere sahip oldukları gerçeğinden hareketle eleştirel bir tavır takınmıştır:

Şimdi söylemek olmuyor da e canım “Mesnevi Terapi” de olmaz hocam ya! Olmaz ama yani şimdi meditasyon zorlamalarına ne gerek var. Yani tamam diyelim belki güzeldir, şeydir ama yani olmuyor hocam. Ama satıyor mu satıyor. Yani şu var, şimdi marjinal bir hava yaratınca burada yani işte biz burada başka bir şey söylüyoruz gibi ilgi çekiyor.

Hem Koşar hem de Işınsu’nun kitaplarını analiz amaçları doğrultusunda, Carrette ve King tarafından yapılan, kapitalizmin ideolojisine göre dört derecelik spiritüallite ayrımı dikkate alınmıştır. Bu ayrıma göre devrimci veya anti-kapitalist spiritüalliteler, iş-etici/reformist spiritüalliteler, bireyci/tüketimci spiritüalliteler ve kapitalist spiritüalliteler söz konusudur. Bu teorik ayrım özellikle batı toplumlarında gözlemlenen gerçeklik üzerine bina edilmekle birlikte yeni dini hareketleri dünyayı “onaylayan”, “reddeden” veya “kabul eden” yönelimlerine göre sınıflandıran tipolojiye bir alternatif olarak sunulmuştur. Dünyaya yönelik dini tutumları bu dünyacı ve öteki dünyacı olarak ayıran Weberci düşünce üzerine inşa edilen bu sınıflandırma belirli bir analiz düzeyinde yararlı olmaya devam etmektedir(Carrette & King, 2005, s. 18-21). Koşar ve Işınsu örneğinde

Türkiye’de popüler türler olarak yeni maneviyatçı kitaplar yukarıdaki kategorizasyon içerisinde bireyci/tüketimci spirüaliteler içerisine dâhil edilebilecek türlerdir.

Dini uygulamalar ve kâr güdüsü arasındaki bağlantı tarihin kendisi kadar eskidir. Ancak bireyci ve konformist din anlayışları genellikle Sanayi Devrimi ve modern kapitalizmin yükselişine tepki olarak geliştirilen hareketleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Yönelim açısından modernist olma eğilimindedirler ve aynı zamanda gelenek, kutsal kitap ve dinî özgüllükle güçlü bağları sürdürmekle birlikte kapitalist sistemin neoliberal karakteri ile de işbirliği içindedirler. Burada bireyci veya tüketimci spirüalite olarak ifade edilen şey, kapitalizmi, tüketimi ve bireyciliği benimseyen ve dini veya maneviyatçı dünya görüşlerini bu ideolojiler açısından yorumlayanları ifade etmektedir. On dokuzuncu yüzyıl komformizmi genel olarak modernist bir kökene sahipken, 1960'ların sonlarında tüketici spirüaliteler ortaya çıkmış ve eklektizm, bireyci deneyim ve dini gelenekleri seç ve karıştır yaklaşımına vurgu yapmakla yönelim açısından genel anlamda senkretik ve postmodern olarak değerlendirilmektedirler. New Age ve kişisel gelişim hareketi içinde bunun birçok örneği söz konusu edilmiştir. (Carrette & King, 2005, s. 19)

Markaların ve imajların ürünlerin kendisinden daha önemli hale geldiği bir ortamda, maneviyatçı söylem insan zihnini ve kalbini kazanma görevinde yeni bir gerçeklik haline gelmiştir. Bir bakıma modernitenin öldürdüğü tanrı, postmodern maneviyatçılık ile bir alım satım nesnesi olarak yeniden diriltilmiştir. Bu anlamda tüketimcilik yeni ezoterik bilgi haline gelirken dini geleneklerin kültürel sermayesi kullanılarak ticari çıkarlara, hizmet edilmektedir. Kendilerini geleneklerden uzaklaştırırken aynı zamanda, Asya dinleri örneğinde olduğu gibi, “egzotik imajlardan”

para kazanmak mantığı ile eski kültürel gelenekler ve düşünce sistemleri, bu anlam çerçevesinde her şey gibi meta haline gelmekte, zengin ve farklı geçmişler alım satım nesnesine dönüşmektedir.

Örneklerde görüldüğü gibi sentetik ve senkretik maneviyatçı yönelimlerin geniş kitlelerde neden bu kadar popüler hale geldiği sorulduğunda Mehmet bunun nedeni olarak benzer bir biçimde toplumda hissedilen manevi boşluğu ve bu kitapların duygulara hitap eden doğasını göstermiştir:

Bir açlık var çünkü. Bence insanların yaşadığı manevi boşluk, şimdi orada mana boyutu çünkü bilgiden ziyade orada bir heyecan veriyor. Belki bir romantik bir hava veriyor o kitaplar çoğunlukla.

Hacı Bayram özelinde ifade edildiği gibi geniş halk kesimleri içerisinde hayatını dini duyarlılıklarla sürdürmeye çalışanlarla eküler bir yaşam biçimi geliştirenlerin dini bilgiye yaklaşımları arasında bir uyum ifade edilebilir. Bu uyum kutsalın tecrübe edilmesinde benzer duyarlılıklara sahip olmak şeklinde benzer bilgi kaynaklarına yönelimler şeklinde kendisini göstermektedir.

Popüler dindarlığın seküler ya da dindar kesimler içerisinde tonaj farkı olmasına rağmen benzer kaynaklarla beslendiği söylenebilir. Bu bağlamda Cemil genel anlamda kitlelerin “esrarengizin peşinden gittiği ve kıssacılığın pirim yaptığı” gerçeğini hatırlatırken bu tür kitapların toplumun geniş kesimleri tarafından talep görmesini mistik karakteri ile kullandığı menkıbe diline bağlamıştır.

Maneviyatçı söylem ve dinsel terapi dilinin popülerlik kazanması ve toplumun birçok farklı kesimi tarafından alınılması geleneksel halk dindarlığının yaşadığı

değişimi ele vermesi açısından önemli bir gösterge olduğunu ifade etmek gerekir. Genel özellikleri itibariyle sentetik ve senkretik bir dini anlatıyı temsil eden, kişisel gelişim, sağlık ve başarı odaklı bir dinsel terapi dili geliştiren, yaşamın bir bütün olarak kutsallığını temele alarak bu dünyacı bir çerçeve çizen yeni maneviyatçı kitaplar bireysel dindarlık biçimlerinin popüler kültürel ürünleri olarak da kabul edilebilecek örnekleriyle dinin, toplumun popüler katmanlarında ifadesini bulan anlam kesitlerini temsil eden bir gerçeklik alanı sunmaktadır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Günümüzde dini bilgi üretimi anlamında birbirleriyle etkileşim içerisinde olduklarını kabul etmekle birlikte iki temel eksenden bahsedilebilir. Bunlar akademik ve popüler dini bilgi alanlarıdır. Kutsal kozmosun farklılaşan tonlarını ifade eden ve kendi telaffuz biçimleri ile birlikte hitap ettiği toplumsal gerçekliği temsil eden iki alan, yüksek/kitle dikotomisinin bir karşılığı olarak toplumsallaşmaktadır. Türkiye ölçeğinde akademik çerçevede İlahiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı merkezinde bir dini bilgi faaliyeti mevcutken geniş halk kitlelerine hitap etme ve ulaşma anlamında popüler dini bilgi İlahiyatlar ve DİB'den ziyade cemaatler, tarikatlar, yayıncı kuruluşlar, popüler yazarlar ve medya gibi farklı kesim ve kurumlarca üretilmekte, iletilmekte ve yaygınlaştırılmaktadır. Dışsallaşan dini bilginin nesnel toplumsal gerçeklik içerisinde kendisine yer edinebilmesi bilgi stoğunun yeniden üretilerek toplumsallaştırılması ile mümkün olmaktadır. Bu çerçevede özellikle son yüzyılda dini bilginin toplum katmanlarına ulaştırılmasında dini yayıncılık bu toplumsallaşmanın iletim kanalını oluşturmaktadır.

Türkiye'de yayıncılığın aktörleri açısından bakıldığında devlet, geçmişte kitap yayıncılığı alanında önemli ve belirleyici bir aktör olmuşsa da bugün bu alanı büyük ölçüde özel sektöre bırakmış durumdadır. Yalnız dini yayın sahasında her ne kadar özel yayıncılar sayıca çoğunluğu temsil etse de devlet buradaki varlığını Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla güçlü bir şekilde sürdürmektedir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci ile birlikte Türkiye'de farklı modernleşme deneyimleri yaşanmış ve dini-toplumsal zemin seküler bir çerçeve içerisine

yerleştirilmiştir. Bu anlamda Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin seküler şekillenışı dinin kamusal yüzüne dair olumsuz bir referans çerçevesi çizmiştir. Çıkarılan kanunlar ve dönemin katı laikçi ruhu ile birlikte din kamusal etki gücünü kaybederken bireysel düzeye hapsedilen bir gerçeklik içerisinde kabul edilmiştir. Bu gelişmenin bir boyutu dinin bilgi kaynakları olarak yayıncılık faaliyetlerine yönelik yasaklayıcı tutum olmuştur. İlk yıllarda yaşanan yasaklayıcı tutum dini yayıncılığı neredeyse bitme noktasına getirirken yalnızca devletin gözetiminde asgari düzeyde devam eden bir faaliyet alanı olarak kalmıştır. Devletin birçok alanda dine olan ilgisizliğinin yanı sıra yasaklayıcı tutumu özellikle okuma yazma oranlarının artmaya başlaması ve şehirleşmenin hızlanması neticesinde dini yayınlara olan ihtiyacı gündeme getirmiştir.

İlerleyen süreçte yasaklayıcı tutumun yumuşatılmaya başlaması ile bir vakıa olarak kendisini hissettiren dini yayın alanı 1950'li yıllarla birlikte kendisini inşa etme sürecine girmiştir. Bir bakıma kaybedilen yılların telafisi düşüncesiyle hızlı bir şekilde yayıncılık faaliyetine başlayan dini yayıncılar ilk zamanlar genel anlamda geniş kitlelerin dini bilgi ve duygu dünyalarını tatmine yönelik bir yayıncılık anlayışını benimsemiş olmakla birlikte siyasal fikirlerin de etkisi ile İslam dünyasının farklı coğrafya ve kültürlerinden hızlı bir çeviri faaliyetine girişmiştir. Burada yerli telif eser bulmakta yaşanan zorluklar bu çeviri faaliyetlerinin bir sebebi olarak görülse de dini yayıncılık faaliyetlerinde etkin aktörlerin İslamcı gelenekten gelmeleri ve toplumsal siyasal meselelere olan duyarlılıkları çok daha belirleyici olmuştur. Devam eden yıllarda dini yayıncılık hem akademik ve düşünsel düzeyde hem de halk düzeyinde varlığını sürdürmekle birlikte bir yayın alanı olarak kendi gerçekliğini de inşa etmeye devam etmiştir. Bu süreç içerisinde özellikle 1960'lı yıllardan sonra kendi mekânlarını da

oluşturmaya başlayan dini yayıncılık alanı öncelikle ve ağırlıklı olarak İstanbul olmak üzere ülkenin farklı bölge ve şehirlerinde varlığını sürdürmüş ve sürdürmeye devam etmektedir.

Dini bilginin üretim ve toplumsallaşma görevini büyük ölçüde İstanbul merkezli yayıncılar üstlenmişken farklı şehirlerdeki dini kitapçılar üretilen bilginin toplumsallaşma mekânları olarak başka bir önemli görevi yerine getirmeye devam etmiştir. Bu açıdan akademik ve düşünsel düzeydeki dini bilginin üretim ve yayılımı bir tarafa geniş kitlelerin dini bilgi ihtiyacının karşılanması adına da bir görev ifa eden dini kitapçılar dışsallaşan bilginin toplumsallaşması ve geniş kitlelerin bilgi stoğuna eklenmesinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

Son yıllarda özellikle dikkat çeken bir durum söz konusudur ki o da toplumların dini bilgi anlamında hem fazlasıyla imkâna sahip hem de kafa karışıklığı yaşamakta oluşudur. Özellikle popüler dinî kültür ürünleri olarak bakabileceğimiz bir takım yayınlar tarihte görülmediği sayıda insana ulaşabilmekte ve herhangi bir entelektüel eleştiri süzgecinden geçme fırsatı bulamadan hızlı bir şekilde toplumun bilgi stoğunda kendisine yer bulmaya başlamaktadır. Hızlı ve kontrolsüz dini bilgi üretimi bir bakıma entelektüel bir halk pazarı oluşturmakta ve Türk toplumunun dinî hayatında üretim ve yeniden üretim süreçlerine dâhil olmaktadır. Diğer yandan akademik dünyaca üretilen dini bilgi belki de doğası gereği uzun yıllar kendi mecrasında ve nispeten kendi akademik çevresinde kalırken son yıllarda popülerleşen akademik şahsiyetler ve kitle iletişim araçları aracılığıyla topluma mal olmaya başlamaktadır. Burada siyasal konjonktürel duruma göre farklı dinsel söylemlerin farklı dönemlerde ön plana çıktığını da ifade etmek gerekir. Özellikle medya etkisi ya da siyasal destek aracılığıyla toplumsal dünyada karşılık bulan

akademik dini bilgi ve söylem tarzlarının hangi düzeyde olduğu ve popöler dini bilgi ile hangi ölçüde farklılaşabildiği de önemlidir. Bu anlamda Türkiye’de dini bilgi üretiminin tarihsel gelişimi ve günümüzdeki yönünün nasıl seyrettiği; ne gibi süreklilikler ya da farklılaşmalar yaşadığı, hangi toplumsallıklar bağlamında inşa olduğu ve yeniden üretildiği, popölerlik kazanan dini bilgi ürünlerinin hangi bağlam içerisinde yer edindiği önemlidir.

Dini yayıncılığın üretim ve yayılımı açısından halk dindarlığı ekseninde değerlendirilebilecek bir görünüm sunan Hacı Bayram ve Yümni kitapçıları üzerinden elde edilen bulgular bu çalışmanın temelini oluşturmuştur. Türkiye’de geniş kitlelerin dinî kültürüne dair bir kesit sunması ve bir bakış açısı kazandıracağı düşüncesiyle dini kitapçıların kişisel mesleki tecrübelerine odaklanılmıştır. Bu odaklanma neticesinde oluşan araştırma bulguları temelinde farklı alt kategoriler içeren dini kitapçı, din okuru ve dini kitap temaları ile karşılaşmış ve bu temalar çerçevesinde araştırma problemine cevap oluşturacak birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

Dini kitapçılığı bir meslek olarak uzun yıllardır devam ettiren katılımcılar mesleki açıdan tecrübe ettikleri gerçekliği dini bilginin toplumun geniş katmanlarında yayılımını yansıtacak şekilde sunmuştur. Özellikle araştırma problemi olarak dinî bilgi içeren kitlesel yayınların ne türde bir sürekliliğe sahip olduğu aynı zamanda popöler kültürel ortam içerisinde nasıl var olduğu, popöler kültüre eklemleniş ve bu eklemlenmenin ne tür yeni dinsel anlatılar ortaya çıkardığına dair saha anlatıları birinci ağızdan bir sunum ifade etmiştir. Katılımcıların özdüşünümsel konumları dolayısıyla kitapçılık sektörü içerisinde bir alt sektör olarak dinî kitapçılık fenomeni söz konusudur. Mesleğe yaklaşımları daha çok dinî duyarlılıkları dolayısıyla şekillenen ve belirli kültürel

sınıflardan gelen dinî kitapçılar, yaptıkları mesleği hem maddi hem de manevi boyutları ile değerlendirmektedir. Bir geçim kaynağı olarak yerine getirdikleri meslekleri dolayısıyla, aynı zamanda maddi gelir elde ediyor oluşları elbette kitaba ve yayın alanına maddi anlamda bir değer atfetmelerine sebep olmaktadır. Ancak bunun ötesinde yaygın dini eğitimin bir tarafı oldukları düşüncesi ticari kaygıların ötesinde dinî kaygıları da taşımalarını sağlamaktadır. Bu sebeple hem sınıfsal hem de ideolojik konumlanışları dolayısıyla genel anlamda kitapçılık içerisinde bir alt sektör olarak dinî kitapçılık olgusu söz konusudur.

Çalışmada üç ana tema (dinî kitapçı, din okuru, dinî kitap) bağlamında dini bilginin geniş toplum kesimlerinde karşılık bulan sürekliliği ile son zamanlardaki değişim süreçleri analiz edilmiştir. Bu çerçevede geniş kitlelerce alımlanan popüler dinî kitaplar, dinî yayıncılık tarihi de dikkate alındığında bir taraftan halk dindarlığının sürekliliğini diğer taraftan popüler kültür eksenli yeni anlatılarla birlikte bir değişimi ifade etmektedir. Bu değişim hem kitapçıların bakış açılarını etkilemekte hem de okur ve kitap profillerinin değişimi çerçevesinde meydana gelmektedir. Böylece Türk toplumunun, seküler dünyanın etki alanı içerisinde dinî hayatında gelişmekte olan bilgi merkezli dönüşümü yansıtmaktadır. Yükselen kapitalizm ve neoliberal pazar ekonomisi geleneksel yapıları çözerken popüler kitaplar ve popüler okur üzerinden Türkiye’de Müslümanlığın bireyselliğe ve gösteriyi önceleyen bir forma doğru evirildiğinin işaretlerini görmek mümkündür.

Geleneksel dindarlığın duygu ve ritüel temelli çerçevesi dini kitap satışlarında varlığını göstermektedir. Uzun yıllardır devam eden yayıncılık faaliyetleri içerisinde görünmeyen bestseller olarak değerlendirilebilecek bir takım dini kitaplar milyonlarla

ifade edilen satış rakamları ile popüler dini bilgi kaynakları içerisinde merkezi bir yer edinmiştir. Yasin-amme cüzleri, dua kitapları, ilmi haller, mevlit ve ilahi kitapları gibi geniş kitle dindarlığının beslenme kaynakları -bir dönüşüm içerisinde oldukları görülse de- geleneksel Türk popüler dindarlığının sürekliliğini yansıtmaktadır. Bu tür kitaplar hem popüler dini bilgi düzeyini hem de dini duygu temelindeki yönelimleri göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Her ne kadar Türk toplumu kitlesel anlamda ilmi hal merkezli bir dindarlık anlayışını sürdürse de bu anlayış son zamanlarda duygu ve maneviyat yoğunluklu bir anlayışla harmoni oluşturma eğilimindedir. Seküler gündelik yaşamın etki alanını genişletmesi ile birlikte klasik ilmi hal kitaplarının bireysel ve toplumsal rehberlik etkisi azalırken bu süreç dinin genel anlamda bir konum kaybına sebep olmaktan ziyade daha bireyci rehberliklere kapı aralamaktadır. Bunun neticesinde bireysel manevi rehberlik sunan kitaplara daha fazla rağbet edilmeye başlanmıştır. Birçok insan dini geleneklerle yetişmemesi dolayısıyla artık dini sembollerin, formların ve içeriklerin geleneksel konumuna yabancılaşmaktadır. Bu yabancılaşma gelenek kaybını beraberinde getirmektedir. Bu gelenek kaybı ise dini anlayışların ve yönelimlerin yeniden düzenlenmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla dini bilginin kitaplar vasıtasıyla dışsallaşmasında yeni kompozisyonlar gelişmektedir. Bu kompozisyonlar hem geleneksel kalıpları dönüştürmekte ve yeniden üretmekte hem de duygu ve maneviyat yoğunluklu popüler dindarlık içerikleri sunmaktadır. Bu yeniden üretim hem klasik temel dini bilgi kitaplarının yeni bir dil kazanması hem de dini merasim kitaplarının şekil değiştirmesi şeklinde tezahür etmektedir.

Uzun yıllardır devam eden dini yayıncılık ve kitapçılık faaliyetleri içerisinde geniş kitlelerce sürekli talep gören halk tipi kitaplar -her ne kadar akademik ilgiye yeterince

konu olmasa da- ritualistik ve mistik halk dindarlığının beslenme kaynakları olarak varlığını sürdürmüş ve sürdürmeye devam etmektedir. Popüler din ve dindarlık kavramları her ne kadar geleneksel halk dindarlığını tam manasıyla yansıtmasa da modern ve postmodern anlatılarla gelişen yeni tür bireyci ve maneviyatçı dinsel aktarımlar çoğunlukla halk İslamı'nın telaffuz biçimini kullanmaktadır. Geleneksel dini anlayışlara kıyasla popüler dini çerçevede yeni olan nedir diye bakıldığında, bu yenilik Knoblauch'ın (2010) popüler maneviyat olarak adlandırdığı olguya daha yakından bakıldığında açıklığa kavuşmaktadır. Sağlık ve kişisel refaha dönük maneviyat, bir atmosfer olarak deneyimlenen aşkına işaret etmektedir. Buna göre, popüler dinin popüler kültürel ortamda şekillendiği söylenebilir. Bu açıdan popüler din aynı zamanda popüler maneviyat biçimlerini de içermektedir. Bu aynı zamanda, popüler biçimlerin geleneksel dinî anlatıda yer edindiğini böylece ona kendi popülerliğini verdiğini göstermektedir. Araştırma bulgularında öne çıkarılan örnek kitaplar, form olarak olmasa da içerik ve söylem olarak geleneksel dindarlığın dili üzerine inşa edilmiştir. Hem modern temel dini bilgi kitaplarının hem de tasavvufi ve maneviyatçı anlatıların yaygınlık kazanması halk dindarlığının bilgi stoğu üzerinden bir alan oluşturmasını anlaşılır kılmaktadır. Ancak burada din ve popüler kültür ilişkileri çerçevesinde yaşanan değişim, özellikle 2000'li yıllardan itibaren, din ile popüler kültür alanı arasında yeni dini anlatıların ve popüler kültürel yönelimlerin oluşmasıyla açıklanabilir.

Araştırmaya konu edilen mekânlarda bir tarafta geleneksel halk dindarlığını yansıtan yayınlar varlığını sürdürmekteyken öte taraftan popüler dini piyasa ürünü olarak kabul edilen, kutsiyet atıflarıyla dolu modern çağ bilgelik arayışı ürünleri kitlelerce alınılmaktadır. Bu açıdan sokaktaki adamın din anlayışında bir taraftan bir paradigma

değişimi yaşanırken diğer taraftan bu değişimin geleneksel olanın sürekliliği ile iç içe bir formatta geliştiği ifade edilmelidir. Bu açıdan kurgu veya anlatı içeren popüler yayınlardaki din anlayışı ile geleneksel dini yayınlar arasında bir takım farklılık ve benzerlikler vardır. Kültürel-dinsel bir ürün olarak popüler dini kitaplar kitle alımlanmasına yönelik tüketim ürünleri midir yoksa toplumsal katılımın ve yönlendirmenin söz konusu olduğu, gündelik kültürel-dinsel deneyimlerin içerisinde tezahür eden etkilerle oluşmuş ürünler midir? Her ne kadar iki kategori arasında ince bir nüans varmış gibi görünse de söz konusu olan farklılık kültürel-dinsel dünyanın geleneksel ve modern hatta postmodern yansımalarına tekabül etmektedir. Ticari kaygıların da sürece dâhil olmasıyla çoğaltılmış basılı materyal, ortak kültürden veya halk kültüründen farklı bir şekilde popüler kültür olarak adlandırılabilen bir olgunun oluşumunda önemli bir unsur olarak tanımlanabilir. Halk kültürü, organik yapısı içerisinde aynı zamanda yaşam biçimleriyle ilişkilendirilmiş olarak hem ekonomi hem de kültür açısından uzun süredir devam eden, çoğunlukla kapitalizm öncesi dönemin karakteristiği olarak ortak davranış geleneklerine bağlıdır. Oldukça çeşitlenen anlatı biçimleri ve kâra odaklanmak ise kapitalist basılı kültürün sonuçlarındandır. Farklı görüşlerin ifade edilme ortamlarının genişlemesi, bilginin demokratikleşmesi, bilgiye ulaşımın kolaylaşması, dolayısıyla dinsel bilginin üzerindeki kutsal halinin ortadan kalkması, dini tercihlerdeki bireyselleşme ve herkesin kendi dinsel brikolajını oluşturacak özgüvene sahip olması, yazı imkânlarının artması ve yazma eyleminin sıradanlaşmasıyla

basılı kapitalizmde⁵ halkın geleneksel anlayışlarına ek olarak popüler kültür olarak adlandırılabilen oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşum ticari olarak kârlı olmanın yanı sıra popüler dini yönelimleri yansıtarak sıradan insanlar tarafından geniş çapta tüketim nesnesi haline gelmişti.

Popüler kültür, önceki halk kültürünün unsurlarını ve daha geniş bir okuyucu için ticari olarak dönüştürülmüş büyük geleneğin farklı sürümlerini bir araya getirebilecek ölçüde basılı biçimde gelişerek yaygınlaşmaktadır. Bu anlamda popüler kültürün başarısı, gelenek unsurlarını halktan popülerliğe doğru bir süreklilikle yeni bir kültürel ortamda harmanlaması olmuştur. Aslında yaşanan süreç sözlü geleneğin popüler biçimler ve içerikler ekseninde basılı kültürde devamlılığına işaret etmektedir. Bu yönüyle Türkiye’de halen geleneksel yayınlarla popüler yayınlar arasında dil ve söylem benzerlikleri söz konusudur.

Popüler dinden bahsedildiğinde kastedilen, dini meseleleri ele almakla birlikte seküler popüler kültürden ödünç alınan biçimlerle de ilgilidir. Popüler din popüler kültürün sahasında yer alan anlatı biçimlerini, aynı zamanda popüler maneviyat biçimlerini de içermektedir. Böylece popüler din kavramı, popüler biçimlerin geleneksel din içerisinde yer bulduğunu ve böylece ona kendi popülerliğini verdiğini gösterir. Geleneksel halk kültürlerinin aksine popüler kültür, ilk önce farklı sosyal tabakaların sınırları içerisinde bir kitle kültürü olarak ortaya çıkan modern bir gelişmeyi temsil

⁵ Mevcut kitlesel tüketim ve standardizasyon temelinde kapitalizm ile iletişim teknolojisi (baskı) arasındaki etkileşimi belirtmek için Benedict Anderson tarafından kullanılan bir terimdir (Akt.: Finkelstein & McCleery, 2013, s. 18-19).

etmektedir. Popüler kültür bu nedenle modern toplumları kapsayan ve karşılıklı iletişimi sağlayan kültürel bir parantez olarak değerlendirilmektedir. Popüler kültür, yerel bir profile sahip olmakla birlikte aynı zamanda uluslararası olarak da iletilebilir ve paylaşılabılır biçimler almaktadır. Bu anlamda sadece küresel bir iletişim biçimi oluşturmakla kalmayıp aynı zamanda kültürel ve dolayısıyla dini ifade ve içerik biçimlerinin de küresel yayılımını sağlayabilmektedir. Bu gerçeklik senkretik dini söylemlere kapı aralamakta ve hem çeviri hem de telif yayınlarında kitlesel talep konusu olmaktadır. Araştırma kapsamında gösterilen bir takım örnekler bu senkretik anlayışları temsil etmektedir.

Senkretik bir din kurgusu içeren popüler maneviyatçı söylemlerin büyümelerinin temel nedenlerinden biri, bu dindarlık biçimine ilgi duyanların çoğu için anahtar bir değer olarak yaşama vurgu yapmaları ve kolaylaştırılmış bir maneviyata kapı aralamalarıdır. Buna ek olarak yeni paradigmanın başarısının diğer bir nedeni, yaşamın ne demek olduğunu keşfetmek için nispeten organize bir referans çerçevesi sağlamasıdır. Diğer bir deyişle, okuyucularına hayatın anlamına ve yaşanan zorluklarına dair açık ve anlaşılır bir manevi rehberlikle birlikte umut sağlamalarıdır. Bu anlamda popüler maneviyatçı kitapların yaygınlaşma boyutları artık daha fazla insanın maneviyatçı dili geleneksel din diline tercih ettiği bir anlam arayışının gerçekleşmekte olduğunu tartışmaya açmaktır.

Bugün gelişmiş endüstriyel toplumlardaki insanların çoğu maneviyatçı (spritüalist) ya da geleneksel dindarlık biçimleri söz konusu olduğunda ilkinin tercih etme eğilimindedir. Daha tartışmalı bir şekilde, maneviyatçı yaklaşımlar hem kurumsallaşmış din içinde hem de gündelik dini yaşamda büyüyen bir güç haline gelmektedir. Bu durum hem din hem de maneviyatın yok olacağını ön gören klasik sekülerleşme teorisyenlerinin

tezine aykırıdır. Zira ilk olarak tek başına yaygın bir dönüşüm anlamına geldiği henüz söylenemese de maneviyatçı söylem her geçen gün güçlenmektedir. Bunun en önemli öncü göstergelerinden birisi araştırma verileri içerisinde ifadesini bulan maneviyatçı literatürün kitlesel kabulüdür. İkinci olarak, maneviyata dair inançlar ana akım kültür içinde özellikle çoksatar kitaplar örneğinde olduğu gibi geniş çapta yaygınlaşmaktadır. Üçüncüsü, geleneksel-kurumsal dinin sınırları içinde, tasavvufi anlatı ve kişisel gelişim odaklı maneviyatçı söylem geniş kitlelerce talep görmeye devam etmektedir. Maneviyatçı anlayışların İslami dozda ifadelendirilmesi olarak tasavvufi kurgular oldukça geniş çapta ilgi görmektedir. Bu bağlamda yaşama vurgu yapan ve gündelik problemlere acil çözüm iddiasında bulunan din dili geniş kitle beğenisini ve talebini kazanmaktadır. Hem geleneksel halk tipi kitaplar hem de maneviyatçı literatür dini geleneklerle birlikte geleneğin ötesindeki alanlarda varlığını iç içe sürdürmektedir. Bu durum geniş kitlelerin, bu türlerin artan sayısal gücü dolayısıyla, sekülerleşmeye karşı kendini konumlandığı ve aynı zamanda dini, bireysel bir çerçeveye doğru ilerlettiğini göstermektedir

Araştırma verileri içerisinde vurgulandığı gibi, hayata dönüş –daha doğrusu içsel/bireysel yaşama dönüş– maneviyatçı söylemlerin yaygınlaşmasında önemli bir yol açmaktadır. Geleneksel dini anlayışlara olan ilginin farklı formlarda ifade edilmeye başlaması hayatı geleneğin bir üyesi olarak yaşamak gerektiği yönündeki talepleriyle gelenekselleştirilmiş dini anlayışlardan ziyade, kişinin kendi bireysel yaşamına hizmet eden geleneksel olmayan maneviyatçı anlayışları tercih edenler arasında görülmektedir. İçsel manevi yaşama yönelim, ivmeyi koruduğu ölçüde maneviyatçı anlatıların ve bu tarz yayınların gittikçe daha da yaygın hale geleceği tahmin edilebilir. Zira popüler kültür, yüksek kültür ile arasındaki kontrastın bulanıklaşması nedeniyle her iki yönde de

genişlemekte ve popüler din sadece daha fazla insanda değil, aynı zamanda gittikçe daha fazla toplumsal çevrede kabul görmektedir. Popüler dini kültür ortamında anlam dünyalarına derinden gömülen ve bireysel olarak talep edilen yeni bir maneviyat koduyla karşılaşmaktadır. Bununla birlikte, popüler kültürel biçimler geliştiren ve İslami bir telaffuz biçimi ortaya koyan formlar da gözlemlenmektedir.

Burada özellikle dikkate değer vurgu, yerleşik eğilimlerin ve bir bütün olarak azalan geleneksel dinî yaşantının, bireysel yaşama vurgu yapan maneviyatçı bir dil tarafından giderek daha fazla ele geçirileceğini kuvvetle telkin etmekte olduğudur. Ekonomik kalkınma ve maddi refah seviyesinin artması ile yaşama vurgu yapan maneviyatçı anlayışların beslenmesi arasındaki paralellik, açıkça dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de dini manzarada derin etkilere sebep olabilecek potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

- (2020, Nisan 16). idfix.com: <https://www.idfix.com/kategori/Kitap/Egitim-Basvuru/Saglik/grupno=00214?Page=2>
- (2020, Ocak 20). pamukyayincilik.com: <https://www.pamukyayincilik.com/m/arif-pamuk/yasin-i-serif/-/-/1>
- (2021, Ocak 18). www.kitapyurdu.com.
- Adorno, T. W. (2016). *Kültür Endüstrisi*. (M. T. Nihat Ülner, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Ahmad, F. (2007). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. (S. C. Karadeli, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2011). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ajdukiewicz, K. (1994). *Felsefeye Giriş Temel Kavramlar ve Kuramlar*. Ankara: Gündoğan.
- Akarsu, B. (1988). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Akyüz, N. (2007). *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Din Anlayışı*. Ankara: Gündüz Yayıncılık.
- Akyüz, N., & Çapcıoğlu, İ. (2008). *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Arabacı, F. (2004). İslam'da Dini Bilginin Toplumsal Bağlamı. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(5), 1-16.
- Arpaguş, H. K. (2001). *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Arpaguş, H. K. (2002). Bir Telif Türü Olarak İlmihal: Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*(22), 22-56.
- Arslan, A. (1994). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Arslan, M. (2004). *Türk Popüler Dindarlığı*. İstanbul : Dem Yayınları.
- Arslan, M. (2006). Dindarlık Farklılaşması ve Popüler Dindarlık. Ü. Günay, & C. Çelik içinde, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (s. 289-319). Karahan Kitabevi.
- Arslan, M. (2008, Yaz). Gelenek ve Modernlik Arasında Popüler Dinin Değişen ve Değişmeyen Yüzü. *Eskiye*(10).
- Arslantürk, Z. (2001). *Sosyal Bilimciler için Araştırma Metot ve Teknikleri*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Atay, T. (2017). *Din Hayattan Çıkar - Antropolojik Denemeler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydemir, F. (2017). Popüler Kültürde Mistik Motifler: Bir Anlatı, Tüketim ve Gösteri Alanı Olarak Tasavvuf. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı.

- Aydın, M. (2013). *Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Batmaz, V. (2006). *Medya Popüler Kültürü Gizler*. İstanbul : Kara Kutu Yay.
- Baylak, A. (2019). İslami Yayıncılıkta Mecralar ve Eğilimler, Çeşitlenen Türler. "*Bir Başka Hayata Karşı*": 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, 5-19. (L. Sunar, Derleyici) Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Becker, H., & Dahlke, H. O. (1942). Max Scheler's Sociology of Knowledge. *Philosophy and Phenomenological Research*, 2(3), 310-322.
- Berger, P. (2000). *Kutsal Şemiye*. (A. Coşkun, Çev.) İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality*. New York: Penguin Books.
- Berger, P., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Biçer, B. (2020). Dinî Yayıncılığın Beyaz Saraylı Yılları. C. Özkaya (Dü.) içinde, *İstanbul'un Kültürel Yüzü: Cağaloğlu, Sultanahmet, Beyazıt* (s. 255-264). İstanbul Ticaret Odası.
- Bilgin, V. (2003). Popüler Kültür ve Din: Dindarlığın Değişen Yüzü. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12(Sayı: 1).
- Birkök, M. (1994). *Bilgi Sosyolojisi Işığında Kimlik*. İstanbul: İÜSBE.
- Bölükbaşı, A. (2011). *Türkiye'de Bir Popüler Kültür Alanı Olarak Tasavvuf: Mevlana ve Mevlevilik Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bölükbaşı, A. (2016). Postmodern Tanrı Misafiri: Popüler Tasavvufçuluk. *Moment Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3(1), s. 150-170.
- Brinkmann, S. (2013). *Qualitative interviewing*. New York: Oxford University Press.
- Brinkmann, S. (2014). Unstructured and Semi-Structured Interviewing. P. Leavy (Dü.) içinde, *The Oxford Handbook of Qualitative Research* (s. 277-299). Oxford University Press.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press.
- Bulut, Y. (2013). Türkiye'de İslamcılık ve Tercüme Faaliyetleri. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi* (s. 339-367). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Burke, P. (2001). *Bilginin Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Burke, P. (2012). *Bilginin Toplumsal Tarihi II: Encyclopedie'den Wikipedia'ya*. (M. Tunçay, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Büyükdag, A. (2017). *Reklam Stratejilerinin Popüler Kitaplar Üzerindeki Rolü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: T.C. Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Canatan, K. (2013). *İbni Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul : Açılım Kitap.

- Capurro, R., & Hjørland, B. (2003). The Concept of Information. *Annual Review of Information Science & Technology*(37).
- Carrette, J., & King, R. (2005). *Selling Spirituality : The Silent Takeover of Religion*. Oxfordshire: Routledge.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Coser, L. (2013). *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları*. (S. T. Himmet Hülür, Çev.) Ankara: De Ki Yayınları.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. (S. B. Mesut Bütün, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çağan, K. (2004). *Popüler Kültür ve Sanat*. Ankara: Altinküre Yayınları.
- Çapcıoğlu, İ. (2016). Ziyaret Fenomeni Bağlamında Hacı Bayram-ı Veli Türbesi ve Tesirleri. *Uluslararası Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 278-295). Ankara: Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği.
- Çavdar, G. B. (2019). *Yerli Kişisel Gelişimde Eğilimler: Popüler Spiritüellik ve Maneviyat Kitaplarında Retorik*. AÜSBE Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çayır, K. (2015). *Türkiye’de İslamcılık ve İslami Edebiyat*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, C. (2004). Türk Halk Dindarlığında Değişim ve Süreklilik: Ziyaret Fenomeni Örneği. *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 215-142.
- Çelik, C. (2018). Türkiye’de Dini Hayatın Sosyo-Tarihsel Boyutları ve Dindarlığın Dönüşen Görünümleri (1960-1980). *Bilimname* (XXXV), 217-251.
- Çetin, E. (2012). *Akademik Dini Bilgi ve Toplum*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Çiftçi, A. (2008). Bilgi-Sosyolojik Din Sosyolojisinde Bir Kavram: Durum Tanımı. *DEÜİFD*(27), s. 41-56.
- Çiftçi, A. (2015). *Bilgi Sosyolojisi ve İslam Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Çüçen, A. K. (1999). *Felsefeye Giriş*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Çüçen, A. K. (2005). *Bilgi Felsefesi*. Bursa : Asa Kitabevi.
- Darnton, R. (1982). What is the History of Books? *Daedalus*, 111(3), 65-83. <http://nrs.harvard.edu/urn-3:HUL.InstRepos:3403038> adresinden alındı
- Dolby, S. K. (2005). *Self-Help Books: Why Americans Keep Reading Them*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Dorrien, G. (2002). Berger: Theology and Sociology. L. Woodhead, P. Heelas, & D. Martin içinde, *Peter Berger and the Study of Religion* (s. 26-40). London: Routledge.

- Duman, D. (1994). Türkiye'de İslamcı Yayıncılık. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 77-94.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. (F. Aydın, Çev.) İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durmuş, A. (2012, Kasım). Babıali Yayıncılık ve İslami Neşriyat. (A. Erdoğan, Röportaj Yapan) İstanbul: Dünya Bülteni Araştırma Masası.
- Eberle, T. S. (2014). Phenomenology as a Research Method. U. Flick (Dü.) içinde, *Qualitative Data Analysis* (s. 184-202). SAGE Publications.
- Eligür, B. (2010). *The Mobilization of Political İslam in Turkey*. New York: Cambridge University Press.
- Emre, A. (2020). Beyaz Saray Kitapçılar Çarşısı. C. Özkaya (Dü.) içinde, *İstanbul'un Kültürel Yüzü* (s. 249-254). İstanbul Ticaret Odası.
- Erdoğan, İ., & Alemdar, K. (2005). *Popüler Kültür ve İletişim*. Ankara: Erk Yayınları.
- Erken, M. (2018). 1923-1960 Yılları Türkiye'de İslami Yayıncılık. Komisyon, & L. Sunar (Dü.) içinde, *"İslam'ı Uyandırmak" Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler* (Cilt 1). İstanbul: İlem.
- Fabian, J. (1998). *Moments of Freedom: Anthropology and Popular Culture*. Charlottesville and London: University Press of Virginia.
- Feroze, M. R. (1968). Laiklikte Aşırılık ve Ilımlılık. Derleme içinde, *Türkiye'de İslam ve Laiklik* (s. 23-40). İnsan Yayınları.
- Filmer, P. (2012). Yüksek/Kitle. *Temel Sosyolojik Dikotomiler* (M. A. Kirman, & T. Baycar, Çev.) içinde, Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Finkelstein, D., & McCleery, A. (2013). *An İntroduction To Book History* (2 b.). New York: Routledge.
- Furseth, I., & Repstad, P. (2006). *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. (İ. Çapcıoğlu, & H. Aydınalp, Çev.) Ankara: Birleşik Yayınları.
- Gans, H. J. (2005). *Popüler Kültür ve Yüksek Kültür*. (E. O. İncirlioğlu, Çev.) İstanbul: YKY.
- Glock, C. Y. (1998). Dindarlığın Boyutları Üzerine. Y. Aktay, & M. E. Köktaş (Dü) içinde, *Din Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Gökberk, M. (2008). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Göle, N. (2011). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Görgün, T. (2013). Siyasallaşan Dünyada Dini İlimlerin Değişen Statüleri. *Türkiye'de İslâmıcılık Düşüncesi ve Hareketi* (s. 175-183). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

- Guest, M. (2012). Religion and Knowledge: The Sociological Agenda. M. Guest, & E. Arweck içinde, *Religion and Knowledge: Sociological Perspectives* (s. 1-21). Farnham: Ashgate Publishing.
- Gumucio, C. P. (1998). Modern Popular Religion: A Complex Object of Study for Sociology. *International Sociology*, 13(2), 195-212.
- Gumucio, C. P. (2016). Religious Pluralism, Popular Religions and Multiple Modernities: A Theoretical Framework. *Ciencias Sociales y Religión/Ciências Sociais e Religião*, 18(25), 38-57.
- Gülalp, H. (2005). Türkiye'de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset. R. K. Sibel Bozdoğan içinde, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* (s. 43-53). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Güman, O. (2014). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12(23), 167-211.
- Güngör, A. B. (2020). *Loci of Islamic Text Production: Print and Publishing in Republican Turkey*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Gürbilek, N. (2001). *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- haberglobal.com. (2020, Şubat 17). *Tuğçe Işın su çilgınlığı!*
<https://haberglobal.com.tr/gundem/tugce-isinsu-cilginligi-hiclikten-gelen-servet-rivayete-gore-basvurmadigin-isten-bile-ariyorlar-29671?sayfa=33> adresinden alındı
- Haenni, P. (2014). *Piyasa İslamı: İslam Suretinde Neoliberalizm*. (L. Ünsaldı, Çev.) İstanbul: Heretik Yayıncılık.
- Hamilton, P. (2015). *Knowledge And Social Structure: An Introduction to The Classical Argument in The Sociology of Knowledge*. New York: Routledge.
- Hartung, F. E. (1952). Problems of the Sociology of Knowledge. *Philosophy of Science* (19).
- Heelas, P. (2005). The Spiritual Revolution: From 'Religion' to 'Spirituality'. L. Woodhead (Dü.) içinde, *Religions in The Modern World: Traditions and Transformations* (s. 412-436). New York: Routledge.
- Heelas, P. (2008). *Spiritualities of Life: New Age Romanticism and Consumptive Capitalism*. Blackwell Publishing.
- Hekman, S. (1999). *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*. (H. Arslan, & B. Balkız, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Hervieu-Léger, D. (2002). The Twofold Limit of the Notion of Secularization. L. Woodhead, P. Heelas, & D. Martin içinde, *Peter Berger and the Study of Religion* (s. 112-126). London: Routledge.
- Heyd, U. (1968). Modern Türkiye'de İslam'ın Yeniden Dirilişi. *Derleme içinde, Türkiye'de İslam ve Laiklik* (s. 163-188). İnsan Yayınları.
- Hiebert, P. G., Shaw, R. D., & Tiénou, T. (1999). *Understanding Folk Religion : A Christian Response To Popular Beliefs And Practices*. Michigan: Baker Books.
- Hjelm, T. (2018). Peter L. Berger and the Sociology of Religion. T. Hjelm (Dü.) içinde, *Peter L. Berger and the Sociology of Religion: 50 Years After The Sacred Canopy* (s. 1-12). New York: Bloomsbury Publishing.
- Hocaoğlu, D. (1999). Elitler ve Halk; Kültür ve Siyaset. *Köprü* (İstanbul).
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- İskit, S. R. (2000). *Türkiyede Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- İşinsı, T. (2017). *El Vedud*. Feniks.
- İşinsu, T. (2019). *Mucizeleri Çağırmak*. Feniks
- İşinsu, T. (2020, Temmuz 15). Tuğçe İşinsu, Cüneyt Özdemir ve Abdurrahman Dilipak'ın Eleştirilerine İlk Kez Cevap Verdi! (B. Uyanık, Röportaj Yapan) <https://www.youtube.com/watch?v=4raXlGP4T7o>.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Kahraman, A. (2014). Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri: Fıkıh ve Toplumsal İhtiyaç Bakımından Bir Değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12(24), 147-172.
- Kaplan, K. (2017). Kitapların Kapak Tasarımlarındaki Mesajlarda Kullanılan Propaganda Teknikleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1574-1589.
- Kara, İ. (2004). Cumhuriyet Dönemi Dini Yayıncılığın Arka Planı ve Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. *Türkiye I. Dini Yayınlar Kongresi* (s. 23-29). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kara, İ. (2017a). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam* (Cilt 1). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2017b). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam* (Cilt 2). İstanbul: Dergah Yayınları.

- Kara, M. (1999). XIV ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(8), 29-58.
- Karslı, B., & Özdoğan, M. A. (2018). Çağdaş Türk Romanında Mevlânâ Celaleddin-i Rûmî'nin Postmodern Tüketim Temelinde Yeniden Üretimi. *SEFAD*(39), 311-326.
- Kasaba, R. (2005). Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm. S. B. Reşat Kasaba içinde, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* (s. 12-28). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kehrer, G. (1998). Din Sosyolojisi. Y. Aktay, & M. E. Köktaş (Dü) içinde, *Din Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Knoblauch, H. (2008). Spirituality and Popular Religion in Europe. *Social Compass*, 55(2), 140-153.
- Knoblauch, H. (2009). *Populäre Religion, Auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Knoblauch, H. (2019). From The Social to The Communicative Construction Of Reality. M. Pfadenhauer, & H. Knoblauch (Dü) içinde, *Social Constructivism as Paradigm? The Legacy of The Social Construction Of Reality* (s. 275-291). New York: Routledge.
- Konda, & Okuyay. (2019a). *Bağımsız Kitabevleri Araştırma Raporu*. Konda Araştırma ve Danışmanlık.
- Konda, & Okuyay. (2019b). *Türkiye Okuma Kültürü Araştırması*. Konda Araştırma ve Danışmanlık.
- Koşar, U. (2013). *Allah De Ötesini Bırak*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Koşar, U. (2014, Şubat). Modern Çağın Bilgesi Uğur Koşar. (M. TUNÇEL, Röportaj Yapan) Pozitif Dergisi.
- Köse, A. (2014). Modernleşme, Sekülerleşme ve Din Üzerine Yeni Paradigmalar. A. Köse (Dü.) içinde, *Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği* (s. 11-39). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kösemihal, N. Ş. (1971). *Durkheim Sosyolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kracauer, S. (1965). On Bestsellers and Their Audience. S. Kracauer içinde, *The Mass Ornament: Weimar Essays* (T. Y. Levin, Çev.). Harvard University Press.
- Kvale, S. (2007). *Doing Interviews*. London: SAGE Publications.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2008). *Interviews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing*. SAGE Publications.

- Leavy, P. (2014). İntroduction. P. Leavy (Dü.) içinde, *The Oxford Handbook of Qualitative Research* (s. 1-16). New York: Oxford University Press.
- Lekesiz, Ö. (2012, Kasım). Babıalı Yayıncılık ve İslami Neşriyat. (A. Erdoğan, Röportaj Yapan) İstanbul: Dünya Bülteni Araştırma Masası.
- Long, C. (2013). Popüler Din. M. Arslan içinde, *Sosyo-Dini Farklılaşma ve İslam* (s. 143-163). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Luckmann, T. (2001). Berger And His Collaborator(S). P. H. Linda Woodhead içinde, *Peter Berger and the Study of Religion* (s. 17-25). London: Routledge.
- Lyon, D. (2000). *Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times*. Cambridge: Wiley.
- Macit, M. (2019). Romantik İslam'dan İslami Romantizme:İslamcı Popüler Kültürün Değişen Panoraması. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 1(51), 457-478.
- Mannheim, K. (2002). *İdeoloji ve Ütopya*. (M. Okyayuz, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Mardin, Ş. (1995). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. (E. Gen, & M. Bozluolcay, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, C., & Rossman, G. B. (2016). *Designing Qualitative Research*. SAGE Publications.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara : Bilim ve Sanat Yayınları.
- Martin, E. (2009). From Popular Religion to Practices of Sacralization: Approaches for a Conceptual Discussion. *Social Compass*, 56(2), 273-285.
- Marx, K. (1904). *A Contribution to the Critique of Political Economy*. (N. I. Stone, Çev.) Chicago: International Library Publishing Co.
- Marx, K., & Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. (T. Ok, & O. Geridönmez, Çev.) İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- McCarthy, E. D. (1996). *Knowledge As Culture: The New Sociology Of Knowledge*. London: Routledge.
- McCarthy, E. D. (2002). *Bilgi Kültürü: Yeni Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Çiviyazısı Yayınları.
- McChesney, R. W. (1998). Introduction. N. Chomsky içinde, *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order* (s. 7-16). Seven Stories Press.
- McGuire, M. B. (2008). *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. New York: Oxford University Press.
- Memduhoğlu, A. (2016). İlmihal Edebiyatının Tarihi Serencamı. *Ekev Akademi Dergisi*(66), 22-49.
- Mengüşoğlu, T. (1992). *Felsefeye Giriş*. İstanbul : Remzi Kitabevi.

- Mert, N. (1998). Cami Gölgelelerinden Gölge İnsanlara: Kültürel İslam Edebiyatı. *Tezkire*(14-15, Yaz-Güz), 43-53.
- Miller, L. J. (2006). *Reluctant Capitalists: Bookselling and the Culture of Consumption*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Mirza, G. A. (2018). *Yeni Dinselleşme Eğitimi ve Maneviyat Arayışları*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological Research Methods*. London: SAGE Publication.
- Navaro-Yaşın, Y. (2012). Kimlik Piyasası: Metalar, İslamcılık, Laiklik. A. S. Deniz Kandiyoti içinde, *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat* (s. 229-258). İstanbul: Metis Yayınları.
- Noyan, S. (2017). 1980 Sonrası Popüler Romanlar Ve Tasavvuf. *Akademik Platform İslam Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 9-18.
- Ocak, A. Y. (1996). Değişen Dünyada İslam'ın Batıya Dönük Yüzü: Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bir Bakış. *Müslüman İmaji*. içinde Ankara: TDV Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2010). Osmanlı İmparatorluğu ve İslam: Problemler, Hipotezler ve Bir Perspektif Denemesi. A. Y. Ocak içinde, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası* (s. 159-167). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2010). *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası*. İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- Oktay, A. (2002). *Türkiye'de Popüler Kültür*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Okumuş, E. (2003). *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). Gösterişçi Dindarlık. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI(2), 17-35.
- Okumuş, E. (2006). İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi -Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-. *Diyanet İlmi Dergi*, 42(4), 7-26.
- Oswalt, C. (2014). Seküler Çan Kuleleri. A. Köse içinde, *Kutsalın Dönüşü, 21. Yüzyılda Dinin Geleceği* (A. Köse, Çev., s. 182-200). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öçal, D. K. (2013). *The Development and Transformation of The Islamic Publishing Field in Turkey: The Cases of Nesil and Timaş*. Istanbul Technical University Institute Of Social Sciences, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özel, E. (2018). "Helal" Aşkın Hâlleri. *Nihayet*(38), 22-26.
- Öztekin, H. A. (2014). *Elif Gibi Sevmek 1* (11 b.). İstanbul: Yakamoz Kitap.
- Öztekin, H. A. (2014). *Elif Gibi Sevmek 2* (1. b.). İstanbul: Yakamoz Kitap.
- Öztekin, H. A. (2017, Ağustos 4). "Aşk, Bir Davadır...". (G. N. Bayar, Röportaj Yapan)

- Öztürk, O., & Topaloğlu, B. (1975). *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Öztürk, S. (2006). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Halk Kitaplarını Modernleştirme Çabaları. (21), 47-72.
- Paker, K. O. (2005). *Günlük Düşünce Modernlik, Din ve Laiklik*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Pascale, C.-M. (2011). *Cartographies of Knowledge: Exploring Qualitative Epistemologies*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Pfadenhauer, M. (2013). *The New Sociology of Knowledge : The Life and Work of Peter L. Berger*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Pfadenhauer, M. (2019). Introduction: The Reality of Social Constructivism: Introductory Remarks. M. Pfadenhauer, & H. Knoblauch (Dü) içinde, *Social Constructivism as Paradigm?* (s. 1-18). New York: Routledge.
- Possamai, A. M. (2015). Popular and Lived Religions. *Current Sociology Review*, 63(6), 781-799.
- Reed, H. A. (1995). Çağdaş Türk Müslümanlarının Dini Hayatı. Derleme içinde, *Türkiye'de İslam ve Laiklik* (s. 91-127). İnsan Yayınları.
- Roof, W. C. (1999). *Spiritual Marketplace: Baby Boomers And The Remaking of American Religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Roulston, K. (2014). Analysing Interviews. U. Flick (Dü.) içinde, *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis* (s. 297-312). SAGE Publications.
- Rustow, D. (1995). Türkiye'de İslam ve Politika. Derleme içinde, *Türkiye'de İslam ve Laiklik* (s. 57-90). İnsan Yayınları.
- Saktanber, A. (2012). Entelektüellik ve Popüler Kültür Arasında Türkiye'nin Yeni İslamcı Gençliği. A. S. Deniz Kandiyoti içinde, *Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat* (Z. Yelçe, Çev., s. 259-277). İstanbul: Metis Yayınları.
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide For Researchers in Education and The Social Sciences*. New York: Teachers College Press.
- Sitembölükbaşı, Ş. (1995). *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*. İstanbul: İSAM.
- Stark, W. F. (1958). *The Sociology of Knowledge: An Essay in Aid of a Deeper Understanding of the History of Ideas*. New York: Routledge.
- Storey, J. (2000). *Popüler Kültür Çalışmaları, Kuramlar ve Metodlar*. (K. Karaşahin, Çev.) İstanbul: Babil Yayınları.
- Subaşı, N. (2005). *Ara Dönem Din Politikaları*. İstanbul : Küre Yayınları.

- Subaşı, N. (2018). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sutherland, J. (2007). *Bestsellers: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press
- Şahin, M. C. (2007). *İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Popüler Kültür Unsurlarına İlişkin Yaklaşımları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Ankara: AÜSBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Tanyu, H. (1960). Türkiye'de İslami Neşriyatın Durumu. *Türk Yurdu*(282), 5-6.
- Taş, K. (2012). Sosyolojik Din Tanımları. N. Akyüz, & İ. Çapcıoğlu (Dü) içinde, *Din Sosyolojisi El Kitabı*.
- Temizer, A. K. (2012, Kasım). Babıali Yayıncılığı ve İslami Neşriyat. (A. Erdoğan, Röportaj Yapan) İstanbul: Dünya Bülteni Araştırma Masası.
- Temizer, A. K. (2017, Aralık). <https://sozlutarih.idp.org.tr/mulakatlar/ali-kemal-temizer-ile-sozlu-tarih-gorusmesi>. (Y. E. Sezgin, Röportaj Yapan)
- Tokpınar, C. (2005). Namaza bir kaldırdı pir kaldırdı! <https://www.haber7.com/kultur/haber/102003-namaza-bir-kaldirdi-pir-kaldirdi> adresinden alındı
- Tulloch, J. C. (1976). Sociology of Knowledge and the Sociology of Literature. *The British Journal of Sociology*, 27(2), 197-210.
- Turner, B. S. (2006). *The Cambridge Dictionary of Sociology*. New York : Cambridge University Press.
- Uçak, N. Ö. (2010). Bilgi: Çok Yüzlü Bir Kavram. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 705-722.
- Uğraş, B. (2017, Nisan 1). <https://www.star.com.tr/pazar/elifi-dinlerken-ilahi-aski-bulan-seyyah-haber-1202908/>. adresinden alındı
- Wagner, H. R. (1973). *The Phenomenological Approach to Sociology, Alfred Schutz, On Phenomenology and Social Relations: Selected Writings*. Chicago and London: The Universty of Chicago Press.
- Williams, R. (1985). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press.
- Woodhead, L. (2013, Kasım 27). *British Faith Today: Open to The Spirit, Closed to Religion*. <http://theconversation.com>. adresinden alındı
- Wuthnow, R. (1998). *After Heaven: Spirituality in America Since The 1950s*. London: University Of California Press.

Wuthnow, R., Hunter, J. D., Bergesen, A., & Kurzweil, E. (2010). *Cultural Analysis: The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault, and Jiirgen Habermas*. New York: Routledge & Kegan Paul.

www.idefix.com. (2021, Ocak 18).

YAYFED. (2019a). Yayımcı Meslek Birlikleri Federasyonu ISBN Verileri:

<https://www.yayfed.org/isbn-verileri> adresinden alındı

YAYFED. (2019b). Yayımcı Meslek Birlikleri Federasyonu Yıllık Değerlendirme Raporları:

<https://www.yayfed.org/yillik-degerlendirme-raporlari> adresinden alındı

Yıldırım, E. (2007). *Bilginin Sosyolojisi*. Bursa: Ekin Yayınları.

Yıldız, E. (2006, Eylül 3). <http://www.yenisafak.com/aktuel/on-milyonluk-bestseller-3831>.

EKLER

Ek-1 Yümni Kitapçıları

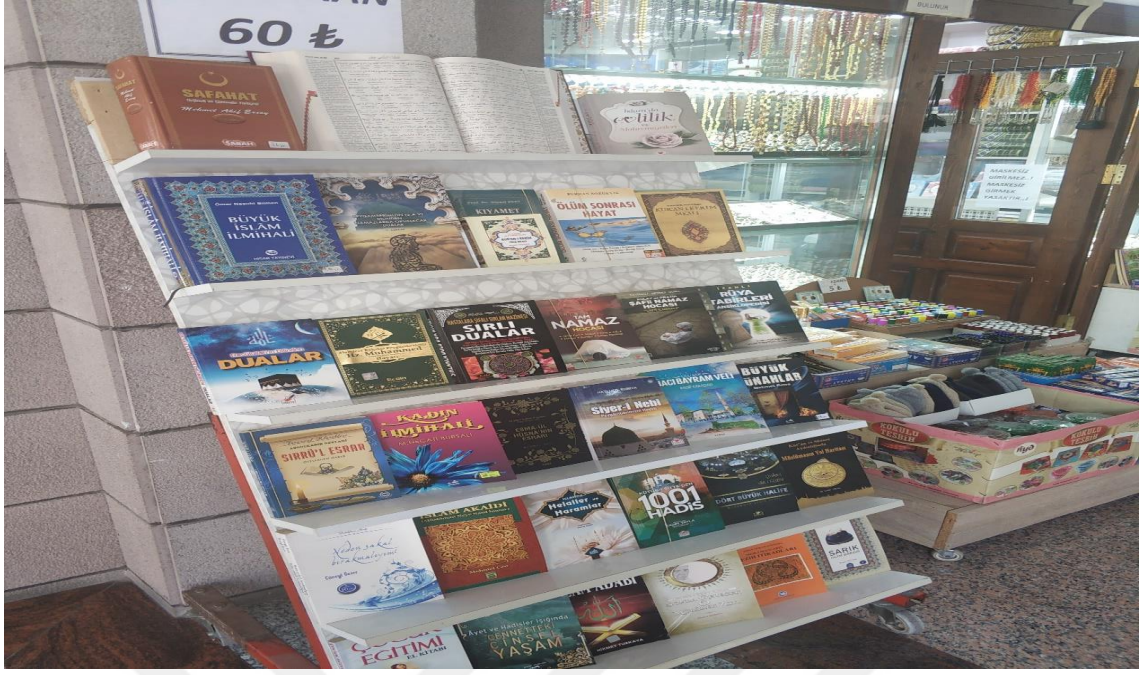

Ek-2 Hacı Bayram Çarşısı Kitapçıları

Ek-3 Katılımcı Bilgileri

	Kod İsim	Yaş	Eğitim	Mekân
1	Mehmet	45	Lisans	Hacı Bayram
2	Cemil	50	Önlisans	Hacı Bayram
3	Bekir	39	Lisans	Hacı Bayram
4	Kerim	55	Önlisans	Hacı Bayram
5	Salih	37	Ortaöğretim	Hacı Bayram
6	Hamza	75	İlköğretim	Yümni
7	İsmet	67	İlköğretim	Yümni
8	İlhan	63	Ortaöğretim	Yümni
9	Ziya	36	Lisans	Yümni
10	Yasin	43	Lisans	Yümni
11	Ali	56	Önlisans	Yümni
12	Hikmet	44	Lisans	Yümni
13	Ekrem	35	Önlisans	Yümni
14	İrfan	52	Önlisans	Yümni

Ek-4 Etik Kurulu Kararı

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ALT ETİK KURULU
KARAR ÖRNEĞİ**

Karar Tarihi : 12/07/2019
Toplantı Sayısı : 09
Karar Sayısı : 267

267- Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora öğrencisi **Halil Yıldız**'ın "Türkiye'de Popüler Dini Bilgi ve Kaynakları" başlıklı tezi ile ilgili 06/05/2019 tarih ve 6/185 sayılı karar doğrultusunda yaptığı düzeltmeler Kurulumuzca incelendi.

Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora öğrencisi **Halil Yıldız**'ın "Türkiye'de Popüler Dini Bilgi ve Kaynakları" başlıklı tezinin, araştırma protokolüne uyulması ve etik onay tarihinden itibaren geçerli olması koşuluyla uygulanmasının etik açıdan uygun olduğuna oy birliği ile karar verildi.

ÖZET

Bu araştırmada popüler dini bilgi kaynaklarından hareketle Türkiye’de, geniş halk kitleleri içerisinde ne tür bir din anlayışının geliştiğinin ve eğilimlerin ne yönde olduğunun anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu anlama faaliyeti içerisinde popüler düzeyde ne tür dini bilgilerin dolaşımında olduğu konusuna popüler dini kitaplar ekseninde odaklanılmaktadır. Bu amaçla yapılan araştırma ile bilgi-toplum ilişkisi bilgi sosyolojik perspektifle ele alınırken ‘bilginin toplumsal inşası’ ve ‘fenomenoloji’ kuramsal bakış açısı olarak belirlenmiştir. Buradan hareketle dini bilgi ve toplum arasında nasıl bir karşılıklılık ilişkisi olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenirken konunun tarihsel gerçekliğe de temas etmesi sebebiyle tarihsel karşılaştırmalı bir bakış açısı benimsendi. Bu amaçla Cumhuriyet Türkiye’inde dini kitap yayımına odaklanılarak tarihsel bir çerçeve çizildi. Bu çerçevede araştırma konusunun önemli bir paydaşı olarak Ankara Hacı Bayram Çarşısı ve İstanbul Yümnî İş Merkezinde belirlenen dini kitapçılarla yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirildi. Mülakat verileri ışığında, üç ana tema (dinî kitapçı, din okuru, dinî kitap) bağlamında dini bilginin nesnelleşmesi, süreklilik ve değişim ekseninde analiz edildi.

Popüler dinî kitaplar, dinî yayıncılık tarihi de dikkate alındığında bir taraftan halk dindarlığının sürekliliğini diğer taraftan popüler kültür eksenli yeni anlatılarla birlikte bir değişimi ifade etmektedir. Bu değişim kitapçı, okur ve kitap profillerinin dönüşümü çerçevesinde meydana gelmektedir. Böylece seküler bir dünyada Türk toplumunun dinî hayatında gelişmekte olan dönüşümü yansıtmaktadır. Popüler dini bilgi kaynakları hem geleneksel hem de modern ve postmodern motifleriyle Türk toplumunun dini hayatını beslemeye devam etmektedir. Bu kaynaklar üzerinden gündelik dini hayatın çözümlenmesi, toplumsal gerçekliği anlama çabalarına bir katkı sunmaktadır.

ABSTRACT

In this research, it is aimed to find out what kind of religious understanding has developed among the large masses of the people in Turkey and what the trends are, based on popular religious knowledge sources. In this understanding process, the topic of what kind of religious knowledge is in circulation at the popular level is emphasized on the axis of popular religious books. In this research, while the knowledge-society relationship is discussed from a sociological perspective, 'social construction of knowledge' and 'phenomenology' are designated as theoretical perspectives. Starting from this point of view, it has been tried to unearth the reciprocity relationship between religious knowledge and society.

While adopting a qualitative research method in the research, a historical comparative perspective was adopted because the subject also addresses historical reality. For this purpose, a historical framework was drawn by focusing on the publication of religious books during republican era in Turkey. Within the this framework, semi-structured interviews were carried out with the religious bookstores predetermined in Ankara Hacı Bayram Bazaar and Istanbul Yumni Business Center as an important partner of religious publishing field. In the light of the interview data, the objectification of religious knowledge in the context of three main themes (religious bookseller, reader of religion, religious book) was analyzed on the axis of continuity and change.

Taking the history of religious publishing into account, religious books represent the continuity of popular folk religiosity on the one hand and a change with new narratives based on popular culture on the other. This change takes place within the framework of the transformation of bookstore, reader and book profiles. Thus, it reflects the evolving transformation in the religious life of Turkish society in a secular world. Popular religious knowledge sources continue to feed the religious life of Turkish society with both traditional and modern and postmodern motifs. The analysis of daily religious life through these sources contributes to the efforts to understand social reality.